

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я А

VIII

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Микола ЛИТВИН

Іван ПАТЕР

Олександр СИТНИК

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2014

ББК 63Ю3 (4 Укр)

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – Вип. 8. – 420 с.

Збірник присвячено широкому спектру проблем княжої доби української історії від процесів часів зародження державності до періоду після її втрати в перемінах середини – другої половини XIV ст. Традиційно акцентується на історії Галицько-Волинської держави та вивченні й інтерпретації джерел. Збірник пропонує широку географію матеріалів – від Криму і Північного Лівобережжя по терени Західної Волині, де формувалося знане згодом українсько-польське пограниччя.

The present edited volume covers a wide array of issues related to the Princely era in Ukrainian history. It traditionally focuses on the history of Galicia-Volhynia state and sources interpretation. Chronologically it ranges from the origins of Ukrainian statehood to the times of its loss in the mid- to late 14th century. The contributions to the volume discuss developments on a vast territory ranging from Crime and northern parts on the Dnieper's left bank to Western Volhynia, where Polish-Ukrainian borderland was subsequently formed.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Патер І., професор, доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Домбровський Д., доктор габілітований

Фонт М., професор, доктор габілітований

*На 5 сторінці: Архангел Михайл з діяннями (фрагмент).
З церкви в Стороні (до статті В. Александровича)*

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014

КНЯЖА ДОБА

Віталій ЛЯСКА

МІЖ ПРАГОЮ, КИЄВОМ ТА ГНЄЗНО. ZERUANE/
ZUIREANI "ГЕОГРАФА БАВАРСЬКОГО": ДО ПРО-
БЛЕМИ ЕТНОПОТЕСТАРНИХ СТРУКТУР ВОЛИНИ У
РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ
9

Тетяна ВІЛКУЛ

"В ЛЬТО 6360. ПОЧА СЯ ПРОЗЫВАТИ РУСКАЯ ЗЕМ-
ЛЯ". ПОЧАТКОВІ СТАТТІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ
ЛІТ ТА НОВГОРОДСЬКОГО ЛІТОПИСУ
73

Георгій ШАПОВАЛОВ

"...ПРИЙШОВ СВЯТОСЛАВ У ПОРОГИ..."
105

Ростислав ЗАБАШТА

ФРЕСКОВИЙ ОБРАЗ СВЯТОГО ОНУФРІЯ ВЕЛИКО-
ГО В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: ІСТОРИКО-ІКОНОГРАФІЧ-
НИЙ ВИМІР
119

Александр МУСИН

АННА КИЕВСКАЯ: МЕЖДУ ИСТОРИОГРАФИЕЙ
И ИСТОРИЕЙ
145

Ірина ЧУГАЄВА

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЛЮБЕЧ НА СТОРІНКАХ ЛІТО-
ПИСІВ
173

Володимир САВИЦЬКИЙ

НАГРУДНІ МІНІАТЮРНІ ХРЕСТИ ТА ПІДВІСКИ З
ХРЕСТАМИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ЗБІРЦІ ЛЮБОМЛЬ-
СЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
181

Ігор СКОЧИЛЯС

ПОЛПТИХИ ВЛАДИК ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ТА
ГАЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЙ КНЯЖОЇ ДОБИ. СПРОБА
РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗА "РУКОПИСОМ КИШКИ" ТА
СФРАГІСТИЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ
209

Зеновій ФЕДУНКІВ, Лариса ПОЛІЩУК, Віталій НАГІРНИЙ

ГОРОДИЩЕ КНЯЖОЇ ДОБИ ЧЕРНЕЛИЦЯ ІV: РЕ-
ЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ
225

З М І С Т

<i>Святослав ТЕРСЬКИЙ</i>	ТОПОГРАФІЯ ХРАМІВ КНЯЖОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ 235
<i>Ярослав ПИЛИПЧУК</i>	ІСТОРИЧНІ ФАНТОМИ НА БЕРЕГАХ МЕОТИДИ ТА ПОНТУ (XII–XIII СТОЛІТТЯ) 243
<i>Володимир БОЙКО</i>	БОЙОВІ ТА ПОХІДНІ ПОРЯДКИ ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО ВІЙСЬК У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ 249
<i>Андрій СТАСЮК</i>	УЧАСТЬ ОРДЕНУ ФРАНЦИСКАНЦІВ У ПЕРЕГОВОРАХ РОМАНОВИЧІВ З ПАПСТВОМ У 40-х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ 257
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i>	ДВА СТИЛІ НАЙСТАРШИХ ІКОН ПЕРЕМИШЛЯ 271
<i>Олег БУБЕНОК</i>	КОЛИ І ХТО ЗАСНУВАВ МІСТО ЧЕРКАСИ? 299
<i>Ілля ПАРШИН</i>	ЧИ БУЛО ПАПСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКУ XIV СТОЛІТТЯ? 318
<i>Роман ІВАШКО</i>	СТАНОВЛЕННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПИСКОПСЬКОЇ ТА МИТРОПОЛИЧОЇ КАТЕДР У КОРОЛІВСТВІ РУСІ В СЕРЕДИНІ XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТОЛІТТЯ 326
<i>Jerzy SPERKA</i>	PAŃOWIE Z ZUBRZY. Z DZIEJÓW SZLACHTY RUSKIEJ ROCHODZENIA ŚLĄSKIEGO W XV WIEKU 339
<i>Віра ГУПАЛО</i>	ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА І ЙОГО ОКОЛИЦЬ У XIX СТОЛІТТІ 350

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**СПІРНІ ПИТАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ВІДКРИТТЯ
ДИСКУСІЇ**

360

Ірина ПАПА

“ПЕРЕУЯВЛЕННЯ” СТАРОКИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

372

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

**ЦІННИЙ КАТАЛОГ ЗНАХІДОК З АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІ-
ТОПИСНОГО ЧЕРВЕНА**

Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / Červen’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog / Červen’ – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra / Червень – град між Сходом і Заходом . Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – 449 s. + 43 tabl.

377

Ольга ЩОДРА

**РУСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ В УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ ДО КІНЦЯ XIV
СТОЛІТТЯ**

Волощук М. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 496 с.

383

Ольга ГОРДА-ЦИБКО

**ПАМ’ЯТКИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА АРХЕОЛОГІЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНІЙ ВИ-
СТАВЦІ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ У ЛЬВОВІ 1888–1889 РОКІВ**

389

Євгенія КОВАЛЬЧУК

**МИСТЕЦТВО КНЯЖОЇ ВОЛИНИ НА СТОРІНКАХ НОВОГО ВИДАННЯ
“ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА”**

396

АНОТАЦІЇ

410

SUMMARY

410

Віталій ЛЯСКА

**МІЖ ПРАГОЮ, КИЄВОМ ТА ГНЄЗНО.
ZERIUANĖ/ZUIREANI “ГЕОГРАФА БАВАРСЬКОГО”:
ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОТЕСТАРНИХ СТРУКТУР
ВОЛИНИ У РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ**

Проблематика ранньосередньовічних етнопотестарних структур Волині має доволі поважну історіографію¹, сформовану, головню, з інтерпретацій нечисленних писемних джерел – повідомлень арабських істориків, “Географа Баварського”, трактату “Про управління імперією” Константина Багрянородного, руських літописних зводів. Малочисельність, суперечливість та фрагментарність писемних відомостей спричинила появу чималої кількості гіпотетичних концепцій та історіографічних побудов, які зайняли сторінки багатьох статей та монографій. Окрім того, спадщина міжнародних конфліктів і тоталітарних режимів ХХ ст. визначила, що кожному новому поколінню польських чи українських істориків й археологів, які вдавалися до початків власної державності, зокрема певних етнокультурних проблем пізнішого польсько-руського порубіжжя, не завжди було легко ухилитися від відповіді на запитання: *якого минулого потребує майбутнє*².

¹ Деокладніше див.: *Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 r.* – Lublin; Chełm, 1999. – S. 39–44; *Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd historyczny.* – Warszawa, 2004. – Т. 95, zes. 4. – S. 441–456; *Войтович Л. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э.: Начальные этапы формирования государственности // Rossica antiqua: Исследования и материалы.* 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 7–12; *Его же. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Русин. Международный исторический журнал.* – Кишинев, 2010. – № 3(21). – С. 5–11; *Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 13–20 (та ін.).

² *Волошин М. Хрест та кордон. Погані часи та хороші часи. Об’єкти християнської релігії з польсько-руського порубіжжя (Червенські міста). Минулі та сучасні дослідження // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 53, 55–56; *Sikora P., Wotoszyn M. “981 – Volodimer zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyšl’, Červen und die anderen Städte”. Forschungs-geschichte und neuere Untersuchungen zu den Červenischen Burgen // Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009 / Hrsg. von Felix Biermann, Thomas Kersting und Anne Klammt.* – Langenweißbach, 2011. – P. 239–241; *Wotoszyn M. Grody Czerwieńskie – między fascynacją a zapomnieniem // Czerwień – gród między*

Чільне місце серед писемних джерел, на яких ґрунтуються численні спроби реконструкції етнокультурної мапи ранньосередньовічної Волині, посідає “Баварський географ”. “Geographus Bavarus” або ж “Опис градів і земель на північ від Дунаю” (“Descriptio civitatum et regionuin ad septentrionalem plagam Danubii”), укладений на початку 870-х років у швабському монастирі Райхенау на Баденському озері, де в цей час перебував моравський архієпископ святий Мефодій з учнями³. Унікальність цього тексту визначає вміщений у ньому перелік 58 племен IX ст., втім і дублетів, з яких близько 40 належать до слов’янських народностей⁴. Серед цих етнонімів виокремлюються ті, які

Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. Červen’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog. Červen’ – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra. Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – S. 81–82.

³ Докладніше див.: Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский географ // Назаренко А. В. Немецкие латинязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С. 7–11; *Его же*. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С. 35–61; *Его же*. “Хазары, русь, луколяне, венгры”: народы Восточной Европы в “Баварском географе” // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва, 1999. – С. 294–295.

⁴ Наріжною проблемою локалізації цих етнонімів постає системність та послідовність викладу назв племен у джерелі, адже переконливій верифікації піддаються лише етноси в пунктах 1–13, які займали територію вздовж східного кордону франкської імперії Каролінгів. Натомість побудова другої частини джерела (пункти 14–58, серед яких племінні утворення у басейні Західного Бугу) викликає чимало запитань, до чого свого часу повернув увагу Генрик Ловмянський, окресливши перелік племен у цих пунктах як довірливий (Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1951–1952. – R. 20. – S. 51; *Ejusdem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1958. – T. 3. – S. 3). Діаметрально прогилежним є підхід Йоахима Херрмана (Херрман Й. Ruzzi. Forsderer. Liudi.

Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 164–166. – Рис. 2) та Богдана Томенчука: Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв’язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 211–212; *Його ж*. Україна в геополітичному просторі IX ст. за “Баварським Географом” // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 58–59; *Його ж*. Баварський географ і річкові шляхи та гради в геополітиці середньовічної Європи // Карпати: етнос, людина, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2009. – № 1. – С. 54–55. Згідно з останнім істориком, перелік етносів з можливими дублетами у “Баварському географі” тісно корелюється зі сухопутними та річковими транспортними шляхами, що пролягали від франкських кордонів і Балтики до Східної Європи. Утім, якщо друга частина тексту заснована на відомостях святого Мефодія чи його учнів, то переконливішою виглядає пропозиція Л. Войтовича про базування локалізації етнонімів цієї групи на торговельних шляхах, які простягалися від границь Великоморавської держави: Войтович Л. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов’янських племен // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 2008. – Вип. 57. – С. 46; *Його ж*. “Баварський географ”: проблеми ідентифікації слов’янських племен // Третє “Ольжині читання”. Пліснеськ. 31 травня 2008 р. – Львів, 2009. – С. 5; *Його ж*. “Баварський

з тією чи іншою долею ймовірності можна локалізувати на термах Волині: "Busani", "Lendizi", "Zeriuani" та їх дублет "Zuireani" й "Uelunzani"⁵.

"Zeriuani"/"Zuireani": спроба обґрунтування "волинської" локалізації. З-поміж перелічених народів на увагу заслуговує загадковий етнонім "Zeriuani" (за Станіславом Закшевським⁶, Йоахимом Херрманом⁷ та Леонтієм Войтовичем⁸) чи "Zerivani" (за Олександром Назаренком⁹). Тим паче, характеристика цього етносу в "Географі Баварського" не полишає сумнівів у його домінуючій ролі на етнополітичній мапі слов'ян упродовж певного відтинку їхньої історії: "Zerivani. quod tantum est regnum ut ex eo cuncte gentes sclavorum exorte sint et originem sicut affirmant ducant" ("Серівани – це королівство настільки [велике], що з нього походять усі слов'янські народи, і ведуть, за їх словами, свій початок")¹⁰.

Проблема локалізації серіван викликала у науковому середовищі Центрально-Східної Європи жваві суперечки. Територію, яку заселяли серівани, локалізували, наприклад, на нижньому Дунаї¹¹, на острові Рюген¹², у гирлі Вісли¹³, Вісло-Бузькому басейні¹⁴ та в долішній течії Одри¹⁵. Оригінальними, проте позбавленими поважної аргументації виглядають спроби ідентифікувати етнонім "Zeriuani" з білими (лужицькими) сербами в межиріччі Вісли і Нотця¹⁶, чернігівськими чи поморськими сіверянами¹⁷ або ж деревлянами¹⁸. Жодної критики не витримують лінгвістичні інсинуації

географ": спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX ст. // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 5. – С. 15.

⁵ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S. 4; Описание городов... – С. 13–14; Войтович Л. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 13–14.

⁶ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 4.

⁷ Херрман Й. Ruzzi... – С. 164.

⁸ Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 45.

⁹ Описание городов... – С. 14.

¹⁰ Там же. – С. 13–14. Переклад цього уривка в Л. Войтовича стилістично дещо різниться: "Черв'яни, в яких одних є королівство і від яких всі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід": Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 45.

¹¹ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 56; Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1972. – № 1–2. – С. 21.

¹² Horák V, Trávníček D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii

(tzv. Geograf bavorský) / Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd. – Praha, 1956. – Roč. 66, Ses. 2. – S. 38–40.

¹³ Rudnicki M. Geograf Bawarski w oświeceniu językoznawczym // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa 1958. – S. 189.

¹⁴ Томенчук Б. Річкові шляхи... – С. 214.

¹⁵ Moczulski L. Narodziny Międzymorza: ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu. – Warszawa, 2007. – S. 563–564.

¹⁶ Lewicki T. Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1955–1956. – Т. 22. – С. 18–19, 32–33.

¹⁷ Tymieniecki K. Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze. – Poznań, 1951. – S. 7–8; Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – Poznań, 1951–1952. – Т. 3. – С. 98; Херрман Й. Ruzzi... – С. 166.

¹⁸ Конча С. Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського географа // Вісник Київського національного

московського філолога Ірини Мячикової про зв'язок цього етноніму з назвою озера Червоне ("Князь-озера") у Білоруському Поліссі¹⁹.

На наш погляд, така поліваріантність пошуків ареалу розселення серіван, спричинена тим, що більшість запропонованих гіпотез відірвана від контексту джерела й позначена домінантою лише етимологічного аналізу, виведеного з топонімічного ландшафту. У цьому виявляється недостатня увага істориків до характеристики серіван у "Географа Баварського", яка, попри свою нібито легендарність, дає поважні підстави вважати "волинську" локалізацію цього етносу чи не найправдоподібнішою.

Передусім йдеться про те, що схожий сюжет походження слов'янських народів зафіксовано у творі арабського історика Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді "Золоті копальні та розсипи самоцвітів" (947 р.)²⁰. Зокрема варто виокремити наступний фрагмент цієї праці: "...з тих племен одне мало раніше в давнину владу (над ними), його царя звали Маджак, а само плем'я називалося Валінана. Цьому племені в давнину підкорялися усі інші слов'янські племена, бо (верховна) влада була у нього і всі царі йому підкорялися..."²¹. Далі автор окреслив процес занепаду "Валінани": "...ми вже розказали про царя, якому підкорялися, в попередні часи, інші царі їх, тобто Маджак, цар Валінани, яке плем'я є одним з корінних племен слов'янських, воно шановане поміж їхніми племенами і мало перевагу над ними. Пізніше ж, пішли міжусобиці між їхніми племенами, порядок їх було порушено, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя..."²². Попри,

університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ, 2012. – Вип. 16. – С. 24.

¹⁹ Мячикова И. И. "Баварский географ" и идентификация летописных восточнославянских племен // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2012. – № 8(22): В 2 ч., ч. 2. – С. 128.

²⁰ Принагідно зазначимо, що обізнаність ал-Масуді зі справами Східної Європи вигідно виокремлюється з-поміж інших арабських авторів, адже він користувався авторитетними джерелами, зокрема працями візантійських полонених ал-Джармі та Харуна ібн-Йахья, відомості яких варто відносити до 840–880 рр. (Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. – Москва, 2000. – С. 471–472; Войтович Л. "Баварский географ": спроба етнолокалізації... – С. 22), а також розповідями патрікія Іоана Анфіпата Містика (Бейлис В. М. Ал-Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х

годах X века // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С. 27).

²¹ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. X). – Санкт-Петербург, 1870. – С. 135–136.

²² Там же. – С. 137–138. Характерно, що інформація ал-Масуді в загальних рисах співпадає з описом, вміщеним у реляції Ібрагіма ібн Якуба ал Ізраїлі ал ат-Туртузі, який у 965 р. здійснив подорож до слов'янських земель Центральної Європи, однак тут ім'я царя окреслене як "Maha", а плем'я названо "Wlinb'b" (Кунік А. А., Розен В. Р. Извѣстія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ // Приложение къ XXXII-му тому Записокъ Императорской академіи наукъ. – № 2. – Санктпетербург, 1878. – Ч. 1. – С. 67–74; Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego / Pomniki dziejowe Polski: seria II / Wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył T. Kowalski, przy współudziale J. Kostrzewskiego. – Kraków, 1946. – T. I. – S. 40–41; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині... – С. 17).

різноманітні інтерпретації локалізації "Валінани"²³ та реальності особи її царя – Маджака²⁴, все ж, можемо зі значною долею вірогідності пов'язувати свідчення названих арабських авторів з літописними волинянами, які у VIII–IX ст. були гегемоном волинської групи племен²⁵.

²³ У науковому середовищі точаться гострі дискусії навколо локалізації "Валінани" та особи її царя – Маджака. Спершу польські дослідники намагалися ототожнити носіїв цього етнополітичного утворення з поморськими велетами (*Widajewicz J. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. – Kraków, 1946. – S. 18–21; Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba... – S. 48, 56*), на що доволі критично зреагували Герард Лябуда (*Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. – Poznań, 1960. – T. I. – S. 56–62*) та Максим Жих (*Жих М. Образ славянского правителя Маджака и возглавляемого им "рода" Валинана в сочинении ал-Мас'уди "Золотые копи и россыпи самоцветов" // Вестник Удмуртского государственного университета. Серия 5: История и филология. – Ижевск, 2011. – Вып. 1. – С. 64, прим. 15–21*). Натомість, Г. Ловмянський запропонував співставити "Валінану" з західнопоморським Воїном (*Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1964. – T. 2. – S. 358*). Однак західнопоморське місто Волін з'явилось не раніше кінця X ст. і немає жодних (за винятком співзвучності назви) свідчень про існування у цьому регіоні племені волинян (*Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства... – С. 471; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині... – С. 17*). Окрім того, Волін, починаючи від XI ст., набув щораз потужніших обертів у своєму розвитку, що виразно суперечить наведеним свідченням ал-Масуді. Хибує на відсутність доказів і спроба пов'язати "Валінану" з Великою Моравією (*Kuczyński S. M. Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1958. – T. 7, nr 2. – S. 224*) хоча б з тієї причини, що остання згадана в ал-Масуді під своєю власною назвою (*Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей... – С. 136, 141*). До західнослов'янського походження волинян з тексту ал-Масуді схилявся і

Володимир Королюк (*Королюк В. Д. Вольнана Абу-л-Хасана ам-ал-Масуди и "Повести временных лет" // Античная древность и средние века. – Москва, 1973. – Вып. 10. – С. 139–141*). Серед сучасних гіпотез окреслення "Валінани" виокремлюється, безумовно, оригінальна, але, все ж, сумнівна, спроба Дмитра Мішина пов'язати її з венетами: *Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – Москва, 2002. – С. 67*.

²⁴ Стосовно особи Маджака, то у літературі трапляються спроби його ототожнення з Мезамиром (*Marquart J. Ost-europäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). – Leipzig, 1903. – P. 147*), біблійним Мешехом (*Вестберг Ф. Комментарий на записку Ибрагима ибн-Якуба о славянах. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 60*), легендарним правителем давніх сербів (*Labuda G. Okres "wspólnoty słowiańskiej" w świetle źródeł i tradycji historycznej // Slavia Antiqua. – Warszawa; Poznań, 1948. – T. 1. – S. 224–225*) чи навіть з Карлом Великим: *Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне)... – С. 67–68 (та ін.)*. З-поміж наведених думок виокремлюється гіпотеза Сергія Алексеєва, який схиляється до деперсоніфікації назви "Маджак". Згідно з його поглядом, це не особове ім'я, а родовий титул дулібських князів, аналогічний Мусокію, згаданому в "Історії" Феофілакта Сімокатти: *Феофилакт Симокатта История // Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы / Перевод С. П. Кондратьева. – Москва, 1957. – С. 147; Алексеев С. В. Славянская Европа V–VI вв. – Москва, 2008. – С. 148–149, 196*.

²⁵ *Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 92; Жих М. До проблеми гіпотези Волинської землі (VI – початок X ст.) // Дрогобицький краєзнавчий*

Отож, маємо усі підстави погодитися з думкою М. Жиха, що змістова паралель між повідомленнями ал-Масуді та “Баварського географа” є очевидною, адже в обох авторів присутня інформація про існування у слов’ян певного етнополітичного об’єднання, від якого виводяться інші слов’янські народи²⁶. Перспективи для роздумів, про яку ж потестарну структуру твердять джерела, відкриває концепція Л. Войтовича щодо заселення Волині впродовж VII–X ст. кількома спорідненими племенами (черв’яни, бужани, волиняни, лучани та дуліби), які періодично творили єдині політичні союзи з назвою від племені-гегемона²⁷.

Характерно, що писемна генеалогічна легенда про походження слов’ян із Волині тісно корелюється з археологічними джерелами. Вони дають підстави для твердження про прабатьківщину слов’ян перед міграційними процесами у верхів’ях Дністра та Західного Бугу, де зафіксовано поселення IV–V ст. н. е. (Ріпнів I, II, III, Черепин, Неслухів, Рудники, Березець, Стрілки II), на яких відображено перехід від черняхівської до празько-корчацької культури²⁸. Хоча Андрій Филипчук з помітним скепсисом ставиться до вірогідності “прикарпатської” прабатьківщини слов’ян, вважаючи, що до Подністер’я носії празько-корчацьких старожитностей прийшли з території властиво Волині²⁹. Так чи інакше, археологія доволі виразно вказує на причину появи серед волинської групи племен зафіксованої у писемних джерелах традиції про місцеве “народження” слов’янських етносів.

Нашу гіпотезу про “волинську” локалізацію серіван підкріплює і текст “Географа Баварського” з тим уточненням, що перелік племен у

збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 13; *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині... – С. 20.

²⁶ *Жих М.* Образ славянського правителя... – С. 64.

²⁷ *Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 286; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині... – С. 14.

²⁸ Докладніше див.: *Милян Т.* Ранньослов’янські елементи на пам’ятках кінця IV–V ст. н. е. (За матеріалами пам’яток Верхнього Подністер’я та Західного Побужжя) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 115–124; *Його ж.* Пам’ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 27–38; *Циглик В.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю

з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ; Львів, 1997. – С. 104–110; *Його ж.* До питання етнокультурної ситуації у Верхньому Подністров’ї в першій половині I тис. н. е. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 167–168; *Циглик В., Касюхнич В.* Поселення Стрілки II в контексті слов’янського етногенезу // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 231–249.

²⁹ *Филипчук А.* Міграційні процеси слов’ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 76–77; *Його ж.* “Прикарпатська” прабатьківщина слов’ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень) // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 52–58.

другій групі джерела (пункти 14–58) укладенні не "випадково", а відповідно до чинних торговельних комунікацій³⁰. Без застережень варто погодитися з думкою Л. Войтовича, що інформація про етноніми у пунктах 33–38 ("Lendizi – Thafnezi – Zeriuani – Prissani – Uelunzani – Bruzi") могла походити з середовища св. Мефодія, адже послідовність названих племен виразно співвідноситься з відгалуженням "бурштинового шляху" від границь Великоморавської держави до берегів Балтики³¹.

До найближчих сусідів серіван належали "Lendizi" (лендзяни), яких, за логікою викладу "Географа Баварського", можна локалізувати у Люблінсько-Сандомирській землі³². Однак докладніше проблему розселення лендзян випадає розглянути далі, оскільки намагання польських дослідників поширити межі цього етносу мало не на все Прикарпаття та Волинь не лише суперечать нашій версії про східнослов'янську ідентифікацію серіван, а й ставлять під сумнів проживання на цих теренах карпатських хорватів та волинської групи племен.

Серйозні розходження в історіографії викликала інтерпретація розташування й інших етносів, території яких мали б бути дотичними до серіван. Численні спроби пов'язати "Thafnezi" з дравськими³³ та полабськими слов'янами³⁴, ятвягами³⁵ або ж відшукати їх територію в Нижньому Подунав'ї³⁶ чи землях над Добною – притокою Вайсе-Ельстер³⁷, зародили поміж дослідниками серйозні сумніви щодо можливості чіткої ідентифікації цього етноніму³⁸. Водночас дослідження Л. Войтовича³⁹ вказали на актуальність застарілого, здавалося б, припущення Павла Йозефа Шафарика⁴⁰ та Любора Нідерле⁴¹ про локалізацію "Thafnezi" на берегах Танви, правої притоки

³⁰ Подана далі розлога характеристика сусідів серіван зумовлена особливостями тексту джерела, адже якщо в одному блоці етносів поруч з надійно ідентифікованим етнонімом знаходиться "темне" плем'я, можна припускати, що носії вжитих визначень проживали поруч: Горський А. А. Баварський географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 г. – Москва, 1997. – С. 273.

³¹ Войтович Л. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 20.

³² Łowmiański H. Lędzianie // Slavia Antiqua. – Poznań, 1953. – Т. 4. – С. 97–116; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 116–117; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного // Ρωμανός: збірник статей к 60-літтю проф. С. Б. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Харків,

2013. – Т. 2. – С. 71–72.

³³ Tymieniecki K. Ziemie polskie... – S. 7–8.

³⁴ Horák B, Trávníček D. Descriptio civitatum... – S. 38.

³⁵ Конча С. Слов'янські племена... – С. 24.

³⁶ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 52.

³⁷ Nalepa J. Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian zachodnich: Thafnezi Geografa Bawarskiego – Dobnicy // Årsbok / Lunds universitet. Seminariet för slaviska språk. – Lund, 1961. – Nr 6 (1957–1958). – P. 64–85.

³⁸ Lešny J. Thafnezi // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław etc., 1977. – Т. 6. – С. 71; Горський А. А. Баварський географ... – С. 276.

³⁹ Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 56–57; Його ж. "Баварський географ": проблеми ідентифікації... – С. 8; Його ж. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 21.

⁴⁰ Šafařík P. J. Slowanské starožitnosti. – Praha, 1837. – Т. 2. – С. 556, 942.

⁴¹ Niederle L. Slowanské starožitnosti. – Praha, 1924. – Т. 4. – С. 150.

Сяну. Схожій позиції дотримувався і Євгеніуш Кухарський, щоправда, доволі загально вміщуючи територію племені між Карпатами та лендзянами⁴².

Поруч зі серіванами "Географ Баварський" згадав ще один загадковий етнонім – "Prissani", намагання ототожнення яких з пужичанами у Помор'ї⁴³, плем'ям "Brizani", сусіднім до стодоран-гаволян⁴⁴ чи навіть пруссами⁴⁵ либують значним географічним "стрибком" та очевидним відривом від тексту джерела⁴⁶. На наш погляд, проблему локалізації цього етносу вирішує припущення Л. Войтовича, згідно з яким "Prissani" мешкали у Посянні⁴⁷. Підтвердження знаходимо у так званому Празькому привілеї 1086 р. імператора Генріха IV для єпископа Яромира, який відображає кордони Чеської держави на другу половину X ст. (до рубежу 980–990-х років) – час створення у Празі єпископства (973)⁴⁸. За цим документом тодішні межі Празької дієцезії охоплювали хорватські племена у Прикарпатті⁴⁹, втім і "Zlasane" ("зласани"), яких можна ідентифікувати як "засян" ("засянців")⁵⁰. Отож, географічний контекст

⁴² Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie "Geografem bawarskim" // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich w Poznaniu. – Łwów 1925. – Т. 1. – Секція II. – С. 8.

⁴³ Widajewicz J. Początki Polski. – Wrocław, 1948. – С. 43; Łowmiański H. О pochodzeniu Geografa Bawarskiego... – С. 15; Lehr-Splawiński T. Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. – Kraków, 1961. – Т. 41, zesz. 4. – С. 265; Buko A. Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. – Warszawa, 2005. – С. 82 (etc.).

⁴⁴ Описание городов... – С. 36.

⁴⁵ Rudnicki M. Geograf Bawarski... – С. 194.

⁴⁶ Горский А. А. Баварский географ... – С. 277.

⁴⁷ Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 58; Йоґо ж. "Баварський географ": проблеми ідентифікації... – С. 8; Йоґо ж. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 22.

⁴⁸ Докладніше див.: Корольюк В. Д. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Празского // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1960. – Вып. 29. – С. 3–23; Еґо же. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – Москва, 1964. – С. 118–151; Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории

славянских и балканских народов. – Москва, 1972. – С. 115, 118; Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988. – Т. 2. – С. 145.

⁴⁹ "...Deinde ad aquilonalem hii sunt termini: Psouane, Chrowati et altera Chrowati, Zlasane, Trebowane, Boborane, Dedosese usque ad mediam silvam, qua Milciano-rum occurrunt termini...": Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series / Hrsg. V. Bretholz. – Berlin, 1923. – P. 138.

⁵⁰ Щоправда, в російській історіографії пробує твердження про ідентичність зласан зі згаданими в "Географі Баварського" слензянами ("Sleenzane") на Верхній Одрі, і виключення їх з кола "інших хорватів" ("altera Chrowati"): Описание городов... – С. 47; Алимов Д. Е. Хорваты и горы: к вопросу о характере хорватской идентичности в Аварском каганате // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2010. – № 2(8). – С. 15). Наріжним аргументом пропонованої тождності сприймається сусідство слензян з дядошанам та мільчанами в "Географі Баварського" ("Sleenzane" – "Lunsizi" – "Dadosesani" – "Milzane") з тим уточненням, що два останні етноси фіксує поруч і Празький привілей: Описание городов... – С. 47. Однак поза увагою прихильників цієї концепції залишалися "Trebowane" та "Boborane", згадані в цьому ж документі відразу після зласан. Зі значною долею вірогідності, "Trebowane"

"Географа Баварського" і Празького привілею та етимологічний зв'язок обох етнонімів із Сяном дозволяє підстави ототожнити ці племена, локалізувавши їх на південь від серіван – у Посянні з осередком у Перемишлі⁵¹.

Наступним плем'ям, згаданим у "Географа Баварського" поблизу серіван, є "Uelunzani", яких деякі, здебільшого, – польські дослідники вміщують у Помор'ї та пов'язують зі вже згаданим градом Воліном⁵². Такі пропозиції видаються спробою видати бажане за дійсне. Адже літописні та арабські відомості, зрештою як і топоніміка, дають підстави ідентифікувати "велунчан" як волинян та локалізувати їх на території Волині⁵³. Нарешті, останній згаданий на цьому відтинку "бурштинового шляху" від кордонів Великої Моравії до берегів Балтійського моря етнос – "Vguzi" надійно пов'язується із західно-балтськими пруссами у межиріччі нижньої течії Вісли та Німану⁵⁴.

Відштовхуючись від локалізації зазначених племен, припускаємо, що "Zeriuani" межували на заході з лендзянами, на півдні та південному сході – таянями та засянами, а на сході та північному сході – бужанами й волинянами. Географічно ареал розселення серіван можна окреслити територією

можна ідентифікувати як теребовлян у Середньому Подністер'ї, а етнонім "Boborane" інтерпретувати як бобрян з гіпотетичною локалізацією на лівобережжі Верхнього Дністра до витоків Західного Бугу: *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 119; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині... – С. 34; *Його ж.* Повертаючись до хорватів... – С. 80–81. Присутність "у сусідстві" з ними дядошан та мільчан може пояснити лише той факт, що в тексті джерела "хорватський сюжет" завершується на бобрянах, а дядошани та мільчани відносяться вже до межиріччя Одри та Шпрее. Ймовірно, у такому разі первинний варіант відповідного фрагмента мав би виглядати так: "...Chrowati et altera Chrowati: Zlasane, Trebowane, Poborane; Dedosese...": *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 119; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині... – С. 34.

⁵¹ *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині... – С. 33; *Його ж.* Повертаючись до хорватів... – С. 80 (та ін.).

⁵² *Zakrzewski S.* Opis grodów... – S. 56; *Kucharski E.* Polska w zapisce... – S. 8; *Widajewicz J.* Początki Polski. – S. 53; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum... – S. 41; *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw... – S. 15–16; *Lehr-Splawiński T.* Najstarsze nazwy... – S. 265; *Wędzki A.* Uelunzani // *Słownik Starożytności Słowiańskich.* – S. 248; *Описание городов...* – С. 36; *Buko A.*

Archeologia... – S. 82. – Рys. 4.1.

⁵³ *Горский А. А.* Баварский географ... – С. 277–278; *Плахонін А. Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // *Український історичний журнал.* – Київ, 2000. – № 4. – С. 128–130; *Войтович Л.* "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 58; *Його ж.* "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 22 (та ін.).

⁵⁴ *Описание городов...* – С. 36–37; *Горский А. А.* Баварский географ... – С. 277. Хоча тут, можливо, йдеться про споріднених з пруссами ятвягів (*Войтович Л.* "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 22) – поліетнічний (на основі германо-, балто- та слов'яномовного компонентів) військово-торговельний субстрат у Верхньому Поніманні та Північному Поліссі, який до середини XI ст. займався, на кшталт варязьких дружин, війною, промислами та забезпеченням річкової торгівлі Німаном. Після руської експансії на ці терени наприкінці X – у середині XI ст. етнонім "ятвяги" почав вживатися на окреслення балтомовного язичницького населення Північно-Східної Польщі, Побужжя та Верхнього Понімання. Докладніше див.: *Кибинь А. С.* Ятвяги в X–XI вв.: "балтское племя" или "береговое братство" // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* – Санкт-Петербург, 2008. – № 2(4). – С. 117–132.

на захід від верхньої течії Західного Бугу, де, починаючи від середини XI ст., у процесі організації княжих волостей формувалася Червенська земля.

З огляду на таку локалізацію, важливим виявляється ще один етнонім "Географа Баварського" – "Zuireani", на землях яких, за його відомостями, знаходилося 325 "civitates"⁵⁵. Впадає у вічі, що "Zuireani" згадані безпосередньо перед бужанами ("Busani"), розселення яких у верхів'ях Західного Бугу не викликає серйозних заперечень у науковій літературі⁵⁶ (за винятком завідомо невдалих спроб перенесення їх до басейну Південного Бугу⁵⁷, Підляшшя⁵⁸ чи західнослов'янських територій⁵⁹, зокрема Мазовша⁶⁰). Таке сусідство вже привернуло увагу дослідників, що пов'язали походження цього етноніму з назвою річки Свір (Свірж), лівої притоки Дністра⁶¹. Однак, згідно з такою локалізацією, "Zuireani" мали б розташовуватися нижче, на південь від бужан, що суперечить послідовності преліку зазначених племен у тексті "Географа Баварського". Нагомість, вірогіднішою виглядає версія, за якою "Zuireani" є дублетом "Zeriuani"⁶², що дає змогу інтерпретувати їх як єдину етнопотестарну структуру.

Отож, зважаючи на перелічені аргументи, волинська локалізація обох етнонімів щонайменше заслуговує врахування. Додаткове підтвердження нашій гіпотезі пропонує лінгвістика, засвідчуючи тривкий зв'язок назви

⁵⁵ Описание городов... – С. 13–14. Термін "civitates" дослідники тлумачать як укріплені гради (бурги) (Херрман Й. Ruzzi... – Рис. 1; Описание городов... – С. 15), або ж громади, осередками яких були укріплення "полісного типу": Филлипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 23; Його ж. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (Постановка проблеми) // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р. – Львів, 1994. – С. 11. Хоча, з археологічного огляду, така кількість городищ і навіть відкритих поселень у досить обмеженому регіоні фантастична й, очевидно, не відповідає тогочасним реаліям.

⁵⁶ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова... – С. 290–291; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь (Україна кризь віки. – Т. 5). – Київ, 1998. – С. 21; Чайка Р. Підсумки досліджень пам'яток

літописних бужан в Західному Побужжі // Етногенез та рання історія слов'ян... – С. 261–267; Довгань П. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 46–57; Мердуч Ю. До історії давнього Бужська (Буська) // Другі "Ольжині читання", Пліснеськ; Львів, 14–15 червня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 44–45 (та ін.).

⁵⁷ Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołyńia i Grodów Czerwieńskich. – Warszawa, 1962. – S. 130–131; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 236–237; Брайчевський М. Ю. Вибране. – Київ, 2009. – Т. 2: Хозарія і Русь. Аскольд – київський цар. – С. 347.

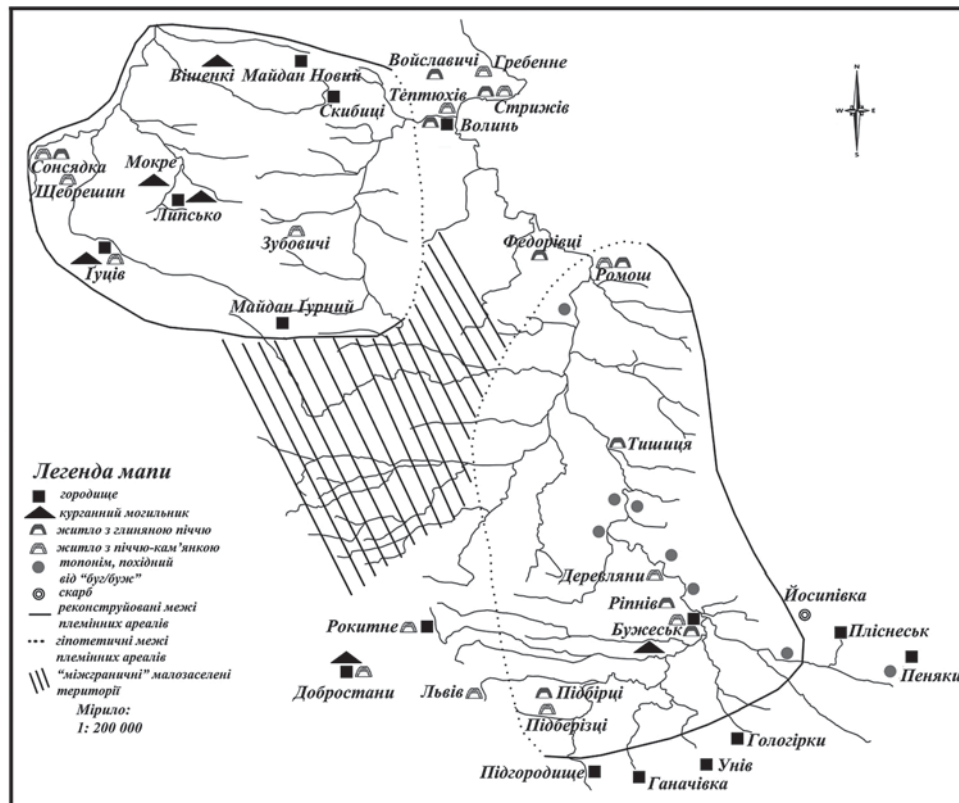
⁵⁸ Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen. – Leipzig; Jena; Berlin, 1971 (див. мапу на останньому форзаці книги).

⁵⁹ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 32–35.

⁶⁰ Kucharski E. Polska w zapisce... – S. 6.

⁶¹ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum... – S. 26; Описание городов... – С. 24.

⁶² Kiersnowski R. Plemiona Pomorza... – S. 85; Херрман Й. Ruzzi... – С. 166; Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 57 (та ін.).

Черв'яни і бужани у світлі писемних та археологічних джерел

"Zeriuani" з топоосною *сърv-, що дає підстави реконструювати цей етнонім як *Сърv-jane⁶³. Відзначимо, що корінь *сърv- присутній також і в назві Червена на Гучві, але серед мовознавців та істориків немає впевненості щодо етимології цього топоніма. Деякі польські дослідники схильні пов'язувати його виникнення з червами – лялечками комахи *Porphyrophora polonica*, з яких отримували червону фарбу⁶⁴. Натомість Ярослав Ісаєвич вважав, що топонім "Червен" є короткою формою прикметника з повною формою "чървьный", що в руських писемних пам'ятках мав й такі варіанти як "чървьльнь", "чърльнь" та "чърьмьнь". На думку дослідника, походження назви Червен могло бути пов'язане з наявністю в його околицях виходів червоної глини, хоча, не виключено, що при назві міста цей прикметник використано у переносному значенні⁶⁵. Заперечення цієї версії, яке зробив Сергій Алексєєв,

⁶³ Описание городов... – С. 34–35.

⁶⁴ Jakubski A. W. Czerwiec polski (*porphyrophora polonica* L.): studjum historyczne ze szczególnem uwzględnieniem roli czerwca w historii kultury. – Warszawa, 1934. – Т. 1. – С. 355–360; Maruszczak H. Wczesnośrednio-wieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu:

wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwiensкими) // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 1997. – Т. 2. – С. 234.

⁶⁵ Исаевич Я. Д. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья //

не виглядає переконливим хоча б з огляду на запропоновану виразно фантастичну інтерпретацію черв'ян як племені Черва (Велеса, Змія)⁶⁶.

Як бачимо, локалізація та етимологія назви етносу не викликає істотних сумнівів стосовно поширеної в історіографії ідентифікації "Zeriuani"/"Zuireani" з населенням літописних "Червенських градів" черв'янами⁶⁷. Прикметно, що літопис під 1157 р. згадує "Червнане"⁶⁸, але з огляду на контекст, ймовірно, тут фігурують жителі власне міста Червена⁶⁹ подібно до означення 1221 р. "Белжанъ"⁷⁰. Хоча реліктами племінної назви черв'ян можуть бути топоніми Черляни у Городоцькому р-ні Львівської обл. (вірогідно, походить від слова "чърльнь")⁷¹.

На відміну від ідентифікації у просторі, проблема визначення часових меж існування етнопотестарної спільноти черв'ян наштовхується на серйозніші перепони. Спираючись на легендарний опис "Zeriuani", а також беручи до уваги відсутність вказівки на кількість "civitates", Антон Горський припустив, що наприкінці IX ст., на час укладання "Географа Баварського", черв'яни вже були анахронізмом на етнокультурній мапі Волині⁷². Однак, враховуючи, що їх у тексті джерела згадано двічі, причому з територією "Zuireani" пов'язано 325 "civitates", з тезою російського дослідника погодитися не випадає. Тим паче, використання генеалогічної легенди про прабабківщину слов'ян як волинянами, так і черв'янами, безперечно, засвідчувало посилення їх позицій в етнополітичному розвитку волинської групи племен на тому чи іншому часовому проміжку. Становище гегемона на Волині у IX–X ст., ймовірно, посідали черв'яни⁷³, домінуюча роль яких у IX ст. відображена в "Географа Баварського", а поява на сторінках літопису формул "Червень. и ины городы" та "грады Червѣньскыя" вказує на продовження традицій цієї етнопотестарної спільноти і наприкінці X – в першій третині XI ст.

Червен у X ст.: осередок черв'ян чи історіографічний міф. Пошуки племінного центру черв'ян, на перший погляд, не викликають жодних труднощів, адже, зважаючи на пізніші літописні повідомлення, на таку роль мав

Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – Киев, 1980. – С. 73.

⁶⁶ Алексеев С. В. Славянская Европа V–VI вв. – Москва, 2008. – С. 147–148.

⁶⁷ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. – S. 148; Widajewicz J. Początki Polski. – S. 43; Lehr-Splawiński T. Najstarsze nazwy... – S. 265; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 59; Горський А. А. Баварський географ... – С. 276–277; Войтович Л. "Черв'яни" у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 818–822; Алексеев С. В. Славянская

Европа... – С. 64–65, 147.

⁶⁸ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 487.

⁶⁹ Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав: Червенські гради // Україна – Польща: Історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка. – Львів, 2003. – Ч. 1. – С. 78.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 739.

⁷¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 61.

⁷² Горський А. А. Баварський географ... – С. 277.

⁷³ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова... – С. 289.

би претендувати Червен, ототожнення якого з городищем поблизу Чермна після більш як столітніх дискусій⁷⁴ можна вважати переконливим⁷⁵. Серед істориків домінує погляд про спорудження укріплень літописного Червена, орієнтовно, у другій половині X ст.⁷⁶ з тією увагою, що це городище на час військової виправи Володимира Святославовича на захід у 981 р. було чи не найпотужнішим осередком влади на лівобережжі Західного Бугу, де сформувалася окрема територіальна одиниця – "Червенські гради"⁷⁷. Щобільше, у середовищі польських дослідників визрів міф лендзянського Червена, як, поруч з Перемишлем, одного з двох осередків цієї етнополітичної спільноти⁷⁸.

⁷⁴ Krzywicka V. Lokalizacja Czerwienia i Grodów Czerwieńskich // Region Lubelski. – Lublin, 1996. – Nr 5(7) (1991–1993). – S. 9–17.

⁷⁵ Łowmiański H. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1953. – R. 60. – Nr 1. – S. 58–85; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Köln; Graz, 1955. – Bd. 1: Im Mittelalter bis zum Jahr 1401. – P. 49; Понне А. Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі // Український історичний журнал. – Київ, 1960. – № 6. – С. 60; Kuczyński S. M. О wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych // Ejusdem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 86–87; Исаевич Я. Д. Територія та населення "Червенських градів" (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 71–72; Його ж. До історії взаємин... – С. 77; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 28; Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej / Pod red. H. Maruszczaka, Z. Michalczyka. – Lublin, 2004. – S. 55–56. – Ryc. 2; Buko A. Archeologia... – S. 271. – Ryc. 9.1; Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu / Red. J. Libera. – Łęczna, 2008. – S. 40–42; Wołoszyn M. Die Červenischen Burgen und die Frage der Herausbildung der polnisch-alttrussischen Grenze vom 10. bis 13. Jahrhundert // Siedlungsforschung.

Archäologie – Geschichte – Geographie. – Bonn, 2011. – Bd. 29. – S. 79; Ejusdem. Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań // Studia nad dawną Polską. – Gniezno, 2013. – T. 3. – S. 89–90. – Ryc. 1 (etc.).

⁷⁶ Poppe A. Grody Czerwieńskie // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław etc., 1964. – T. 2, cz. 1. – S. 168; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII веков. – Киев, 1985. – С. 29.

⁷⁷ Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" ... – С. 108–110; Головка О. Похід київського князя Володимира на "Перемишль, Червен и иные грады" 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) // Przemyśl i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / Pod red. W. Nagirnego i T. Pułdłockiego / Colloquia Russica. – Kraków 2013. – Ser. 2. – T. I. – S. 39–47 (та ін.).

⁷⁸ Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów, 1996. – S. 17. – Ryc. 2; Parczewski M. Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // Civitas Schinesghe cum pertinentiis / Red. W. Chudziak. – Toruń, 2003. – S. 157. – Ryc. 4, 6; Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień... – S. 54. – Ryc. 1, 4; Florek M. Problematyka... – S. 42, 44; Ejusdem. Topografia plemienna międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie "Grodów Czerwieńskich" w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Pogranicze

Наріжним аргументом цих роздумів дослідників є літопис, на сторінках якого під 981 р. відночено: “Иде Володим^ръ. к Лахомъ. и заа грады их^ъ. Перемышль. Червень. и ины города. иже суть и до сего днѣ подъ. Русью”⁷⁹. Попри тверде переконання Г. Ловмянського в автентичності та достовірності цього повідомлення⁸⁰, все ж, варто прийняти серйозні застереження низки вчених стосовно реальності існування Червена на 981 р. чи в раніші часи⁸¹. Ми не заперечуємо ідентифікації літописного Червена з городищем поблизу Чермна, але й не схильні на основі єдиної літописної згадки, безперечно, – писарської інтерполяції середини XI – початку XII ст., датувати початки функціонування цього міста ще племінним часом⁸². Для уникнення звинувачень у гіперкритицизмі та нагадувань про те, що історичні концепції “мають опиратися на дані джерел, а не навпаки”⁸³, які свого часу супроводжували праці прихильників ревізії] літописного повідомлення 981 р. Володимира Королюка та Стефана Марії Кучинського, проаналізуємо писемні відомості та археологічні матеріали.

Розпочнімо з окресленої літописної статті, яка за композицією виразно складається з трьох частин, або ж, згідно з переконанням деяких дослідників, властиво опису походу Володимира Святославича та коментаря редактора літопису⁸⁴. Отож, у тексті цього запису можна виокремити три фрагменти, які внаслідок пізніших редакцій нашарувалися на протограф, а саме: “Иде Володим^ръ. к Лахомъ”, “заа грады их^ъ. Перемышль. Червень. и ины города”, та “иже суть и до сего днѣ подъ. Русью”. Оскільки проблему політичної належності черв’ян, втім і до “ляхів”, розглянемо далі, зосередимо увагу наразі на двох останніх фрагментах.

Перше, що відразу насторожує у літописному повідомленні, – присутність формули “иже суть и до сего днѣ подъ. Русью”, яка, безперечно, є не свідченням очевидця, а пізнішим коментарем літописця стосовно подій 981 р. В. Королюк вказав, що цей запис міг з’явитися внаслідок русько-польських конфліктів 1018, 1031 рр., після яких територія між Західним Бугом та Вепром остаточно відійшла до Києва⁸⁵. Властиво тому таку писарську

polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin, 2009. – S. 31–32.

⁷⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 69.

⁸⁰ Ловмянский Г. Взаимные отношения Польши и Руси в средние века // Советское славяноведение. – Москва, 1967. – № 3. – С. 25–26.

⁸¹ Kowalczyk E. Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2000. – T. 107, zesz. 2. – S. 59–62; Kutylowska I. Grody Czerweńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 29–36; Rozwałka A. Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu

środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych // Słowianie Wschodni... – S. 55–66 (etc.).

⁸² Ляска В., Погоральський Я. Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie [Рецензія на книгу] // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 432.

⁸³ Rhode G. Die Ostgrenze Polens... – P. 54; Ловмянский Г. Взаимные отношения... – С. 25.

⁸⁴ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 59.

⁸⁵ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 86.

вставку варто пов'язати з редакцією літопису або Никона з 1080-х років, або вже Нестора від початку XII ст.⁸⁶

Утім, нас більше цікавить інший фрагмент цього повідомлення, а саме "Перемышль. Червень. и иные города", відповідність якого протографу також викликає чимало сумнівів. Тим паче, частина статті з акцентуванням на конкретних "градах" різко дисонує з подіями, згаданими під цим роком, коли Володимир Святославович "...семъ же лѣтъ и Ватичи побѣди. и възложи на на дань. ѿ плуга ѿк же ѿць его ималь"⁸⁷. У цьому контексті варто погодитися з думкою В. Королюка про те, що опис походу на в'ятичів за змістовим наповненням виглядає архаїчнішим ніж характеристика боротьби навколо Червена та Перемишля⁸⁸. Прикметно, що він текстологічно корелюється і з наступними літописними сюжетами про Володимирове "збирання земель": 982 р. – "Заратиша^c Ватичи. и иде на на Володімеръ. и побѣди ѿ второе", 983 р. – "Иде Володімиръ на йтвагы. и взѧ землю ихъ", 984 р. – "Иде Володімиръ на Радимици", 992 р. – "Иде Володімиръ на Ховраты"⁸⁹. Як бачимо, в жодному з цих уривків не йдеться про осередки завойованих племен, щобільше, місце Перемишля, згаданого під 981 р., займають хорвати. Така заміна назви стоального "граду" на племінне найменування алогічна й не має жодних аналогій⁹⁰. Окрім того, перелік конкретних міст – абсолютною чужа тенденція для тогочасного нарративу, адже наступна, після 981 р., поява міст при описі військових конфліктів на сторінках літопису датується 1017 р. (Берестя) та 1030 р. (Белз), проте і тут не можемо відкидати можливої інтерполяції внаслідок пізнішої редакції⁹¹. Властиво тому, дещо модифікуючи концепцію В. Королюка⁹², варто припустити, що в протографі цієї літописної статті фігурували не Перемишль і Червен, а хорвати та черв'яни. Останні на той час були *pars pro toto* союзу волинських потестарних структур, тому в нашій реконструкції літописного тексту відсутні інші племена цього регіону (бужани, волиняни та ін.), які також стали об'єктом військової експансії Володимира Святославовича.

Зважаючи, на те, що існування Червена в X ст. у світли лише писемних джерел є сумнівним, останнє слово у дискусіях навколо його хронології мало б бути за археологією. Така нагода випала 1952 р., коли на реалізацію проекту з дослідження початків Польської держави на території городища організовано розкопки, які продовжили археологічне вивчення літописного Червена, започатковане 1940 р. зусиллями українського вченого Левка Чикаленка⁹³. Щоправда, основна увага експедиції під загальним

⁸⁶ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 60; Kutylowska I. Grody Czerwieńskie... – С. 29.

⁸⁷ Ипатьевская лѣтопись. – Стб. 69.

⁸⁸ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 87.

⁸⁹ Ипатьевская лѣтопись. – Стб. 69, 71, 106.

⁹⁰ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 87.

⁹¹ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 59–60.

⁹² Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 90–92.

⁹³ Гр(иневич) Я. Розкопи у Чермні // Люстровані вісті. – Краків, 1940. – Р. 1. – Ч. 4. – С. 16–17; Чикаленко Л. Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червена влітку 1940 року / Післямова В. Петегирича, М. Филипчука // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 623–635; Petehyrych W.,

керівництвом Конрада Яжджевського була прикута до літописного Волиня поблизу Грудека Надбужного, дослідження Червена обмежилися незначними за обсягом розкопками Анджея Надольського⁹⁴. Варто відзначити й несприятливе емоційне тло праці археологів, не дарма Анджей Абрамович писав, що "...серед археологів тоді відчувалося занепокоєння, чи не є ці дослідження якимось вступом до корегування кордону на сході"⁹⁵.

Все ж, авторитет археологічних робіт справив надзвичайно істотний вплив на середовище істориків, які, як іронічно зауважила Єва Ковальчик, не усвідомлювали, що дослідження Червена – лише невеликий розкоп (5×10 м), до того ж, недокопаний до материка, з почасти сумнівно продатованими артефактами⁹⁶. Утім, теза про спорудження Червена в середині X ст., яка домінувала в археологічних публікаціях 1950-х років, викликала цілковиту довіру істориків.

Дослідження 1970-х років, які на території городища провели люблінські археологи⁹⁷, ще більше заплутали ситуацію. Знову ж таки, попри чітке окреслення періоду найбільшого розквіту Червена на XI–XIII ст. (для прикладу, зроблений у 1977 р. перетин валу у східній частині городища вказав на дві фази функціонування укріплень упродовж XI–XIII ст.⁹⁸), автори без надійних хронологічних індикаторів надалі стверджували про його спорудження в X ст.⁹⁹ Тим паче, результати розкопок не були повністю опубліковані, втім у зв'язку зі знищенням 1978 р. більшості польової документації і депаспортизації знахідок внаслідок неналежних умов зберігання¹⁰⁰. Зважаючи на такі обставини, можна зрозуміти розпачливу рефлексію Терези Дунін-Вонсовіч, яка у 2000 р. писала про "...невідворотно втрачену частину результатів досліджень Червенських градів, які могли б стати "золотим яблуком" для польських археологів"¹⁰¹.

Усталений погляд на час спорудження літописного Червена порушили дослідження Анджея Урбанського 1997 р., основною метою яких була верифікація хронології пам'ятки методом дендрохронологічного аналізу¹⁰². Взірці деревини взято у східній та західній частині городища з внутрішньої так званої руштвої конструкції валу, пов'язаної з I фазою функціонування

Fylypczuk M. Pierwszy badacz latopisowego Czerwień – w 110 rocznicę urodzin // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – Lublin, 1998. – Т. 3. – С. 314.

⁹⁴ *Florek M.* Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czerwień nad Huczwą (do 2008 roku) // *Czerwień – gród...* – С. 118–119.

⁹⁵ *Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek. – Warszawa; Łódź, 1991. – С. 159.

⁹⁶ *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne... – С. 60–61.

⁹⁷ Докладніше див.: *Kuśnierz J.* Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic //

Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 13–16; *Florek M.* Badania archeologiczne... – С. 119–121.

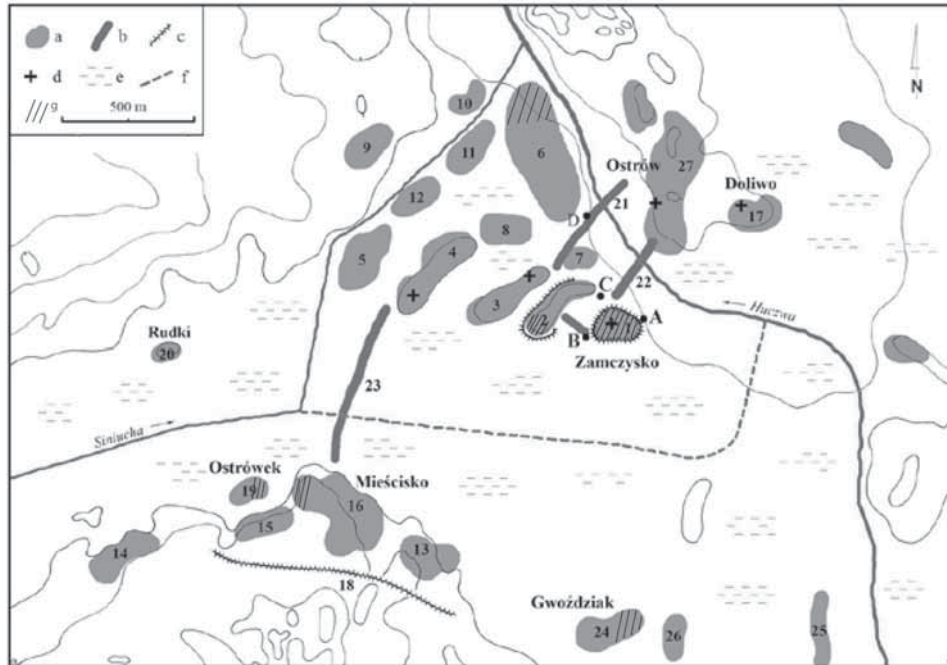
⁹⁸ *Gurba J., Urbański A.* Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego "Czerwień" // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – Т. 3. – С. 159.

⁹⁹ Бібліографію див.: *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne... – С. 61.

¹⁰⁰ *Florek M.* Badania archeologiczne... – С. 119.

¹⁰¹ Цит. за: *Woloszyn M.* Grody Czerwieńskie... – С. 82.

¹⁰² *Gurba J., Urbański A.* Nowe materiały do datowania... – С. 159–165.

Комплекс пам'яток у Чермні: а – поселення, б – греблі і дерев'яні помости, с – вали, d – інгумаційні могильники, e – болотиста місцевість; f – русло Синюхи до меліорації 1960-х років, g – гіпотетичні сліди заселення, датовані X ст.; A–D – проби для дендрохронологічного аналізу (за: Florek, 2012)

укріпленя. На жаль, погане збереження дерева, зокрема відсутність заболоні (периферійної частини деревини), дала змогу встановити лише найраніші можливі дати деревини, які припадають на час після 1007 р., після 1027 р.(?), після 1030 р. та після 1050 р.(?)¹⁰³. Професор Краківської гірничо-видобувної академії Марек Кромпец, автор дендрохронологічного аналізу, припускає спорудження дослідженої дерев'яної конструкції у другій чверті XI ст., можливо після 1050 р.¹⁰⁴ Заради справедливості відзначимо, що апологетизувати цю хронологію не варто через певні сумніви у методиці відбору взірців, зокрема, чіткого стратиграфічного визначення тих фрагментів, які походять з найдавніших конструкцій¹⁰⁵.

¹⁰³ Ibidem. – S. 159. – Tabl. 1.

¹⁰⁴ Krapiec M. Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z Czermna // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – T. 3. – S. 166; Poleski J., Krapiec M. Archeological and dendrochronological dating of selected early mediaeval from area of Małopolska // Geochronometria. – Gliwice, 2000. – P. 24.

¹⁰⁵ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 61; Poleski J., Krapiec M. Archeological and dendrochronological dating... – P. 24–25; Urbański A. Nowe datowanie grodziska w Czermnie nad Huczwą // Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego / Pod red. A. Buko, Z. Świechowskiego. – Warszawa, 2000. – S. 242; Sikora P., Wołoszyn M. "981 – Volodimer zog zu den Ljachen..." – P. 242–243.

Однак отримані дати доволі тісно корелюються з результатами археологічних досліджень, позаяк сучасні польські вчені визнають частку матеріалів IX–X ст. серед загального числа знахідок з Червена порівняно мізерною¹⁰⁶. Характерним є і те, що артефакти того часу, принаймні на території городища, не зафіксовані *in situ*, а віднайдені в культурному шарі¹⁰⁷, що відносить їх до категорії малодостовірних, а то й недостовірних археологічних джерел¹⁰⁸.

Намагаючись подолати суперечності, які виникли навколо заснування Червена, Марек Фльорек в одній зі статей зазначив: "...дуже ймовірно, що первинне лендзянське городище (на місці Червена XI–XIII ст. – В. Л.), якого стосується згадка з 981 р., внаслідок постійних битв було знищене до такого ступеня, що приступаючи після 1031 р. – після повторного прилучення Червена до Русі – до будови князівського городища..., було ліквідовано (розібрано) його залишки, що спричинило труднощі в їх ідентифікації для археологів..."¹⁰⁹. Безумовно, така теза має право на існування, однак хвибує відсутністю доказів, зокрема археологічних. Для прикладу, розвиток Галича не призвів до абсолютного зникнення чи руйнування укріплень Крилоського городища¹¹⁰. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й на інших пам'ятках Прикарпаття та Волині, зокрема Плісеську¹¹¹ та Буську¹¹², де активна міська забудова княжої доби не спричинила серйозних труднощів у виділенні та дослідженні культурно-хронологічних горизонтів слов'янського часу.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що літописну згадку про Червен варто трактувати пізнішою писарською інтерполяцією, яка скоригувала історичну реальність кінця X ст. Таку інтерпретацію підтверджують і результати археологічних досліджень, які наразі не дають переконливих підстав для припущень про спорудження укріплень "граду" у X ст. Водночас ми далекі від абсолютизації нашої гіпотези, позаяк її підтвердження, або ж спростування залежить лише від майбутнього повновартісного польового вивчення городища літописного Червена.

Ареал розселення черв'ян: кордони, городища та поховальні пам'ятки. Будь-які спроби докладного визначення границь розселення черв'ян є великою мірою гіпотетичними, оскільки, писемні та археологічні джерела не дають повновартісних можливостей для проведення реконструкції такого гатунку. Однак необхідно враховувати максимальну адаптованість давніх поселенських структур до географічного середовища, їх

¹⁰⁶ Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – S. 41; Wołoszyn M. Grody Czerwieńskie... – S. 112.

¹⁰⁷ Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – S. 41.

¹⁰⁸ Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 70–71.

¹⁰⁹ Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – S. 42. Див. також: *Ejusdem*. Topografia plemienna... – S. 31–32.

¹¹⁰ Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі. – Київ; Львів, 1999. – С. 300–303.

¹¹¹ Филипчук М. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.

¹¹² Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Вип. 3. – С. 136–195.

кордони, як правило, творили природні перешкоди. Недарма, за влучним висловом "Попису границь межі Великого княжства Литовського и Корони Польское в 1546 г.", "...дороги не чинять границь, ено рѣки, болота, доли, горы и копцы..."¹¹³. Творенню таких природних меж сприяли й ментальні стереотипи середньовічного суспільства, зокрема, у численних писемних джерелах згадані "злі ліси та болота", які були "віковими рубежами міста з містом"¹¹⁴. Для знаного європейського медієвіста Жака Ле Гоффа ліс виступає "пустельним" кордоном, "нічийною землею" ("no man's land") між сеньйоріями та державами, сповненою примарних страхів чи реальної небезпеки¹¹⁵.

Беззаперечним є те, що основну вісь поселенських структур черв'ян, а пізніше і Червенської землі, визначала долина Гучви, широкі надзаплавні тераси якої забезпечували сприятливі умови для заселення та господарської діяльності. Південна межа розселення черв'ян з танянами та засянами, очевидно, простягалася залісненим та горбогірним Розточчям й вододілом Солокії й Гучви. Перебіг східної границі з бужанами можна умовно провести вододілом між верхів'ями Гучви та Варенжанки, а далі на північ – межиріччям Букової й Варенжанки до течії Західного Бугу. Лівобережжя останнього вже посідали волиняни, що засвідчує локалізація городища в Грудку Надбужному (літописний Волинь)¹¹⁶ при впадінні Гучви до Західного Бугу.

Грабовецьке горбогір'я, найвища частина Люблінської височини, з його непрохідними лісами слугувало природним бар'єром розселення черв'ян від півночі. Поселенський комплекс VIII–X ст. (городище, поселення, курганний могильник) в Скибицях¹¹⁷, розташований на південних відрогах цього горбогірного району, очевидно, був одним з їх племінних осередків.

На заході кордон території черв'ян з плем'ям "Lendizi" проходив долиною Вепру, можливо, сягаючи середньої течії його лівої притоки – Пору, і далі додолу Горайцем. Басейн Вепру як найдавнішу етнічну межу між східнослов'янським та західнослов'янським населенням визначали і Я. Ісаєвич¹¹⁸, і Г. Ловмянський¹¹⁹. Зокрема, останній вказував, що територія, на якій у княжу добу склалася Червенська земля, була відділена від прарпольських земель смугою безлюдних пуцч вздовж ріки Вепр¹²⁰.

Важливою ознакою існування потестарних структур у слов'янському просторі було формування територіально-адміністративної організації як

¹¹³ Попис границь межі Великого княжства Литовського и Корони Польское в 1546 г. // Археографический сборник документов относящихся къ истории Северозападной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 51.

¹¹⁴ Кизилов Ю. А. Географический фактор в истории Средневековой Руси // Вопросы истории. – Москва, 1973. – № 3. – С. 51.

¹¹⁵ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. – Львів, 2007. – С. 73–76; Его же. Цивілізація середньовічного Запада. – Екатеринбург, 2007. – С. 161–162.

¹¹⁶ Понне А. Деякі питання заселення... – С. 56–60.

¹¹⁷ Banasiewicz E. Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny. – Zamość, 1990. – S. 97; Niedźwiadkowie R. i A., Rozwałka A. Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów na stanowisku nr I w Skibicach, woj. zamojskie // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 1997. – Т. 2. – S. 142–148.

¹¹⁸ Ісаєвич Я. Д. Територія та населення... – С. 83.

¹¹⁹ Ловмянський Г. Лędzianie... – С. 112.

¹²⁰ Ibidem.

основи влади племінних вождів. Функціонування на території ареалу розселення черв'ян низки ранньосередньовічних городищ є яскравим прикладом кристалізації суспільної ієрархії та, відповідно, організації політичної влади у їх середовищі.

Серед укріплень у межиріччі Вепру та Варенжанки передусім варто виокремити розташоване на північних відрогах Розточчя городище Х – початку XI ст. в Гуцьові, яке Генрик Марущак на основі аналізу ономастики й археологічних матеріалів знову ж таки спробував ідентифікувати як літописний Червен¹²¹. Не вдаючись до деяких дискусійних тверджень дослідника, зазначимо, що ранньосередньовічний поселенський комплекс у Гуцьові (городище, курганний могильник та селища-супутники), цілком можливо, міг посідати домінуюче становище у територіальній організації черв'ян.

Городище у Гуцьові локалізоване на мисоподібному виступі (ур. Монастир), який підноситься на 100 м над долиною Вепру. Центральний майданчик на площі 9–10 га¹²² вздовж периметра оточений валом, у північній й південній стороні якого спостерігаються сліди в'їздів. З північно-західного, напільного боку (від шляху долиною р. Вепр) підступи до головного майданчика захищали три лінії валів висотою 0,3–1,0 м та глибоких ровів. Окрім того, від півночі зафіксовано п'ять земляних насипів. Ще одне валоподібне підвищення локалізовано у південній частині городища. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, сягає 20 га¹²³. Рис. 4.

Згідно з версією Г. Марущака, на віддалі 300 м на захід від городища на мисоподібному виступі берега Вепру функціонував також оборонний пункт, стратегічною метою якого була охорона джерел води¹²⁴. Внаслідок досліджень 1999 р., які провели Єжи Кусьнеж та Анджей Урбанський, це припущення не підтвердилося з огляду на відсутність артефактів та особливості стратиграфії земляних насипів¹²⁵.

Перетин зовнішнього валу північно-західної лінії городища (№ V за нумерацією Х. Цолль-Адамікової) вказав на дві фази його функціонування, під час першої з яких ширина при основі земляного насипу сягала 3,5–4,0 м.

¹²¹ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 234–235.

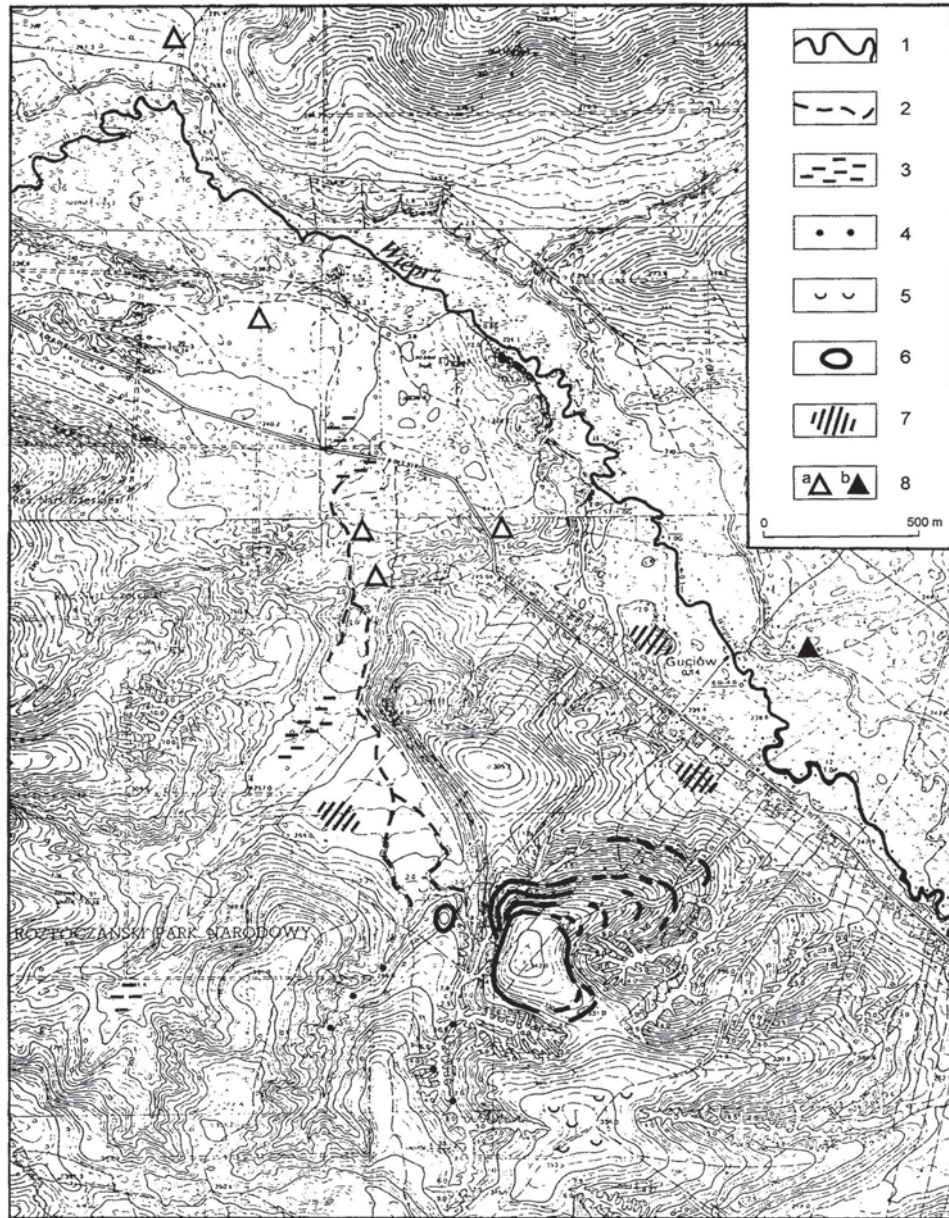
¹²² Зауважимо, що при визначенні площі городища ми спиралися на результати сучасних досліджень Г. Марущака: Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 228. Хелена Цолль-Адамікова подала дещо інші кількісні показники: 5 га для центрального майданчика та 9–10 га для всього городища: Zoll-Adamikowa H. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Gucio-wie, pow. Zamość // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków, 1974. – Т. 26. – S. 153.

¹²³ Zoll-Adamikowa H. Wyniki wstępnych badań... – S. 151–153. – Рyc. 18; Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne

grodzisko... – S. 228. – Рyc. 2; Ejusdem. Warynki posadowienia oraz koncepcja i technika budowy wałow obronnych wczesnośredniowiecznego grodziska w Gucio-wie, pow. Zamość, w świetle analizy ich przekroju geologicznego // Archeologia Pol-ski Środkowowschodniej. – Lublin, 1999. – Т. 4. – S. 146. – Рyc. 1.

¹²⁴ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 229. – Рyc. 2, 4.

¹²⁵ Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gucio-wie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 308. – Рyc. 4.

Комплекс пам'яток поблизу Гуцьова: 1 – ріка, 2 – русло потоку, 3 – болотиста місцевість, 4–5 – джерела, 6 – вали городища, 7 – поселення, 8 – курганні могильники (за: Maruszczak, 1997)

Пізніше, можливо у другій половині – наприкінці X–XI ст., вал додатково укріплено внутрішніми кам'яними конструкціями у вигляді “скринь” довжиною 1,0–1,3 м та висотою 0,5 м, що збільшило ширину насипу при основі до 6,5 м¹²⁶. Прикметним є поширення “скриньового” типу внутрішньовалових конструкцій передусім у східнослов'янському оборонному будівництві¹²⁷.

Певні складнощі виникають з чітким окресленням хронології городища в Гуцьові, позаяк Х. Цолль-Адамікова за нечисленним керамічним матеріалом датує його X/XI–X ст.¹²⁸ Хоча версія Г. Марущака про тотожність Червена 981 р. з укріпленнями в Гуцьові зобов'язувала шукати витоки городища ще в племінному часі¹²⁹, з чим погодився й Томаш Дзеньковський¹³⁰. Передусім, на такі міркування наштовхує контекст навколишніх пам'яток, зокрема суміжних до цих укріплень поселень (Гуців IX–X), на яких виявлено низку об'єктів IX–X ст. житлового й господарського призначення¹³¹, та курганного кремаційного могильника (Гуців I–VI), датованого в межах VII/VIII–X/XI ст.¹³²

Зрештою, й Х. Цолль-Адамікова звернула увагу на значні розміри городища, тому вона припускала можливість початку його функціонування раніше кінця X ст.¹³³ Ми поділяємо такі міркування польської дослідниці, адже значна площа території (близько 20 га), яку охоплювали укріплення Гуцьова, є показником, який, з-поміж іншого, свідчить на користь спорудження городища за племінного часу. Для порівняння, практично всі добре датовані городища в польській частині Західних Карпат площею понад 5 га належать до передп'ястівського (племінного) періоду¹³⁴. Окрім того, аналогії планувальної структури городища у Гуцьові бачимо й на інших укріплених пам'ятках Розточчя X–XI ст. зі складною системою оборони, зокрема в Рокитному¹³⁵ та Добростанах¹³⁶.

Протилежний до гуцьовського варіант планувальної структури репрезентують невеликі мисові укріплення VIII–X ст. у Майдані Новому та Скибицях на Грабовецькому горбогір'ї – північній межі розселення

¹²⁶ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 157–160. – Ryc. 22.

¹²⁷ Dąbrowska E. Wielkie grody dorzezcza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku. – Wrocław etc., 1973. – S. 61; Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 174.

¹²⁸ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 160.

¹²⁹ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 234–235.

¹³⁰ Dzieńkowski T. Plemienne i wczesno- państwowe grody międzyrzecza Wieprza i Bugu. Zarys problematyki // Pogranicze polsko-ruskie... – S. 39. – Ryc. 1.

¹³¹ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 161–164; Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne... – S. 305–313.

¹³² Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne smentarzyska ciałopalne Słowian

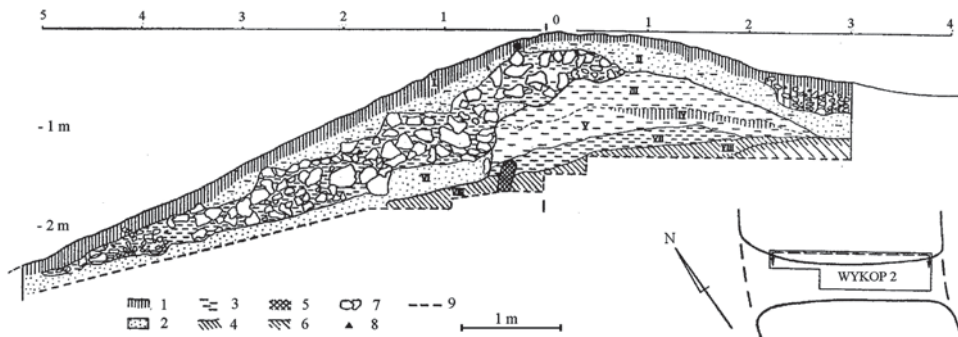
na terenie Polski. – Wrocław etc., 1975. – Cz. 1: Źródła. – S. 80–91.

¹³³ Ejsdem. Wyniki... – S. 160.

¹³⁴ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno, 2006. – S. 198.

¹³⁵ Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 307–330.

¹³⁶ Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 16 (друкується).

Стратиграфічний перетин зовнішнього валу (№ V) північно-західної лінії городища у Гуцьові: 1 – дерновий шар, 2 – пісок, 3 – глина, 4 – глина "сивого кольору", 5 – слід стовпа, 6 – материк, 7 – вапнякове каміння, 8 – локалізація кераміки, 9 – рівень дна розкопу (за: Zoll-Adamikowa, 1974).

черв'ян. Центральний майданчик городища у Майдані Новому площею 0,12 га вздовж периметра оточений валом, у якому досліджено внутрішні дерев'яні конструкції, та ровом. Підступи захищав ще один земляний вал, перебіг якого важко реконструювати через стан збереження насипу. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, сягає 1 га¹³⁷. Схожу планувальну структуру мало городище VIII–X ст. у Скибицях площею 3,7 га, оточене двома лініями валів, в насипі одного з яких зафіксовано деструкції спалених дерев'яних конструкцій¹³⁸.

Окрім того, на північних відрогів Томашівського Розточчя локалізовано чималі городища у Липському-Поліссі та Майдані Гурному, відомості про хронологію яких вкрай непевні й потребують археологічної верифікації¹³⁹. Хоча, з огляду на те, що поблизу укріплень в Липському-Поліссі знаходився курганний кремаційний могильник VII/VIII–X ст. та відкрите поселення того ж часу¹⁴⁰, а городище в Майдані Гурному супроводжували селища VIII–XI ст.¹⁴¹, можна припустити появу цих оборонних об'єктів у племінний час.

Поховальні пам'ятки, які завжди виступають невід'ємною складовою поселенського простору давніх спільнот, на території розселення черв'ян,

¹³⁷ Archeologiczne zdjęcie Polski // Archiwum zakładowe wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków w Lublinie. Delegatura w Zamościu. – Nr obsz. 85–91. – Nr inw. 1559; Dzieńkowski T. Plemienne i wczesnopamiętnowe grody... – S. 39. – Foto 4.

¹³⁸ Niedźwiadkowie R. i A., Rozwałka A. Sprawozdanie... – S. 142; Maruszczak H. Grodzisko w Skibicach na Wzniesieniu Grabowieckim (Polska SE) w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych i analizy położenia geograficznego // Archeologia Polski Środkowoschodniej. – T. 6. – S. 244–254.

¹³⁹ Hoczyk-Siwkowska S. Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze // Lubelskie materiały archeologiczne. – Lublin, 1999. – T. 12. – S. 94; Maruszczak H. Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. Lubelskie // Archeologia Polski Środkowoschodniej. – Lublin, 1999. – T. 4. – S. 154–164.

¹⁴⁰ Hoczyk-Siwkowska S. Małopolska północno-wschodnia... – S. 94.

¹⁴¹ Banasiewicz E. Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny. – Zamość, 1990. – S. 81.

головно Розточчі, репрезентують курганні кремаційні могильники VII/VIII–X/XI ст. у Гуцьові, Мокрому та Липську-Поліссі¹⁴². Некрополі у Гуцьові й Липську-Поліссі розташовані у структурі чималих поселенських комплексів, осередками яких були городища, а поблизу могильника в Мокрому знаходилося кільканадцять синхронних поселень. Топографія поховальних пам'яток схожа: вони переважно розміщені на мисоподібних підвищеннях, подекуди – піщаних дюнах у заплавах річок. Розміри могильників різні: в Мокрому зафіксовано 43 насипи (досліджено 8) у 6 скупченнях, Липську-Поліссі – 70 (розкопано 38) у 2 групах, Гуцьові – 217 (розкопано 5) у 5 групах. Здебільшого, насипи округлі в плані діаметром від 4 до 9 м та висотою 0,3–1,2 м. Винятком є курган № 35 з Липська-Полісся – прямокутник розмірами 24,5×12,6 м і висотою 1,2 м. Насипи переважно земляні, проте у деяких курганах (Гуців, № 161; Липсько-Полісся № 27, 45) зафіксовано рештки чотирикутних дерев'яних зрубних конструкцій¹⁴³.

Уздовж периметра первинних насипів простежено рівчаки (Гуців, Липсько-Полісся) та прикурганні ями з трьох сторін (Мокре). Кремація звичайно відбувалася на стороні (Гуців, Мокре) й лише в Липську-Поліссі – на місці поховання. Здебільшого первинний насип кургану не накривав перепалених кісток та керамічного матеріалу. Саме тому є підстави для припущення про домінування у черв'ян урнових поховань, у яких кремаційні остеологічні залишки захоронували на вершині курганного насипу, або закопували у його горішній частині (Гуців, Мокре, Липсько-Полісся)¹⁴⁴. У

¹⁴² Огляд досліджень могильників у Гуцьові, Мокрому та Липському-Поліссі подано у зведенні ранньосередньовічних об'єктів фунеральної культури Розточчя: *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали до каталогу) // Фортеця: збірник заповідника "Тустань". – Львів, 2012. – Кн. 2: На пошану Михайла Рожка. – С. 508–514.

¹⁴³ *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки... – С. 501. Практика спорудження внутрішніх дерев'яних конструкцій різних типів у курганних насипах доволі поширена як серед західних, так і східних слов'ян. Докладніше див: *Бессарабова З. Д.* Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1973. – № 15. – С. 65–82; *Цолль-Адамикова Х.* Деревянные конструкции в курганах с трупосожжением у восточных и западных славян // Советская археология. – Москва, 1982. – № 4. – С. 82–90. На

думку М. Фльорека, дерев'яні конструкції з Липська, Гуцьова та інших аналогічних пам'яток виконували магічну функцію – мали символізувати для померлого домівку в потойбіччі: *Florek M.* Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wierza i Bugu we wczesnym średniowieczu // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 58. У літературі домінує аналогічне трактування "будинків мертвих", які, окрім сказаного, засвідчують важливе становище померлого за життя: *Woźny J.* Symbolika śmierci i rytuałów pogrzebowych w kulturach wczesnotradycyjnych na ziemiach polskich // *Popiół i kość. Funeralia Lednickie 4 / Pod red. J. Wrzesińskiego.* – Sobótka; Wrocław, 2002. – S. 51–53.

¹⁴⁴ Зазначимо, що М. Фльорек ставив під сумнів масове використання урн у поховальній практиці населення межиріччя Вепру та Західного Бугу. Наприклад, критично проаналізувавши результати досліджень попередників, зокрема, характер розташування під курганними насипами остеологічних решток та керамічного матеріалу, вчений дійшов висновку, що урни зафіксовані лише в Гуцьові та Мокрому.

Гуцьові (курган № 11) зафіксовано сліди стовпів, на які, можливо, ставили урну¹⁴⁵. Окрім того, виявлено декілька підкурганних урнових поховань (Мокре, № 1; Гуців, № 43 та ін.)¹⁴⁶.

Кількість похованих важко визначити з огляду на цілу низку обставин. Можливо, переважали одноосібні могили, хоча у деяких курганах зафіксовано від 2 до 4 урнових поховань, ймовірно, різночасових (Мокре, № 3 та ін.; Липсько-Полісся, № 35 та ін.)¹⁴⁷. Супровідний інвентар бідний, переважно це уламки керамічного посуду, інколи трапляються прикраси та предмети озброєння¹⁴⁸.

У двох насипах з Мокрого (№ 1, 7) простежено незначної товщини прошарки кальцинованих кісток, обпаленої кераміки та деревного вугілля, які, очевидно, є слідами розсипаної певної частини останків перед спорудженням насипу. Аналогічну ситуацію зафіксовано у стратиграфічній колонії всіх об'єктів Гуцьова. Ці так звані "прошарки тілоспалення", на думку Веслава Комана, можуть свідчити про символічне перенесення певної частини останків померлого до кургану з місця кремації¹⁴⁹.

Поселенські структури черв'ян на мікрорівні: басейн р. Волиці. Досвід попередників, які вивчали поселенські структури межиріччя Західного Бугу та Вепру, вказує на домінуючу роль водних артерій при формуванні ранньосередньовічних поселенських структур на племінних теренах черв'ян. Побасейновий розподіл у заселенні підтверджує тяжіння археологічних об'єктів того часу до долин Західного Бугу, Гучви, Букової, Вепру, Пору, Лабуньки та їх численних приток¹⁵⁰.

Оскільки загальний розгляд поселенських структур черв'ян потребує окремого, очевидно, – монографічного дослідження, спробуємо

Водночас, за його словами, використання урн у надкурганних похованнях характерне, насамперед, для теренів проживання східнослов'янського населення: *Florek M. Obrządek pogrzebowy...* – S. 57–58.

¹⁴⁵ Розміщення поховальних урн на стовпах та надкурганних дерев'яних конструкціях частково відображене і в писемних джерелах, зокрема, в "Повісті минулих літ", "Анонімній реляції" та "Богемських хроніках" Козьми Празького: *Цолль-Адамикова Х.* Наземные погребения с трупосожжением у славян в свете письменных и археологических источников // *Российская археология.* – Москва, 1998. – № 1. – С. 84–90.

¹⁴⁶ *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки... – С. 502.

¹⁴⁷ За підрахунками М. Фльорека, в кремаційних похованнях межиріччя Вепру та Західного Бугу звичайно присутні останки більш ніж однієї особи, але менше десяти. Однак у цьому

випадку актуальним виявляється питання про синхронність захоронень: *Florek M. Obrządek pogrzebowy...* – S. 62.

¹⁴⁸ *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки... – С. 502–503.

¹⁴⁹ *Koman W.* Badania ratownicze w wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym w Mokrem, stan. 1, gm. Zamość w latach 1981–1987 // *Prace i Materiały Zamojskie.* – Zamość, 1991. – Т. 3. – S. 164.

¹⁵⁰ *Kokowscy E. i A.* Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroregionie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową na tle osadnictwa grupy Masłomęckiej z młodszego okresu rzymskiego. – Zamość, 1987; *Hoczyk-Siwkowska S.* Małopolska północno-wschodnia... – S. 90–96. – Рис. 19, 20; *Петегирич В.* Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Вип. 11. – С. 106–108. – Рис. 3.

простежити характерні риси їх системи заселення на прикладі басейну річки Волиці, правої притоки Вепру, довжина якої сягає близько 42 км. Її витoki знаходяться в околицях Тросцянки, впадає вона до Вепру поблизу Вульки Орловської. Географічно басейн Волиці знаходиться на території Грабовецького горбогір'я, рельєф якого визначають значні висоти (240–300 м н. р. м) та численні яри й долини¹⁵¹.

Джерельну базу вивчення системи заселення басейну Волиці заклали неопубліковані результати досліджень 1980–2000-х років¹⁵², проведених на виконання загальнодержавного проекту пошуку, каталогізації та картографування археологічних пам'яток на території Польщі (*Archeologiczne zdjęcie Polski*)¹⁵³. При опрацюванні цих архівних матеріалів встановлено, що на відповідній території зафіксовано 1 городище, 2 курганні могильники, 103 селища та 65 місцезнаходжень, з яких лише на 56 об'єктах виявлено матеріали VIII–X ст., позаяк більшість з них датована в загальних часових межах раннього Середньовіччя. З огляду на малоінформативність місцезнаходження окремих артефактів при аналізі структури заселення того чи іншого регіону, цю категорію до пропонованих розмірковувань не залучено.

Історично-археологічні студії над поселенськими комплексами передбачають специфічне поле досліджень, яке вдало окреслив Збігнев Кобилінський, сформулювавши власне бачення поняття “осадництва” або ж структури заселення. Польський вчений визначив його як “...вбудування тривалих структур суспільно-культурного простору у конкретну геосферу – чисто природний або ж попередньо антропогізований географічний простір...”¹⁵⁴. Ця теза й обумовила русло нашого пошуку, теоретико-методологічними засадами якого стали просторовий аналіз в археології (Ян Ходдер, Клайв Ортон)¹⁵⁵ та відповідний досвід українських вчених, зокрема Андрія Томашевського¹⁵⁶ й Руслана Шишкіна¹⁵⁷.

Одна з найважливіших ланок характеристики структури заселення давніх спільнот – модель розподілу населених пунктів у просторі¹⁵⁸, визначена

¹⁵¹ Reder J. Środowisko geograficzne // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 13.

¹⁵² Висловлюю щире подяку Є. Куснежу, науковому співробітнику Замоїського музею в Замості (Республіка Польща), за неодноразове сприяння у доступі до цих матеріалів.

¹⁵³ Докладніше див.: *Jaskanis D. Archeologiczne zdjęcie Polski, czyli o ciągłej potrzebie doskonalenia metod badawczych w archeologii // Archeologia Polski Środkowowschodniej.* – Lublin, 2000. – Т. 5. – S. 286–298.

¹⁵⁴ *Kobyliński Z. Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza.* – Wrocław etc., 1988. – S. 11.

¹⁵⁵ *Hodder I., Orton C. Spatial Analysis in Archaeology.* – Cambridge, 1976.

¹⁵⁶ *Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі...* – С. 4–26; *Його ж. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Археологія і давня історія України.* – Київ, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 174–206.

¹⁵⁷ *Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія.* – Київ, 1999. – № 4. – С. 129–139.

¹⁵⁸ Згідно з географічною термінологією, існують три типи розподілу поселень у просторі: згрупований, випадковий та гексанальний (рівномірний): *Хазгет П. Географія. Синтез современных знаний.* – Москва, 1979. – С. 405–407.

через індекс найближчого сусідства. Аналіз найближчого сусідства ("nearest-neighbor analysis") у сфері екологічних досліджень вперше застосували Філіп Кларк та Френсіс Еванс¹⁵⁹, після чого він отримав низку методологічних інтерпретацій і в археологічній науці¹⁶⁰. Як наслідок, ця методика швидко здобула популярність серед українських археологів, які вивчають просторово-територіальну характеристику поселенських структур¹⁶¹.

За моделлю Кларка–Еванса, індекс найближчого сусідства обчислюється за наступною формулою: $R = D_{\text{спост.}} / D_{\text{очік.}}$, де R – індекс найближчого сусідства, $D_{\text{спост.}}$ – середня відстань, що спостерігається між кожним поселенням та його найближчим сусідом, а $D_{\text{очік.}}$ – очікувана відстань між кожним поселенням та його найближчим сусідом. Для встановлення очікуваної відстані між найближчими поселеннями використано ще одну формулу: $D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{A}$, де A – густина населених пунктів на 1 км².

За допомогою комп'ютерного опрацювання крупномасштабних карт визначено гіпотетичні відстані між кожним зі 104 населених пунктів басейну Волиці та його найближчим сусідом. Сума цих показників дорівнює 50,6 км, при цьому зафіксована мінімальна відстань сягає 0,15 км, а максимальна – 3,15 км. Отож, середня відстань ($D_{\text{спост.}} = 50,6 / 104 = 0,49$) між двома найближчими пам'ятками – 0,49 км. Показник щільності поселень щодо площі (приблизно 245 км²) дорівнює 0,4245, а очікувана середня відстань ($D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{0,4245} = 0,77$) – 0,77 км. Після відповідних обчислень визначився індекс найближчого сусідства (R) – 0,6364. Отже, R ближче до 1 аніж до 0, що вказує на випадковий розподіл поселень у просторі¹⁶². Тобто, вибір місця для поселення зумовили лише природні чинники, фактор близькості ж інших населених пунктів, наявності розвинутої мережі комунікацій та внутрішнього ринку не враховувалася¹⁶³.

Беручи до уваги інші тенденції розселення басейну Волиці, варто відзначити відтягання вглиб міжрічкових долин лише незначної кількості поселень – переважна їх більшість тяжіють до берегів водних артерій. Така локалізація дає підстави твердити про домінування на теренах регіону так

¹⁵⁹ Clark P. J., Evans F. C. Distance to nearest neighbor as a measure of spatial relationships in populations // *Ecology*. – 1954. – No 35(4). – P. 445–453.

¹⁶⁰ Hodder I., Orton C. *Spatial Analysis in Archaeology: Historical Developments and Modern Applications* // *Lambda Alpha Journal of Man*. – 1982. – Vol. 14. – P. 40–42; Dulinicz M. Niektóre aspekty zastosowania w archeologii geograficznych metod analizy przestrzennej osadnictwa // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1983. – Nr 3. – S. 299–315; Kobyliński Z. Podstawowe metody analizy punktowych układów przestrzennych // *Archeologia Polski*. – Warszawa,

1987. – T. 32. – S. 21–54 (etc.).

¹⁶¹ Веремейчик О. М. Лівобережне Полісся // *Село Київської Русі...* – С. 39; Петрашенко В. О. Лісостепова зона // *Село Київської Русі...* – С. 57; Стеблій Н. Система заселення верхів'їв Дністра та Прута в III–V ст. // *Археологічні дослідження у межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.* – Львів, 2011. – С. 57–59.

¹⁶² Kintigh K. W. *Intrasite Spatial Analysis: A Commentary on Major Methods* // *Mathematics and Information Science in Archaeology / Studies in Modern Archaeology* / Edited by A. Voorrips. – Hologos; Bonn, 1990. – Vol. 3. – P. 167.

¹⁶³ Петрашенко В. О. Лісостепова зона... – С. 57

званої “ланцюжкової” моделі, для якої характерні поселення, розміщені по берегах середніх та малих річок, що на деяких відрізках утворюють певний “ланцюжок” об’єктів. Звичайно, такі пам’ятки розташовані компактними групами на невеликих за площею територіях від трьох до шести – семи в кожній із груп¹⁶⁴. Приймаючи, за методикою Р. Шишкіна, Вепр як найбільшу водну артерію в регіоні (поруч зі Західним Бугом) за річку першого порядку¹⁶⁵, бачимо, що поселення басейну Волиці виразно тяжіють до двота тричленної гідромережі. Водночас невелику кількість ранньосередньовічних селищ на берегах водотоків четвертого та наступних порядків варто співвіднести з природними чинниками – незначною густиною гідрографічної мережі Волиці, особливо у середній та долішній течіях. З огляду на сказане, така кореляція гідрографічних показників та розташування населених пунктів засвідчує процеси доволі “глибокої” внутрішньої колонізації прибережних місцевостей цієї частини Грабовецького горбогір’я.

При розгляді ієрархічних зв’язків ланок системи заселення істотну роль відіграє кількісний аналіз розмірів площ культурного шару поселень¹⁶⁶. Проте у нашій ситуації через приблизні показники площі усіх поселень (у матеріалах AZP їх подано у форматі “до” – до 1 га, до 5 га і т. п.) неможливо провести їх ранжування співставленням теоретичного та дійсного розподілу рангів поселень¹⁶⁷. Джерельна база змушує застосовувати дещо схематичний аналіз типів поселень за площею, придатними для якого виявилось 1 городище та 102 селища. Отож, кількісний та відсотковий розподіл типів поселень, локалізованих у басейні Волиці, за площею виглядає так:

I тип (до 15 га) – 2 поселення (Грабовчик I, Грабовчик II) або 2 % загального числа проаналізованих пунктів;

II тип (до 5 га) – 35 об’єктів (Рогув V, Свідніки X, Грабовець LIV, Седлісько XI, Скибиці I та ін.) або 34 %;

III тип (до 1 га) – 28 селищ (Завода III, Скоморохи Малі V, Колонія Сітно I, Чартория XV, Орнатовичі X та ін.) або 27 %.

IV тип (до 0,5 га) – 34 поселення (Вулька Тучапська IV, Даньчиполь XII, Скербешів XIX, Сади III, Холужно III та ін.) або 33 %.

V тип (менше 0,1 га) – 4 пам’ятки (Тучапи XII, Ольшанка I, Хущка Дужа XV, Свідніки VI) або 4 %.

Як бачимо, в басейні Волиці домінували поселення II, III та IV типів, площа яких коливалася від 0,1 до 5 га. Селища інших кількісних груп, зокрема об’єкти з площею до 15 га, у структурі заселення регіону належать, радше, до виняткових. Можливо, такі розміри потрібно пов’язувати не лише з господарськими та палеоекологічними факторами, а й генезою суспільних відносин, зокрема поступовим зростанням ролі індивідуальних сімей та формами їхньої земельної власності.

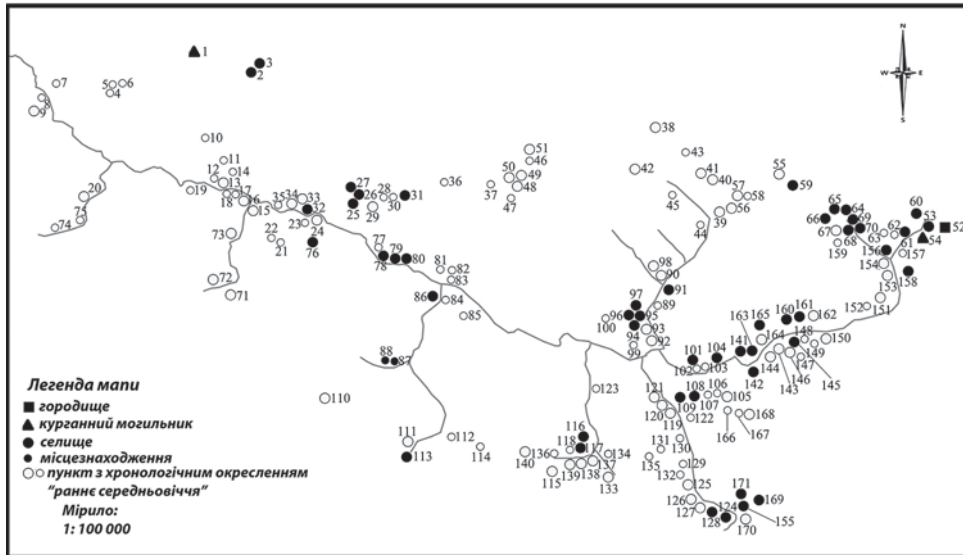
¹⁶⁴ Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель... – С. 130–131.

¹⁶⁵ Там само. – С. 129.

¹⁶⁶ Томашевський А. П. Правобережне Полісся... – С. 9.

¹⁶⁷ Hodder I., Orton C. Spatial

Analysis... – P. 69–73; Hodder I. Some new directions in spatial analysis of archaeological data at the regional scale (macro) // Spatial archaeology / Edited by D. L. Clarke. – London; New York, 1977. – P. 236–246; Хазгет П. Географія... – С. 410–415.

Археологічні пам'ятки в басейні р. Волиця

Істотну роль при характеристиці структури заселення відіграє докладний аналіз мікротопографії пам'яток. Доступний матеріал дав змогу розглянути топографічні умови розташування 105 об'єктів, тобто 61 % загальної їх кількості.

Як видно зі статистичних обрахунків, домінує мисовий тип розташування, який характеризується рисами природної топографічної відокремленості від навколишнього рельєфу. До цієї категорії відносимо 54 позиції, або ж 51 % пам'яток. Переважна більшість поселень розташовані на корінних виступах берега над заплавою Волиці та її допливів (Скибиці I, Скоморохи Малі VII, Грабовчик II, Чартория XIV, Колонія Сітно II та ін.). Винятком є поодинокі локалізовані на мисах при впадінні струмка в більшу водну артерію (Подхущка V, Калінувка IV). Окрім того, трапляється й інший варіант топографічного розташування, зокрема, селище площею до 1 га Скербешів XVII займає північні, східні та південні схили мису, утвореного вигином русла Волиці¹⁶⁸.

Деяко менше поселень терасового типу розташування, який передбачає локалізацію на прирічкових, топографічно не відокремлених від навколишнього рельєфу ділянках. До цієї групи відносимо 41 % об'єктів – 43 пам'ятки (Даньчиполь I, Орнаговичі X, Свідніки I, Скербешів XXVI, Холужно III та ін.). Наприклад, цей варіант репрезентує поселення VIII–X ст. площею до 5 га Седлісько XI, розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега Калинівки на висоті 4–8 м¹⁶⁹.

Заплавний тип топографічного розташування поселень репрезентують селища на дюнах та пагорбах у заплавах долинах річок. До категорії заплавної

¹⁶⁸ Archeologiczne zdjęcie Polski... – ¹⁶⁹ Ibidem. – Nr obsz. 85–90. – Nr obsz. 85–99. – Nr inw. 10638. – Nr inw. 2666.

належить 5 поселень (Скибиці II, Бяловоди Колонія Друга III, Гловець VIII, Скоморохи Дужі VI, Броніславка X), що дорівнює 5 % об'єктів. Цей варіант яскраво ілюструє мікротопографія селища-супутника городища VIII–X ст. Скибиці II, розташованого на видовженому підвищенні (ур. Острівець) серед заболоченої заплави Калинівки на висоті 2–4 м над рівнем долини¹⁷⁰.

До вододільного типу топографічного розташування належать 3 % пам'яток, а саме два невеликі поселення Анепол II та Анепол III, початок існування яких припадає на X ст., та курган X–XI ст. Вішенкі I¹⁷¹. Вони розташовані на високому плато (284 м н. р. м.) вододілу між Волицею і Волаївкою – правими притоками Вепру.

Отож, як видно з наведених статистичних обчислень, на території басейну Волиці у VIII–X ст. домінували мисовий та терасовий типи топографічного розташування населених пунктів, тоді як частка заплавної і вододільних об'єктів сягає лише 8 %. Переважання мисових та терасових селищ варто пов'язати з особливостями рельєфу, гідрографічної сітки та мікроклімату Грабовецького горбогір'я, а також господарською доцільністю. На прирічкових смугах з крутими вигинами, мисами й луками забезпечувався набагато кращий дренаж, циркуляція повітря, повільніший хід добових температур¹⁷², що, у поєднанні з родючими алювіальними ґрунтами в долинах Волиці та її допливів, створювало сприятливі умови для землеробства¹⁷³.

Проблема політичної належності та етнічного характеру черв'ян. Вигідне розташування на торговельних комунікаціях, а саме контроль над відгалуженням “бурштинового” шляху Німаном – Західним Бугуом – Дністром¹⁷⁴ й магістраллю з Києва через межиріччя Західного Бугу і Вепру до Кракова й Праги¹⁷⁵ визначили істотне геополітичне становище території черв'ян. Тому й не дивно, що ці землі в другій половині X – першій третині XI ст. стали об'єктом зацікавлень і військової експансії князівських династій Пржемисловичів, Рюриковичів і П'ястів.

Щоправда, до літопису потрапили лише ті моменти цієї боротьби, які стосуються русько-польських конфліктів за Червен та “Червенські гради”. Передусім йдеться про згаданий похід Володимира Святославовича, внесений до літопису під 981 р. Однак аналіз перших років князювання Володимира у Києві й можлива помилка літописця наприкінці XI – на початку XII ст. при перерахунку відносної хронології, заснованої на роках правління

¹⁷⁰ Archeologiczne zdjęcie Polski... – Nr obsz. 85–91. – Nr inw. 7746; *Niedźwiadkowie R. i A., Rozwółka A. Sprawozdanie...* – S. 148.

¹⁷¹ Archeologiczne zdjęcie Polski... – Nr obsz. 85–88. – Nr inw. 11150, 11151.

¹⁷² *Томашевський А. П. Правобережне Полісся...* – С. 22.

¹⁷³ *Reder J. Środowisko geograficzne...* – S. 13.

¹⁷⁴ *Войтович Л. “Баварський географ”:* спроба етнолокалізації... – С. 24–25; *Його ж. Галицька земля і Візантія у*

XI–XIV ст. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2011. – Вип. 14–15. – С. 37; *Казанский М. М. Скандинавская меховая торговля и “Восточный путь” в эпоху переселения народов // Stratum plus. Археология и культурная антропология.* – Санкт-Петербург и др., 2010. – № 4: Рим и варвары: от Августа до Августа – С. 22. – Рис. 1.

¹⁷⁵ *Флоровский А. В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. // Международные связи России...* – С. 71.

князів, на абсолютну, побудовану на ері "від створення світу", дають серйозні підстави датувати саму виправу 979 р.¹⁷⁶

Використання формули "Иде Володимиръ к Лахомъ", здавалося б, не залишає жодних сумнівів щодо належності черв'ян до держави П'ястів та пізнішого їх завоювання заходами київського князя. Цю думку конкретизував Володимир Пашуто, а за ним й Олександр Назаренко, висловивши припущення, що похід Русі проти Польщі відбувся у союзі з німецьким імператором Оттоном II¹⁷⁷. Проте тут літописні відомості про належність черв'ян та хорватів з-над Сяну до "ляхів" виразно суперечать іншим писемним джерелам, оскільки важко уявити, як Польща могла володіти межиріччям Західного Бугу і Вепру чи Посаянням, не маючи влади над Краківською землею¹⁷⁸.

Вперше інформацію про політичну належність Кракова до Чехії подав Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Тургузі, який у 965–966 р. здійснив подорож до слов'янських земель Центральної Європи. У його реляції чітко вказано, що держава чеського князя Болеслава I Жорстокого простягається "від міста Фрага (Прага – В. Л.) до міста Кракова на три тижні шляху і межує на цьому проміжку з країною турків (угорців – В. Л.)"¹⁷⁹.

Підтвердження словам арабського купця знаходимо і в документі "Dagome iudex" – дипломатичному акті, складеному близько 989–992 рр.¹⁸⁰, за яким польський князь Мешко I передав Гнєзно зі своїми володіннями (Civitas Schignesghe) під покровительство папського престолу у таких межах: "...з одного боку починається Довге море, межа з Пруссією – до місця за назвою Русь, а границя з Руссю тягнеться до Кракова, а від цього Кракова – до ріки Одер, прямо до місця за назвою Алемура, а від цієї Алемури – до землі мільчан, а кордон з мільчанами – прямо по ту сторону Одера, а звідти веде вздовж ріки Одера до вищеназваного міста Схігнесне"¹⁸¹. Уважне

¹⁷⁶ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. – Киев, 1884. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII в. – С. 77–78; Wasilewski T. Przemyśl w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 1988. – Т. 26. – С. 311–312; Krzywicka V. Lokalizacja Czerwienu... – С. 9; Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – С. 57–58; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 405–406.

¹⁷⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 121; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 408–409.

¹⁷⁸ Свого часу в польській літературі висловлювалося припущення, що експансія Мешка I могла сягти Посаяння та верхів'їв Західного Бугу не з боку Малопольщі, а від півночі – через Мазовше: Potkański K. Przywilej z r. 1086 // Kwartalnik Historyczny. – Łwów,

1903. – R. 17. – S. 24–25; Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim. – Kraków, 1909. – S. 108–123; *Ejusedem*. Kwestia ruska w świetle historii. – Warszawa, 1911. – S. 43–44. Однак більшість дослідників різко висловилися проти такої інтерпретації, не підтверджені ані писемними джерелами, ні географічними особливостями регіону: Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. 1: До початку XI віка. – С. 549–550; Rhode G. Die Ostgrenze Polens... – P. 51–54; Королюк В. Д. Западні славяне... – С. 84; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 394.

¹⁷⁹ Relacja Ibrāhīma... – S. 49.

¹⁸⁰ Докладніше див.: Labuda G. Studia... – S. 240–263; Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1990. – С. 24–26.

¹⁸¹ Грамота польского князя Мешка I папскому престолу ("Dagome iudex")

прочитання тексту не залишає сумнівів у тому, що Краківська область перебувала поза межами Гненезнського князівства¹⁸², щоправда, Г. Лябуда вважав, що на час укладення документа Краківщина вже знаходилася під владою Болеслава, сина Мешка I¹⁸³. Так чи інакше, датування у Козьми Празького втрати Чехією Малополющі на 999 р.¹⁸⁴ зазнало верифікації у науковій літературі¹⁸⁵. Для прикладу, перехід цих теренів до П'ятів визначається 987–989 р.¹⁸⁶, або часом після 992 р.¹⁸⁷

Ще виразніше, володіння Чехії на сході у 960–970-х роках описав згаданий празький документ, за яким територія Празької дієцезії *ab initio* "...до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir)... разом з городом Краковія (Krakoua) і краєм, який має назву Ваг (Wag), і з усіма територіями, що належать до згаданого граду, яким є Краковія. Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, яких назва є Трітрі (Татри – В. Л.)..."¹⁸⁸.

Присутність Побужжя, а, отже, і черв'ян, у межах, які відповідають церковно-політичним реаліям Чехії близько 973 р., викликала значні сумніви В. Королюка, позаяк Західний Буг та Стір течуть практично паралельно й не творять жодного реального рубежу. Спираючись на твердження, що для тогочасної Чехії характерним було доволі туманне уявлення про географію Волині, дослідник висунув гіпотезу, згідно з якою кордони по Західному Бугу та Стиру варто розглядати не як сталі державні чи церковні рубежі, а місійні границі празького церковного центру¹⁸⁹.

З такою інтерпретацією не погодився О. Назаренко, який вказав на проходження по цьому межиріччі важливих торговельних комунікацій та етнічної межі між Волинню й Прикарпаттям¹⁹⁰. Утім, визнання межі лінією витоків Західного Бугу й Стиру суперечить інформації джерела про перебіг кордону властиво вздовж рік, а не перпендикулярно до них¹⁹¹. Окрім того, спроби проведення кордону Чехії Західним Бугом та Стиром не дають відповіді на запитання, як тоді бути з племенами карпатських хорватів, також згаданими в празькому документі¹⁹². Властиво тому ми більше схиляємося до думки Я. Ісаєвича, який вважав "Ztir" спотвореною назвою р. Стрий – правої притоки Дністра¹⁹³, що, в свою чергу, дає змогу провести межу володінь Праги і через хорватські землі у Прикарпатті.

(около 990 г.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Москва, 2010. – Т. 4: Западноевропейские источники / Составление, перевод и комментарий А. В. Назаренко. – С. 52.

¹⁸² Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 146–147; *Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.* – Warszawa, 1973. – Т. 5. – С. 605–611.

¹⁸³ Labuda G. *Studia...* – S. 259–260; *Ejusdem. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy...* – S. 11.

¹⁸⁴ Die Chronik der Böhmen... – P. 60.

¹⁸⁵ Labuda G. *Studia...* – S. 264–293.

¹⁸⁶ Ibidem. – S. 292.

¹⁸⁷ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 147.

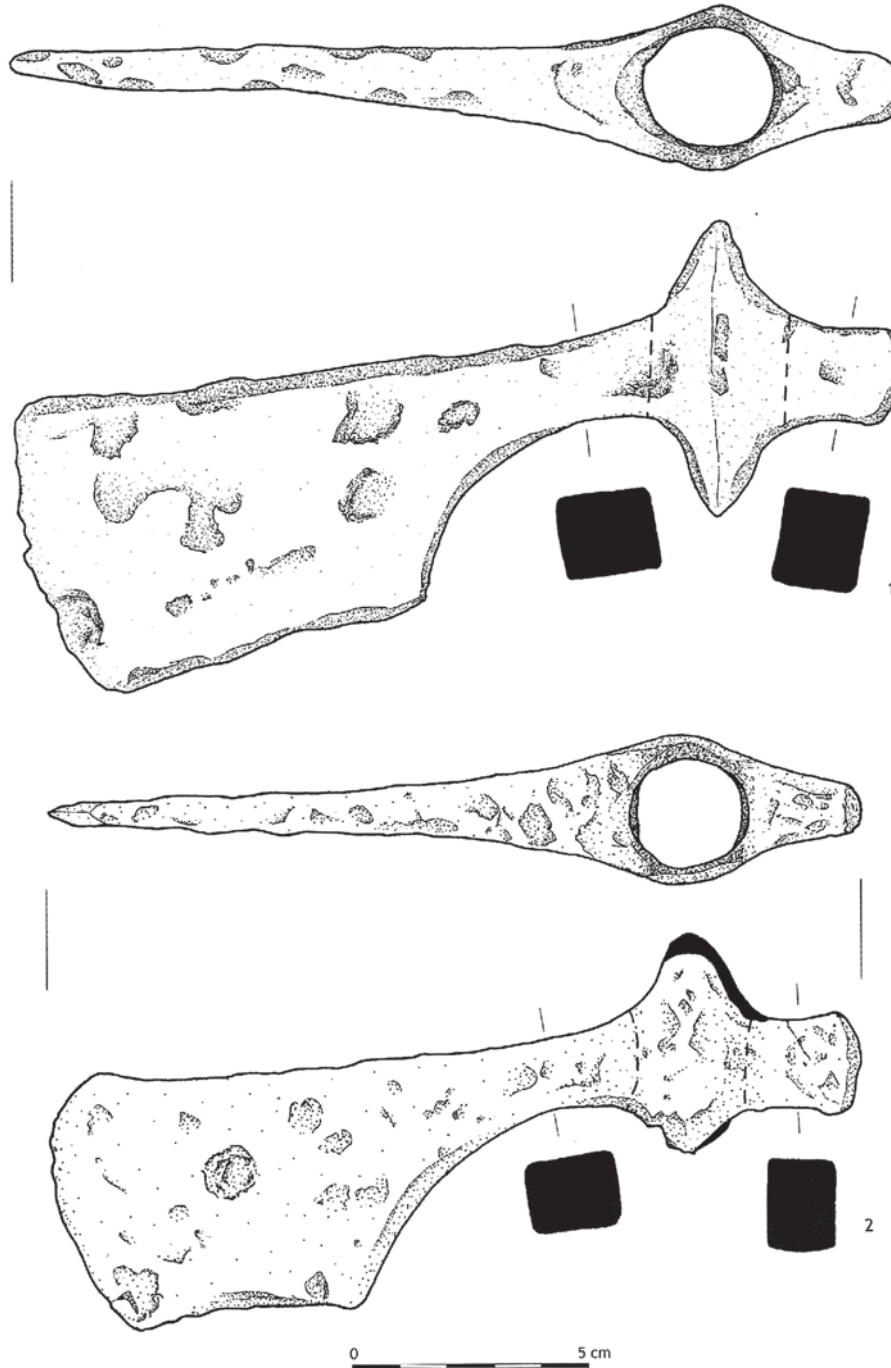
¹⁸⁸ Die Chronik der Böhmen... – P. 138. Переклад за: *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 113.

¹⁸⁹ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 85–86.

¹⁹⁰ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 395–396.

¹⁹¹ Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" ... – С. 119.

¹⁹² Див. прим. 49–50.

Чекани кінця IX – початку X ст. типу "bradatice", виготовлені у великоморавській традиції: 1 – Осухи, 2 – Новосілки Передні (за: Kotowicz, 2009)

Зважаючи на зазначені писемні джерела, ми приймаємо теорію чеської зверхності над населенням Волині й Прикарпаття, втім і черв'янами. Однак йдеться не про пряме політичне підпорядкування їх Празі, а, радше, союзницько-трибутарні відносини¹⁹⁴, які залишали чимало простору для генези власних потестарних структур.

Можливо, ґрунт для чеського просування у напрямку Волині та Прикарпаття заклала Великоморавська держава часів князя Святоплука Моравського (870–894)¹⁹⁵, передусім у руслі поширення на ці терени християнської традиції¹⁹⁶. Опосередкованими свідченнями такої політичної та релігійної інфільтрації можуть бути археологічні об'єкти з виразними рисами великоморавської культурної традиції. Насамперед відзначимо, що з ареалу розселення черв'ян походять три знахідки чеканів кінця IX – початку X ст. типу “bradaticе” (тип I за Йозефом Поуліком) поблизу Осух, Новосілок Передніх та Зміївовиськ, а також сокира VIII – першої половини X ст. типу “Попошице” з околиць Томашова Любельського¹⁹⁷. Тривкий зв'язок з великоморавськими впливами мали прикраси та предмети побуту, зафіксовані й на інших теренах Волині, зокрема у Листвині, Пересопниці, Старому Жукові та ін.¹⁹⁸ Натомість підкурганні інгумації XI – першої третини XII ст. з “оболом мертвих”, досліджені на Пліснеському городищі поблизу ареалу розселення бужан, варто пов'язати не з моравською традицією¹⁹⁹, а варязькою практикою

¹⁹³ *Исаевич Я. Д.* “Грады Червенские”... – С. 119.

¹⁹⁴ *Abraham W.* Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII. – Lwów, 1890. – S. 42; *Исаевич Я. Д.* “Грады Червенские”... – С. 120; *Labuda G.* Studia... – S. 207–208 (etc.).

¹⁹⁵ *Исаевич Я. Д.* “Грады Червенские”... – С. 115; *Его же.* Висляне и ледзяне в IX–X вв. // *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* – Москва, 1981. – С. 158–159; *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині... – С. 29–31.

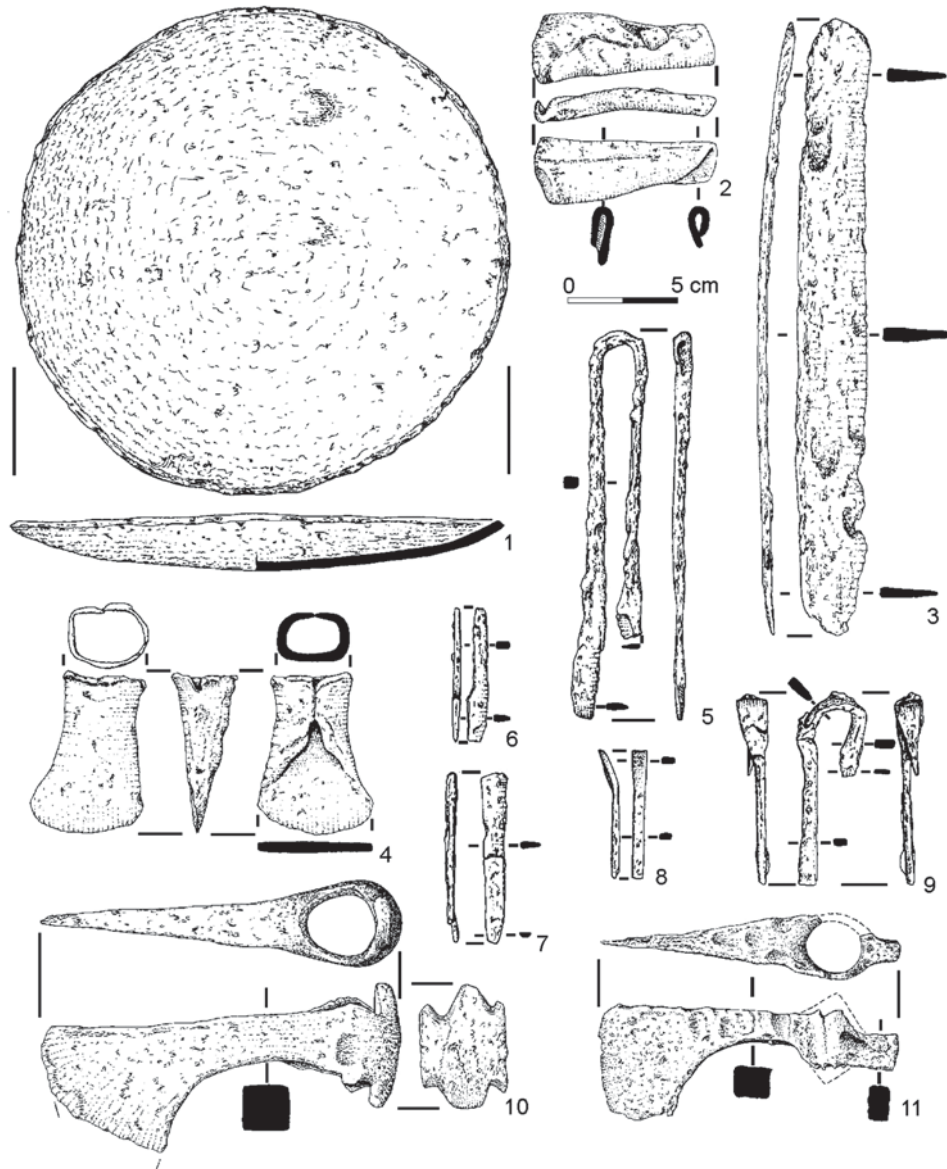
¹⁹⁶ Докладніше див.: *Ширинский С. С.* Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // *Древняя Русь и славяне.* – Москва, 1978. – С. 203–206; *Берест Р.* До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття (Постановка проблеми) // *Археологічні дослідження Львівського університету.* – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 189–190; *Любащенко В.* До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі // *Проблеми слов'янознавства.* – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 22–40; *Діба Ю.* Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира

Святославовича: локалізація Будятиного села // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 56–58.

¹⁹⁷ *Ławrynowicz O., Strzyż P.* Nowe znaleziska broni obuchowej z okolic Roztocza // *Archeologia Polski Środkowoschodniej.* – Т. 6. – S. 262; *Kotowicz P.* Dwie wcześnieśredniowieczne bradaticе z południowej Lubelszczyzny // *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi / Pod. red. H. Taras, A. Zakościelnej.* – Lublin, 2009. – S. 383–396; *Kuśnierz J.* Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 153–154.

¹⁹⁸ *Петегурич В.* Поселенські структури... – С. 113–114; *Терський С.* Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (за археологічними матеріалами Галичини та Волині) // *Треті “Ольжині читання”*... – С. 15–18.

¹⁹⁹ *Моця О.* Карпати у X–XIV ст. // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.* – Львів, 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – С. 356–358; *Петегурич В.* Поселенські структури... – С. 113.

Скарб залізних предметів (№ 1) з городища у Тренчі, виготовлених у великоморавській традиції: 1 – чаша, 2 – фрагмент чаші, 3 – сошник плуга, 4 – рало, 5–9 – ножиці, 10 – сокира, 11 – чекан (за: Ginalski, Glinianowicz, Kotowicz, 2013)

поховального обряду²⁰⁰. Нещодавні знахідки скарбів та низки поодиноких артефактів з чітко вираженими “південними” рисами на поселенському комплексі у Трепчі²⁰¹ та Гірному²⁰² в передгір’ї Карпат, очевидно, вказують на один зі шляхів поширення великоморавських традицій на Волинь.

Попри те, що політична належність черв’ян у середині X ст. не викликає суттєвих застережень, постає запитання: на кого ж ходив Володимир Свято-славович у 979/981 р. Усвідомлена заміна етноніму “чехи” на “ляхи” у пізнішій редакції літопису практично неможлива, адже, за влучним висловом Михайла Грушевського, “...літопись добре вмiла відрiзняти Ляхiв вiд Чехiв”²⁰³. Погоджуючись з такою думкою, польські дослідники на основі аналізу писемних джерел (“Географа Баварського” та трактату “Про управління імперією” Константина Багрянородного) локалізують на півдні і сході до верхів’їв Дністра, Західного Бугу та Стиру лендзян – “ляхів”²⁰⁴, західнослов’янська

²⁰⁰ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 80; Филипчук М., Шуй Н. Могилиники Пліснеського археологічного комплексу IX–XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Вип. 1. – С. 79–85; Liwoch R., Müller-Wille M. “Druzhina” graves dating to the time around AD 1000 from Pidgirci (western Ukraine) // Archäologisches Korrespondenzblatt. – Mainz, 2012. – Jahrgang 42, Heft 3. – P. 421–438 (etc.). Синхронну присутність “оболів мертвих” на Пліснеському могилинику та у великоморавських похованнях варто трактувати як місцеві й не пов’язані між собою варіанти поховального обряду: Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – С. 377; Liwoch R., Müller-Wille M. “Druzhina” graves... – P. 429; Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-руское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 490.

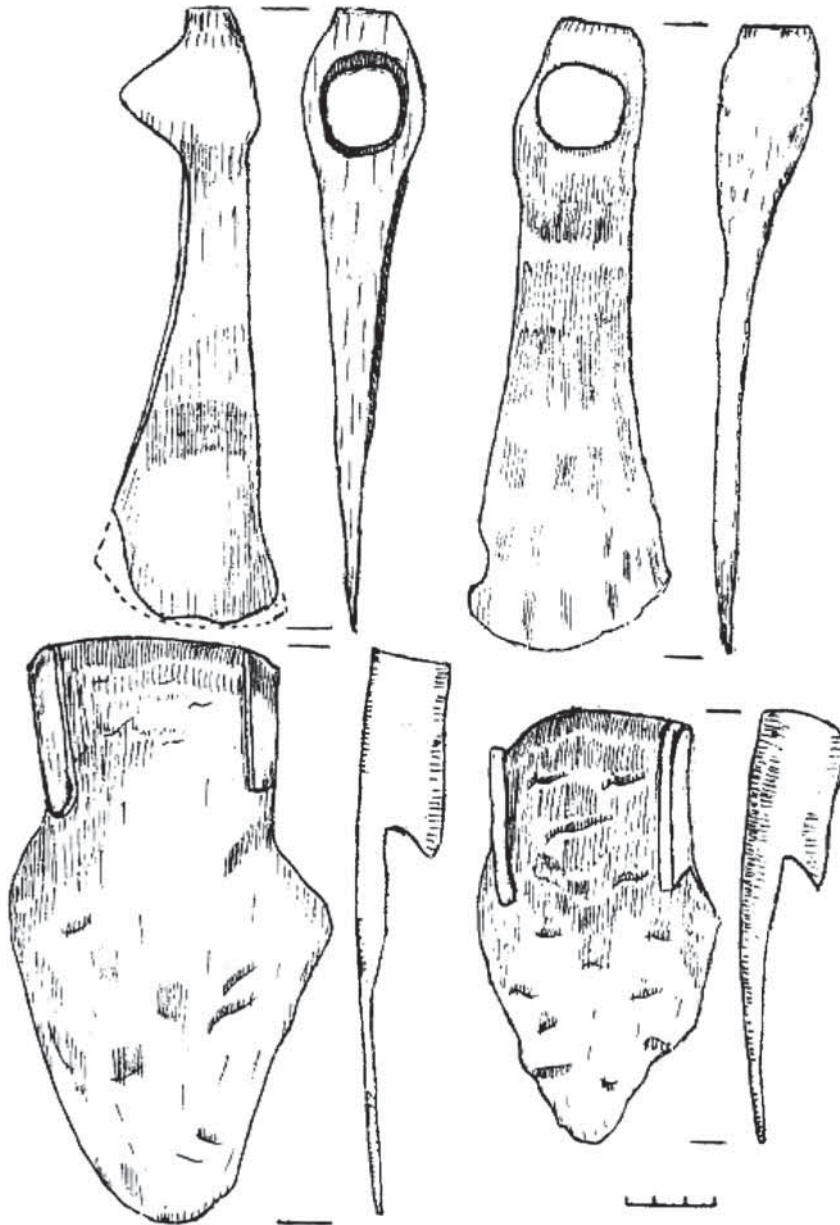
²⁰¹ Ginalski J., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Elementy “południowe” w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX–X w. // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim,

rzymskim i wczesnym średniowieczu / Pod red. J. Gancarskiego. – Krosno, 2013. – S. 390–408, 411–414. – Рис. 6–15.

²⁰² Терський С. Скарб залізних знарядь праці княжої доби з с. Гірне на Стрийщині // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції “Минуле та сучасне Бойківщини”, яка відбулась у м. Самборі 6 березня 1996 року з нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Зубрицького. – Львів, 1996. – С. 29; Його ж. Культурні впливи... – С. 18. – Рис. 4.

²⁰³ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 436.

²⁰⁴ Lehr-Splawinski T. Lędzice-Lędzianie-Lachowie // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata. – Poznań, 1959. – S. 201; Kuczyński S. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku przed rokiem 980 // Początki państwa Polskiego. Księga tysiąclecia – Poznań, 1962. – T. 1. – S. 243; Persowski F. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – Wrocław etc., 1962. – S. 91; Kotlarczyk J. Grody Czerwienieckie a karpaci system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu // Acta Archeologica Carpathica. – Kraków, 1969–1970. – T. 11, fasc. 2. – S. 268; Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1970. – T. 4. – S. 491–493; Labuda G. Studia... – S. 176–191. – Рис. 4; Kurtyka J. Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych // Początki sąsiedztwa... – S. 184 (etc.).

Скарб залізних предметів праці X–XI ст. з Гірного в передгір'ї Карпат, виготовлених у великоморавській традиції (за: Терський, 2009)

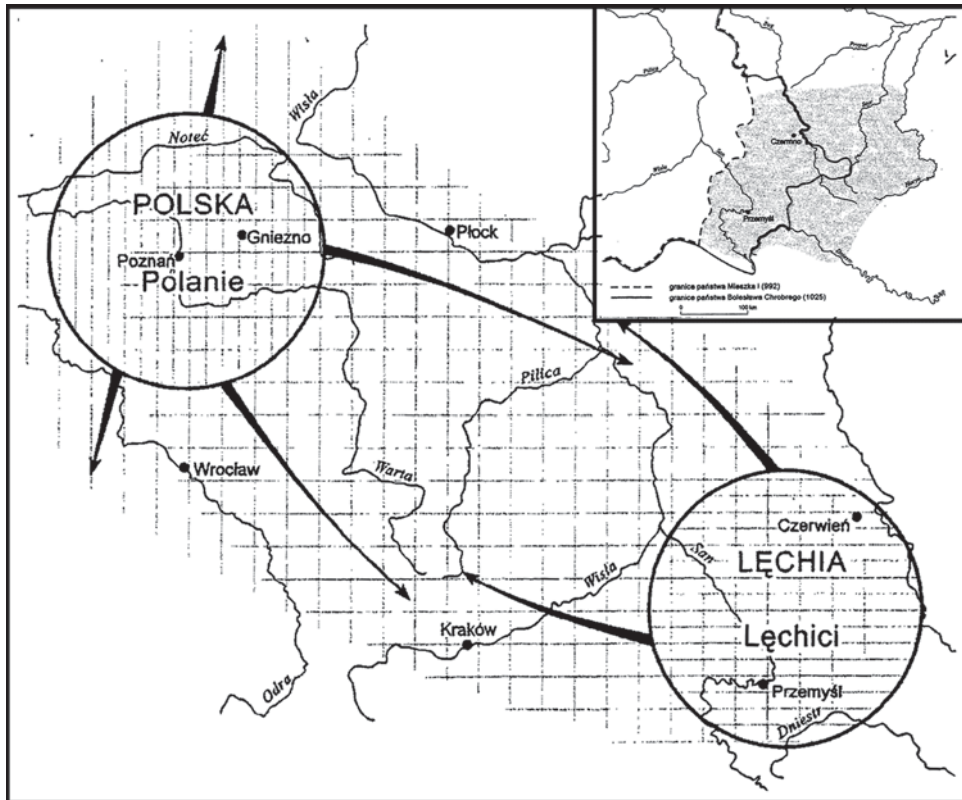
атрибуція яких в історіографії практично не викликає сумнівів²⁰⁵. Таку позицію, щоправда набагато обережніше, підтримують й українські вчені, відзначаючи можливий контроль над Побужжям віслянсько-лендзянської верхівки Краківщини та Сандомирщини²⁰⁶. Не вдаючись до критичного розгляду концепції про “лендзянський суперетнос”²⁰⁷, наведемо лише характерну тезу

²⁰⁵ *Исаевич Я. Д.* Виляне и лендзяне... – С. 159–163; *Labuda G.* Narodziny polsko-ukraińskiej granicy... – S. 9–17; *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łedzanie // *Początki sąsiedztwa...* – S. 47–64 (etc.).

²⁰⁶ *Исаевич Я. Д.* “Грады Червенские”... – С. 120; *Его же.* Виляне и лендзяне... – С. 166; *Головко О.* Похід кийівського князя... – С. 44.

²⁰⁷ Зазначимо, що такі спроби масштабного сприйняття розселення цього етносу не зовсім корелюється з повідомленням “Географа Баварського” про 98 “civitates”, якими володіли лензяни, тоді як при описі бужан та черв’ян згадано 231 та 325 “civitates” відповідно: *Описание городов...* – С. 14. За логікою викладу “Географа Баварського” лендзян можна локалізувати у Люблінсько-Сандомирській землі (*Łowmiański H.* *Łędzianie...* – С. 97–116; *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 116–117; *Його ж.* Повертаючись до хорватів... – С. 71–72), що не вповні співвідноситься з інформацією Костянтина Багрянородного, за якої “Λενζανήνοι”, межуючи з фемою печенігів Явдіертим та будучи пактіотами Русі, “...моноксили... відправляють у сусідні водойми. Оскільки вони (водойми) усі впадають до ріки Данапр, то і вони (кривитеїни, лензанени та інші Славинії – *В. А.*) дістаються цієї ж ріки і відправляються до Києви... і (моноксили – *В. А.*) продають русам...”: *Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева.* – Москва, 1991. – С. 44–47, 156–157. Тут варто пригадати, що в науковій літературі локалізація лендзян отримує щораз інші, часом кардинально відмінні від описаної інтерпретації: *Тумієнєцькі К.* *Sprawa Łędzian // Slavia Antiqua.* – Poznań, 1964. – Т. 11. – С. 195; *Исаевич Я. Д.* Виляне и лендзяне... – С. 163; *Головко А. Б.*

Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 9; *Баран В. Д.* Східнокарпатський регіон у V–VII ст. // *Етногенез та етнічна історія населення...* – С. 306–308; *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 116–117. Деякі дослідники схильні навіть до вилучення згадок про лендзян з-поміж джерел про прапольське населення та їх ідентифікації з лучанами (*Нидерле Л.* *Славянские древности.* – Москва, 1956. – С. 156; *Дашкевич Я.* Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) // *Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава.* – Львів, 2005. – С. 28–29), наддніпрянськими полянами (*Конча С.* “Лензяни” в контексті Київської Русі // *Збірник наукових праць науково-дослідницького інституту українознавства.* – Київ, 2007. – Т. 15. – С. 256–270; *Його ж.* LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство.* – Київ, 2007. – Вип. 11. – С. 4–7; *Його ж.* “Лензяни” та поляни // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство.* – Київ, 2008. – Вип. 12. – С. 47–49), або з уличами (*Jakimowicz R.* *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia) // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 29–30). Тим паче, як зауважив А. Горський, етимологічна тотожність етноніма “лендзяни” з руським “ляхь” (аналогічне найменування поляків “Lengyel” угорською мовою, найправдоподібніше, запозичене саме з руської) не обов’язково має вести до того, щоб однозначно вміщувати лендзян, хоча б і частково, на території майбутньої Польської держави: *Горський А. А.* *Баварский географ...* – С. 276.

"Лендзянський суперетнос" у традиційному трактуванні польської історіографії (за: Labuda, 1996; Gurba, 2004)

Криштофа Фокта, який вказує, що поки прийнято існування хорватів у Прикарпатті, джерельні дані про лендзян будуть видаватися доволі суперечливими, адже останні в цьому разі не могли межувати ані з племенами басейну Дністра, ні з фемою печенігів Явдіертим; до того ж, значні природні бар'єри відділяли б їх навіть від Побужжя²⁰⁸. Справді, відкинувши як неаргументовані спроби "переселення" карпатських хорватів на інші терени (наприклад, концепцію К. Фокта²⁰⁹) чи фантастичні гіпотези польських вчених, які трактують етніонім "бужани" як територіальне окреслення лендзян Побужжя, а появу волинян на цих теренах пов'язують з руською експансією та "рутенізацією" місцевого прапольського населення²¹⁰, маємо підстави відмовитися від

²⁰⁸ Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd historyczny. – Warszawa, 2004. – T. 95, zesz. 4. – S. 450.

²⁰⁹ Fokt K. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą // Acta Archeologica Carpathica. – Kraków, 2003. – T. 38. – S. 137–155.

²¹⁰ Kuczyński S. Wschodnia granica... – S. 239–240; Wasilewski T. Dulebowie, Lędzianie, Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1976. – T. 67, zesz. 2. – S. 193; Golub S., Gurba J. Archeologia o początkach

зазначеного розміщення лендзян та їх можливої присутності у літописній статті 979/981 р.

Зважаючи на сказане, слова літописця “Иде Володимѣрь к Ляхомъ” варто інтерпретувати у двох варіантах²¹¹, протилежних один одному. Припустивши, що похід на ляхів і виправа на хорватів та черв'ян є двома різними акціями, штучно об'єднаними в одну літописну статтю, можна прислухатись до згаданої гіпотези О. Назаренка про військовий конфлікт Русі та Німеччини супроти Польщі²¹². Однак тоді не зовсім зрозуміло, як Володимир Святославович міг воювати проти Мешка I за належності Малопольщі Чеському князівству. Хіба що ця зовнішньополітична акція передбачала ще й союз із чеським князем Болеславом II Побожним²¹³.

Натомість, згідно з іншим варіантом розв'язання проблеми, маємо погодитись з тим, що згадка про “ляхів” є пізнішою інтерполяцією під враженням русько-польських конфліктів за “Червенські гради”²¹⁴. Цю версію вважаємо найвірогіднішою з тим уточненням, що основною метою походу Володимира Святославовича 979/981 р. було завоювання черв'ян та хорватів у витоках Західного Бугу та в Посянні. Навряд чи можна стверджувати про повномасштабну русько-чеську війну, радше, йшлося про перерозподіл сфер впливу в регіоні. Ця успішна для київського князя зовнішньополітична акція увінчалася династичним шлюбом Володимира з двома “чехинями” – Малфрідною та Аділь, остання з яких могла бути донькою місцевого перемишльського князя моравського або чеського походження²¹⁵.

Проте похід 979/981 рр. лише розпочав інтеграцію черв'ян до державного організму Русі, процес якої затягнувся на декілька наступних десятиліть. Опосередковано це підтверджують археологічні джерела, адже один з найбільших поселенських комплексів черв'ян поблизу Гуцьова існував і в XI ст.

Chelma // Chelm i Chelmskie w dziejach / Pod red. R. Szczygła, – Chelm, 1996. – S. 24; Fokt K. Zagadka plemion... – S. 444–445; Florek M. Topografia plemienna... – S. 25, 27.

²¹¹ Нещодавно Ігор Мицько висунув оригінальне припущення про помилкове розуміння редактором літопису наявного в первісному варіанті чеського терміна “lex” (можновладець вельможа, навіть “dux”, “rex”), появу якого спричинив гіпотетичний шлюб Володимира Святославовича з удовою Славніка, чеського племінного князя: *Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 7 травня 2010 р. – Львів; Броди, 2011. – С. 67–68.* Проте цю версію ми не включаємо до кола вірогідних, позаяк смерть Славніка датується 981 р., а похід київського князя відбувся за два роки раніше. Окрім того, цікаву, але недостатньо аргументовану, ще й ідеологічно

заангажовану гіпотезу висунув у неопублікованій статті 1948 р. Йосип Пеленський, який вважав, що військова виправа 979/981 р. була спрямована проти Німеччини з метою обмеження її експансії на схід: *Пеленський Й. “Червенські городи” (короткий витяг з праці про похід Володимира Великого на захід) // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 56. – С. 25–27.*

²¹² *Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 408–409.*

²¹³ *Шинаков Е. В. Образование Древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. – Брянск, 2002. – С. 252.*

²¹⁴ *Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 436; Корольок В. Д. Западные славяне... – С. 86–87, 89; Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 63–64.*

²¹⁵ *Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 245.*

Окрім того, літописна формула "грады Червѣньскыя"²¹⁶ доволі чітко вказує на територіальну чи адміністративну окремішність цього регіону на початку XI ст., попри те, що "...сам термін Червенські гради не має відповідника в географічно-політичній номенклатурі ані східних, ні західних слов'ян"²¹⁷. Появу такого поняття польський історик вбачає у неправильному витлумаченні літописцем наприкінці XI – на початку XII ст. словосполучення "Червень. и иные города"²¹⁸. У нас практично не викликає сумнівів, що редактор літопису, не акцентуючи на особливостях вже неактуальної на той час плеємної географії регіону, або ж достеменно не знаючи її, окреслив штучною дефініцією "Червенські гради" увесь ареал розселення черв'ян.

Очевидно, становище черв'ян на перших порах після включення до Русі мало чим відрізнялося від їх статусу під чеською зверхністю у 960–970-х роках. Позаяк союзницько-трибутарні відносини не могли передбачати чітких та цілеспрямованих заходів одержавлення, у межиріччі Західного Бугу та Вепру надалі існували давні поселенські осередки, втім і Гүців. Поступки Києва плеємній верхівці черв'ян не в останню чергу були

²¹⁶ В історіографії традиційною стала думка про те, що "Червенські гради" були порівняно невеликим і нетривалим територіальним об'єднанням на західній окраїні Волині (Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" ... – С. 109), причому короткий період рубежу X–XI ст. мав бути піком їхнього політичного та економічного розвитку на противагу скромній ролі Червенського уділу в XII–XIII ст.: Котляр Н. Ф. Формирование территории... – С. 27, 30; Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 102, 108. Таке апологетизування "Червенських градів" призвело до того, що до них автоматично включають практично всі відомі городища у межиріччі Західного Бугу та Вепру, окрім Белза, навіть якщо початок їхнього функціонування сягав не раніше середини XI ст. (Червен, Сутейськ, Грудек Надбужний – друга фаза функціонування укріплень, Щебрешин, Юрів, Посадів, Грабовець та ін.): Исаевич Я. Д. Территория та населення... – С. 81; Kuśnierz J. Historia i stan... – Рyc. 1; Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień... – С. 54. – Рyc. 2; Волошин М. Хрест та кордон... – С. 52–56; Sikora P., Wotoszyn M. "981 – Volodimer zog zu den Ljachen..." ... – Р. 235–239 (etc.). Є. Ковальчик однією з

перших зреагувала на окреслену суперечність між писемними та археологічними джерелами, висловивши гіпотезу про появу "Червенських градів" у результаті редакції літопису наприкінці XI – на початку XII ст., яка скоригувала історичну реальність X–XI ст.: Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – С. 62. Цей скепсис отримав продовження у працях М. Фльорека, на думку якого, літописні гради є писарською помилкою або маніпуляцією, адже не можна назвати жодної групи городищ кінця X – першої половини XI ст., які б відповідали цій територіальній одиниці: Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – С. 43–44; Ejusdem. Topografia plemienna... – С. 33. Здавалося б, наведений у польського дослідника факт мав покласти край багатолітньому історіографічному міфу, проте проблема полягає в тому, що висловлений аргумент ґрунтується на довільному трактуванні хронології городищ регіону: Ляска В., Погоральський Я. Pogranicze polsko-ruskie... – С. 432.

²¹⁷ Poppe A. Grody Czerwieńskie... – С. 168.

²¹⁸ Ejusdem. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia Wczesnośredniowieczne. – Warszawa; Wrocław, 1958. – Т. 4. – С. 283; Ejusdem. Grody Czerwieńskie... – С. 168.

зумовлені зростаючою небезпекою від держави П'ястів, яка у 990-х роках впритул наблизилася до західних володінь Русі.

Такі геополітичні зміни підтверджує інформація Гільдесгеймських анналів, згідно з якою польському князю Болеславу I Хороброму у 992 р. загрозувала війна Русі²¹⁹. Очевидно, побоювання Гнезна спричинили військові дії Володимира Святославовича в 992²²⁰ або ж, згідно з новгородським літописанням, 993 р.²²¹ у Прикарпатті проти хорватських племінних князівств, розташованих неподалік від русько-польського пограниччя²²². Намагаючись ліквідувати потенційну загрозу для східних кодонів своєї держави, Болеслав I Хоробрий вдався до мирних, ймовірно, – успішних переговорів з Києвом, позаяк, згідно з інформацією Никонівського літопису, того ж року "...приидоша послы къ Володимеру отъ Болеслава Лятцакаго"²²³. Невдовзі мирні відносини між Києвом та Гнезном скріпив династичний шлюб сина Володимира Святославовича Святополка та доньки (ім'я не відоме) польського князя Болеслава I Хороброго, укладений не раніше 1009–1010 рр.²²⁴

Проте за декілька років мирне існування Русі та Польщі перервав військовий конфлікт, який описав Титмар Мерзебургський²²⁵. У його хроніці під 1013 р. вміщено запис, що Болеслав "... з нашою (саксонською – В. Л.) допомогою напав на Русь. Спустошивши велику область цієї країни, він наказав перебити всіх печенігів, коли між ними та його людьми сталася сутичка, хоча ті й були його союзниками"²²⁶. Докладному аналізу причин та перебігу військових виправ Болеслава I на Русь у 1013 р. та 1018 р. присвячена низка ґрунтовних публікацій²²⁷, тому зазначимо лише, що перший описаний похід відбувся у серпні–вересні 1013 р.²²⁸ й, найвірогідніше, був спрямований на захоплення Берестя та ареалу розселення черв'ян – "Червенських

²¹⁹ *Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores / Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 69.*

²²⁰ *Ипатьевская летопись. – Стб. 106.*

²²¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 165.*

²²² *Головко О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 92.*

²²³ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 64.*

²²⁴ *Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1995. – Т. 102, zes. 3–4. – С. 13.*

²²⁵ *Про особу Титмара та його працю див: Трильмих В. Епископ из Мерзебурга Титмар и его хроника // Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах / Пер.*

с лат. И. В. Дьяконова. – Москва, 2009. – С. 180–198.

²²⁶ *Титмар Мерзебургский. Хроника. – Кн. 6. – № ХСІ. – С. 128.*

²²⁷ *Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. – Lwów etc., 1925. – S. 297–311; Jakimowicz R. Szlak wyprawy... – S. 86–94; Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 218–267; Головко А. Б. Древняя Русь... – С. 20–32; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 451–476; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь... – С. 309–311, 334–344; Rosik S. Światopogląd i księżę Turowa i Kijowa, w świetle Kroniki Thietmara. W kręgu przekazów źródłowych do początków Białorusi // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2011. – № 2. – С. 3–10 (etc.).*

²²⁸ *Свердлов М. Б. Домонгольская Русь... – С. 310.*

²²⁹ *Головко А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и западные земли Руси в*

градів"²²⁹. Під час цієї військової акції Болеслав взяв лише Берестя. Невдала спроба Ярослава повернути його зафіксована у джерелах під 1017 р.²³⁰

Ескалація конфлікту навколо західного порубіжжя Русі досягла кульмінації в 1018 р., коли Болеслав, повертаючись восени з походу на Київ, "грады Червѣньскыа заа собѣ и приде въ свою землю"²³¹. На перший погляд, з літописного повідомлення виглядає, що прилучення "Червенських градів" було завершальною акцією 1018 р. Однак, беручи до уваги перше зіткнення між польськими та руськими військами 22 липня 1018 р. на лівому березі Західного Бугу поблизу літописного Волиня²³², припускаємо, що Болеслав опанував територію "Червенських градів" щонайпізніше на початку липня 1018 р.

Варто погодитися з думкою Олександра Головка про збереження напружених відносин між державами Пястів й Рюриковичів, яким сприяли відсутність мирної угоди, захоплення "Червенських градів" та значної кількості полонених русичів²³³. Очевидно, за таких умов Болеслав вирішив схилити на свій бік східнослов'янське населення території між Західним Бугом та Вепром й одним з кроків у цьому напрямі стала поява особливої серії польських монет – так званих "кириличних денарів"²³⁴ з чітко вираженими візантійськими рисами та вибитим на аверсі й реверсі кириличним написом "Болеславъ"²³⁵.

XI–XIII вв. – Минск, 1982. – С. 30; *Назаренко А. В. Древняя Русь...* – С. 77.

²³⁰ Новгородская первая летопись... – С. 15; *Титмар Мерзебургский. Хроника...* – Кн. VII. – № LXV. – С. 160.

²³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 131.

²³² Там же. – Стб. 130; *Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Предислов., перевод и примечания Л. М. Поповой.* – Москва, 1961. – Кн. 1. – № VII, X. – С. 36–37, 39–410; *Титмар Мерзебургский. Хроника.* – Кн. VIII. – № XXXI. – С. 177.

²³³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 103. Автор схильний пов'язати з полоненими русичами Лютомерський могильник поблизу Лодзі у Центральній Польщі: там само. – С. 455, прим. 82. Однак Кристіан Яжджевський, автор досліджень на Лютомерському могильнику, має дещо відмінну думку та припускає, що тут могли бути поховані руські дружинники з прихильників Святополка Окаянного. Так чи інакше, на цьому некрополі, датованому першою чвертю XI ст., виявлено елітарні поховання як кремаційні, так і тілопокладення з доволі багатим інвентарем чітко вираженого варязького походження: *Jazdżewski K. Smentarzysko wczesnośredniowieczne w*

Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949 // Materiały Wczesnośredniowieczne. – Warszawa, 1951. – Т. 1. – С. 91–191; *Ejusdem. Stosunki polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii // Pamiętnik słowiański.* – Wrocław; Poznań, 1955. – Т. 4. – С. 355; *Ego же. Элементы древнерусской культуры в Центральной Польше // Древняя Русь и славяне.* – Москва, 1978. – С. 213–218; *Buko A. Archeologia...* – С. 350–354 (etc.).

²³⁴ *Kiersnowski R. O tzw. "ruskich" monetach Bolesława Chrobrego // Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa 1958. – С. 101–102; *Исаевич Я. Д. "Грады Червенские"...* – С. 122; *Петегирич В. Писемна культура еліти та "мовчазної більшості" у містах Надбужанщини княжої доби // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 135.

²³⁵ Докладніше див.: *Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк.* – Ленинград, 1968. – С. 184–187; *Szczesniak B. The dependency of Kievan Rus on king Bolesław the Great: numismatic evidence // The Polish Review.* – 1973. – Vol. 18, No 3. – P. 31–43 (etc.).

Проте інтеграція території черв'ян до державного організму П'ястів не увінчалася успіхом через активні намагання Києва повернути західне порубіжжя Русі. Зокрема, під 1030 р. літопис зафіксував: "Ірославъ взѧ Белзь"²³⁶. Захоплення важливого стратегічного пункту у верхів'ях Західного Бугу створювало надійний плацдарм для подальшого просування Ярослава Мудрого на захід. Тим паче, що після смерті Болеслава I Хороброго 1025 р. у Польській державі загострилася соціально-політична криза, яка значно послабила позиції новообраного короля Мешка II (1025–1034)²³⁷. За свідченнями джерел, такою ситуацією скористався київський князь, взявши союзником імператора Священної Римської імперії Конрада II та заручившись підтримкою молодших братів Мешка II – Беспріма й Оттона, останній з яких тривалий час мав політичний притулок на Русі²³⁸. У 1031 р. Ярослав Мудрий спільно з братом Мстиславом²³⁹, "...собраста воѧ многы. и идоста на Лахы. и зааста градъ

²³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 137.

²³⁷ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 279–284.

²³⁸ Annales Hildesheimenses... – P. 98; Brunwilarensis monasterii fundatio edente R. Koepke // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (далі – MGHS) / Editit G. H. Pertz. – Hannoverae, 1854. – Т. 11. – P. 403; Wiponis Vita Chuonradi II. imperatoris // MGHS. – Т. 11. – P. 269–270.

²³⁹ Згідно з відомостями саги скальда Тьодольва Арнорссона, у поході 1031 р. проти "ляхів" (в оригіналі виступає етнонім "Laesum"/"Lesum"/"Laesom") брала участь варязька дружина на чолі з хевдінгами Гарольдом Сігурдссоном і Ейлівом Ренгвальдссоном: Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). – Москва, 2000. – С. 100, 114, 124, 133; Banaszkiwicz J. "Lestek" (Lesir) i "Lechici" (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2001. – Т. 108, zesz. 2. – С. 6–9. Принагідно зазначимо, що, попри домінуюче в літературі твердження стосовно помітної присутності скандинавів у польській армії (Kara M. Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów // Kronika Wielkopolski. – Poznań, 1993. – Nr 3(62). – С. 33–47; Buko A. Archeologia... – С. 350–354; Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku // Świat Słowian wczesnego średniowiecza / Pod red. M. Dworaczyka i

in. – Warszawa, 2006. – С. 595–613), нещодавнє дослідження авторитетних вчених вказує на незначну роль вікінгів у військовій організації ранньоп'ястівської монархії (Bogacki M., Kucypera P., Pudło P. Uwagi na temat obecności Skandynawów w wojskowości wczesnopiastowskiej // Kim jesteś człowiekiem? Funeralia Lednickie. – Spotkanie 13. – Poznań, 2011. – С. 105–116). Властиво тому саме з середовищем варязьких найманців руських князів, втім і Ярослава Мудрого, варто пов'язувати виявлену в межиріччі Західного Бугу та Вепру низку артефактів, зокрема мечі типу "Н", "S", "Z" за класифікацією Петерсена з Бельчонц, Долгобичова та Коденя, датованих X–XI ст. (Kuśnierz J. Znaleźiska... – С. 150. – Рус. 2, 1–2). До цієї категорії можна віднести й так звані мініатюрні сокирки XI–XII ст. з Грудека Надбужного, Крилова та Любліна (Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością... – Рус. 1с, 2; Piotrowski M., Kępka M., Żuchowska M. Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie // Pogranicze polsko-ruskie... – С. 112–113. – Рус. 21), які належали до сфери *sacrum* скандинавських дружинників. Дискусії з цього приводу див: Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология. – Москва, 1992. – № 2. – С. 51; Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością... – С. 601–602; Pranke P. Droga Olafa Haraldssona do świętości – przyczynek do badań nad zagadnieniem kultu Świętego Olafa w kontekście hipotez interpretacyjnych dotyczących

Червеньскыа шпаты. и повоевоста Ладьскую землю. и многы Лахы приведоста. и раздѣлиста ѿ. и посади Ярославъ своѿа по Руси. и суть и до сего днѣ"²⁴⁰.

З цього часу землі черв'ян безперервно знаходилися під владою Києва, а пізніше – Галицько-Волинської держави й перестали бути об'єктом територіальних зазіхань Польщі²⁴¹. Після остаточного приєднання цих теренів до Русі тут виникла ціла низка укріплень бургівського типу – Червен, Сутейськ, Юрів, Посадів, Щебрешин та ін., які стали основою адміністративно-територіального розвитку Червенської землі наприкінці XI – в середині XIII ст.²⁴²

Польські дослідники, виходчи від другої частини літописної статті 1031 р., вважають за доцільне вести мову про масове переселення західнослов'янської людності з Побужжя на Поросся, після чого у регіоні почало переважати населення руського походження²⁴³. Як наслідок, практично всі категорії археологічного матеріалу XI–XIII ст. у межиріччі Вепру та Західного Бугу трактуються польськими дослідниками як такі, що були "руськими впливами", "з аналогами на території Русі", "східного/руського походження", "із західноруськими рисами", "чужими впливами", "наслідком контактів з Руссю"²⁴⁴. Ми не заперечуємо таких керованих зверху міграцій²⁴⁵, однак навряд чи вони мали настільки суттєві наслідки, аби призвести

znalezisk toporków miniaturowych // *Pomorania Antiqua*. – Gdańsk, 2009. – Т. 22. – S. 61–75 (etc.).

²⁴⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 137.

²⁴¹ Щоправда, в синтезах з історії Польщі трапляються гіпотези, засновані на повідомленні Яна Длугоша про відвоювання Болеславом II Сміливим (Щедрим) "Червенських градів" у 1069–1074 рр. або 1077 р.: *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С. 117–118, 267–268. Див.: *Zakrzewski S.* Okres do schyłku XII w. // *Historia polityczna Polski*. Cz. 1: Wiekі średnie / *Encyklopedia Polska*. – Kraków, 1920. – Т. 5, cz. 1. – S. 74–75; *Wyrozumski J.* Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370) / *Wielka Historia Polski*. – Kraków 1999. – Т. 2. – S. 118; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 28 (та ін.). Проте ані критична оцінка цієї частини твору Я. Длугоша (*Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór "Dziejów polskich" Jana Długosza do roku 1384. – Kraków, 1887. – S. 130), ні розгляд "руської" політики польського короля (*Powierski J.* Kryzys rządów Bolesława Śmiałego: polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej. – Gdańsk, 1992. – S. 187–189) не дають серйозних аргументів для таких висновків.

²⁴² *Ляска В., Погоральський Я.* Pogranicze polsko-ruskie... – С. 433.

²⁴³ *Stańczyk D.* Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII–XIV wieku i w historiografii // *Początki sąsiedztwa...* – S. 209; *Piotrowski M.* Niektóre problemy w badaniach nad pograniczem polsko-ruskim we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 76.

²⁴⁴ *Piotrowski M., Kępa M., Żuchowska M.* Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki... – S. 83–138.

²⁴⁵ Окрім писемних джерел, таку вимушену міграцію підтверджують й археологічні матеріали, виявлені на пам'ятках Поросся, зокрема на поселенні та ґрунтовому могильнику поблизу с. Миколаївка на правому березі Рoci – кераміка "дорогочинського типу", прикраси західнослов'янського походження та ін.: *Моця О.* Південна "Руська земля" – Київ, 2007. – С. 74; *Його ж.* Поховальні пам'ятки середньовічних часів західноруського прикордоння – особливості обряду та сліди міжетнічних контактів // *In silvis, campis et... urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim / Pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza*. – Rzeszów; Sanok, 2010. – S. 47–48. Євген Шинаков розглядає

до зміни етнічного обличчя регіону. Безсумнівно, таке трактування етнічного характеру населення регіону має основою теорію “лендзянського суперетносу”, яка стала аксіоматичною і в польському археологічному середовищі²⁴⁶. Щоправда, дослідники не ідентифікують жодних етнокультурних рис, притаманних лендзянам як прапольському населенню²⁴⁷. Відчуваючи слабкість наукового обґрунтування присутності лендзян на цих територіях, Міхал Парчевський відзначив, що суттєвих відмінностей, які б слугували етнорозмежувальними чинниками, на Волині і Прикарпатті у VI–X ст. не зафіксовано²⁴⁸. Подібною думки дотримується й Олександр Головка, зазначаючи: “... у контексті минувшини Східної Європи бужани-волиняни за своїм культурно-господарським типом були ближчими до сусідів на заході – віслян-лендзян, ніж, наприклад, до в'ятичів чи радимичів...”²⁴⁹.

Водночас маємо всі підстави стверджувати східнослов'янську, чи, радше, карпато-волинську домінанту у слов'яно-руський час на Побужжі²⁵⁰, яку наголошують прикметні особливості матеріальної культури автохтонних мешканців²⁵¹. Оскільки проблема етнічного характеру населення між Західним Бугом та Вепром вимагає окремого дослідження, звернемося лише до розгляду етновизначальних рис слов'янського житла, зокрема, опалювальних споруд V–X ст.

Основним типом житла для празько-корчацької культури V–VII ст., первісним ядром розселення носіїв якої була територія від Пруту і Середнього Дністра до Західного Бугу й Вісли, була напівземлянка, підквадратна в плані, з піччю кам'яною, інколи зафіксовано глиняні печі, зокрема на поселеннях поблизу Ріпнева у верхів'ях Західного Бугу²⁵². Натомість

це переселення як приклад міграції “оборонного” значення, позаяк поселення “ляхів” на неосвоєній території степового кордону з печенігами унеможливило їх потенційну втечу та дозволяло пересунути основну укріплену лінію Правобережжя зі Стугни на Рось: Шинаков Е. В. Переселенческая политика киевских князей в контексте государственогенеза // Исследования по русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора И. Я. Фроянова. – Москва, 2006. – С. 127–128.

²⁴⁶ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. – Kraków, 1991. – S. 37–43; *Ejusedem*. Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych // Początki sąsiedztwa... – S. 75–77; *Ejusedem*. Problem Łędzian... – S. 151–165; Buko A. Archeologia... – S. 85–86, 138–141; Rozwałka A. Główne etapy... – S. 61–64 (etc.).

²⁴⁷ Ляска В. Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia i kultura – religia [Рецензія на книгу] // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 14. – С. 509–510.

²⁴⁸ Parczewski M. Początki sąsiedztwa... – S. 74–75, 77.

²⁴⁹ Головка О. Похід київського князя... – С. 45.

²⁵⁰ Ісаєвич Я. Д. Територія та населення... – С. 77–78; Його ж. До історії взаємин... – С. 80–81.

²⁵¹ Кучинко М. М. Матеріальна культура населення междуречья Західного Буга і Вепра в IX–XIII вв. // Исследования по истории... – С. 87–89; Його ж. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. – Луцьк, 2009. – С. 343–355.

²⁵² Kobyliński Z. Settlement structures in Central Europe at the beginning of the Middle Ages // *Origins of Central Europe* / Ed. P. Urbańczyk. – Warsaw, 1997. – P. 100; Баран В. Д. Давні слов'яни (Україна крізь віки. – Т. 3). – Київ, 1998. – С. 34–37.

слов'янським старожитностям типу Дзедзіце VI–VII ст. у Центральній та Північній Польщі притаманне домінування наземних жител видовженого овалного плану з опалювальною спорудою у вигляді вогнища, деколи з кам'яним обкладенням²⁵³. На території між Віслою та Західним Бугом досліджено декілька жител V–VII ст. із печами, спорудженими або з каменю (Підберізіці²⁵⁴, Львів²⁵⁵, Ромош²⁵⁶, Люблін-Чвартек²⁵⁷, Зубовичі(?)²⁵⁸), або з глини (Підбірці²⁵⁹, Ріпнів I–III²⁶⁰, Люблін-Чвартек, Люблін-Кіркут-Гродзіско²⁶¹, Стрижів²⁶²). Як бачимо, є усі підстави погодитися з Тарасом Милянком, який вказав на єдність традицій житлобудування V–VII ст. у межиріччі верхів'їв Дністра, Західного Бугу та Вісли²⁶³.

Такі тенденції спорудження жител набули продовження і в VIII–X ст. Зокрема Анджей Новаковський ствердив, що етнорозмежувальною рисою у Верхньому Побужжі є опалювальні споруди, а саме кам'яні та глиняні печі, характерні для карпато-волинської традиції, та вогнища, домінуючі у прапольському середовищі²⁶⁴. Подібні думки висловили Збігнев і Урсула Кобиліньські²⁶⁵, а також Марцін Піотровський, який вказав використання фрагментів кераміки чи каміння при спорудженні печей як ознаку переваги східнослов'янського етнічного елементу²⁶⁶. Характерно, що в межиріччі Вісли та Західного Бугу досліджено значну кількість жител VIII – початку

²⁵³ Баран В. Д. Давні слов'яни... – С. 74, 76.

²⁵⁴ Козак Д. Н. Археологічні пам'ятки рубежу та першої половини I тис. н. е. в околицях Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 61–64.

²⁵⁵ Петегрич В. Поселенські структури... – С. 101. – Рис. 2.

²⁵⁶ Крушельницькая Л. И., Долынская М. Л. Работы Западнобугской экспедиции // Археологические открытия 1971 года. – Москва, 1972. – С. 367.

²⁵⁷ Hoczyk-Siwkova S. Małopolska północno-wschodnia... – Рис. 6, 3.

²⁵⁸ Kuśnierz J., Urbański A. Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza w Zubowicach stan. 35, pow. Zamość // Archeoslavica. – Kraków, 1998. – Т. 3. – С. 152. – Рис. 4.

²⁵⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ, 1972. – С. 206–208.

²⁶⁰ Погоральський Я. Опалювальні споруди у житлах V–X ст. з порубіжжя Волині та Прикарпаття // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 67–68.

²⁶¹ Hoczyk-Siwkova S. Chronologia ceramiki wczesnośredniowiecznej (VI–IX w.) z Lublina // Slavia Antiqua. – Poznań, 1978. – Т. 25. – С. 189–223.

²⁶² Zakościelna A., Gurba J. Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza ze stan. 28 w Swierszczowie Kolonii, woj. Zamojskie // Archaeoslavica. – Kraków, 1993. – Vol. 2. – С. 7–24.

²⁶³ Милян Т. Р. Пам'ятки празько-корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли у V–VII ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2008. – С. 7.

²⁶⁴ Nowakowski A. Górne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury / Acta Archaeologica Lodziensia. – Łódź, 1972. – Т. 21. – С. 94–95, 100–103.

²⁶⁵ Kobyliński U. i Z. Wczesnośredniowieczna ziemianka z Haciek na Podlasiu. Przyczynek do zagadnienia relacji kulturowych między Słowiańszczyzną Wshodnią i Zachodnią // Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu / Pod red. M. Dulnicza. – Lublin; Warszawa, 2003. – С. 300.

²⁶⁶ Piotrowski M. Słowianie na Roztoczu w okresie wczesnego średniowiecza // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy / Pod red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin, 2005. – С. 105.

XI ст. з печами, спорудженими з каменю (Буськ²⁶⁷, Деревляни²⁶⁸, Ромош²⁶⁹, Гребенне²⁷⁰, Стрижів (об'єкти 7, 9)²⁷¹, Тептюхів²⁷², Сонсядка²⁷³, Щебрешин²⁷⁴, Гуців(?)²⁷⁵ та ін.) та з глини (Буськ²⁷⁶, Тишиця²⁷⁷, Ромош²⁷⁸, Волайовичі²⁷⁹, Сонсядка²⁸⁰, Стрижів (об'єкти 1–3, 5, 8–10)²⁸¹, Городок Надбужний²⁸² та ін.).

²⁶⁷ Филипчук М. Звіт про рятівні роботи Буської госпдогвірної археологічної експедиції № 61 в 1988 р. на місці будівництва заводу "Автопромпокриття" // Науковий архів ІА НАН України. – 1988. – № 1989/127. – С. 2–3. – Рис. 3; Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Вип. 3. – С. 142, 146–147. – Рис. 10.

²⁶⁸ Чайка Р. М. Археологические исследования в зонах мелиоративных работ Львовского облводхоза в 1987 г. году // Наук. архів ІА НАН України. – 1987. – № 1987/144. – С. 19–20; Його ж. Підсумки досліджень... – С. 263–264.

²⁶⁹ Кропоткин В. В. Отчет об археологических исследованиях поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1975 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1975. – № 1975/124. – С. 4; Его же. Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской обл. в 1976 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1976. – № 1976/114. – С. 9; Его же. Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1977 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1977. – № 1977/122. – С. 8; Его же. Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1984 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1984. – № 1984/93. – С. 4.

²⁷⁰ Kokowski A. Od Słowian do kultury pomorskiej // Archeologia na drodze – drogi archeologii. VI wystawa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Muzeum UMCS: katalog wystawy pod honorowym patronatem Dyrektora Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Lublinie inż. Janusza Wójtowicza i Jego Magnificencji Rektora UMCS prof. dr. hab. Wiesława Andrzeja Kamińskiego / Pod red. A. Kowalski. – Lublin, 2006. – S. 29. – Foto 1–4.

²⁷¹ Musianowicz K. Osada z IX–X w. w Strzyżowie, pow. Hrubieszów na tle osadnictwa

górnego Pobuża // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1975. – Т. 40, zes. 1. – S. 90–92.

²⁷² Hoczyk-Siwkowska S. Małopolska północno-wschodnia... – S. 116.

²⁷³ Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutijski na pograniczu polsko-ruskim / Swiatowit. – Warszawa, 1958. – Т. 22. – S. 66.

²⁷⁴ Siwkowska S. Szczepreszyn (badania 1978 i 1979 r.) // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku. – Lublin, 1979. – S. 11–13.

²⁷⁵ Urbański A. Półziemianka wczesnośredniowieczna z Guciowa stan. IX, woj. Zamojskie // Archeologia Polski Środkowo-wschodniej. – Т. 3. – S. 148.

²⁷⁶ Петегурич В. М. Звіт про роботу Буської госпдогвірної археологічної експедиції в 1989 р. // Наук. архів ІА НАН України. – 1991. – № 1989/221. – С. 3, 8. – Рис. 10; Довгань П. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська // Археологія і давня історія... – С. 360–362. – Рис. 3.

²⁷⁷ Чайка Р. М. Археологічні дослідження на Західному Бузі (1981 р.) // Наук. архів ІА НАН України. – 1982. – № 1981/711. – С. 2–3. – Рис. 2; Пелешин М. А., Чайка Р. М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24: З історії стародавності і середньовіччя. – С. 54.

²⁷⁸ Аулих В. В. Древнерусское поселение на Западном Буге // Археологические открытия 1968 года. – Москва, 1969. – С. 327–329.

²⁷⁹ Uzarowiczowa A. Wyniki badań sondazowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wołajowicach, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1964. – Т. 30, zes. 3–4. – S. 398–416.

²⁸⁰ Piotrowski M. Słowianie na Roztoczu... – S. 105.

²⁸¹ Musianowicz K. Osada z IX–X w... – S. 86–90, 92–93.

²⁸² Buko A. Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań. – Wrocław etc., 1990. – S. 178–179. – Ryc. 85.

Як наслідок, до польських дослідників виникає логічне запитання: чи взагалі коректно вживати термін "рутенізація" в етнічному розумінні стосовно східнослов'янського населення у верхів'ях Західного Бугу? Ми не заперечуємо "рутенізації" черв'ян в політико-адміністративному чи релігійному вимірах після їх входження до Русі, хоча, радше, в цьому руслі варто заводити мову про "одержавлення" та пов'язану з ним християнізацію. Поява ж інноваційних технологій виробництва з Русі, на якому так наголошують адепти теорії про "рутенізацію", було логічним наслідком інтеграції племінної території Побужжя до руського державного організму. Зрештою, масове поширення в XI–XIII ст. у межиріччі Західного Бугу та Вепру тих чи інших предметів, пов'язаних з руською чи "східною" традицією (насамперед, релігійною)²⁸³, свідчить про те, що навіть коли ці речі й привозилися, то для населення, яке до цієї традиції належало²⁸⁴.

Підсумовуючи, бачимо, що, етнонім "Zeriuani"/"Zuireani", згаданий у тексті "Географа Баварського", можна надійно пов'язати з черв'янами у верхів'ях Західного Бугу. Ця етнічна спільнота входила до групи волинських племен, територія яких була районом поширення невеликих етносів, що вирізнялися особливостями побуту, звичаїв та елементами матеріальної культури²⁸⁵. Упродовж IX–X ст. серед черв'ян набувають обертів потестарні процеси, що підтверджує функціонування низки потужних городищ – осередків племінної влади, які контролювали розгалужену мережу поселенських комплексів у басейнах річок різного порядку. Вигідне геополітичне розташування черв'ян зумовило тривалу боротьбу за їхню територію між Прагою, Києвом та Гнєзно, переможцем якої, зважаючи на східнослов'янський характер регіону, у 1030-х роках вийшла Русь.

Насамкінець зазначимо, що поданий у нашому тексті приклад комплексного аналізу етнопотестарної спільноти черв'ян ще раз підкреслює важливість інтердисциплінарності у дослідженнях такого ґатунку, без використання якої на історичній чи археологічній мапах Центрально-Східної Європи надалі будуть залишатися чимало "віртуальних" чи "літературних" племен. Водночас розуміємо, що спільний шлях археологів та істориків у студіях над ранньосередньовічними поселенськими структурами нелегкий і подекуди суперечливий, але можливі перспективи таких досліджень вартують затрачених зусиль.

Львівський національний університет імені Івана Франка

²⁸³ Докладніше див.: Wołoszyn M. Europa Środkowo-Wschodnia a cywilizacja bizantyjsko-ruska w X–XIII w. Próba interpretacji źródeł archeologicznych // Prace Komisji Środkoeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 2006. – T. 14. – S. 33–45; *Ejusdem*. Ze studiów nad obecnością... – S. 595–613; *Ejusdem*. Między Gniezmem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza // U źródeł

Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych / Red. M. Dębiec, M. Wołoszyn. – Rzeszów, 2007. – S. 177–206 (etc.).

²⁸⁴ Ляска В., Погоральський Я. Pogranicze polsko-ruskie... – С. 436–439.

²⁸⁵ Королюк В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории... – С. 18.

Таблиця 1. Ранньосередньовічні археологічні пам'ятки в басейні р. Волиця

Легенда:

A – порядковий номер (відповідає номеру пам'ятки на рис. 3)

B – назва пам'ятки

C – тип пам'ятки

D – хронологія, ст. (PC – раннє середньовіччя)

E – тип топографічного положення: 1– тераса, 2 – мис, 3 – заплава, 4 – вододіл

F – напрям експозиції схилу

G – площа поширення культурного шару, га

H – відстань до найближчої синхронної пам'ятки, км

I – гідромережа

J – Archiwum zakładowe WUOZ Delegatura w Zamościu, № квадрата, інвентарний номер

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
1	Вішенкі I	курган з інгумацією	X–XI	4					85–88, –
2	Анепол II	селище	X–XIII	4	N, WN	–1	0,4	вододіл між Волицею та Волаївкою	85–88, № 11150
3	Анепол III	селище	X–XIII	4	N	–0,5	0,4	вододіл між Волицею та Волаївкою	85–88, № 11151
4	Кринічки I	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11155
5	Кринічки II	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11156
6	Кринічки IV	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11158
7	Орлув Мурований Колонія IV	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11161
8	Орлув Мурований Колонія VIII	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11165
9	Орлув Мурований Колонія IX	селище (?)	PC	2	N, NE, E, ES	–5	3,15	Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11166
10	Сузміце II	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11179

11	Сузміце VII	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11184
12	Сузміце IX	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11186
13	Сузміце X	селище (?)	PC	2	E, ES, S, SW	-5	0,95	Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11187
14	Сузміце XII	місцезнах.	PC	2				Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11189
15	Подхуцка V	селище (?)	PC	2	ES, S, SW, W, WN	-1	0,4	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11198
16	Калінувка IV	селище	PC	2	NE, E, ES	-1	0,4	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11203
17	Калінувка V	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11204
18	Калінувка VI	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11205
19	Калінувка XVI	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11215
20	Стриов VI	селище (?)	PC	2	ES	-1	3,15	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11231
21	Скербешів XII	місцезнах.	PC			-		Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10633
22	Скербешів XIII	місцезнах.	PC			-		Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10634
23	Скербешів XVI	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10637
24	Скербешів XVII	селище	PC	2	N, NE, E, ES, S	-5	0,5	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10638
25	Скербешів XIX	селище	X	2	SW, W, WN	-0,5	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10640
26	Скербешів XX	селище	X	1	W	-0,5	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10641

27	Скербешів XXI	селище (?)	X	2	N, NE, SW, W, WN	-0,5	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10642
28	Скербешів XXIII	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10644
29	Скербешів XXIV	селище (?)	PC	2	E, ES, S	-0,5	0,5	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10645
30	Скербешів XXV	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10646
31	Скербешів XXVI	селище	IX–X	1	S	-5	0,6	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10647
32	Завода III	селище	IX–X	2	E, ES, S, SW, W	-1	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10650
33	Завода IV	селище	PC	2	ES, S	-1	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10651
34	Завода V	селище (?)	PC	1	SW	-0,5	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10652
35	Завода VIII	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10655
36	Майдан Скербешовський II	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10664
37	Ліпіна Стара I	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10665
38	Вулька Тучапська IV	селище	PC	1	N, NE	-0,5	1,45	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11001
39	Тучапи VII	селище	PC	1	S, SW	-1	0,45	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11005
40	Тучапи XI	селище (?)	PC	1	WN	-0,5	0,35	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11009
41	Тучапи XII	селище	PC	1	S	-0,1	0,35	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11010
42	Тучапи XVIII	селище (?)	PC	1	S	-0,5	1,45	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11016
43	Тучапи XIV	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11022

44	Тучапи XVII	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11025
45	Тучапи XXXIII	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11031
46	Високе Друге II	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11037
47	Високе Перше I	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11039
48	Високе Перше II	селище (?)	РС	2	ES, S	-0,5	0,25		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11040
49	Високе Перше III	селище	РС	2	ES, S, SW	-0,5	0,25		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11041
50	Високе Перше IV	селище	РС	1	SW	-0,5	0,25		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11042
51	Ольшанка I	селище	РС	1	S	-0,1	1,5		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11045
52	Скибиці I	городище	VIII– X	2		-5	0,2		Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	85–91, № 7745; Bana- siewicz, 1990, s. 97
53	Скибиці II ур. Острі- вець	селище (супутник городища)	VIII– X	3		-5	0,2		Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7746; Niedź- wiad- kowie, Rozwał- ka, 1997, s. 148
54	Скибиці III	курган- ний мо- гильник	VIII– X (?)							Niedź- wiad- kowie, Rozwał- ka, 1997, s. 148
55	Холужно I	селище	РС	2	E, ES	-1	0,55		струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, MCH/ A/241
56	Чехувка III	селище	РС	1	ES	-0,5	0,45		Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7802

57	Чехувка IV	селище	PC	2	E, ES, S, SW	-1	0,55	Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7803
58	Чехувка VII	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7806
59	Холужно III	селище (?)	до X	1	N, NE	-0,5	0,55	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7812
60	Бяловоди Колонія Друга III	селище	VIII– X	3	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-5	0,4	Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7821
61	Бяловоди Колонія Друга IV	селище	VIII– X	2	NE, E, ES	-5	0,35	Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7822
62	Орнатовичі XXXIII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7825
63	Орнатовичі XXXIV	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7826
64	Орнатовичі XXXVIII	селище	VIII– X	2	S, SW, W	-5	0,2	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7830
65	Орнатовичі XXXIX	селище (?)	VIII– X	2	E	-0,5	0,2	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7831
66	Орнатовичі XLI	селище	VIII– X	2	N, NE, E	-1	0,3	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7833
67	Орнатовичі XLII	селище (?)	PC	2	N, NE	-1	0,25	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7834

68	Орнатовичі XLIII	селище	VIII–X	1	N, NE, E	–5	0,25	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7835
69	Орнатовичі XLIV	селище (?)	X–XIII	2	ES	–0,5	0,15	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7836
70	Орнатовичі XLV	селище	X–XIII	2	ES	–0,5	0,15	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7837
71	Хуцка Дужа VI	селище (?)	PC	2	ES, S	–5	0,6	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11583
72	Хуцка Дужа XV	селище (?)	PC	1	S	–0,1	0,6	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11592
73	Хуцка Мала IV	селище (?)	PC	1	E, ES, S	–1	0,9	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11604
74	Стриюв XXIV	місцезнах.	VIII–X					струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11614
75	Стриюв XXVIII	місцезнах.	PC					струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11618
76	Скербешів XI	селище (?)	X–XIII	2	WN	–0,5	0,7	Волиця–Вепр – Вісла	86–89, № 2750
77	Сади I	місцезнах.	IX–X					Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2751
78	Сади II	селище	X–XIII	2	E, ES, S, SW, W, WN	–5	0,2	Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2752
79	Сади III	селище (?)	IX–X	2	E, ES, S, SW, W	–0,5	0,15	Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2753

80	Сади IV	селище	X–XIII	2	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-5	0,15	Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2754
81	Ліпіна Нова II	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2757
82	Ліпіна Нова III	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2758
83	Ліпіна Нова III	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2759
84	Лловець II	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2763
85	Лловець III	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2764
86	Лловець VIII	селище (?)	X–XI	3	W, WN	-0,5	0,7	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2769
87	Лазиська I	місцезнах.	IX–X					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2776
88	Лазиська I	місцезнах.	IX–X					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2777
89	Грабовець XXX	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2168
90	Скоморохи Дужі IV	селище (?)	PC	1	S, SW	-0,5	0,3	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2172
91	Скоморохи Дужі VI	селище	VIII– X	3	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-5	0,5	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2172

92	Скоморохи Малі II	селище	PC	1	NE, E, ES	-5	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2175
93	Скоморохи Малі III	селище	PC	1	NE	-1	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2176
94	Скоморохи Малі V	селище	X–XIII	1	E	-1	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2178
95	Скоморохи Малі VI	селище	X–XIII	1	NE	-0,5	0,2	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2179
96	Скоморохи Малі VII	селище	X–XIII	2	NE, E, ES, S	-5	0,2	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2180
97	Скоморохи Малі VIII	селище	X–XIV	1	E	-0,5	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2181
98	Скоморохи Малі XVII	селище (?)	PC	2	N, NE, S, SW, W, WN	-5	0,3	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2190
99	Скоморохи Малі XXI	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2194
100	Скоморохи Малі XXI	місцезнах.	IX					Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2197
101	Седлісько VII	селище (?)	X–XII	1	SW	-5	0,8	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2317
102	Седлісько IX	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2319
103	Седлісько X	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2665
104	Седлісько XI	селище	VIII– X	1	ES	-5	0,8	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2666
105	Ланові Сол- тиси II	селище (?)	PC	1	N	-1	0,7	струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2668

106	Рогув II	місцезнах.	РС					струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2671
107	Рогув III	місцезнах.	РС					струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2672
108	Рогув IV	селище	VIII– X	2	N, NE, E	–1	0,4	струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2673
109	Рогув V	селище	VIII– X	2	N, NE, E, W, WN	–5	0,4	струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2674
110	Евусін III	селище (?)	РС	1	N, W, WN	–0,5	1,7	струмок –струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6909
111	Колонія Сітно I	селище	РС	2	NE, E, ES	–1	0,4	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6962
112	Роздоли Подзруд- ла I	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6966
113	Колонія Сітно II	селище	VIII– IX	2	N, NE, E, W, WN	–5	0,4	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6967
114	Станіслав- ка I	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6968
115	Жукув I	селище	РС	1	NE, E, ES		0,6	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № КА UMCS / 4880
116	Цешин XVIII	селище	X–XIII	2	NE, E, ES	–5	0,2	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9626

117	Цєшин XIX	селище (?)	X-XIII	2	S	-0,5	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9627
118	Цєшин XIX	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9628
119	Рогув XIV	селище (?)	PC	2	N, NE, E	-0,5	0,15	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9638
120	Рогув XV	селище	PC	2		-1	0,15	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9639
121	Рогув XVI	селище (?)	PC	2	NE, E, ES	-1	0,15	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9640
122	Рогув XXIV	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9648
123	Рогув XXXII	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9656
124	Свідніки I	селище	X-XI	1	N, NE, E	-1	0,3	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9658
125	Свідніки VI	селище (?)	PC	1	E	-0,1	0,3	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9663
126	Свідніки VIII	селище	PC	2	N, WN	-1	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9665
127	Свідніки IX	селище (?)	PC	1	N, NE, E	-1	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9666
128	Свідніки X	селище	X-XI	1	N, NE, WN	-5	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9667
129	Свідніки XV	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9672
130	Свідніки XIX	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9676

131	Свідники XXII	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9679
132	Свідники XXIX	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9686
133	Свідники XXXII	селище (?)	РС	1	N, WN	-1	0,45	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9689
134	Свідники XXXV	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9692
135	Свідники XXXVII	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9694
136	Жуков III	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9701
137	Жуков X	селище	РС	1	S	-1	0,15	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9708
138	Жуков XI	селище	РС	1	S	-0,5	0,15	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9709
139	Жуков XII	селище (?)	РС	1	S	-0,5	0,15	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9710
140	Станіслав- ка IV	селище (?)	РС	1	S	-0,5	1,4	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9728
141	Седлісько XII	селище	X–XIII	2	ES, S, SW	-5	0,4	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6983
142	Гора Грабо- вець I	селище	X–XIII	1	S, SW	-5	0,9	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6985
143	Броніслав- ка IX	селище (?)	РС	1	W, WN	-0,5	0,15	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6998
144	Броніслав- ка X	селище (?)	РС	3		-5	0,15	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6999

145	Даньчи-поль I	селище	VIII–IX	1	N, NE, WN	–5	0,4	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7000
146	Даньчи-поль III	селище	PC	1	N, NE, E	–0,5	0,4	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7002
147	Даньчи-поль V	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7004
148	Даньчи-поль VIII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7007
149	Даньчи-поль IX	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7008
150	Даньчи-поль XII	селище	PC	1	WN	–1	1,10	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7008
151	Шистовіце IV	селище	PC	1	E, ES, S, SW	–5	0,9	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7014
152	Шистовіце XII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7022
153	Орнатовичі VIII	селище (?)	PC	2	N, NE, E	–5	0,2	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7034
154	Орнатовичі IX	селище (?)	PC	2	N, NE, E, ES	–5	0,2	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7035
155	Чарторія XV	селище	X–XIII	2	S, SW	–1	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–91, № 10059
156	Орнатовичі X	селище	X–XIII	1	N, NE, E	–1	0,15	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7036
157	Орнатовичі XV	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7041

158	Орнатовичі XVI	селище	X–XIII	2	E, ES, S, SW, W	–5	0,7	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7042
159	Орнатовичі Колонія I	місцезнах.	PC					струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7058
160	Грабовчик I	селище	VIII–X	2	N, NE, E, ES, S, SW, W	–15	0,3	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7062
161	Грабовчик II	селище	VIII–X	2	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	–15	0,3	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7063
162	Грабовчик III	селище (?)	PC	2	S, SW	–0,5	0,4	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7064
163	Грабовець XLIV	селище	VIII–X	1	S, SW	–5	0,4	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7149
164	Грабовець XLV	селище	PC	2	NE, E, ES	–5	0,5	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7150
165	Грабовець LIV	селище	VIII–IX	2	E, ES, S, SW, W	–5	0,7	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7159
166	Гора Грабовець II	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10034
167	Гора Грабовець XII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10037

168	Гора Грабовець XIII	селище	PC	2	N	-5	0,8	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10038
169	Гора Грабовець XXII	селище	X–XIII	2	S	-0,5	0,6	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10047
170	Чартория VII	селище	PC	2	N, WN	-1	0,25	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10051
171	Чартория XIV	селище	X	2	NE, E	-0,5	0,2	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10058

Тетяна ВІЛКУЛ

“В ЛЪТО 6360. ПОЧА СЯ ПРОЗЫВАТИ РУСКАЯ ЗЕМЛЯ”. ПОЧАТКОВІ СТАТТІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ ТА НОВГОРОДСЬКОГО ЛІТОПІСУ

У цій статті* йтиметься про “початок історії” – перші річні записи Повісті временних літ (ПВЛ) та Новгородського першого літопису молодшої редакції (НПЛ мл). У ПВЛ найраніше датоване повідомлення припадає на 6360/852 р., у НПЛ мл початкову дату “встановлено” на два роки пізніше, 6362/854 р. Зауважено, що окремі відомості й навіть цілі серії річних статей обох літописів від недатованої частини, тобто Вступу в ПВЛ та Передмови у НПЛ мл до 1074 р. частково або повністю співпадають. При цьому, однак, точки відліку хронології неконгруентні. ПВЛ під 852 р. пропонує згадку про воцаріння імператора Михаїла III, за якого відбувся похід русі на Константинополь під проводом Аскольда й Діра (детальніше під 866 р.), та розрахунки років з короткою анотацією різних історичних подій, починаючи від Адама й закінчуючи смертю князя Святополка Ізяславовича (1113). НПЛ під 854 р. заповнена інформацією з часів Михаїла, Кия, Щека та Хорива(!), походу Аскольда й Діра, має навіть звістку про Олега-“воеводу” князя Ігоря.

Різниця дат і змісту літописних повідомлень здавна непокоїла дослідників і, поряд з іншими розбіжностями, прислужилася до виникнення теорії Олексія Шахматова. Уся початкова частина новгородського літопису за Синодальним списком НПЛ (Москва, Державний історичний музей)¹ до 1016 р., для якої відсутні записи старшої редакції, є основою так званої концепції “Початкового зводу”. Згідно з нею, НПЛ мл має відображати ранній київський звід “1090-х” років², тоді як ПВЛ створена “пізніше”, в 1110-х роках. Крім того, у літописних статтях за другу половину IX–X ст. багато запозичень із хронографічних джерел, зокрема, Хроніки Георгія Амартола. Тут

* Моя вдячність за уточнення та цінні зауваження Олексію Толочку, Надії Мілютенко, Павлу Кузенкову.

¹ Цей рукопис – єдиний представник старшої редакції НПЛ (збір. Синодальне, № 786, XIII–XIV ст.). Як підраховано, він не має перших 16 зошитів і починається одразу від середини статті 1016 р. – з викладу про битву князів Ярослава та Святополка.

² “Початковий звід 1090-х років” (тер-

мін О. Шахматова, рос. “Начальный свод”, укр. “Початковий звід” або “Початкове зведення”), не плутати з Початковим літописом – синонімом для самої ПВЛ (фактично, переклад англ. Primary Chronicle). Про гіпотетичний “Початковий звід 1090-х років” як реконструйовану пам’ятку (реальної такої не існує) див.: Толочко О. П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України. – Київ, 2011. – Т. 8. – С. 470–471.

творець гіпотези “Початкового зводу”, а за ним Василій Істрин, Олег Творогов та ін. намагалися “розвести” київське й новгородське літописання³. У НПЛ м.л. припускають використання *винятково* “Хронографа по великому ізложенію” (ХВІ) – датованого “ХІ ст.” збірника з ексцерптів Георгія Амартола і деяких інших хронік. Натомість у ПВЛ вбачають вплив повного перекладу Хроніки Амартола, *нарощений* на ХВІ. Не претендуючи на перегляд концепцій, на що потрібен обсяг книги, а ніяк не статті, спробуємо розважитися докладнішим розглядом двох цікавих статей двох ранніх давньоруських літописів. Як побачимо, у НПЛ м.л. справді відшукується ХВІ, але сліди ведуть не до ХІ, а ХІV чи початку ХV ст.

Походження дат 6362 та 6360 рр. Перша загадка київського та новгородського записів – зміщення на два роки у початкових датах: 6360 р. для ПВЛ та 6362 р. для НПЛ м.л. Походження точки відліку ПВЛ здавна пояснювали використанням візантійських джерел та дефектами перекладу⁴ (див. далі), проте тут віддамо традиційну першість НПЛ м.л. і почнемо з 6362 р. Цей рік, як визнано, послуговує індикатором використання ХВІ. Як виникло розуміння того, що на НПЛ м.л. вплинуло хронографічне джерело? Розбіжності хронології двох літописів багато значили для О. Шахматова, який запропонував декілька підходів до вирішення цієї проблеми. Для давніх періодів вчені вираховували дати у зворотному напрямі – від відомих пізніших до раніших. У своїй праці “Хронология древнейших русских летописных сводов” (1897) О. Шахматов припустив, що, коли рахувати від 6496/988 р. хрещення Русі до 6430/922 р., літописець міг спиратися на гаданий “руський” текст – перелік років правління київських князів. Для ранішого ж періоду кінця ІХ – початку Х ст. книжник не мав місцевих джерел і мусив залучати візантійську Хроніку Георгія Амартола. Абсолютна хронологія цього джерела вкрай бідна, переважають індікти та відносні вказівки на роки правління того чи іншого імператора. Тому, природно, привернула увагу одна з небагатьох абсолютних дат – воцаріння імператора Романа 6428 р.⁵

³ Творогов О. В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // Труды Отдела древнерусской литературы (далее –ТОДРЛ). – Ленинград, 1974. – Т. 28. – С. 99–113. Детальніше історіографія викладена: Вілкул Т. Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – “Хронограф по великому ізложенію” // Український історичний журнал. – Київ, 2014. – № 1. – С. 200–232.

⁴ Огляд див.: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в “Повести временных лет”. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 101 (серед перших позицій вчений назвав тексти святого Димитрія Ростовського, академіка Іоана-Філіпа Круга, Миколи Погодіна, Аріста Куніка та ін.). Для до-

слідників ХІХ ст. чимало значили також ювілейні заходи, зокрема, святкування 1000-річчя російської державності.

⁵ Точніше, у Хроніці Амартола датою позначено “вінчання царицею” дружини Романа, але події сталися до один рік (вересневий чи березневий), у грудні та січні: “декавриа мѣца въ 17 днь и нѣлю праотѣмъ, в црѣкии вѣнецъ вѣнчан быѣ... В леѣ 6428 индикта и геноуариа мѣца въ 6, стѣх бѣговявленіѣх днь, вѣнчаеъ црѣ Феодороу, женоу его црѣцею”. Див.: Істрин В. М. Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 552–553 (далі відкликання до цього видання за схемою: Ам. 552–553).

Припускалося, що усі ранні літописці мали зробити акцент на правлінні імператора Михаїла, за якого стався перший зафіксований в Амартола похід русі на Царгород⁶. Тож, на думку О. Шахматова, укладач Початкового зводу відлічив у зворотній послідовності роки царювання імператорів-попередників Романа до Михаїла і відняв від 6428 р.

“...78 лет, а именно: Константиновых 7 лет, Александров 1 год, Леоновых 25 лет, Васильевых 19 лет и Михайловых 26 лет. Таким образом, для определения года вступления Михаила на престол сводчик из 6428 вычел 78 лет; в результате получился 6350 (842) г. Остановившись на вопросе, в который год Михайлова царствования случился поход Руси, сводчик заметил, что против его в рукописи стояла цифра .ѵ҃. (12); она обозначала главу летописного рассказа⁷... Сводчик принял эту цифру за указание того года Михайлова царствования, когда случилось описываемое событие... Двенадцатым годом Михайлова царствования был 6362 (6350+12), он и выставлен составителем Начального свода в начале его летописного рассказа⁸.”

Здавалося б, логіка бездоганна, однак тут-таки, намагаючись пояснити іншу хронологічну “зарубку” – появу 6360 року в ПВД, О. Шахматов зробив важливе застереження. 6360 р. вираховано з “Літописця вскорі” патріарха Никифора. Вчений припустив, що в одному з рукописів Никифорового літописця сталася помилка в роках царювання Михаїла, від чого їх кількість зменшилася на 10. Такий здогад впливає з іншого числа, вказаного у слов’янських списках Хроніки Амартола. О. Шахматов вважав, що перекладач тексту Амартола мав зробити кореляцію з версією Никифора – дещо своєрідне припущення⁹, викликане намаганням вченого сплести усі

⁶ Це справедливо для ПВД і припускалося для Початкового зводу. Хоча в НПЛ м.в. введення дати з Михаїлом практично не пов’язане, а сюжет про похід русі за його часів є лише однією з багатьох складових статті. Безпосередньо за словами “В лѣто 6362. Начало земли Руской” вписано про Кия, Щека та Хорива(!), до чого ще доведеться повернутися.

⁷ Номери глав справді проставлені у Крилиці (оглавленні Хроніки Амартола) та списках повного перекладу Хроніки, О. Шахматов відкликається до одного з відомих списків, Ундольського № 1289 (на цей час перший слов’янський переклад Хроніки Амартола ще не був виданий).

⁸ Шахматов А. А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1897. – Март. – Ч. СССХ, № 4. – С. 463–482. Перевидане у: Шахматов А. А. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1, кн. 2. – С. 7.

⁹ О. Шахматов виходив від міркування про якийсь невідомий список, де допущено помилку, а далі – припущення, що в перекладі зроблено аналогічну помилку, тому що перекладач звирявся з “Літописцем вскорі” патріарха Никифора: “В списке Никифорова летописца, бывшем в распоряжении второго редактора, была та особенность (вызванная опискою русского писца), что годы соправительства Михаила с матерью и сестрою определялись на 14 (.дї.), а только 4 (.д.). (прим. 1). На основании такого списка Никифорова летописца, очевидно, исправлено в России или Болгарии число лет этого соправительства в Хронике Амартола: вместо 15 (как в греческом и сербском переводе) явилось 4”. Шахматов А. А. Хронология... – С. 15, прим. 1. До речі, як у короткій, так і просторій слов’янських версіях “Літописця вскорі” цієї гіпотезованої помилки немає. Див.: Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов

аргументи в одну павутину¹⁰. Усе ж, в Амартола період правління “Михаїла з матір’ю” справді позначений не як .д̄. (“14”), а .д. (“4”) роки. Не тільки часи правління імператорів, а й рубіж 6428 р. узяті не з Никифорового літописця, а Хроніки Амартола. Це, у свою чергу, означає, що відрахувати треба було не “78” років, а “68”. Тоді арифметика збивається: $6428 - 68 = 6360 + 12 = 6372!$ При цьому, О. Шахматов ніде не вказав, що укладач Початкового зводу мусив знати грецький оригінал Амартола¹¹.

У наступній статті “Начальный Киевский летописный свод” (1900) вчений вже звертається не до повного перекладу Амартола, а хронографічних компіляцій, відомих як списки Троїцького хронографа, одного з представників “родини XVI”. Це кодекси Троїцький № 728 та Ундольського № 1 (обидва – Москва, Російська державна бібліотека, далі – РДБ). О. Шахматов знову запропонував зворотній відлік від 6428 р., але вказав уже інше число – не “78”, а “66”.

“...составитель Начального свода получил сумму 66 лет (курсив тут і далі мій – Т. В.) и, отняв от 6428 цифру 66, получил в результате 6362 г. как год вступления Михаила на царство”.

Так в основному тексті статті, до чого, втім, зроблено примітку:

“Вместо ожидаемой суммы в 68 (Константин до Романа 7 лет, Александр – 1 год, Леон 25 лет и 8 месяцев, Василий – 19 лет, Михаил с Василием – 1 год и 4 месяца, Михаил один – 10 лет, Михаил с матерью Феодорой – 4 года): очевидно, не были приняты во внимание месяцы и, может быть, опущен один год совместного царствования Михаила с Василием”¹².

Свій спосіб розмірковування О. Шахматов запозичив від Аріста Куніка, але той робив розрахунки для пояснення тексту ПВЛ¹³. Відтак, віднімаючи точно

без толкований. – София, 1987. – Т. 2. – С. 228; Степанов Н. В. Летописец вскоре патриарха Никифора в Новгородской кормчей // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – 1912. – Т. 17, кн. 3. – С. 320. У “Літописці вкратце” – переробленні “Літописця вскоре” в Ізборнику 1073 р. (запозичення з якого простежуються у ПВЛ) – також “14” років, а не “4”. Ізборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – Кн. 1: Факсимильное воспроизведение текста. – Л. 266а. Тобто, припущення О. Шахматова, не засновані на свідченнях рукописів, не підтвердили їх і наступні дослідження.

¹⁰ Арістов В. Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст.: методологія, ідеї, традиції. – Київ, 2014 (дис. на здобуття наукового ступеня к. іст. наук, на правах рукопису).

¹¹ Усе сказане має на увазі саме пер-

ший давньослов’янський переклад Хроніки Амартола, тобто, “Временник”, а не “Лѣтовник”. Тут бачимо лише “4” роки співправління Михаїла з матір’ю Феодорою. У грецькому оригіналі число вірне, “14”: δι’.

¹² Як бачимо, тут уже зроблено корекцію на 4, а не 14 років правління Михаїла з матір’ю, однак саме у примітці вчений зізнався, що повна сума має дорівнювати 68 рокам: Шахматов А. А. Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – Москва, 1900. – С. 1–9. Цит за: Его же. История... – С. 177, прим. 1.

¹³ Крім того, вчений реконструював не такий протяжний ланцюжок років царювання: Куник А. А. Хронологические ошибки Нестора вследствие неяс-

вираховані, без пропуску “місяців та року”, “68” років, отримуємо саме 6360 р., а не 6362 – дату ПВЛ, а не НПЛ мл(!). При цьому ПВЛ не могла репрезентувати “Початковий звід”, оскільки саме у статті 6360 р. розрахунок, розпочатий від Адама, закінчується смертю Святополка Ізяславовича (1113)¹⁴. Зрозуміло, така хронологічна позиція не могла бути відомою під час гіпотетичного “творення Початкового зводу” 1090-х років. Отже, знов у методі виявилося напруження через спробу дійти дати 6362 р. “насильством над текстом”.

Нарешті, у статті “Толковая паляя и русская летопись” (1904) з третьої спроби О. Шахматов знайшов справжнє джерело. Ним виявилася “хронографическая паляя полной и сокращенной редакции” або “хронограф соединенный с палеей”. Тобто, те, що зараз називаємо двома хронографічними палями – Повною та Короткою. Вчений визнав невдалими свої попередні підходи¹⁵. Тепер перед ним вималювалася інша перспектива.

“Если мы обратимся к хронографической редакции Палеи, то увидим, что из нее легко было извлечь не только 6428, но и 6362 г., а именно здесь (см. все списки полной, а также и сокращенной редакции), тотчас после

ной системы. – Санкт-Петербург, 1864. Вказано у: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г. – Москва, 2003. – С. 162, прим. 1. А. Кунік відлічив від початку правління наступного за Михаїлом імператора – Василя у зворотньому порядку роки правління та співправління Михаїла. Схема О. Шахматова тут краща, бо докладну дату воцаріння Василя літописцеві, знов-таки, потрібно було обрахувати за індіктами та роками правління інших імператорів, у Хроніці Амартола її немає.

¹⁴ За ультраберезневим роком, який зберігся у списках Лаврентіївської групи (Лаврентіївський, Радзивілівський, Академічний, далі: ЛРА) – 6622/1114 р. Нагадаю, розрахунок років у першій статті ПВЛ починається від Адама, охоплює головні події всесвітньої історії, тобто, вихід Мойсея, Давида, Соломона, полон Єрусалима, Олександра Македонського, народження Христа, воцаріння Костянтина Великого, зупиняється на воцарінні Михаїла, а далі йдуть роки правління київських князів: “а от перваго лѣта Михаилова . до перваго лѣта Олгова рускаго князя... а от смрти Ярослави (Мудрого, 1054 р. – Т. В.) до смрти Стополчи...”. Див.: Лаврентьевская летопись // Пол-

ное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 18 (далі відкликання до цього видання за схемою: 18Л). Детальніше про розрахунки у статті ПВЛ 6360 р. див. далі.

¹⁵ “Раньше я думал, что 6428 г. русскому летописцу можно было извлечь из того сокращенного извода текста Амартола, который читается... напр., в хронографе Троице-Сергиевской лавры... № 728... Но если 6428 г., как год нападения Руси на Царьград, легко объяснить..., то 6362 г. – год первого похода Руси на Царьград – выводится из этого извода лишь с известною натяжкой (курсив мій – Т. В.), а именно приходится предположить, что составитель Начального свода, отправляясь от 6428 г., высчитал годы царствований предшествующих императоров до Михаила... и что при этом он по той или другой причине ошибся на одну или две единицы”: Шахматов А. А. Толковая паляя и русская летопись // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1. – С. 199–272 (передрук: Его же. История... – С. 275–276). Тут повторено примітку попередньої статті 1900 р. Знов у зворотньому відліку від 6428 р. перераховані роки наступних імператорів, вказано, що сума має бути “68”, і щоб домогтися “66”, треба не враховувати місяців та одного року співправління: там же. – С. 276, прим. 2.

известия о вступлении на царство императора Михаила, указано, что во второе лето царства его (курсив автора – Т. В.) была крещена Болгарская земля и переведены книги от греческого языка на словенский... в 6363 г. при Борисе князе болгарском. Отсюда легко было вывести ошибочное заключение, что Михаил вступил на престол в 6362 (854 г.)¹⁶.

Остання спроба, коли 6362 рік вираховано від “другого року Михаїла” з тексту хронографічних палей, виявилася остаточною. Логіка була простою і зрозумілою: якщо на 2-ге літо охрещена Болгарська земля і це 6363 р., тоді царювання почалося на рік раніше, у 6362 р. Заважило й те, що Палея “полной и сокращенной редакции” вважалася древнім авторитетним джерелом. Версія закріпилася. У “Разысканиях...” О. Шахматова (1908) про дату 6362/854 р. з НПЛ мл=Початкового зводу вчений написав буквально таке: “...оказываются в теснейшей связи со вставленными... в своде отрывками... Хронографа. Так, первый год Начального свода (6362) обозначает начало царства императора Михаила... Он извлечен из того краткого вида Хронографа, который дошел до нас в соединении с Палеей”¹⁷.

Це рішення стало основним і в наступній історіографії. О. Творогов у статті 1974 р. “Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению” навів текст із ХВІ, “каким он предстает перед нами в хронографической палее и Троицком хронографе (тут і далі курсив мій – Т. В.)”. Щоправда, тут-таки зроблено примітку: “в Троицком хронографе этот фрагмент отсутствует”¹⁸. Через два роки у статті “Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий)” О. Творогов знову зацітував Повну палею, відкликаючись до “хронографічної копії” й ототожнивши її з ХВІ. Однак цього разу він зазначив: “в Троицком хронографе текст тот же”¹⁹. Як побачимо далі, вірною є теза попередньої статті 1974 р. Потрібний фрагмент про “друге літо царювання Михаїла” читається лише у хронографічних палеях і відсутній у Троицькому хронографі.

У наступних дослідженнях питання походження дат у зв’язку з хронографічними копіями спеціально не розглядалося. У сучасних спробах пояснення літописних обрахунків (див., наприклад, праці Сергія Циба та ін.) відношення до хронографії, як правило, оминається, хоча наведені цікаві думки та корисні історіографічні огляди²⁰. Петро Стефанович нещодавно

¹⁶ Далі вчений ще уточнив, чому “ошибочное” – тому що реальна хронологія царювання Михаїла з цими датами не збігалася через помилку в 10 років (цей імператор почав правити у 842 р.). Див.: Шахматов А. А. Толковая палея... – С. 276.

¹⁷ Шахматов А. А. Разыскания... Цит. за: Его же. История... – Санкт-Петербург, 2002. – Т. 1, кн. 1. – С. 83–84.

¹⁸ Творогов О. В. Повесть временных лет... – С. 103, прим. 22.

¹⁹ Его же. Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический коммен-

тарий) // ТОДРЛ. – 1976. – Т. 30. – С. 9, прим. 37. Є ще одна деталь. Розглядаючи дату 6360 р., вчений відкликався до статті О. Шахматова “Киевский Начальный свод...”, але цієї цитати у вказаній статті немає – дата 6360 там не згадана взагалі (вона аналізується у попередніх і наступних роботах): там же. – С. 9, прим. 36.

²⁰ Див., наприклад: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 100–106; Чернов А. Ю. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // Княжа доба: історія і

поставив амбітну мету з хронологічної сітки перших статей НПЛ мЛ вивести ПVL. Однак з невідомої причини він випустив власне початкові роки: 6362 НПЛ мЛ та 6360 ПVL, відкликавшись лише до статті Олексія Гіппіуса, який, у свою чергу, відкликався до праці О. Творогова²¹.

Отже, звернемося до текстів. З доступних нам чотирьох ранніх пам'яток “родини XVI”, що виникли до середини XV ст. – Троїцького хронографа, Повної й Короткої хронографічних палей та Еллінського літописця 2-ї редакції (далі: ЕЛ-2), дату 6363 р. мають *тільки* хронографічні палей. Під цим роком у них читаємо про хрещення землі Болгарської²². Відповідного повідомлення бракує в рукописі Троїцького хронографа²³ та ЕЛ-2. Число запозичене зі “Сказання о письменех” Чорноризця Храбра, де дату співвіднесено з утворенням слов'янської грамоти²⁴. “Сказаніє” дало матеріал для різноманітних пізніших перероблень, зокрема, “Прибавлення к палее”²⁵. Проте у Чорноризця Храбра не сказано про “друге літо” Михаїла, читаємо лише: “въ врѣмена Михаїла цесаря грѣчьскаго”. Що це вираз не випадковий, засвідчує споріднений йому текст “Прибавлення...”, де: “въ дѣни Михаїла...”²⁶. Текстуально близький

культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 19–36. Іноді також трапляється плутання. Так, Андрій Чернов “злив” усі літописи в один наратив, змішуючи дати і події 6362 р. з НПЛ мЛ та 6360 ПVL і перетворюючи обидва літописи на “Начальный свод” із початковою датою 6360 р.(!). Нагадаю, що О. Шахматов вважав за потрібне пояснювати дату 6362 р. й що стаття 6360 р. у ПVL має звістку про смерть князя Святополка Ізяславовича 1113 р., тому автор концепції не розглядав її як ранню складову Початкового зводу. А. Чернов намагався пояснити виникнення дати 6360, виходячи з ідеї С. Циба про використання у Давній Русі одночасно різних “ер” і додаючи реконструйовані помилки під час переведення глаголичної системи позначень цифр у кириличну. Таке “принагідне” використання однієї ери для однієї дати, а іншої – для другої – дозволяє пояснити багато речей, однак за відсутності системи подібні обчислення неможливо верифікувати. Крім того, автор додав також дуже пізні відомості, наприклад, про “Вадима Хороброго” з Никонівського літопису, та ін.

²¹ Враховуючи, що у НПЛ мЛ йдуть: 6362, а далі 6428 (проміжок – 68 р.!) – 6429–6430 рр., це цікаве рішення. Стефанович П. С. Сказание о призвании варягов или Origo gentis russorum? // Древнейшие государства Восточной Европы 2010. – Москва, 2012. – С. 535–536. Див.

також: Гиппиус А. А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова. – Москва, 2006. – С. 85. О. Гіппіус відкликався до О. Творогова, не зупиняючись на роботах О. Шахматова і не аналізуючи, хоча б якнайкоротше, джерела.

²² Творогов О. В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С. 259. Йдеться про фрагменти Повної хронографічної палей, № 417 та 418, за нумерацією О. Творогова (Коротка палей підведена у різночитаннях, фр. 417 із Повної палей відповідає фр. 266 у Троїцькому хронографі).

²³ Троїцький № 728, арк. 391b-с. У другому повноцінному списку Троїцького хронографа (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, далі – РНБ), НСРК (Новое собрание рукописной книги) F15 відсутнє закінчення, цей фрагмент випущений.

²⁴ До цього люб'язно привернула увагу Надія Мілютенко.

²⁵ Комплекс різноманітних дрібних статей, котрий отримав окрему дослідницьку назву “Прибавление к палее”, вміщений після Повної палей.

²⁶ Див. “Прибавление к палее”, за списком Рум'янцевський № 453 (РДБ): “в лѣтѣ .ѣс. тѣ. (6303!) Константѣнѣ философѣ наричѣмыи Кирилѣ . створи грамѣ словесныи языкоу глѣмоу литици во дѣни Михаїлѣ прѣя грѣчкаго

НПЛ мл вираз “въ 2-е лѣмъ цѣртва сего крѣсна быс Болгарская земля” знаходимо в іншому джерелі – просторій редакції “Літописця вскорє” патріарха Никифора з літописними доповненнями, доведеними до 2-ї чверті XIII ст.²⁷ Проте в “Літописці” цю звістку вміщено після згадки про наступника Михаїла, Василя й дату подано зовсім іншу: 6377 р.²⁸ Отже, щоб отримати число років НПЛ мл, виводячи 6362 з 6363=“другого літа царювання Михаїла”, потрібна контамінація двох джерел, “Сказанія” Черноризця Храбра та просторої редакції “Літописця вскорє”. Див. табл. № 1а та 1б (використані для контамінації вирази виділено bold, відмінні дані в обох джерелах підкреслено).

Табл. 1а:

Повна паляя	Коротка паляя	Троїцький хронограф, арк. 391b-с	Хроніка Амартола, Ам.503.1–3	ЕЛ-2, с. 445
По Феофилѣ же царствова Михаилъ сынъ его съ матерію Феодорою. лѣт 4 а единъ лѣт 10. а с Василиемъ лѣт 10.	=Полная паляя	По Феофилѣ же цѣртва. Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою. лѣт 4 . а единъ 10 лѣт. а с Василиемъ. лѣт 1 и мѣци 4. ²⁹	По Феофилѣ * цѣртва Михаилъ, снѣ его, <u>исправити оставлен быс</u> с мртію Феодорою <u>цѣркы</u> . <u>скипетръ</u> . <u>цѣртова с. мрью свою</u> лѣта 4, а единъ лѣт 10, а с Василиемъ лѣто едино и мѣця 4.	По Феофилѣ же царствова сынъ его Михаила, <u>исправити оставленъ</u> . <u>бысть</u> с матерію Феодорою <u>царьскихъ скипетръ</u> . <u>И. царствова с. матерью свою</u> 4 лѣта ³⁰ .

и во дни князя Люри^к негородска! его * снѣ^м Рускаа земля преиде”. Зведений текст у Н. Милютенко: “в лѣто 6303 Константина Философа нарицаемый Кирилъ створилъ грамоту словенскимъ языкомъ, глаголемую литицо, въ дни Михаила царя гречьскаго и въ дни князя Рюрика Новгородскаго, его же сыномъ Рускаа земля прииде”. Як відзначила дослідниця, дату зіпсовано у всіх списках, втрачене число десятиліть, тобто, з цього джерела також, зокрема, неможливо вивести 6363. Див.: Милютенко Н. И. Слово о русской грамоте и крещении Владимира // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века Исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. 3. – С. 353.

²⁷ Старший список цієї редакції зберігся у Новгородській Синодальній Кормчій 1281 р., див.: Вилкул Т. Л. Ладога или Новгород? // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – Т. 16, no 2. – Р. 272–280.

²⁸ Степанов Н. В. Летописец вскорє... – С. 316. Та ж редакція і в додаткових статтях на закінченні Новгородського IV літопису та ін.

²⁹ Як уже відзначено, в НСРК F15 далі текст відсутній. Прочитується фрагмент: “по умертвию же Васильевъ... вся исповѣда ми свѣщаная” (пор. Ам. 527.1–532.12).

³⁰ Про те, що Михаїл сам царював 10 років – в ЕЛ-2 далі. Див.: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 453.

³¹ Текст “Сказанія” Черноризця Храбра за “Лаврентіївським збірником” 1348 р.

Табл. 1b:

Повна палея	Коротка палея <i>перестановка:</i>	Тр	Ам	ЕЛ-2	“Сказаніе о письменехъ” ³¹	“Літописецъ вскоре” у Синодальній Кормчій
И при сего царствии въ 2 лѣто царства его крещена бысть Болгарскаа земля и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи . Кирилъ философъ . с Мефодіемъ в лѣто 6363 при Борисѣ князи болгарьстѣм.	В лѣто 6363. [при Борисѣ князи болгарьстемъ при Ростиславѣ князи моравьсти и Костели князи латиньстѣ.] ³² И при сего царствии въ 2 лѣто цѣртва его . крѣсна быѣ земля Болгарская . и прѣложиша книги от греческа языка на словенескъ . Курилъ философъ с Мефодіемъ .	-	-	- ³³	...аще въпросиши, въ кое врѣмя, то вѣдять и рекутъ: яко <u>въ врѣмена <u>Михаила црѣ</u></u> грѣчьскаго, и Бориса княза блѣгарского , и Растица княза моравьска, и Коцелѣ княза блатенска, въ лѣта же от създания въсего мира 6363.	по Михаиле цѣрѣ <u>Василии де¹ 18</u> и м ^с ць <u>11</u> въ 2.е лѣ^т цѣртва сего крѣсна быѣ Болгарская земля . а от Адама де¹ 6377 въ <u>12 лѣ^т</u> цѣртва его <u>Рюрикъ оумре</u> . дасть княжение . Олгови сродникоу своемуу . и сна малаго Игоря

Як бачимо, у Троїцькому хронографі, ЕЛ-2³⁴ та основі обох цих компіляцій-повному перекладі Хроніки Амартола фрагмент про охрещення

https://docs.google.com/file/d/1WfVv7OmLUlaon5mhRMMY39Ph1cahnf5aACEvJaaSKG9I2RfnpFD8zTlg_J-A/edit?hl=en. З різночитаннями див.: *Вилинский С. Г.* Сказание Черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901. – С. 44–45.

³² Цього уривка немає у Короткій палеї Срезневського (БАН, арк. 211), однак О. Творогов відзначив його присутність у списку Погодінський №1434 (РНБ).

³³ У ЕЛ-2 хрещення болгар датоване 6371 р. (Летописец Еллинский и Римский. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 1: Текст. – С. 453), далі воно ще раз згадане в “Повести о латынхъ” (там же. – С. 461), де текст інакший, дата відсутня: “По смерти

Феофила царя иконоборца при благочестивии царици Феодорѣ... съ сыномъ своимъ Михаиломъ царемъ. И во дни сихъ благочестивыхъ царицъ прииде Борисъ князь болгарьскыи, прося отъ сихъ царицъ святое крещеніе...”.

³⁴ У ЕЛ-2, як уже вказано, в цьому місці численні ампліфікації, оповідання розбите на кілька. Втім, розірваним виявився навіть фрагмент з Ам.503.1–3, де йдеться про роки царювання Михаїла, самого та зі співправителями (“Царствова с материю... 4 лѣта”: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 445), а (“един 10 лѣт” (там же. – С. 453). Проте відповідника Палеям немає.

Болгарської землі відсутній. Безпосередньо після вказівки на роки царювання Михаїла, Ам.503.1–3, у Троїцькому вміщено продовження з Ам.503.8: “(...а съ Василиємъ лѣт 1 и мѣци 4) Феодора же та бяше вѣрна и простославна...”. Запозичено близькі фрагменти Хроніки Амартола, розділені лише кількома рядками. Цей же текст після інтерпольованого запису про хрещення Болгарської землі й у Повній та Короткій палеях³⁵.

Отже, початкову дату НПЛ мл 6362 р. можна виводити з 6363 р. – “2-го лѣта” царювання Михаїла, спираючись не на все коло пам’яток “родини XVI”, а лише на дві хронографічні палеї. З 4-х ранніх пам’яток цієї родини, що дійшли до нас, Троїцький належить до “2-ї редакції”³⁶, решта компіляцій – до “3-ї редакції”. Тобто, ми можемо залучати лише частину текстів *пізньої* редакції XVI, що виникли у XV ст.³⁷ Повна та Коротка палеї мають спільні інновації, а, відповідно, їхні додаткові відомості не свідчать про сходження до XVI загалом. Можна заперечити, що від Троїцького хронографа на цій ділянці залишився, фактично, один повноцінний список (з двох), тоді як ЕЛ-2 значно перероблений і доповнений новими джерелами. Існує можливість того, що фрагмент міг бути втраченим. З іншого боку, хронографічні палеї пов’язані одна з одною тісніше, ніж інші тексти “родини XVI”³⁸. Що прикметно, виклад, близький до Троїцького, відображений в одній з пізніх компіляцій цього кола, хронографі “особого вида 1691 г.”. В ньому теж відсутнє повідомлення про хрещення Болгарської землі. На загал, композиція подібна до Троїцького хронографа: “По Феофилѣ царствова Михаилъ, сынъ его, с матерію своею Феодорою лѣтъ 4, а единъ лѣтъ 10, а с Василиємъ лѣто единомъ і мѣсяцы 4. Феодора же та бяше вѣрна и простославна...”³⁹. Звичайно, текст дуже пізній, проте він належить до кола XVI і підтримує припущення про наявність вставки про хрещення Болгарської землі лише в групі Палей.

³⁵ Повна палея, фр.419, за описом О. Творогова. За списком Погодінський № 1435: “Феодора же Михаила црѣ мати та бяше вѣрна...” (арк. 440).

³⁶ “Перша редакція XVI” не дійшла. О. Творогов писав, що вона відображена в ранніх літописах: *Творогов О. В. Древнерусские хронографы...* – С. 46–50 (та ін.); *Его же. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский.* – Санкт-Петербург, 2001. – Т. 2: *Комментарий и исследование О. В. Творогова.* – С. 152.

³⁷ Датування Повної палеї, як і багато інших питань історії хронографії, викликає суперечки, однак останнім часом Євгеній Водолазкін навів переконливі докази на користь того, що Повна палея виводиться від Барсовської палеї (та є ніби “чернеткою” цієї компіляції). У свою чергу, Барсовський список № 619 (ДІМ) датується кінцем XIV –

початком XV ст.: *Водолазкин Е. Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палеинных текстов) // Русская литература.* – 2007. – № 1. – С. 3–23 (зокрема, с. 20–22); *Его же. Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1 // ТОДРЛ.* – 2009. – Т. 60. – С. 327–353. У Короткій палеї присутня вставка про покликання варягів із доповненням з версії повного перекладу Хроніки Амартола однієї з пізніх груп (див. далі).

³⁸ В описі складу хронографічних палей у своїй книзі “Древнерусские хронографы” О. Творогов навіть не робив два різні переліки статей. Він розписав окремо початок Короткої палеї, а далі відзначив, що Коротка найчастіше збігається з Повною, обумовлюючи відмінності у примітках.

³⁹ *Анисимова Т. В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* – Москва, 2009. – С. 383.

Що стосується ПВЛ і дати 6360/852 р., дані тут, як то часто буває з ранніми джерелами, менш певні. Власне кажучи, найбільше обґрунтованою видається друга з гіпотез О. Шахматова, хоча він бачив зовсім інше її застосування. Повторюся: намагаючись пояснити дату НПЛ м.л. 6362 р. і розвиваючи думку А. Куніка, О. Шахматов продовжив низку відліку років візантійських імператорів, провівши її від воцаріння Романа 6428 р. назад до Михаїла III. Враховуючи помилку в тексті Амартола, тобто правління Михаїла разом з матір'ю Феодорою не “14”, а “4” роки, вчений отримав точну суму 68 р. Він намагався домогтися дати “66” років, бо застосовував зазначену гіпотезу для пояснення хронології НПЛ м.л., але це потребувало “не враховувати” місяці та рік співправління одного з імператорів. Без штучних корекцій отримуємо акурат “68” років: 6428 мінус 68 дорівнює 6360 р. (див. вище). Крім того, в іншому місці дослідник пропонував вірогідний вплив числових викладок “Літописця вскорє” патріарха Никифора. У статті ПВЛ 6360 р. вміщено розрахунок років від створення Адама до смерті київського князя Святополка Ізяславовича. З нього випливає, що від Адама до потопу було 2242 р., від народження Христа до Костянтина Великого 318 р., а від Костянтина до Михаїла 542 р. (від Н.Х. 860 р.)⁴⁰. В останньому випадку складність полягає у тому, що деякі числа та імена імператорів, узяті за репери, не завжди збігаються⁴¹ (див. далі). Зараз запропоновано складні розрахунки із застосуванням різних “ер”: александрійської, візантійської, антиохійської...⁴², однак несуперечливої системи поки не знайдено.

Як видається, варто звернути увагу на те, що каркасом перших статей ПВЛ слугують “круглі” дати, які від Творення Світу закінчуються на “0”. У літосчисленні від Н.Х. за традиційною константинопольською ерою це буде “...2” (х-5508).

8360/852 – воцаріння Михаїла і початок історії Русі, 17Л.

8370/862 – покликання варягів, початок “князівської династії” Рюрика, 19Л.

8390/882 – Олег прямує на південь, вбиває Аскольда і Діра і вокняжується в Києві, утвердження династії на півдні, 22Л.

6420/912 – мир Олега з греками, 32Л, смерть князя, 39Л.

Необхідно враховувати й те, що вказівки на індикти у перших статтях не походять з Хроніки Амартола і видають активність укладача ПВЛ. Відтак, дуже ймовірно, маємо справу з конструйованою штучною хронологією і насадженням подій на каркас із круглих дат.

⁴⁰ 17–18Л, детальніше див. далі. *Шахматов А. А.* Хронология... – С. 15; *Его же.* Исходная точка летосчисления Повести временных лет // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1897. – СССХ. – С. 217–222; *Его же.* Повесть временных лет и ее источники // ТОДРЛ. – 1940. – Т. 4. – С. 47, 65.

⁴¹ Напр., *Шахматов А. А.* Повесть временных лет и ее источники... – С. 65.

⁴² Так, припускається, що підсумувавши роки правління попередніх Михаїлу III імператорів, літописець отримав зайві роки, але користувався антиохійською ерою (де треба додавати до дат від Н.Х. 5500, а не 5508 років, як за константинопольською), що дало в сумі 6360 р.: *Цыб С. В.* Древнерусское времяисчисление... – С. 101–103.

Статті 6362 та 6374 рр.: похід Аскольда і Діра. Однією зі складових великої статті НПЛ мл 6362/854 р. є опис походу русі на Царгород. У ПВЛ коротке відсилання до цього епізоду має перша річна стаття ПВЛ 6360/852 р., але власне опис походу “Аскольда и Дира” київський літопис вміщує під 6374/866 р. В обох зводах використано текст Хроніки Амартола, Ам.511.10–21. Цей похід відображений також в інших грецьких і латинських джерелах, де його, однак, не співвіднесено з Аскольдом та Діром. Похід насправді повинен датуватися 860 р., йому присвячена чимала література⁴³. Нас зараз цікавить одне конкретне питання: оцінка впливу на сюжет хронографічних текстів. Починаючи від Павла Строева⁴⁴ й закінчуючи О. Шахматовим⁴⁵, у ПВЛ 6374 р. вбачали запозичення з повного перекладу Амартола. Лише В. Істрін кваліфікував цей текст як включення з ХВІ, проте відніс до ХВІ усі цитати з Амартола у ПВЛ, окрім фрагментів про розподіл землі між синами Ноя та про Аполонія Тиянина⁴⁶. О. Творогов “повернув” деякі із запозичень з Амартола до повного перекладу Хроніки, повніше врахувавши склад текстів “родини ХВІ”, однак не зміг визначити, яке джерело відображене в повідомленнях про Аскольда і Діра ПВЛ 6374 р. та НПЛ мл 6362 р.

“Рассказ о походе на Царьград Аскольда и Дира... читается и в Хр. по ВИ и в Хр. Амартола (так у роботі позначений ХВІ та Хроніка Амартола – Т. В.), причем в обоих источниках текст тождествен, поэтому установит, откуда был извлечен этот рассказ ПВЛ, трудно. Примечательно, что рассказ этот читается в НПЛ в сокращенном пересказе. ... Мы не можем доказать, что рассказ Начального свода восходит именно к Хр. по ВИ, а не к Хр. Амартола, поскольку, как сказано, *тексты в обоих памятниках тождественны*” (курсив – Т. В.)⁴⁷.

У наступній літературі питання докладно не розглядали, свідчення хронографічних джерел не перевіряли.

На противагу тому, що вважав О. Творогов, існує можливість уточнити безпосередні джерела обох літописів. Передусім, можна з певністю стверджувати, що в НПЛ мл відображено ХВІ. Саме у текстах “родини ХВІ” поєднано в цілісну композицію фрагменти, у повному перекладі Амартола розділені кількома аркушами⁴⁸. Це відомості про імператора Михаїла та

⁴³ Бібліографію та розгляд джерел див. наприклад: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь... – С. 3–172; Его же. Из истории начального этапа... – С. 73–81.

⁴⁴ Строев П. М. О византийском источнике Нестора // Труды и летописи Общества истории и древности Российских. – 1828. – Ч. 4, кн. 1. – С. 170, 182.

⁴⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 48–49.

⁴⁶ Истрин В. М. Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1922. – Т. 2:

Греческий текст “Продолжения Амартола”. Исследование. – С. 357–358.

⁴⁷ Творогов О. В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 106.

⁴⁸ Аналогічний випадок вирахував О. Шахматов для іншого повідомлення – статей 6428/920 р. у НПЛ мл та 6449/941 р. у ПВЛ. Описується похід князя Ігоря на Царгород, але на НПЛ мл вплинув ХВІ, де безпосередньо поєднано в один текст фрагменти, розділені у повному перекладі Хроніки Амартола кількома аркушами: повідомлення 6428 р. про воцаріння Романа (звідкіля дата) та похід русі

його матір, яка “проповідала поклоніння іконам” (повернула вшанування ікон після 2-го етапу іконоборства) “у перший тиждень посту”, Ам.503, та про похід русі за часи правління Михаїла, Ам.511. Вони прямо поєднані у Троїцькому хронографі та Повній і Короткій палеях, єдине – між Ам.503 та Ам.511 вставлено зв'язку “по сихъ же”⁴⁹. Виняток становить ЕЛ-2, де текст розбито численими ампліфікаціями⁵⁰. У НПЛ мл бачимо Ам.503.1–2, 503.20–21 та 511.12–21 з деякими доповненнями, про які далі. У текстах “родини XVI” витяги як з першого, так і з другого фрагмента Хроніки Амартола об'ємніші: Ам.503.1–3,8,18–21 – Ам.511.7–21. Оскільки версії децю розходяться, наводжу спершу за списком Троїцький № 728, арк. 391с-d, з варіантами з Повної хронографічної та (на початку) Короткої палеї⁵¹, щоб далі не звертати уваги на пізні індивідуальні різночитання, маючи можливість спиратися на реконструйований текст їх протографа⁵²:

Троїцький хронограф: “(=Ам.503.8, 18-21) Феодора же та бѣше вѣрна и протославна⁵³ . вѣвела же вѣ стѣихъ Феодосия . мниху соуцоу . и постави патриархоу⁵⁴ . вся же епискоупи Феофиломъ {заточеныя . и}⁵⁵ вѣ оземствіе посланыя [введе]⁵⁶ . и вся съвокупившю протославноу вѣроу

на греків. При цьому вірною є дата ПВЛ. Докладніше див.: *Вилкул Т. Л.* “Посла князь Игорь на грекы вои...”. Источники статьи 6428/920 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе руси на Константинополь (друкується).

⁴⁹ У повному перекладі Хроніки Амартола безпосередньо перед оповіддю про похід русі немає ніяких слів впровадження, новий сюжет лише позначено номером глави, “12” (.ві., принаймні так у відомому списку Хроніки, Ундольського № 1289). Див. попередні рядки, що стосуються патріарха Ігнатія, та перші рядки сюжету про похід русі з повного перекладу за виданням В. Істріна: Ам.511.5–8 “црѣ же Фотиа патриарха створи в него мѣсто , старѣишинѣ асоукритомъ соуцоу .ві. (12 – Т. В.). Црѣ же на агаряны изыде воевати, Оорифаита в Костянтинѣ градѣ оставивъ . дошедшоу * емоу Чръныя Рѣкы глѣмы...”.

⁵⁰ Див.: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 445, 446, 453, 455.

⁵¹ Пишу: на початку, бо у Короткій палеї саме в цьому фрагменті інтерпольована літописна оповідь про покликання варягів, причому запозичено текст Хроніки Амартола у редакції Ам.s, групи А, що свідчить про пізні походження. Вставка очевидна, наводжу текст, за списком Срезневського, арк. 211 зв. (інтерполяції виділе-

но курсивом): “...и стѣхъ иконѣ поклоняніе проповѣда вѣ 1-ю недѣлю стого поста . по сиѣ же црѣ на агаряны изыде воевати . дошедшоу же емоу Чръмныя рѣкы глѣмы . вѣсть емоу епархѣ при сего црѣтвіи посла . яко роусѣ и чюдѣ . и словены . и кривичи къ варягоу . и рѣша земля нѣша добра . велика и обилна . и наряда в неи нѣту . поити княжити и владѣти нами . избрѣша три братіа с роды своим . старѣишии . Рюрикѣ . съде в Новѣградѣ :· В лѣтѣ 6334(!) Аскольдѣ . и Дирѣ . на грекы . иде вѣ лодіахъ . А на Костянтинѣ гра^а идоу^т . Аскольдѣ . и Дирѣ . вѣ 200 лодіи . тѣмъ црѣ про^ч не иде . ру^с же вноутрѣ Судѣ вѣшедше...” . Виділено пунктиром характерне читання з Ам.s групи А – у групі Б імен Аскольда та Діра тут немає.

⁵² Текст Повної палеї див. за: Погодинський № 1435 (РНБ), арк. 440 зв.; Короткої палеї – за списком Срезневського, арк. 211 зв.

⁵³ Ам.s: “преславна”. Для цієї частини немає виданих списків 1-ї редакції повного перекладу Хроніки Амартола, оскільки старший Троїцький список (Ам.тр.) неповний.

⁵⁴ У Короткій палеї: “мниху соуцоу . и патриархоу . постави”.

⁵⁵ Цього немає у палеях, а також у повному перекладі Амартола.

⁵⁶ У палеях та повному перекладі Амартола додано “введе”.

оутверди . и ст̄гихъ иконъ покланяние проповѣда [въ] 1-ю не^а . поста ст̄го⁵⁷ . (=Ам.511.7-21) *по сихъ же* цр̄ь на агаряны изиде воевать . дошедшу же емоу Черныя⁵⁸ рѣки . гл̄мыя . вѣсть емоу епархъ посла яко роусь на Костянтинѣградъ . идоуць . тѣ[м]⁵⁹ цр̄ь прочее не иде роусь же вноутрь Соуда вшедше , много оубиство кр̄ц̄тяномъ створиша . и въ 200 лодии Костянтинъ гра^а . **окроужиша**⁶⁰ . цр̄ь же *вшеде*⁶¹ едва въ градъ вниде . съ патриархомъ Фитиємъ⁶² къ соуци цр̄кви ст̄гыя б̄ца Влахирнахъ⁶³ . всюнощною мольбою створиша . имя же се приять мѣсто то нѣкотороу князю скоуфаникоу . Влахирноу⁶⁴ нарицаемоу . тоу емоу оубьеноу *быти* . таже⁶⁵ бж̄ствена⁶⁶ ст̄гыя б̄ца ризоу . съ пѣ^сми изнесъше въ море скоутъ *омочиша*⁶⁷ . тишинѣ *бывши*⁶⁸ и морю оукротивъшюся . абие боуря съ вѣтромъ вѣста и вълнамъ велиямъ . въздвигъшемъ засобъ . безбожьныхъ роуси лодия възмяте и . къ брегоу привреже и изиби⁶⁹ яко мало от нихъ отъ таковыя бѣды избѣгнути . и въ свояси съ побѣжениемъ възвратишася”.

Звертаючись до НПЛ мл: та сама композиція Ам.503 / Ам.511 вміщена в скороченні, а головне – присутні “зайві” вирази. Звідкіля вони? Джерелом виявляється ПВЛ. Пор. тексти у наведеній далі табл. № 2: спільний текст двох літописів виділено bold, фрагменти Амартола, відображені лише в одному зі зводів, підкреслено; курсив позначає відмінні читання, пунктир – вирази з Хроніки, не відображені у літописах.

⁵⁷ У паляях та повному перекладі Амартола: “въ 1-ю недѣлю ст̄го поста”.

⁵⁸ В обох паляях хибно: “Чермныя”.

⁵⁹ У Троїцькому хронографі зіпсоване місце, у Повній та Короткій паляях: “идоуть . тѣмъ”; у повному перекладі Амартола “идоу^т, Аскольдъ и Диръ . и тѣмъ”. При цьому імен Аскольда та Діра немає у двох списках: Сп та Ув, а також у грецькому оригіналі. Це додаток однієї з пізніх груп Хроніки Амартола (Ам.s група А).

⁶⁰ Так у Троїцькому хронографі та паляях, у повному перекладі та ПВЛ “остопишя” (див. далі).

⁶¹ У другій редакції списків повного перекладу Хроніки Амартола, Ам.s., “до-

ше^т”; у грецьк. відповідник неточний: “o]62 Повна паляя: “Фотѣмъ”; Ам.s: “Фотиємъ”.

⁶³ Повна паляя: “Влахернѣ” Ам.s: “Влахернѣ”; далі у всіх паралельних текстах: “всенощною”.

⁶⁴ Повна паляя: “скуфяниноу . Влахерну”; Ам.: “скуфяниноу родомъ, Влахерноу”.

⁶⁵ Повна паляя та Ам.: “бывшю . таче”.

⁶⁶ Повна паляя та Ам.: “бж̄ствноюу”.

⁶⁷ Повна паляя та Ам.: “омочивше”.

⁶⁸ Ам., ПВЛ та НПЛ мл: “сущи”(!).

⁶⁹ Ам. “привержени избиени”; ПВЛ “приверже и изби я”; Повна паляя: “привръже изби”.

Табл. 2

НПЛ мл 6362 р.	Хроніка Амартола за XVI	Хроніка Амартола за повним перекл.	ПВЛ 6360, 6415, 6374 рр.
а) Новг. ⁷⁰ с. 104.22 “В лѣто 6362. Начало земли Рускои ”. с. 105.10–12 “В си же времена бысть вѣ Грѣчько земли цесарь именемь Михаилъ, и мати его Ирина, иже проповѣдаетъ поклоняние иконамъ вѣ пръвую недѣлю поста. При семъ приидоша русь на Царьград”	=Ам.503.1–2 “По Феофилѣ же цѣртова . Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою” =Ам.503.20–21 “и стѣихъ <u>иконъ</u> <u>покланяние</u> <u>проповѣда вѣ 1-ю не^а . стго поста</u> ”	Ам.503.1–2 ⁷¹ “По Феофилѣ * цѣртова Михаилъ , снѣ его , <u>исправити . оставлен бы^с с мтрию Феодорою цѣркы^х скипетръ</u> ” Ам.503.20–21 “и стѣ ^х <u>иконъ</u> <u>поклонение</u> <u>проповѣдавѣ в</u> <u>первоюю не^а длю</u> <u>стго поста</u> ”	17.25–29Л 6360/852 р. “Индикта 15 днѣ . наченшю Михаилу цѣртоват” нача ся прозывать Руска земля . о семь бо увидѣхомъ ⁷² . яко при семъ цри приходиша русь на Цръгородъ . яко* пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ”
б) с. 105.12–13 в кораблех , бещислено ко- рабль			29.26–27Л 6415/907 “поиде Олегъ на коне ^х и на корабле^х . и бѣ числомъ кораблей 2000 ”
с)	=511.7–10 “ <u>по сихъ же цръ на агаряны</u> <u>изиде воевать . до- шедшо же емоу Черныя рѣки . глѣмы . вѣсть емоу епархъ посла яко роусь на Костянтинъ- градъ . идоуть .</u>	Ам.511.7–10 “Цръ же на агаряны изиде воевать, Оорифаита в Костянтинѣ градѣ оставивъ. <u>дошедшоу^ж емоу Черныя рѣки глѣмы, и се абие вѣсть емоу епархъ посла,</u>	21.10–15Л 6374/866 “Иде Асколдъ . и Диръ на греки . и прииде вѣ 14 [лѣто] ⁷⁴ Ми- хаила цря црю же отшешю на агаряны . <u>дошедшо же ему Черныя рѣки . вѣсть епархъ</u>

⁷⁰ Тут і далі так позначено текст НПЛ мл за виданням: Новгородская первая летопись старшего и младшего изво- дов. – Москва; Ленинград, 1950.

⁷¹ У Хроніці Амартола, як і в XVI, ін- дикти не позначені; те саме стосується грецьк. тексту: *Истрин В. М. Книги...* –

Т. 2. – С. 3.

⁷² АИХ “оувѣдахомъ”.

⁷³ Прочитується в Ам.с. (А). У виданні В. Істріна вказано рукописи, де вставка відсутня.

⁷⁴ З Іпатіївського та Хлебніковського (IX), ЛРА проп.

	тѣмъ црѣ прочее . не иде"	яко роушь на Костянтинь гра ^а идоу ^г , {Асколдь и Дирь.} ⁷³ и тѣмъ црѣ прочь не иде"	посла к нему . яко рушь на Црѣгородъ <u>идеть</u> . и вратися <u>црѣ</u> "
d) с. 105.13–19 а въ двусту вшедше въ Суд, много зло ство- риша грекомъ и убиство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ мол- бу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю нощъ;	=Ам.511.10–21 роушь же <u>внутри</u> Соуда вшедше, много оубии- ство кр ^с тяномъ створиша . и въ 200 лодии Костянтинь гра ^а . окроужиша . црѣ же <u>вшедъ едва</u> <u>въ градъ вниде</u> . съ патриархомъ Фотиемъ <u>къ со-</u> <u>ущи цркви стѣя</u> <u>бѣа Влахернѣхъ</u> . всюнощноюю мольбою створи- ша . <u>имя же се</u> <u>приять мѣсто</u> <u>то нѣкоторому</u> <u>князю скоуфяни-</u> <u>ноу . Влахерноу</u> <u>нарицаемою</u> . . . <u>тоу емоу оубье-</u> <u>ноу</u> .	Ам.511.10–21 роушь же <u>внутри</u> Соуда вшедше, много оубиство хр ^с тианомъ створиша . и <u>при-</u> <u>шли бо бяхоу</u> въ двоюстоу лодей, Костянтиньгра ^а <u>остуниша</u> . црѣ же <u>доше^а едва</u> въ гра ^а <u>вниде</u> и съ патриархомъ Фо- тиемъ <u>къ соущи</u> <u>цркви стѣя бѣа</u> Влахернѣ , и абие пакы <u>всюнощно-</u> <u>ую мольбою</u> ство- риша . <u>имя же</u> <u>се приять мѣсто</u> <u>то нѣкоторому</u> <u>кнзю скуфя-</u> <u>ниноу родомъ</u> Влахерноу на- <u>рицаемоу тоу</u> <u>емоу оубиеноу</u> <u>бывшоу</u> . таче <u>бж^ствную стѣя</u> бѣа ризоу с <u>пѣсньми</u> изнес- ше , в <u>мори ско-</u> <u>уть омочивше</u> . тишинѣ же	21.15–22.3Л си же <u>внутри</u> Суда вшедше . мно- го оубиство кр ^с тнмъ ство- риша . и въ двою сотъ ко- рабл ^в <u>Црѣградъ</u> <u>остуниша</u> . црѣ же <u>едва</u> въ градъ <u>вниде</u> с патрархомъ {сѣ} Фотѣмъ <u>къ су-</u> <u>щии цркви стѣи</u> бѣа Влахернѣ всю <u>нощъ</u> мол ^т ву створи- ша . таже <u>бж^ствную</u> стѣ бѣа ризу с <u>[пѣсн]ими</u> ⁷⁵ изнесше в <u>рѣку</u> ⁷⁶ омочивше тишинѣ <u>сущи</u> <u>[и] морю</u>

тацѣ святѣи
богородици ризу
изнесше, въ
море скудѣ омо-
чиша; а во время
то яко тишинѣ
сущи, и

⁷⁵ Л помилково "ими", Р "пѣсними"; I "пѣсньми", АХ "пѣсньми".

⁷⁶ Тільки X: "море". У Хлебніковському списку на початку зроблені виправлення за Тверським збірником, де, у свою чергу, проведено повторне звірення з якоюсь версією Амартола. Щодо виправлень за

Тверським збірником, див.: The Old Rus' and Galician-Vulhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertins'kyj (Pogodin) Codices. With an Introduction by Omeljan Pritsak [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. 8. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. LXXIII.

<p>абие буря вѣста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегъ, и во своя сы возвратишася</p>	<p><u>бывши и морю</u> <u>оукротивъшюся</u> . абие боуря съ <u>вѣтромъ</u> вѣста <u>и вълнамъ</u> <u>велиямъ</u> . <u>въздвигъшемъся</u> <u>засобъ</u> . <u>безбожьныхъ</u> роуси <u>лодия</u> <u>възмяте</u> и . къ брегоу <u>привре-</u> <u>же и изби яко</u> <u>мало от нихъ отъ</u> <u>таковыя бѣды</u> <u>избѣгнути</u> . и въ свояси съ <u>побѣжениемъ</u> възвратишася”</p>	<p>соущи и морю <u>оукротившоуся</u>, абие боуря съ <u>вѣтромъ</u> вѣста, и <u>вълна^м велиемъ</u> <u>въздвигшимся за</u> <u>собъ, безбожны^х</u> роуси <u>лодия</u> <u>възмяте</u>, и къ брегоу <u>привер-</u> <u>жени избиени</u>, яко мало от ни^х от таковыя бѣды избѣгнути и въ своаси с. <u>побѣждениемъ</u> възвратишя”</p>	<p><u>оукротившося</u> . абѣ бу^ря вѣста <u>с вѣтромъ</u> . и <u>волнамъ вельямъ</u> <u>въставшемъ за-</u> <u>собъ безбожныхъ</u> <u>руси корабль</u> <u>смяте [и] к берегу</u> <u>приверже и изби</u> <u>я . яко ма[ду]</u> <u>и^х от так^овья</u> <u>бѣды избѣгнути</u> . [и] въ свояси възвратиша”</p>
--	--	---	---

Як бачимо, фрагменти Ам.503 та Ам.511 пам’яток “родини ХВІ” мають небагато перероблень чи скорочень порівняно з повним перекладом. Найвні дві лексичні заміни: “окроужиша” замість “остоупиша”, “бывши” замість “соущи”, пропуск епізоду про “Влахерна-скуфянина” та деякі дрібніші виправлення. Для витягу з Ам.511 паралель у ПВЛ підтримує вихідний варіант Хроніки, а не версію ХВІ⁷⁷.

Версія НПЛ мл має складне компонування. У фр.а бачимо фразу про матір Михаїла з Ам.503.20–21: “иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста”⁷⁸. Натомість фр.с = Ам.511.7–10 у новгородському літописі пропущений, у фр.д = Ам.511.10–21 відсутнє закінчення. З різних статей ПВЛ узято кілька виразів. У фр.а ідентифікується запис ПВЛ під 852 р.: “при семь приходиша русь на Цръгород”. Інформація не унікальна, пор. у ПВЛ під 866: “яко русь на Цръгород идетъ”, та іще віддаленіший відповідник з Ам.511.10: “яко русь на Косѣянтинъград идутъ”, однак текстуально близький до НПЛ мл вираз знаходиться саме в статті ПВЛ 852 р. Далі, у фр. b., ймовірно, перероблене повідомлення 907 р. про “кораблі” русі та їх число. Власне зі статті ПВЛ про похід 866 р. запозичено окремі слова: “всю ноць” зам. ХВІ та Ам. “всюнощноюю”, “сущи” – тоді як

⁷⁷ Крім того, на початку в Ам.503.8 у Ам.с “преславна”, а у ХВІ “простославна”. Однак далі у сюжеті про повернення іконопочитання Феодорою говорить “простославною вѣрою”, тому, вірогідно, це вторинний варіант у Ам.с. На жаль, не можу поки перевірити прочитання у двох інших списках 1-ї редакції

Хроніки – Ермітажному та Синодальному.

⁷⁸ Вона повністю відсутня у ПВЛ. Взагалі, у ПВЛ з Ам.503 походить тільки скорочений переказ Ам.503.1–2 про воцаріння Михаїла. Натомість у НПЛ мл бачимо текстуальне запозичення з композиції фрагментів.

у ХВІ “бывшю”, “корабля” – у ХВІ та Ам. “лодия”. З ПВЛ не може походити “(в) море скудь” (має бути: “скуть”), оскільки у Початковому літописі тут заміна і пропуск: “(в) рѣку”. Вірогідно, вираз узято з хронографічної версії. Якщо об’єднати усі відомості про текстуальні впливи в НПЛ мЛ у цілісну картину, неважко побачити, що основою виступив запис ХВІ, а з ПВЛ додавалися окремі вислови. До речі, така ж картина спостерігається й у статті 920 р. з описом походу Ігоря: до основного тексту з ХВІ новгородський літописець додав кілька виразів з різних статей ПВЛ. Це наводить на думку про вишкіл людини, яка вміла працювати з хронографічними компіляціями, іноді копіюючи джерела точно, але часом роблячи вставки за пригадуванням⁷⁹. Варто наголосити: контамінація читань з ХВІ та ПВЛ однозначно свідчить про пізнє походження НПЛ мЛ – принаймні, пізніше за ПВЛ та ХВІ. Натомість джерелом ПВЛ є повна Хроніка Амартола, хоча, звичайно, не всі уривки з неї скопійовано докладно. Скорочення фрагментів і редагування тексту необхідно віднести до праці укладача Початкового літопису.

Статті 6362 та 6360 рр. Структура та вірогідні джерела. Звернімося до деяких особливостей змісту записів київського та новгородського літописів. У дослідженнях літописання настільки звикли співставляти ПВЛ та НПЛ мЛ й ототожнювати ранні записи з Початковим зводом, що незрідка переходять з реальних текстів на реконструкції “спільних протографів”. Через це змішують зміст і навіть дати обох літописів. Як уявляється, не зайвим буде нагадати, що незважаючи на (вельми) часткову подібність статей, у них є суттєві відмінності. Почну зі статті ПВЛ 6360 р., оскільки вона за обсягом менша, а потім перейду до серії повідомлень НПЛ під 6362 р.

На початку статті 6360 р. зафіксовано, як літописець довідався про прихід русі до Царгорода при імператорі Михаїлі й саме цей пункт поставив першим у відліку років своєї історії: “тѣм же отселе почнемъ . и числа положимъ”. Далі низка років від Адама і до смерті Святополка Ізяславовича позначає ніби загальний план літопису. Ідею “покладення числа” від певного пункту і спеціального зазначення “плану-проспекту” викладу автор ПВЛ запозичив, вірогідно, від Амартола. У його Хроніці в одному з перехідних моментів, коли хроніст розмірковує над принципами своєї праці, в Ам.51.3–7 сказано: “от Адама пакы наченъше, о нарочитыхъ и доблихъ моужь житиискыхъ временъ... таче же по рядуу князь и цѣря Изъльгьскыя... число же временныхъ от великаго Моисия да створимъ”.

Далі автор ПВЛ залучив “Літописець вскорє” патріарха Никифора. Втім, запозичення, як правило, переказані, певні цифри не співпадають. Взагалі, у цій статті ПВЛ значна частина тексту належить руці укладача, так що можна вказати лише приблизні паралелі. У наведеній далі табл. № 8 ліворуч – текст ПВЛ, праворуч – фрагменти творів, звідки зроблені вірогідні запозичення.

⁷⁹ Див. приклади з текстів ХВІ, коли у вираз із Амартола інтерпольовано по 2–3

слова з Малали: *Творогов О. В. Летописец Еллинский...* – С. 152–153.

<p>а) 17.25–27Л Въ лѣтѣ 6360 : Индикта 15 днѣ . наченшоу Михаилу црѣтвовать нача ся прозывать Руска земля.</p>	<p>Ам.503.1 “По Феофилѣ * црѣтвовать Михаилъ, снѣ его”.</p>
<p>б) 17.27–17.29Л о семь бо увѣдохомъ . яко при семь цри приходиша русь на Цръгородъ . яко * пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ.</p>	<p>(відпосилання до Ам.511).</p>
<p>в) 17.29Л-18.1Л тѣм же отселе почнем . и числа положимъ.</p>	<p>Ам.51.3–7 “от Адама пакы наченъше... таче же по ряду князь и црѣя Изльцьскыя... число же временныхъ от великаго Моисия да створимъ”.</p>
<p>д) 18.1–10Л яко 1) от Адама ^{до} потопа . лѣтѣ [22]40 и 2 . 2) а от потопа до Аврама . лѣтѣ 1000 и 82 . 3) а от Аврама до исхоженья Моисѣева [лѣтѣ 430 . 4) а от исхоженія Моисѣова] . до Дѣда . лѣтѣ 600 и 1 . 5) а от Дѣда и от начала црѣтва Соломоня . до плѣненья Ерлмля . лѣтѣ 448 . 6) а от плѣненья до Александра лѣтѣ 318 . 7) а от Александра до ржѣва Хѣва лѣтѣ [313] [333]⁸⁰ . [8) а отъ Хѣва рожьства до Костянтина лѣтѣ 318] 9) от Костянтина же до Михаила сего . лѣтѣ 542.</p>	<p>Літописецъ Никифора⁸¹. 1) с. 212 “Въкоупе всѣхъ от Адама до потопа 2242 лѣтѣ”. 2–3) с. 213 “Въкоупе от Адама до конца Авраамля лѣтѣ 3310 . от потопа же лѣтѣ 1072 . Аврааму бо... отнюдоу же на Егупеть . Моисіемъ шествіе . сътвори . бываеѣ оубо лѣтѣ 430”. 4) с.215 “Дѣдъ 40. Въкоупе всѣхъ лѣтѣ от исхода снѣвъ Изльвъ . до Дѣда лѣтѣ 630. Соломонъ лѣтѣ 40”. 5) с.217 “Въкоупе всѣхъ от начятка . црѣства Соломоня до плѣненія . Іерлмова лѣтѣ 448”. 6) – 7) с. 218 “Въкоупе всѣхъ лѣтѣ . от Адама до оумрѣтвіа . Александрова лѣтѣ 5167”. с. 220 “Бываеѣ оубо всѣхъ лѣтѣ въкоупе . от Адама до воплощенія . гѣ бѣга и сѣса нашего Іс Хѣ . лѣтѣ 5500”. 8) с. 224 “Костантинъ... въ другое же на десяте лѣтѣ црѣтва его прѣвыи съборъ бысть... въ лѣто * 300 и 18 от вѣчлѣченія гѣ нашего Іс Хѣ”. 9) с. 228 “Въкоупе всего от Адама до оумрѣтвіа . Михаила лѣтѣ 6338. Феофи^а лѣтѣ 12 мѣцѣ 3 днѣ и 20. (тобто, до воцаріння Михайла – 6350) (Михаилъ снѣ его съ Фео^арою мѣрью его и съ Феклою сестрою его лѣтѣ 14...”).</p>

⁸⁰ Л .т.г. (313); АИХ .т.г.г. (333), Р проп.

⁸¹ Бенешевич В. Н. Древнеславянская

кормчая XIV титулов... – С. 212–228. Курсивом позначено фрагменти спільні або подібні у ПВЛ та Літописці Никифора.

<p>е) 18.10–21Л а от перваго лѣта Михаилова . α)⁸² до перваго лѣт Олгова рускаго князя лѣт 29 . β) а от перваго лѣт Олгова понеже сѣде в Киевѣ . до перваго лѣта Игорева . лѣт 31 . γ) а от перваго лѣт Игорева до перваго лѣта Святъславля . лѣт 13 . δ) а от перваго лѣт Стославля до перваго лѣт Ярополча . лѣт 28 . ε) а Ярополкъ княжи . лѣт 8 . θ) а Володимеръ [княжи] . лѣт 37 . ι) а Ярославъ княжи . лѣт 40 . κ) тѣмже от смрти Стославля до смрти Ярослави . лѣт 85 . λ) а от смрти Ярослави до смрти Стополчи . лѣт 60.</p>	
<p>ф) 18.21–24Л но мы на преженье⁸³ возъвратимся . [и] скажемъ што ся оудѣяло [в лѣ]та си якоже преже почали бяхомъ первое лѣто Мих^аиломъ а по ряду положимъ числа :</p>	<p>=Ам.51.</p>

Як неважко побачити, більш за все під 6360 р. різноманітних обрахунків. Названий імператор Михаїл III, за якого Руська земля почала “прозватися” (стала згадуватися, фр.а). Далі уточнюється, що йдеться про перший похід русі на Царгород, знайдений у “літописанні грецькому” (фр.б), та рішення літописця звідси покласти “число” літ (фр.с). Далі бачимо виклади подій всесвітньої історії від Адама і до імператора Михаїла, близькі до Никифорового “Літописця вскорі” (фр.д). Потім наведено відносні дати у переліку правління руських князів (фр.е), який, як побачимо далі, відштовхувався від канви ПВЛ. Виклад ведеться від 852 через 881 та 912 р. до заключного пункту-згадки про смерть Святополка Ізяславовича 1113 р. На останок літописець зациквив розповідь, повернувшись до тієї “заяви намірів”, з якої почав: він оповідає про наступні літа, а перше літо покладає на воцаріння Михаїла (фр.ф). На загал, постає доволі цілісна стаття, зосереджена спеціально на питаннях хронології. За нею вміщена невеличка низка “незаповнених років”: 6361 / 853, 6362 / 854..., і так до опису походу Михаїла на болгар 8366/858 р., узятого з Хроніки Амартола.

Окремо варто зупинитися на обрахунках літописця, поданих у фр.д, з роками найвизначніших подій всесвітньої історії, та фр.е, де наведено часові межі київських князювань. Перший перелік зроблено на основі Никифорового “Літописця вскорі”. Укладача ПВЛ цікавили, як правило, не

⁸² Для уникнення плутанини у цьому другому переліку операції з цифрами позначено інакше, літерами грецького

алфавіту.

⁸³ А “прежнее”, IX “пре^алежащее”.

конкретні вказівки на термін життя біблійних патріархів, царів чи імператорів, а підсумкові цифри, наведені в кількох місцях “Літописця” після низок дрібніших викладок⁸⁴. Видання слов’янських текстів у рукописах Єфремівської Кормчої (В. Бенешевича) дає більш-менш докладні відповідники. Отже, розглянемо спершу репери подій всесвітньої історії у фр.d; для полегшення сприйняття пронумеровано кожен окрему позицію.

- 1) “Від Адама до потопу 2242 р.” – у ПВЛ скорочене запозичення з “Літописця вскорє”, цифри вірні.
- 2) “Від потопу до Авраама 1072 р.” у “Літописці” – у ПВЛ “1082”, тобто, скорочене запозичення з *похибкою*, помилка в десятках⁸⁵.
- 3) “Від Авраама до виходу Мойсея 430 р.” – переповідання, цифри точні.
- 4) “Від Виходу до Давида 630” р. у “Літописці” – й у ПВЛ “601”, скорочене запозичення з *похибкою*. Здавалося б, помилка заторкнула водночас десятки й одиниці, однак варто взяти до уваги, що палеографічно при записі кирилицею .ā.=“1” легко пояснюється з .ā.=“30”.
- 5) “Від початку царства Соломона до (Навуходоносорового) полону Єрусалима 448 р.” – запозичення у ПВЛ, цифри точні, на початку додано ще (хибне) доповнення: “от Давида и”.
- 6) ПВЛ: “від полону до Олександра (Македонського) 318 р.”. У “Літописці вскорє” немає. Обрахувати можна на підставі абсолютних дат від Творення Світу та ін. даних патріарха Никифора. Однак шлях обрахунку складний, до того ж, для отримання результату ПВЛ треба допустити помилку. Якщо взяти до уваги такі дані: від Адама до Народження Христа 5500, від Адама до Авраама 3310, до Мойсея 430, до Давида 630, Давид правив 40 р., від Соломона до полону 448, тоді від полону до Н.Х. виходить $(5500 - 3310 - 430 - 630 - 40 - 448) = 642$ р. З урахуванням років від Олександра до Н.Х. отримуємо *похибку* в десятках та одиницях. Натомість, якщо взяти помилкове вирахування ПВЛ “601 р.” від Виходу до Давида, в сумі наших складних калькуляцій буде “671 р.”. Вираховуючи “333 р.” від Олександра до Н.Х. (див. № 7), отримуємо $671 - 333 = 338$ р. Порівняння з цифрою ПВЛ “318” знову дає *похибку* позначення десятків, хоча помилка тільки в десятках краще, ніж водночас у десятках та одиницях⁸⁶. Необхідно зважити також, що “318” буквально збігається з періодом від Н.Х. до Костянтина Великого (див. № 8), утворюючи симетричну ланку, які укладач ПВЛ, здається, полюбляв.
- 7) ПВЛ: “від Олександра до Народження Христового 333 р.”⁸⁷. У “Літописці вскорє” немає, однак з нього легко вирахувати потрібне число. Справді,

⁸⁴ Необхідно додати: припускалося, що в ПВЛ використано не переклад, поширений на Русі, а дещо відмінну версію. Грецькі редакції “Літописця вскорє” (Χρονολογικη; ⁸⁵ Ярослав Щапов відзначив цю проблемну цифру, а також деякі інші: Щапов Я. Н. Византийские хронографические сочинения... – С. 241 (1082 зам. 1072, 318, 313 зам. 333 – останнє невірно, оскільки помилка насправді тільки

ки в Л, див. вище; крім того, зауважено зміщення також у даті 6360).

⁸⁶ Точно цифру “318 р.” можна отримати, коли припустити, що автор ПВЛ заплутався і відлічив не лише роки царювання Давида, а й Соломона (при тому, що у “Літописці вскорє” вираховувалися роки від початку царства Соломона до полону = 448 р.).

⁸⁷ В Л тут “313”, однак у решті списків “333”.

якщо від Адама до Народження Христа 5500 р., а до смерті Олександра 5167 р., тоді різниця $5500 - 5167 = 333$.

8) “Від Н.Х. до Костянтина Великого 318 р.” – у ПВЛ переповідання “Літописця”, цифри точні.

9) “Від Костянтина до Михаїла 542 р.” – У “Літописці” немає, вирахував укладач ПВЛ з різниці точних дат від Творення Світу та вказівок на роки царювання батька Михаїла III, Феофіла, з похибкою у 10 років. Див. 6338 р. від Адама до попередника Феофіла, Михаїла II; 12 р. царювання Феофіла; 5500 р. від Адама до Н.Х., 318 р. від Н.Х. до Костянтина. Тоді $6338 + 12 = 6350$ від Адама до початку царювання Михаїла III (“Михаїла сего⁸⁸”). $6350 - 5500 = 850$ від Н.Х. до Михаїла III, $850 - 318$ (до Костянтина) = 532, на 10 років менше, ніж у ПВЛ. Як легко помітити, це не єдина похибка у десятках, зроблена у фр.d.

Відомо, що помилки у цифрах та складних назвах – найтипівіші для давніх творів. Якщо прийняти припущення про кілька помилок у обчисленнях, тільки визнаємо, що укладач ПВЛ показав себе не надто добрим математиком. Як побачимо далі, використання “Літописця вскорі” у фр.d та “авторська” композиція ПВЛ у фр.e показує ту саму руку.

Аналізуючи списки князів у фр.e, дослідники також зауважили розбіжності, іноді навіть писали про нісенітницю у цифрах. Водночас відзначали й те, що певні закономірності простежуються⁸⁹. Отже, якщо йти від твердо встановлених дат, наприклад, року смерті князя Ярослава Мудрого 1054 р. (λ), тоді “від смерті Ярослава до смерті Святополка років 60” дає 1114 р. ПВЛ про смерть Святополка оповідає під 1113 р., однак у групі списків ЛРА подію датовано 1114 р.⁹⁰, за ультраберезневим стилем. Далі, якщо відлічити назад від 1054 р. “Ярослав княжив 40 р.” (ι, до речі, як Давид та Соломон) – дата близька; має бути 1015 р. Коли застосувати “включаючий рахунок”, тотожність повна. Святослав Ігоревич помер на 85 р. раніше за Ярослава (κ), отримуємо 969 р. (похибка зростає, за ПВЛ, має бути 972). Ярополк княжив⁹¹ 8 років, від 969 по 977 (ε, має бути: від 972 по 980). Володимир почав князувати у 978 р. (θ, має бути 980). Далі похибки нарощуються. Святослав став князем у 941 (δ, має бути 945). Перше літо правління Ігоря Старого нібито припадає на 928 р. (γ, має бути 912!). Перше літо Олега, як він став князем у Києві, – на 897 р. (β, має бути 882). Нарешті, від 897 р. до 852 р.

⁸⁸ Літописець знав, що імператорів Михаїлів було кілька, перед Феофілом-батьком Михаїла III царював Михаїл II.

⁸⁹ Огляд див. наприклад: *Данилевский И. Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов.* – Москва, 2004. – С. 187–188; *Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление...* – С. 100–106.

⁹⁰ Маються на увазі короткі записи після закінчення ПВЛ, 290Л.

⁹¹ У таких випадках стилістичних змін у переліках традиційне пояснення для шахматовського напрямку текстології – зміна джерела. Однак необхідно відзначити, що з Ярополком пов’язане братовбивство й убивцею був хреститель Русі Володимир Святославович. Тому ймовірно інше пояснення – укладач ПВЛ коректно зазначив лише початок та закінчення правління князя, який загинув від братньої руки.

отримуємо не “29”, як має бути за текстом, різниця складатиме “45” років (пор. α , “от первого лѣта Михайлова до первого лѣта Ольгова рускаго князя лѣт 29”). У літературі припускали зсув у 2–3–4 р., пов’язаний із плутаниною з ерами. Стандартна константинопольська передбачає 5508 р. від Творення Світу до Н.Х., тоді як антиохійська, використана у “Літописці вскорє”, – 5500 р.; відома також болгаро-візантійська 5505 р. Однак складність полягає у тому, що в нас відносні дати, зсуви закладати у міркування можна, але вони, радше, мають бути пов’язані з “включающим”/“виключающим” рахунком дат⁹² або помилками арифметичних калькуляцій.

Спробуємо тепер порахувати вперед від 6360/852 р. Тоді “перше літо Ольгове”, коли він сів у Києві, – 881 р. (α), Ігор став князем у 912 р. (β). В основному тексті ПВЛ, як ми бачили, 30 років від Михаїла до утвердження Олега у Києві 6360–6390/852–882, і так само симетрично 30 років від утвердження у Києві до смерті Олега і наступного князювання Ігоря, 6390–6420/882–912. У переліку подібно, хоч і без симетрії: 29 та 31. Далі, однак, знову починаються складнощі. Святослав має сісти на князювання у 925! р. (γ , $912+13=925$ р.); Ярополк – у 953 р. (δ , $925+28$); Володимир – у 961 р. ... Аби Святослав “зміг почати” номінально князувати після смерті батька у 945 р., тотожно ПВЛ, “від першого літа Ігорева до першого літа Святославля” мусило б пройти не 13, а 33 роки. Перехід з “33” у “13”, враховуючи ідентичні помилки у попередньому фр.d, цілком імовірний. Тоді: Святослав став князем у 945 р. (γ , $912+33$), Ярополк став князем у 973 р. (δ , $945+28$, ПВЛ 972), Ярополк княжив до 981 р. (ϵ , $973+8$, ПВЛ 980), тоді ж князювання перейшло до Володимира. Щоправда, Володимирове правління, рахуючи від 981 р.⁹³, мало закінчитися 1018 (є), а Ярославове – 1058 (і). Найправдоподібніше, літописець конструював перелік, відштовхуючись від опорних дат з обох боків – від початку та кінця. Притому, судячи з усього, він зробив кілька помилок. Пор., зокрема, ймовірний перехід “від першого літа Ігорева до першого літа Святославля” з 13 у 33 р. Якщо враховувати такі зсуви, крайні дати корелюються з датами ПВЛ із незначними зміщеннями. Калькуляції показують, знов-таки, невеликі математичні здібності, і добре співвідносяться з попередніми спостереженнями над фр.d. Іноді припускали використання якогось ранішого джерела⁹⁴. Проте, як видається, краще і простіше пояснення полягає в тому, що літописець у процесі укладення ПВЛ дещо переформатував свою версію давньої історії (див., напр. 30+30 р. від 852 р. до смерті Олега в остаточному варіанті ПВЛ, та 29+31 у переліку князювань). Що, власне, не мусить дивувати, адже написання такого величезного зводу зайняло, вірогідно, не один день і не один місяць.

⁹² “Включаючий рахунок” у низці дат за умови проведення кількох послідовних операцій міг призводити до накопичення помилок у кілька років.

⁹³ Після смерті батька Володимир вперше згаданий під 977 р., коли втік від Ярополка з Новгороду “за море”, 75Л. Але ця подія навряд чи можна пов’язувати

з князюванням, радше – з перервою князювання у північних землях.

⁹⁴ Див. “Пам’ять і похвала” Іакова Мніха, де певні помилки повторені, але не відомо, чи не використано тут, навпаки, ПВЛ. Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1: XI – первая половина XIV вв. – С. 288–290.

Подібні початкові статті у середньовічних історичних творах несуть велике ідеологічне навантаження. У ПVL воно обумовлене не тільки тим, що за царя Михаїла справді відбувся перший похід русі на Царгород і це була перша відома літописцеві згадка про “русь”. Треба згадати, що Михаїл III – той самий візантійський імператор, за якого здійснено місію Кирила та Мефодія. У ПVL статтю про винайдення слов'янської азбуки та переклад Святого письма поставлено під 6406/898 р. *серед інших подій(!)*. В асоціативну низку потрапили: опис міграції угрів, які проходили повз Київ, їх війни зі слов'янами, додаткові відомості про розселення слов'янських племен, згадка Солуні, Морави та слов'янської грамоти, за чим іде запрошення Кирила та Мефодія князями Ростиславом, Святополком і Коцелом й переклад книг Святого Письма зусиллями Мефодія, 25–29Л. Композиція явно анахронічна, кирило-мефодієвські сюжети потрапили сюди пізніше. Щобільше, цар Михаїл згаданий у такому контексті: “словѣномъ жи[в]оущимъ крѣщнмъ . и княземъ ихъ Ростиславъ и Спкъ и Коцель . послаша ко црѣю Михаилу глѣще . земля наша крѣщна . и нѣ^с оу насъ оучителя...” (26.5–8Л). Схожі вирази вживаються у ПVL в описах розселення слов'ян та покликання варягів: “поляном живоущим особѣ...”, “земля наша велика и обилна, а наряда в неи нѣт...”. Тобто, повідомлення про місію Кирила та Мефодія створено за взірцями попередніх сюжетів Введення ПVL. Текст є паралельним і вторинним щодо історії полян. Так само, *спершу* в ПVL “поча ся прозывати Руская земля”, за Михаїла русь ходила на Царгород, а *потім* слов'яни отримали святі книги. Завдяки хитрощам композиції “місцеві київські руські” події “вивищені” над загальнослов'янськими. При тому, операцію проведено цілком коректно – пізніші числа не вигадувалися. Просто руське повідомлення проставлено на початку, в перших рядках знаменної статті першого 6360 р., що стосувалася історично відомої Русі, а слов'янське – пізніше, і поміж інших подій. Відбулося, так би мовити, “присвоєння першості”⁹⁵ історії, й операція була пов'язана зі знаменною для слов'янського світу фігурою грецького імператора.

Ймовірно, для середньовічного книжника мали значення й такі “віртуальні” матерії як символіка імені, про що писав Ігор Данилевський. За пророцтвом Даниїла, перед кінцем світу встане “Михаїл князь великий”⁹⁶. Дослідник виходить з ідеї, що літопис є аналогом “книг життя” і задається питанням, чому обґрунтування історичності “Руської землі” має йти через згадку грецького імператора⁹⁷. В останньому випадку відповідь напрошується – для утвердження спільноти важливим є “іноземне визнання”, хоча б як достойного супротивника. Однак власне факт наявності у книжності значущого імені також мусив привертати увагу, підтверджуючи справедливість рішення літописця. Варто зважити й те, що “Михаїл князь” згадується у витягах з пророка Даниїла в Іпатіївській редакції ПVL під 1111 р. (272I)⁹⁸,

⁹⁵ Термін О. П. Толочка: *Толочко А. П. Химера Киевской Руси // Родина. – 1999. – № 8. – С. 29–32.*

⁹⁶ *Данилевский И. Н. Повесть временных лет. – С. 228.*

⁹⁷ Там же. – С. 228, 187.

⁹⁸ Уже доводилося писати, що існує тісний зв'язок між статтями з різних частин ПVL і що необхідно враховувати завершення Початкового літопису, відсутне

що хрестильним іменем Святополка Ізяславовича було саме “Михайло”, а перелік 6360/852 р. доведено до смерті Святополка.

Вдамося тепер до *НПЛ* *мл. Стаття 6362 р.* величезна⁹⁹, вміщує матеріал із Введення ПВЛ, повідомлень 6360, 6374, 6370, 6415, 6390, 6488, 6411 рр. та ін.¹⁰⁰ З першою датованою статтею ПВЛ 6360 р. спільного дуже і дуже небагато¹⁰¹. Всупереч усталеній думці про подібність найдавніших датованих повідомлень обох літописів, можна назвати лише паралель “начала земли Рускои” – “нача ся прозывати Русская земля” та згадки про похід русі за часів Михаїла. Що суттєво, специфіка новгородського тексту задовільно пояснюється винятково з *наявних* текстів зразка ПВЛ та ХВІ. Враховуючи ці джерела, статтю *НПЛ* *мл* можна поділити на кілька фрагментів. Див. табл. № 3, розбиту на її складові частини. Наведено тексти, вказано сторінки й рядки видання *НПЛ* *мл* та паралельні стовпчики й рядки видання ПВЛ чи Амартола. Зокрема, йдеться про такі фрагменти (курсивом виділено відмінні відгинки тексту).

а) Використано матеріал ПВЛ статті 6360 р.

Новг.І с. 104.22 “Начало земли Рускои”.

17.26–27Л 6360 “нача ся прозывати Руска земля”.

б) Бачимо матеріал з недатованого Введення ПВЛ про полян.

Новг.І с. 104.22–23 Живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстех и странахъ, владѣюща каждо родомъ своимъ.

9.5–9Л “подем же жившемъ особѣ и володѣющемъ {и} роды своими . иже и до сее братьѣ бяху поляне . и живяху каждо съ своимъ родомъ¹⁰² . {и} на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще каждо родомъ своимъ {на своихъ мѣстѣхъ}”¹⁰³.

в) Сюжет Введення про братів Кия, Щека та Хорива.

Новг.І с. 104.23–105.7 И быша три братия: единому имя Кии, второму же имя Щекъ, третьему же имя Хоривъ, а сестра их Лыбедь. И сѣдьяше Кии на горѣ, идѣже нынѣ увоз Боричевъ, и бѣ с родомъ своимъ; а братъ его Щекъ на друзии горе, от него же прозвася Щековица; а третии Хоривъ, от него же прозвася Хоривица.

9.9–21Л [и] быша 3 братья . единому имя Кии . а другому Щекъ . а третьему Хоривъ [и] сестра ихъ Лыбедь . сѣдьяше Кии на горѣ гдѣ же ныне увозъ Боричевъ . а Щекъ сѣдьяше на горѣ . гдѣ ныне зовется Щековица . а Хоривъ на третьей горѣ . от него же прозвася Хоривица . и створиша градъ во имя брата своего

у Лаврентіівській групі. Вилкул Т. Л. Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachussets, 2007. – Vol. XV, no 2. – P. 56–116.

⁹⁹ У Комісійному списку *НПЛ* *мл* вона, наприклад, займає 2,5 арк. Новг.І – с. 107–108.

¹⁰⁰ Те, що *НПЛ* *мл* залежить тут цьому від ПВЛ (а не навпаки), частково визна-

ється, напр.: Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. – Москва, 2014. – С. 60–76.

¹⁰¹ Це нечасто відзначається. Див., однак: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 162.

¹⁰² РАІХ “родомъ своимъ”.

¹⁰³ Так тільки Л, РАІХ замість цього: “и”.

И сотвориша градокъ, во имя брата своего старѣишаго и наркоша имя Кыевъ. И бяше около их лѣсъ и боръ великъ и бяху ловища звѣрие. И бѣша мужи мудри и смысленѣ, нарѣчахуса поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ;

старѣишаго . и нарекоша имя *ему*¹⁰⁴ Кыевъ . [и] бяше около *града* лѣсъ и боръ великъ . и бяху ловяще звѣрь бяху мужи¹⁰⁵ мудри и смыслени [и] нарицахуса поляне . от них же {есть} [соуть] поляне в Кыевъ и до сего дне”.

d) Суміщаються вираз про слов'ян за часів поганства із Введення та пасажа щодо язичницьких звичаїв із “Промови Філософа”.

Новг.І с. 105.7–9 *бяху же поганѣ, жруще озером и кладзем и рощениемъ, якоже прочии погани.*

14.31 “[и] прочии погании» + 91.16–171 6694/986 “ови рощенъе . кладеземъ и рѣкамъ жря^x . и не познаша бѣ”.

Фр.е-f-g, скорочення тексту ХВІ Ам.503 та Ам.511, із вкрапленнями з ПВЛ. Тексти див. таб. № 2, тут наведено лише НПЛ мл з відповідними позначеннями сторінок та рядків джерел.

е) Новг.І с. 105.10–12, “В си же времена бысть въ Грѣчько земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его *Ирина*, иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста. При семъ приидоша Русь на Царьград”. – Поєднання переказу Ам.503.1, витягу з Ам.503.8 та 17.25–291 під 6360/852 р.

ф) Новг.І с. 105.12–13 “в кораблех, бещислено корабль”. – 29.26–271, під 6415/907 р.

г) Новг.І с. 105.13–19 “а въ двусту вшедше въ Суд, много зло створиша грекомъ и убиство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; тацѣ святѣи Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ суши, и абие буря вѣста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегъ, и во своя сы возвратишася”. – Поєднання вибірки з Ам.511.12–21 та вкрапленъ з 21.15–22.31 6374/866 р.

h) З недатованого Введення про данину полян мечами: доволі точне копіювання з невеличкими змінами та інтерполяцією (“князь же созва...”); “...изгибоша” на початку сюжету співвідноситься з ПВЛ у фр.і.

Новг.І с. 105.20–106.8 по сих лѣгах братиа сии *изгибоша*; и быша обидими древьляны, инѣми околними. И наидоша я козарѣ на горах сих сѣдяща в лѣсѣх, и рѣша: “платите намъ дань”. Съдумавши же полянѣ и даша от дыма мечъ. И несоша козарѣ къ князю своему и старѣишинамъ своимъ. *Князь же созва старѣишины своя и рече* имъ:

16.21–17.241 “По сихъ же лѣгѣхъ по см̄рти братѣ сея быша обидимы древлями . [и] инѣми околними . и наидоша я козарѣ сѣдящая на горахъ сихъ в лѣсѣхъ и рѣша *козари* . платите намъ дань . съдумавше [же] поляне и *в*даша от дыма мечъ и несоша козари ко князю своему . и къ старишин[амъ свои]мъ . и рѣша имъ се налѣзохомъ дань но[в]оу

¹⁰⁴ Так ЛТ, АІХ “(нарекоша) и”, Р проп.

¹⁰⁵ ІРА “бяхуть бо / бяхоуть”, Х “бьяше бо”.

“се налѣзохомъ дань нову”. Онѣ же рѣша *ему*: “откуда”. Он же рече: “в лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Днепрскою”. Они же рѣша: “что суть далѣ”. И показа им мечь; и рѣша старци козарьстѣи: “не добра дань, княже; мы ся доискахомъ оружьемъ одиною страны, рекше саблями; а сих же оружье обоямо остро, рекше мечи; сии имут и на нас имати дань и на иных странахъ”. Се сбьсться все; не от своя воля рекше, от божиа повелѣнѣиа. Якоже при фараонѣ цесари египетьстѣ, егда приведоша Моисѣа, и рѣша старѣишины фараоня: “сеи хочеть смирити власть Египетскую”; яко и бысть; и погыбоша египтяне от Моисѣа, а первѣе бѣша работающе имъ; тако и си *прѣвѣ* владѣша, послѣ же самими владѣша; якоже и бысть: владѣют бо козары князи рускыи и до днешняго дни.

они же рѣша *имъ* откуда . они же рѣша въ лѣсѣ на горахъ . надъ рѣкою Днѣпрскою . они же рѣша что суть вѣдали . они же показаша мечь [и] рѣша старци козарьстѣи . не добра дань княже . мы ся доискахомъ оружьемъ одиною страны¹⁰⁶ . рекше саблями . а сихъ оружье обоюду остро рекше мечи¹⁰⁷ . си имуть имати дань на насъ . и на инѣхъ страна^х . се же сбься все не от своя воля рекша но от бжѣя повелѣнѣя . яко [и] при фара{в}онѣ црѣи еюпетьстѣмъ е[г] да приведоша Моисѣа *прѣдъ фара{в}она* и рѣша {старѣишина} [старци] фараони . се хочеть смирити область еюпетьскую . якоже и бы^с погыбоша еюптяне от Моисѣа . а первое быша работающе имъ . тако и си владѣша а послѣже самѣми владѣють якоже [и] бы^с володѣють [бо]¹⁰⁸ козары рускыи [князи и] до днѣшнѣго днѣ”.

і) Оповідь про данину мечами зациклена, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторено початок. Що цікаво, запозичення новгородського літописця “по сих, братии тои” точніше відповідає ПВЛ, ніж текст НПЛ мл у фр.н.

Новг.І с. 106.8 *Нъ мы на преднее возвратимъся. И по сих, братии тои*

16.21Л “По сихъ же лѣтѣхъ по смрѣти братьѣ сея”

ј) Скорочений переказ сюжету про Аскольда та Діра. Крім того, “градок” з цього сюжету ПВЛ використано у НПЛ мл у фр.с, “изгибоша” – у фр.н.

Новг.І с. 106.8–10. *приидоста два варяга и нарекошася князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ; и бѣста княжаща в Киевѣ, и владѣюща полями.*

20.19-21.6Л “и бяста оу него 2 мужа не племени его но¹⁰⁹ боярина . и та испросистася ко Црѣюгороду с родомъ своимъ . и поидоста по Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на горѣ градок и вѣпрашаста¹¹⁰ . [и] рѣста чии се градокъ¹¹¹ . они же рѣша была суть 3 братья . Кии . Щекъ . Хоривъ . иже

¹⁰⁶ IX “страны”, Л “сторонуою” (далі: “рекоша”), А “страною”, Р проп.

¹⁰⁷ Тільки Л “мечь”.

¹⁰⁸ Л “володѣють”, IXA “владѣють бо”.

¹⁰⁹ ЛТ “ни”.

¹¹⁰ Л “оупрашаста”, Р “вѣпрашаста”, А “вѣпрошаста”, І “вѣспрошаста”, Х “вѣпросиста”.

¹¹¹ IXPA “городъ”.

*сдѣлаша градоко-сь . и изгибоша и
мы сѣдимъ . платяче дань {родомъ и^х}
козаромъ . Аскольдо же . и Диръ .
остава въ градѣ семь . и многи варяги
скуписта . и начаста владѣт^ь Польскою
землею”.*

к) Переказ двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами.

Новг.І с. 106.11 и бѣша ратнии съ
древляны и съ улици.

16.22Л “быша обидимы древлями .
[и] инѣми околними” + 24.19–20Л
6393/885 р. “а с уличи . и тѣверци
имяше ра^{тв}”

л) Прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ – сюжету про розселення слов’ян, насилля дулібам від волохів, – та статті ПВЛ 6367/859 р., що передуює покликанню варягів.

Новг.І с. 106.12–17 Въ времена же
Кыева и Щека и Хорива новгород-
стии людие, рекомии словени, и
кривици и меря: словенѣ свою во-
лостъ имѣли, а кривици свою, а мере
свою; каждо своимъ родомъ владя-
ше; а чюдъ своимъ родом; и дань
даяху варягомъ от мужа по бѣлѣи
вѣверици; а иже бяху у них, то ти на-
силъ дѣяху словеномъ, кривичемъ и
мерямъ и чюди.

6.19–21Л “словѣни же сѣдоша около
езера Илмеря . [и] прозвашася св^оимъ
имянемъ и сдѣлаша градъ . и нареко-
ша и Новъгородъ”.
9.8–9Л “на своихъ мѣстѣхъ .
владѣюще каждо родомъ своимъ”.
12.2Л “и насилъ творяху женамъ
дулѣпскимъ”.
19.7–11Л 6367/859 “[И]маху дань
варязи изъ заморья . на чюди и
на сл^овѣне^х . на мери . и на всѣхъ
кривичѣхъ . а козари имаху на
полянѣ^х . и на сѣверѣ^х и на вятичѣхъ .
им^аху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма”.

м) Покликання варягів з ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р. “Въсташа градъ на градъ” – вираз трапляється в Ам.67, але це біблійна цитата (Іса.19.2), яку, вірогідно, новгородський літописець зміг отожднити. “От рода варяжъска” – запозичення у ПВЛ з Ам.567.3.

Новг.І с. 106.17–29 И *въсташа* словенѣ
и кривици и меря и чюдъ *на* варягы,
и изгнаша я за море; и *начаша*
владѣти сами собѣ и *городы стави-*
ти. И *въсташа* сами на ся воеватѣ, и
бысть межи ими *ратѣ* велика и усоби-
ца, и *въсташа град* на *град*, и не бѣше
в нихъ правды. И рѣша к себѣ: “князя

19.14–20.10Л 6370/862 “Изъгнаша ва-
ряги за море и не даша имъ дани . и
почаша сами в собѣ володѣти . и не бѣ
в нихъ пр^авды . и *въста* *родѣ* на *родѣ* .
[и] *быша* в ни^х усобицѣ . и воевати
почаша сами на ся [и] рѣша сами в
себѣ . *поищемъ* *собѣ* князя . иже бы
володѣлъ нами . и {су}[ря]дилъ¹¹² по

¹¹² ЛТ “судилъ”, РАІХ “рядилъ”.

поищемъ, иже бы владѣль нами и рядиль ны по праву”. Идоша за море к варягомъ и ркоша: “земля наша велика и обилна, а наряда у нас нѣту; да поидѣте к намъ княжить и владѣть нами”. Изъбрашася 3 брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду. И сѣде старѣишии в Новѣгородѣ, бѣ имя ему Рюрикъ; а другии сѣде на Бѣлѣозерѣ, Синеусть; а третей въ Изборскѣ, имя ему Труворъ. И от тѣхъ варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася русь, и от тѣхъ словет Руская земля; и суть новгородстии людие до днешняго дни от рода варяжъска.

праву . и {да}[идо]ша за море къ варягомъ к руси . сице бо ся звахуть [т] и . варязи {суть} [русъ] . яко се друзии зъвуться сее¹¹³ . друзии же оурмане . анъглыне друзии гъте . тако и си рѣша . русь . чюдъ словѣни . и кривичи . [и] вся земля наша велика и обилна . а наряда в неи нѣтъ . да поидѣте княжить и володѣти нѣми . и изъбрашася 3 брата . с роды своими . [и] пояша по собѣ всю русь . и придоша [к словено^м первое . и срубиша горо^д Ладогоу . и сѣде в Ладозѣ] старѣишии Рюрикъ . а другии Синеусть на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборьстѣ . Труворъ . [и] от тѣхъ [варягъ] прозвася Руская земля новугородьци ти суть людье ноугородьци от рода **варяжъска**”.

20.15–16Л “по тѣмъ городомъ суть находи^ици варязи а перьвии насельници в Новѣгородѣ словѣне”.

п) Повернення до випущеного фрагмента тієї ж статті 862 р., з невеличкою ампліфікацією.

новг.І с. 107.1–2 По двою же лѣту умре Синеусть и брат его Труворъ, и прия власть единъ Рюрикъ, обою брату власть, и нача владѣти единъ.

20.11–12Л “по дву же лѣту . Синеусть оумре . {а} [и] братъ его Труворъ . и прия власть Рюрикъ [всю одинъ]”.

о) Переповідання і перекомпонування відомостей про Ігоря та Олега, з використанням виразів про “храбрих та мудрих мужів” зі статті 6488/980 р. про варягів у Володимира Святославовича та “мудрих і смислених” полян із Введення.

новг.І с. 107.2–5 И роди сынъ, и нарече имя ему Игорь. И възрастьшю же ему, Игорю, и бысть храборъ и мудръ. И бысть у него воевода, именемъ Олегъ, муж мудръ и храборъ.

23.16–17Л 6390/882 “[и] вынесоша Игоря . {и} [а] се есть снъ Рюриковъ”.

29.12–13Л 6411/903 “Игореви же възрастьшю . и хожаше по Олзѣ и слоушаша е^р”.

79.4–5Л 6488/980 “избра от нихъ мужи добры . смислены и {до}[хра]бры¹¹⁴ . и раздая имъ грады”.

+ 9.19–20Л “бяху мужи мудри и смислени [и] нарицахуся поляне”.

¹¹³ Л “свое”, РА “свие”, IX “свее”.

¹¹⁴ Тільки Л “добры”, РАІХ “храбры”.

р) Переказ статті 6390/882 р. про захоплення Олегом Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту. Деякі вислови, наприклад, стосовно “подугорських гостей” виразно свідчать про пізні походження тексту НПЛ мл. Новг.І с. 107.5–21 *И начаста воевати, и налѣзоста Днѣпръ рѣку и Смолнескъ град. И оттолѣ поидоша внизъ по Днѣпру, и приидоша къ горам кыевѣскимъ, и узрѣста городъ Кыевъ, и испыташа, кто в немъ княжить; и рѣша: “два брата, Асколдъ и Диръ”. Игорь же и Олегъ, творящася мимоидуца, и потаистася въ лодѣях, и с малою дружиною излѣзоста на брегъ, творящася подугорскыи гостыи, и съзваста Асколда и Дира. Слѣзъшима же има, выскакаша прочии воины з лодѣи, Игоревы, на брегъ; и рече Игорь ко Асколду: “вы нѣста князя, ни роду княжа, нъ азъ есмь князь, и мнѣ достоитъ княжити”. И убиша Асколда и Дира; и абие несъше на гору, и погребоша и Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорское наричетъ, идеже есть дворъ Олминъ; на тои могылѣ постави Олма церковь святого Николу, а Дирева могыла за святою Ириною. И съде Игорь, княжа в Кыевѣ; и бѣша у него варязи мужи словенѣ, и оттолѣ прочии прозвашася русью. Сеи же Игорь нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и мерямъ дань даяти варягомъ, а от Новагорода 300 гривенъ на лѣто мира дѣля, еже не дають.*

22.24–24.41, “[П]оиде Олегъ поимъ воя многи варязи . чюдъ словѣни . мерю . и всѣ кривичи . и приде къ Смоленску съ кривичи . и прия градъ . и посади мужъ сво^и . оттуда поиде внизъ . и взя Любець . и посади мужъ свои . [и] придоста къ горамъ {хъ} киевскимъ . и оувидѣ Олегъ . яко Осколдъ . и Диръ . княжита . [и] похорони вои въ лодѣях^х . а другия назади остави . а самъ приде нося Игоря дѣтск^а . и приплу подѣ Оугорское . похоронивъ вои своя . и присла ко Асколду и Дирови глѣ . яко гость есмь . идемъ въ грѣки от Олга и от Игоря княжича . да придѣта к намъ к родомъ своимъ . Асколдъ же и Диръ придоста . [и] выскакав же вси прочии изъ лодѣя . и рече Олегъ Асколду и Дирови . вы нѣста князя . ни рода княжа . но азъ есмь роду княжа . [и] вынесоша Игоря . {и} [а] се есть снѣ Рюриковъ . и оубиша Асколд^а и Дира . [и] несоша на гору и погребша и на горѣ . еже ся ныне зоветъ Оугорское . кде ныне Олминъ дворъ . на тои могилѣ поставилъ цркъвъ стго Николу а Дирова могила за стою Ориною . [и] съде Олегъ княжа въ Кыевѣ . и ре^ч Олегъ се буди мѣи градомъ руским и . бѣша оу него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью . се же Олегъ нача города ставити . и оустави дани словѣномъ кривичемъ и мери и [устави] варягомъ . дань даяти от Новагорода гривенъ 300 на лѣ^т мира дѣля . еже до смр^ти Ярославлѣ . даяше варягомъ”.

г) Переповідання статті 6411/903 р. Крім того, ще раз використано вираз про “мудрих та смислених”, додано інформацію про сина Ігоря, Святослава.

<p>Новг.І с. 107.22–24 И пакы приведе себѣ жену от Плескова, именовъ Олгу, и бѣ мудра и смыслена, от нея же родися сынъ Святославъ. По сих же пакы временех.</p>	<p>29.13–15Л 6411/903 “и приведоша емоу женоу от Пьскова . именовъ Оленоу . [Олгоу]¹¹⁵”. + 9.19–20Л “бяху мужи мудри и смыслени”.</p>
--	--

Далі слідує наступна стаття: “В лѣто 6428...”. Таке опрацювання тексту ПВЛ передбачає копіювання – з деякими змінами – об’ємних фрагментів та конструювання власних (“редакторських”, “авторських”) доповнень із невеликих уривків або окремих висловів за пригадуванням. Спосіб роботи укладача знову дуже нагадує хронографічні компіляції з їх чергуванням просторих та коротких уривків, точного копіювання та переказу. При цьому для пояснення специфіки викладу НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

* * *

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

¹¹⁵ Р “Оленоу”, АІХ “Олгоу”, у Т (втраченому Троїцькому списку) також було: “Ольгоу”, Л проп.

Хочу нагадати, що тут не стояли глобальні завдання перегляду концепцій. І все ж, докладне співставлення текстів виявило деталі, що вказують на інакше їх співвідношення, ніж те, що пропонують традиційні побудови О. Шахматова та його послідовників. Висновки зачіпають загальні проблеми взаємин ПВЛ та НПЛ м.л. У новгородському літописі використано Повну хронографічну палею та/або XVI, а також літопис зразка ПВЛ та власні домисли книжника. У ПВЛ бачимо вплив лише повних перекладів хронік. Якщо врахувати час створення Повної палеї, компілювання у НПЛ м.л. проведено в 1-й половині XV ст. Якщо ж новгородським книжником залучений "спільний протограф" XVI, час має бути дещо ранішим (але не набагато): XIV? ст. Наскільки можна судити, припущення про гіпотетичні "раніші" протографи для розуміння роботи укладача НПЛ м.л. зайве.

Інститут історії НАН України

Георгій ШАПОВАЛОВ

“...ПРИЙШОВ СВЯТОСЛАВ У ПОРОГИ...”

Минуло понад 1040 років від часу трагічної смерті найвойовничішого князя Київської Русі Святослава Ігоревича на дніпрових порогах. Про цю подію літопис повідомляє, що у рік 6479 (971) князь, уклавши мир з візантійцями, рушив човнами до дніпрових порогів. “І сказав йому воевода отця його Свенельд: “Обійди, княже, [іх] на конях, бо стоять печеніги в порогах”. Однак не послухав князь його і рушив у човнах. Тим часом послали переяславці до печенігів гінців повідомити, що “Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчисленний, а з малою дружиною”. Почувши це, печеніги заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги.

У рік 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький, і вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославова двадцять і вісім”¹.

Дніпрові пороги до затоплення 1932 р. після спорудження греблі Дніпрогесу знаходилися між містами Запоріжжям та Дніпропетровськом на відстані майже 90 км. Тож зрозуміло, що в пошуку відповідей на запитання, де саме на дніпрових порогах загинув князь Святослав і де знаходиться його могила, дослідники до початку ХХ ст. обмежувалися тільки літописними даними. Про це, зокрема, свідчить встановлення 1913 р. з ініціативи Катеринославських архівної комісії та Музею О. М. Поля пам’ятної плити. Її з нагоди 940-річчя загибелі князя Святослава пропонувалося вмістити посередині порожнистої частини Дніпра. У реалізації ідеї катеринославських архівістів та музейників активну участь взяло Одеське відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства. 15 травня 1913 р. плиту встановлено біля правобережного села Микільське-на-Дніпрі на прибережній скалі Монастирко безпосередньо над найнебезпечнішим порогом Ненасиць. Велика чавунна плита з написом “В 972 році біля дніпрових порогів пав у нерівному бою

¹ Сучасний переклад цит. за: Літопис

Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 43.

з печенігами руський витязь князь Святослав Ігоревич”, досі нагадує про цю подію української історії².

Упродовж 1927–1932 рр. у зв’язку із будівництвом Дніпрогесу на дніпрових порогах працювала Дніпробудівська археологічна експедиція Наркомпросу України. Вона вивчала величезну територію у долині Дніпра і відкрила десятки невідомих раніше поселень і поховань, датованих від кам’яного віку і до Середньовіччя. Одним з найсенсаційніших відкриттів став об’єкт, який отримав у науці назву “Вознесенський” або “Кічкаський скарб”. Його відкрив і частково вивчив археолог Володимир Грінченко при дослідженні території, на якій планувалося будівництво заводів-гігантів Запорізького промислового комплексу. При обстеженні Вознесенської гірки (зараз територія м. Запоріжжя) виявлено великий курганий могильник, до якого входило до 80 курганів. Між ними в південно-західній частині знайшли розпливчастий вал висотою від 45 до 85 см. Він утворював споруду-укріплення у вигляді прямокутника довжиною 82 м і 51 м шириною. Під час її дослідження знайдено багато фрагментів давнього посуду і кінських кісток. У східній частині споруди археологи виявили зруйноване кільцеве моцнення з каменю площею 29 кв. м. У її центрі на глибині до 2 м знаходилось поховання-спалення, на користь чого свідчили знайдені тут обпалені людські кістки, залізни наконечники стріл і каміння. “Вознесенський скарб”, віднайдений поруч, виглядав як циліндрична яма глибиною до 90 см і діаметром до 70 см. Її заповнювала велика кількість металевих предметів, зверху простроплених трьома шаблями. Серед заліза “скарбу” місцями блищало золото і срібло. “Скарб” вирізано повністю, переміщено до дерев’яного ящика і під наглядом озброєної охорони на вантажівці перевезено до Дніпропетровського історичного музею. Там спеціальна комісія обережно розібрала, зафотографувала і сфотографувала весь скарб. Через декілька років знахідки поділили на дві частини: предмети із золота і срібла перевезено до Всеукраїнського історичного музею в Харкові – тодішній столиці України, а вироби із заліза залишили в Дніпропетровському краєвому історико-археологічному музеї. Тривалий час про знахідку знало лише вузьке коло археологів, істориків та співробітників органів внутрішніх справ.

В. Грінченко, працюючи і мешкаючи у Харкові, продовжив вивчення унікального комплексу. Але в жовтні 1939 р. його як “контрреволюціонера” заарештувало НКВС і заслало на п’ять років до Сибіру. Після звільнення у 1947 р. молодий вчений повернувся до Києва і взявся за статтю про Вознесенський скарб. Однак 19 квітня 1948 р. він раптово помер, не завершивши тексту. Тільки у 1950 р. допрацьовану колегами роботу опубліковано³.

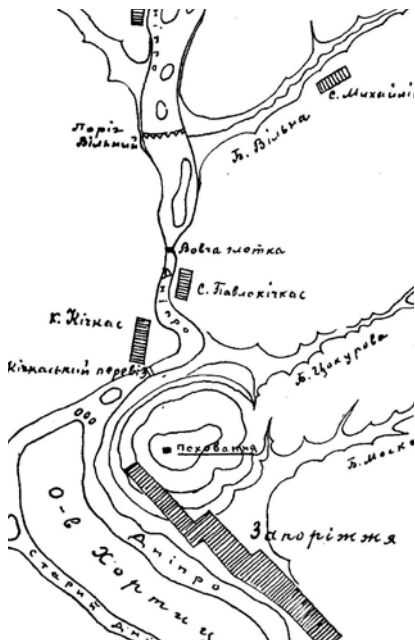
З неї стало відомо, що у “Вознесенському скарбі” знаходилося 50 залізних стремен, 20 залізних кінських вудил, а також пряжки, кільця інші деталі кінської упряжі. Дві-три пари стремен і вудил були орнаментовані срібною та золотою насічкою. У “скарбі” перебувало також до 1500 золотих

² Старостін В. Пам’ятник над Ненаситцем: [Історія пам’ятника князю Святославу над Ненаситницьким порогом] // Експедиція XXI. – 2010. – № 12. – С. 8–9.

³ Грінченко В. А. Пам’ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. – Київ, 1950. – Т. 3. – С. 37–63.

Володимир Грінченко (сидить) із співробітниками Дніпрогесівської експедиції Павлом Козаром, Василем Соляником, Петром Ковтуном, Петром Смоличевим та Євгеном Федоровичем із знахідками з Вознесенського скарбу у Дніпропетровському краєвому історико-археологічному музеї.
Фото 1930 р. із сімейного архіву С. В. Грінченко

Карта-схема місцезнаходження Вознесенської гірки у Запоріжжі з книги М. Міллера

Вознесенський скарб. Фото 1930 р. із звіту В. Грінченка

речей, майже все винятково як декоративні бляшки та грудочки розплавленого металу загальною вагою понад 1 кг 200 гр. Бляшки були прикрашені складною ювелірною технікою – зерню та сканню, а деякі виготовлені штампом. Здебільшого вони призначалися для оздоблення військових поясів-портупей і кінської пасової упряжі. Серед знахідок були й золоті кільця, обойми та інші деталі від піхов для шабель, сагайдаків, луків, сідел й іншого військового спорядження. Більшість речей мали сліди перебування у вогні, а багато з них були зовсім знищені вогнем і вціліли у вигляді золотих та срібних безформних шматочків металу. Зі срібних речей найкраще збереглася фігурка орла зі змією в лапах. На грудях орла вирізана монограма у вигляді хреста, на кінцях якого вміщені літери – складові ім'я “Петрос”. На спині в два ряди розміщено 12 шишковидних виступів по шість у ряд. Що вони означають – не відомо. В. Грінченко вважав, що срібний птах вагою більше кілограма, найправдоподібніше, був на вершам штандарту візантійського легіону. Від іншої подібної фігури – лева збереглася тільки горішня частина – голова. Серед знахідок зі срібла частину речей (кадило, диски) мали культове призначення. Автор зробив наступний висновок: “Склад предметів поховання з Вознесенського пам'ятника вказує на те, що вони належали не одному, а кільком, а може і багатьом особам. Ці особи, безперечно, не могли померти всі разом звичайної смертю. Причиною такої передчасної смерті міг бути невдалий бій, повстання у війську або якась серйозна катастрофа, під час якої загинули полководці і певна кількість воїнів. Ця катастрофа, можливо, призвела до безвихідного становища, і воїнам, які залишилися живі, довелося спалити разом із загиблими своїми полководцями і товаришами також військові регалії (орел і лев), щоб вони не дісталися ворогові”⁴. Спорудження з валами, розташоване у найвищій частині Вознесенської гірки, дозволяло контролювати місцевість в радіусі 15 км, і, на думку В. Грінченка, “можливо, було укріпленням центрального управління штабу військового загону слов'ян, або хазар”⁵.

Зовсім інакша доля судилася іншому активному учасникові відкриття Вознесенського скарбу – археологу Михайлові Міллеру. Він дивом пережив репресії проти учасників Дніпрогесівської експедиції, у якій перебував на посадах старшого археолога та заступника начальника. Працюючи з 1939 р. завідувачем кафедри стародавньої історії та археології Ростовського університету, професор М. Міллер під час Другої світової війни продовжив археологічні дослідження на території Надпоріжжя. 1943 р. він емігрував до Німеччини, де розгорнув активну наукову роботу. Через рік після виходу статті В. Грінченка, у 1951 р., М. Міллер опублікував у Канаді невелику книжечку “Могила князя Святослава”. З неї видно, що автор на момент її видання зі статтею В. Грінченка не був знайомий. Водночас його брошура з'явилася як своєрідне продовження публікації В. Грінченка. У переліку складу скарбу роботи обох археологів ідентичні і збігаються навіть у деталях. Однак М. Міллер в описі дуже складних умов і обставин, у яких велися розкопки на Вознесенській горі, об'єктивніший. Він ґрунтовніший

⁴ Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст...

⁵ Там само.

і конкретніший у характеристиці місцевості, на якій була розташована пам'ятка, аналізі складу поховання, його деталей і висновках.

Робота М. Міллера вкрай цікава і актуальна загальною характеристикою досліджень Дніпрогесівської археологічної експедиції і їх подальшою долею. Автор констатував, що її величезні археологічні, історичні та етнографічні матеріали через несприятливі умови для наукової праці в УРСР не були належно оцінені і використані, а в багатьох випадках забуті або ж загинули. М. Міллер заявив наступне: “У зв'язку з таким станом речей, вважаю себе зобов'язаним оголосити хоча б згадками, хоча б у самих коротких рисах одну з надзвичайних знахідок, зроблених експедицією. ... Маю на увазі знахідку, яка серед робітників експедиції отримала умовну назву “Кічкаський скарб”⁶.

Срібне навершя у вигляді орла з Вознесенського скарбу. Запорізький краєзнавчий музей. Фото 2012 р.

Далі професор М. Міллер, підкреслюючи унікальність місцевості, в якій знайдено пам'ятку, описав власні незабутні враження. Наведемо тут лише деякі з них. “Площу “А”, – пише він, – розташовано в цілком виключному місці, єдиному в своєму роді на всій просторині Дніпра, від порогів до Чорного моря. В цьому місці, вище острова Хортиці, Дніпро вигинається коліном, оточуючи з двох сторін велику та високу гору в формі півкулі, що знаходиться на лівому березі. Від зонального степу ця гора відрізується вибалками, що впадають у балку Московку та Цокурову мітусь. Під горою знаходиться відомий в історії “Кічкаський перевіз” через Дніпро, про якого згадує візантійський імператор та письменник Костянтин Порфірогенет під назвою “Крарійський”. Цей перевіз через Дніпро був найбільший та відомий вже за часів Боспорського царства, як то видно із знахідок на дні Дніпра на перевозі значної кількості боспорських грошей. Особливого ж значення набуває Кічкаський або Крарійський перевіз в 9–12 ст. ст., коли через нього проходив шлях з Херсонеса до Києва і в цьому місці перехрещувався з великим шляхом “із варяг в греки”. ... Очевидно в зв'язку з таким виключним значенням цього середохрестя, – пише далі М. Міллер, – найбільше торговельних артерій та шляхів сполучення того часу, при Кічкаському перевозі з обидвох боків Дніпра були розташовані великі слов'янські села, що їх залишки винайшла та дослідила Днепрельстанівська археологічна експедиція. На дні Дніпра, на перевозі, було знайдено багато різних речей, в тому ж числі гроші бронзові, срібні та золоті – Понтійські, Ольвійські,

⁶ Міллер М. Могила князя Святослава. – Вінніпег, 1951. – 15 с.

Боспорські, грецькі, римські, арабські, київські, татарські та західноєвропейські. Тут же, в піску на дні, було знайдено 5 надзвичайної цілості великих мечей так званого “варязького типу”, та багато всякої зброї різних часів, від кам'яної сокири та до кулеметів часів громадянської війни.

Нижче Кічкаського перевозу, під тією ж горою, починається острів Хортиця, найбільший на всьому Дніпрі ... Від Хортиці починався і тягнувся вниз по Дніпру до самого гирла – “Великий Луг” запорожців...

Недалеко від Кічкаського перевозу вгору по Дніпрові – знаходиться видатне своєрідною красою місце, яке звалось “Вовче горло”. Тут сходяться близько Дніпрові береги, у вигляді сторчових високих скель. Тут маємо найбільшу на все Надпорожжя височину від скелястого дна ріки до верховини скелястої берегової кручі – 70 м. Дніпро з страшенною силою і ревешем проривається в цьому місці крізь “Вовче горло”...

Гора, на тім'ї якої знаходиться “Площа А”, домінувала над всієї цією околицею. З верховини гори розгортався єдиний незабутній краєвид на десятки кілометрів. Униз – на Хортицю та Великий Луг, вгору – на початок порогів, на схід – безкрайні степи. Під горою – Кічкаський перевіз та середохрестя великих шляхів. І вгору і униз по багатьох місцях блищала срібна поверхня Дніпра на віддаль, якої тільки можна було досягти оком”⁷.

Вознесенський скарб знайшов молодий археолог В. Грінченко на найвищій частині гори. М. Міллер характеризував дослідника як такого, який працював ретельно і уважно. Але вважав, що, знайшовши “скарб”, В. Грінченко “не зрозумів його, через що, можливо, й не дослідив до кінця. Через те, може, було б краще, якби цю роботу було доручено хоч не такому молодому робітникові, проте з більшим знанням та досвідом. Але все те виявилось вже запізно”⁸.

На переконання М. Міллера, “Знахідка по всьому своєму характеру, не викликає ані найменшого сумніву і уявляє собою не скарб, а звичайне для того часу князівське поховання, ... тут, в 10 ст. було поховано шляхом трупопалення зо всім майном, та послідуєчим похороном у землі рештків, – якогось видатного войовника-князя, який повертався із здобиччю з Візантії на Україну і загинув біля порогів”⁹.

“Хто би то міг бути, крім київського князя Святослава? – задає питання М. Міллер. І, відповідаючи на нього, вказує на дивний збіг даних літописних та археологічних джерел. І цей збіг, на переконання М. Міллера, “не лишає ніякого сумніву в тому, що Кічкаський скарб – є Святославова могила”¹⁰.

Через “холодну війну” та з інших причин політичного характеру, робота М. Міллера про могилу князя Святослава стала широко відомою лише в 1993 р. Тоді її вже в незалежній Україні перевидав новостворений при редакції журналу “Пам'ятки України” додаток “Старожитності”.

Ще одним вченим, який бачив і вивчав “Вознесенський скарб”, був Леонід Мацулевич. Спеціаліст із візантійського мистецтва, доктор мистецтвознавства з Ермітажу, він приїздив 1932 р. до Дніпропетровська для ознайомлення зі знахідкою. Л. Мацулевич погодився, що розкопаний на

⁷ Міллер М. Могила князя...

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

Вознесенівській гірці комплекс є не скарбом, а похованням-спаленням. Головною метою статті була публікація результатів дослідження фігурки орла зі скарбу. “Статуетка ця, ... – написав автор, – за своїм призначенням... могла служити тільки військовим знаком, прапором загону, при цьому не римського і не візантійського...”¹¹.

Л. Мацулевич вважав, що “...це виріб художнього ремесла не пізніше, рубежу IV–V ст. або V в. ... Клейма на крилі і на хвості орла дозволяють археологічно підкріпити датування. ... У VII в. або на рубежі VII і VIII ст. ... статуетка була вдруге використана як військовий знак. У цей час на грудях птаха було вирізано монограму”. Дослідник перевів її з грецької як “Петрове”, тобто “належить Петру”. Загальний висновок Л. Мацулевича такий: “Нешкребівське спалення... відноситься до часу не раніше другої половини VII ст. або рубежу VII і VIII ст. Монограма Петра може бути визначена тими ж десятиліттями”. Водночас історик зауважив: “У який же точно час, досліджуване на вершці військового знака досягло Наддніпрянщини в районі древньої Крарійської переправи, прямих історичних вказівок немає”¹².

Чимало уваги Вознесенському комплексу відвела Алла Сміленко. Вивчивши звіти В. Грінченка в архіві Інституту археології АН УРСР, вона підтримала висновок про інтерпретацію пам’ятки як військового табору, місця стоянки воїнів, на його території поховали загиблих товаришів і полководців. Однак вона підкреслила, що “в першій публікації пам’ятки важко було повністю висвітлити її велике історичне значення. Цілком унікальна у всій Східній Європі, пам’ятка становить значний інтерес і як укріплена споруда, і як одне з найбільш ранніх дружинних поховань, і як скарбниці давніх мистецьких виробів, і, нарешті, як свідок однієї з трагічних сторінок історії Подніпров’я”¹³. Авторка вперше чітко вказала на те, що всередині споруди з оборонного валу при дослідженні не було виявлено будь-яких житлових або господарських споруд, отже, це не городище. А. Сміленко абсолютно справедливо визначила основне призначення цього укріпленого табору – здійснення контролю за Крарійською (Кічкаською) переправою.

Опрацювавши доступні матеріали, А. Сміленко встановила, що обидві ями, що їх відкрив В. Грінченко, є “залишками колективного поховання-спалення”¹⁴. Її опис наповнення обох ям суттєво доповнює відомості В. Грінченка та М. Міллера. Так вона зазначила щодо ями зі “скарбом”: “Речі були накидані... таким чином, що кожна категорія речей лежала ніби окремим шаром. Зверху знаходився шар стремен (58 цілих і фрагментів), глибше – шар вудил (40), пряжок (139 цілих і уламків) та інших залізних речей – (7), цвяхів, пробійників, колечок, ножів; ще глибше – шар золотих і срібних речей: бляшки, фігурки орла і лева, обгортки піхов і руків’їв шабель і кинджалів; пряжки, наконечники та накладки на пояси, бубонці, пластинки та інші дрібні вироби. На самому дні ями лежало трое стремени, пари до яких знаходилися у верхньому шарі. Вся купа речей була проткнута трьома

¹¹ Мацулевич Л. А. Войсковой знак V в. // Византийский временник. – Москва, 1959. – Т. 16. – С. 183–205.

¹² Там же.

¹³ Сміленко А. Т. Слов’яни та їх сусіди в Степовому Подніпров’ї (II–XIII ст.). – Київ, 1975. – 209 с.

¹⁴ Там само.

шаблями, кінці яких упиралися в дно ями. ... Вага золотих виробів склала 1,246 кг, срібних – 1,782 кг¹⁵.

Проаналізувавши вміст обох поховальних ям, дослідниця запропонувала розглядати поховальний комплекс “як братську могилу загиблих воїнів”¹⁶. Предмети Вознесенської знахідки, які склалися, головню, з елементів особистого убрання, зброї і спорядження воїнів, на думку А. Сміленко, свідчать про належність похованих до особливої соціальної групи – озброєних вождів і дружинників різного рангу. Вона привернула увагу до присутності в комплексі трьох багатих наборів до трьох шабель: трьох клинків, трьох прикрашених золотом перехресть, трьох золотих накладок до рукояток, трьох золотих наконечників до піхов. Три дорогоцінних шаблі дали підставу припустити, що вождів було троє. Один з наборів особливо багатий і це дало дослідниці підставу припустити його належність найважливішому і знатному воїну, очевидно верховному вождеві¹⁷.

Археолог підрахувала загальну кількість комплектів зброї та кінського спорядження, звернула увагу на знахідку на території табору 22 наконечників стріла і припустила, що “...всього в братській могилі було поховано близько 33 вбитих: один верховний вождь, два військових вожді, четверо знатних дружинників і приблизно 26 рядових дружинників та незброєних слуг”¹⁸. На думку А. Сміленко: “...всі поховані не могли померти одночасно своєю смертю. Виникає припущення про якусь катастрофу, очевидно невдалий бій, в якому загін був розбитий. Бій цей, слід думати, відбувся на певній віддалі від табору, оскільки слідів розгрому в таборі не виявлено. Воїни, що залишилися живі, поховали у братській могилі... загиблих товаришів і вождів”. Вчена зауважує: “...наявність серед речей срібних фігурок орла і лева, що були на вершьями знамен, В. А. Грінченко пояснював рішенням воїнів, які залишились живі, спалити свої бойові знамена, щоб останні не дісталися ворогові”¹⁹. Автор запропонувала і своє, можливо, вірогідніше припущення: “...навершья, що мали візантійське походження, і були, очевидно, воєнним трофеєм, становили власність вождів і попали в могилу разом з їх спорядженням”²⁰.

Ретельно вивчивши аналогічні археологічні пам'ятники, А. Сміленко визначила етнічну належність Вознесенського похоронного комплексу як слов'янську. При цьому вона підкреслила, що спалення є характерним слов'янським похоронним обрядом, зокрема пеньковсько-пастирської групи, яка ототожнюється з племенами уличів Степового Подніпров'я. Підтримуючи думку Бориса Рибаківа про входження в VI–VII ст. племен уличів до східнослов'янського племінного союзу Русь у Середньому Подніпров'ї, А. Сміленко зробила найважливіший висновок: “Пов'язавши пеньковсько-пастирські пам'ятки і Вознесенку з уличами і русами, слід визнати Вознесенку південним пограничним укріпленням русів”²¹.

Багато років вважалося, що Вознесенський скарб втрачено у роки Другої світової війни. 1981 р. нам вдалося з'ясувати, що предмети зі скарбу з

¹⁵ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди...

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

дорогоцінних та кольорових металів зберігаються у Харківському історичному музеї, а речі із заліза – у Дніпропетровському історичному музеї. У тому ж році на вершці штандарту у вигляді срібного орла було передано із Харкова до Запорізького краєзнавчого музею²². Не виключено, що саме ця подія викликала нову хвилю інтересу науковців до унікального археологічного комплексу.

У 1982 р. до пам'ятки звернувся археолог Анатолій Амброз. Його стаття розпочинається із зауваження, що праця В. Грінченка не є вичерпною і що в ній не на всі питання можна знайти відповіді. “Тому, – писав А. Амброз, – будь-яка спроба глумачення Вознесенської знахідки в якійсь мірі залишається імовірною”²³. Виклавши докази і висновки В. Грінченка та А. Сміленко, втім і щодо етнічної належності пам'ятки, автор не погодився з багатьма з них. Він заперечував проти одного з головних висновків В. Грінченка та А. Сміленко, написавши: “Найімовірніше, обидві Вознесенські ями не були похованнями... Знайдені в Вознесенці речі були не майном багатьох загиблих, а щедрими дарами одній особливо видатній особі”²⁴. А сама пам'ятка, на думку автора, є таким собі поминальним храмом. Після такого не дуже переконливого висновку аналогічним є і наступний – про етнічну належність знахідки. На думку А. Амброза, вона пов'язана не зі слов'янами, а представниками як не салтівської культури (хазари), то кочівниками-тюрками. На підтвердження запропонованої гіпотези автор навів численні, на його думку, переконливі аналогії з археології, історії та етнографії Сибіру і Монголії.

У 2009 р. “Вознесенський скарб” потрапив у поле зору відомого дослідника трипільської культури Михайла Відейка. Він відвів досить багато уваги опису обставин, за яких знайдено “скарб”, і його складу. М. Відейко заперечив можливість зв'язку “Вознесенського скарбу” і загибелі князя Святослава на порогах. Оцінюючи дослідження М. Міллера, він зауважив: “Уже в момент видання книги такі висновки виглядали через датування знахідки абсолютно неправдоподібними і поширення не отримали”²⁵. М. Відейко – прихильник погляду А. Амброза на визнання “Вознесенського скарбу” за хазарами.

Багато років проблему датування та етнічної належності Вознесенського поховального комплексу вивчає молодий львівський історик Андрій Білецький. У 2012 р. він опублікував результати своїх досліджень у фундаментальній статті з двох частин. У першій запропоновано огляд усіх основних припущень щодо Вознесенського скарбу, друга присвячена аналізу знахідок “скарбу” на підставі роботи В. Грінченка, як це робили й попередники.

Спершу автор виділив дві головних проблеми, пов'язаних з інтерпретацією унікальної пам'ятки: датування та етнічна належність. А. Білецький зазначив, що частина вчених датує пам'ятку відповідно до висновків В. Грінченка – “не пізніше, VIII століття н. е., а то й раніше”, а частина – за М. Міллером – другою половиною X ст. Автор вказав, що підставою для

²² Шаповалов Г. Князь Святослав Игоревич погіб в Запорож'є // Котов В., Шаповалов Г. Князь Святослав Храбрый и Запорож'є (Библиотека туриста. – Вып. 1). – Запорож'є, 2012. – С. 20–51.

²³ Амброз А. К. О Вознесенском

комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения. – Москва, 1982. – С. 204–222.

²⁴ Там же.

²⁵ Відейко М. Ю. Україна: від Антів до Русі. – Київ, 2009. – С. 201.

датування Вознесенського поховання для В. Грінченка були аналогії з Перещепенським, Келегейським, Новосанжарівським і Макухівським скарбами. Він вказав на слабкі місця пропозиції й відкликався до методології датування об'єктів за нумізматичними знахідками, яку розробила Галі Корзухіна. Вона передбачає різницю між часом обігу монет і їх включенням до скарбів від двох до чотирьох століть. Це дало змогу доказово заявити: "...висновки щодо монет Перещепенського кладу не є актуальними у датуванні Вознесенського поховання"²⁶.

Звертаючись до проблеми етнічної належності пам'ятки, А. Білецький вказав два погляди на походження Вознесенського комплексу. Він зазначив, що слов'янське походження Вознесенки відстоювали Борис Рибаків, Михайло Брайчевський і Алла Сміленко. Неслов'янським вважали комплекс тільки Анатолій Амброз та Михайло Відейко²⁷.

Почавши з аналізу роботи А. Амброза, автор переконливо довів, що всі три його припущення (про відсутність фібул, аналогія з поминальним храмом тюркських царів на території сучасної Монголії і заперечення обряду трупоспалення), викладені в ній, базуються на його ж не до кінця обгрунтованих твердженнях. Зокрема, А. Білецький особливу увагу приділив питанню визначення поховального обряду. Він ствердив: "А. Амброзом здійснена спроба заперечити факт обряду трупоспалення на тій підставі, що В. Грінченком з 52 уламків кісток 18 були ідентифіковані як конячі, про решту 34 обломків він нічого не повідомляє". Однак А. Амброз зробив висновок: "Ймовірно вони невизначні"²⁸. Свої заперечення А. Білецький резонно підкріпив роз'ясненням з цього приводу М. Міллера, свідомство якого замовчували у радянський період. "На самому споді, – цитує він М. Міллера, – під камінням було знайдено кілька незначних уламків кісток, серед них одна більшого розміру, очевидно, частина людської гомілкової кісті. Уламки кісток як і деяке каміння, були обпалені". "Тому, – підсумував А. Білецький, – твердження А. Амброза про те, що ці ями не були похованням, є безпідставними. Очевидно, що стверджувати це А. Амброза спонукала нетиповість даного поховання для тюрків"²⁹.

У другій частині роботи А. Білецький з метою визначення хронологічних меж та етнічної належності пам'ятки провів аналіз речового матеріалу Вознесенського комплексу. При цьому, крім публікації В. Грінченка, використано фотозвіт археологічної експедиції 1930 р. з архіву Інституту археології НАН України. Спираючись на праці найвідомішого російського фахівця зі зброї та військового спорядження Київської Русі Анатолія Кирпичнікова і використовуючи приклади подібних знахідок з кургану "Чорна Могила" та інших слов'янських пам'яток, автор переконливо довів, що шаблі, знайдені 1930 р. в Запоріжжі, датуються X ст. Цікаво, що як аналогію вознесенським шаблям А. Білецький навів так звану "шаблю Карла Великого", київське походження

²⁶ Білецький А. В. Вознесенське поховання: проблема інтерпретації // Проблеми археології Подніпров'я: Науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії. – Дніпропетровськ,

2012. – С. 40–49.

²⁷ Там само. – С. 41.

²⁸ Там само. – С. 42.

²⁹ Там само.

якої фактично довів А. Кирпичніков. Виготовлена між 80-ми роками X ст. і 20-ми роками XI ст., вона дуже близька до часів князя Святослава³⁰.

Цікавих висновків дійшов автор, вивчаючи бойовий ніж з ялинково-очковим орнаментом. Кістяна оправа ножа з подібним орнаментом віднайдена при дослідженні Дніпровського поселення X–XII ст., розташованого в Надпоріжжі вище Вознесенки на 50 км по Дніпру. Найближчу аналогію до візерунка на вознесенських ножах автор виявив на писалі X ст. з болгарського Преслава, яке дослідив Б. Рібаков. При цьому А. Білецький наголосив: “Преслав був одним з базових місць перебування військ князя Святослава під час балканських воєн”³¹.

Новизною виділяється й запропонований аналіз датування кераміки. А. Сміленко, як і В. Грінченко, пов’язувала кераміку, знайдену на Вознесенці, з Канцерівським поселенням гончарів. При цьому А. Сміленко визначала вік кераміки Канцерівки археомагнітним методом і датувала її VIII ст. А. Білецький уточнив: “Даний метод має похибку до двох століть. Судячи з усього, ненадійність методу розуміє і сама А. Сміленко. Тому головною аргументацією у датуванні канцерівських знахідок все ж виступає власне Вознесенка, точніше те, як вона датується В. Грінченком”³². На думку А. Білецького, при датуванні канцерівської кераміки необхідно врахувати її аналогію з керамікою із поселення в урочищі Яцева балка в Надпоріжжі, що належить до IX–XI ст., а також аналогічні клейма на посуді у вигляді хреста. Він вважає, що, очевидно, до подібних висновків була близька й А. Сміленко, яка написала: “...в пам’ятках (кераміці) степового Подніпров’я X–XII ст. є також елементи салтівської культури VIII–XI ст.”. Автор зазначив, що дослідниця вбачала взаємозв’язок цієї кераміки як з салтівської культурою, так і з населенням північного Кавказу. Далі А. Білецький продовжив: “Дана культура тісно пов’язана з ясами-аланами, яка проіснувала до кінця X ст. Тому вважаю за необхідне зв’язати дані знахідки із походами Святослава на північний Кавказ, а також переселенням частини цього населення на Подніпров’я, зокрема Надпорожжя, повідомлення про що нам зберіг В. Н. Татіщев”³³.

Доказом на користь датування Вознесенського комплексу VII–VIII ст. тривалий час були знайдені там трилопатеві наконечники стріл. Олександр Медведев датував їх від I тис. до н. е. до початку X ст. і твердив про вихід з ужитку на Русі до середини X ст. Заперечуючи це, А. Білецький навіть як приклад дві знахідки трилопатевих наконечників у князівських похованнях X ст. Їх належність до епохи Святослава доведена: перше – це згадана Чорна могила, а друге – Галичина могила. Він нагадує, що необхідність подальшого використання цього типу наконечників Б. Рібаков обґрунтував їх функцією, яка полягала в проникненні в отвір кільцуг³⁴.

Найбільший інтерес для нової інтерпретації поховання, на думку А. Білецького, має фігурка орла. Він виклав погляди всіх дослідників, які вивчали військово-навершя, визначивши його як римське або візантійське і

³⁰ Там само. – С. 43.

³¹ Там само. – С. 43–44.

³² Там само. – С. 44.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

датувавши, відповідно, V і VIII ст. Автор привернув увагу до того, що Л. Мацулевич часом виготовлення орла вважав V ст., а часом використання як військового знаку – рубіж VII–VIII ст. Підставою для такого твердження є монограма, на його думку, з ім'ям командира. Таке позначення військового підрозділу у Візантії було характерним з VI по IX ст. Але сам Л. Мацулевич вказав на систематичне використання позначення і пізніше, в X ст. А. Білецький нагадав, що, згідно з дослідженнями відомого історика мистецтва, одне з клейм Вознесенського орла він виявив і на срібній ложці, знайдений разом з візантійською монетою XI ст. імператора Костянтина X Дуки³⁵.

Серйозним аргументом на користь датування наверх у вигляді орла часом князя Святослава є і дані аналізу знайденого у комплексі бляшаного панциря, зафіксованого у фотозвіті В. Грінченка. Молодий вчений ґрунтовно, з використанням значної кількості писемних та археологічних джерел довів, що панцир є візантійським. Щобільше, він навів дані зі “Стратегіка” імператора Никифора II Фоки (963–969), який відзначив, що, незважаючи на рекомендації візантійських військових трактатів одягати піхотинцям бляшану броню, він, все ж, залишається яскравою ознакою важко озброєного кіннотника-катафракта і пішого стрілка. Дуже цікавим є й рельєф XI ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. На ньому зображені два вершники-змієборці в різних типах бляшкових панцирів. Тип обладунку вершника, вміщеного праворуч, на думку А. Білецького, повністю збігається з Вознесенським панцирем. Він небезпідставно висловив упевненість у візантійському походженні Вознесенського панциря і в тому, що рельєф виготовлений за часів, не дуже віддалених від доби князя Святослава³⁶.

А. Білецький зробив припущення про належність військового наверх у вигляді орла з монограмою “Петрове” і панциря вершника елітному загону “безсмертних” на чолі зі стратопедархом Петром. Про існування такого загону відомо з хронік Лава Диякона та Іоана Скілиці. Автор повністю погодився з А. Сміленко про походження орла як трофею, здобутого під час одного з балканських походів. І додав, що вважає його значком військової частини, яку очолював стратопедарх Петро, якого розгромив князь Святослав. Імовірність здобичі цього значка як трофею дуже висока, як у результаті військових дій 970 р., так і фінальної битви поблизу Доростолу³⁷.

Датування Вознесенського поховання X ст. А. Білецький підтвердив й іншими знахідками: вудилами, стременими, пряслом. З іншого боку, він висловив припущення, що залишки військового спорядження (окрім шабель і орнаментованих обкладок) належали похованим. “Оскільки срібний орел незалежно від його приналежності визначається як військовий трофей усіма вище згадуваними вченими, то відповідно, такими ж самими трофеями є всі речі, знайдені в похованні. А, значить, вони не могли бути особистими речами похованого (чи похованих), як це стверджував В. Грінченко. ... Більше того, є всі підстави допускати, що власники цих речей були принесені в жертву при здійсненні поховального обряду. Адже нема сенсу везти тільки

³⁵ Білецький А. В. Вознесенське поховання... – С. 45.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 46.

речі (зокрема стремена і вудила) без їх власників. Про “полон бещисленъ”, взятий у греків князем-язичником Святославом, нам нагадує ПВЛ³⁸.

Однією з головних ознак слов'янського язичницького обряду поховання є насипання кургану. А. Білецький пояснив його відсутність на Вознесенському похованні тим, що сама Вознесенська гірка мала стати своєрідним величезним “природним” курганом “на честь князя”. Згідно з описом В. Грінченка, напрошується висновок, що обряд поховання здійснено шляхом спалення похованого на стороні. Фахівці визначають даний обряд як суто слов'янський. Зокрема, Олександр Моця вважає, що цей обряд практикувався в VII–X ст. А. Білецький зауважив, що головним речовим набором слов'янських поховань, за визначенням О. Моці, є наявність зброї, яку у вознесенському комплексі репрезентують наконечники стріл, шаблі. Також для слов'янських поховань цього періоду характерним є наступний набір: кераміка, пряслиця, залізні ножі з прямою спинкою, кресала, наконечники стріл, а також кістки жертвних тварин. Увесь цей речовий матеріал присутній у Вознесенському похованні. Ще однією ознакою слов'янської належності поховання є корабельні цвяхи. Так, поховання знатного руса в кораблі, яке описав Ібн Фадлан, згідно з твердженням Б. Рибаківа, є слов'янським³⁹.

Як бачимо, А. Білецький переосмислив традиційну для радянської та сучасної української історіографії дату Вознесенського поховання і його етнічну належність. На підставі глибокого порівняльного аналізу всього речового комплексу знахідок автор датував його X ст. і висловив припущення про належність князеві Святославу.

Окрім позиції, викладеної у праці М. Міллера, та важливих висновків А. Білецького, маємо взяти до уваги новітні дані до історично-географічної характеристики місцевості, в якій знайдено пам'ятку. Уже згадані писемні джерела: праця візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного “Про управління імперією”⁴⁰ та літописний переказ доповнені менше відомою у нашому контексті “Запискою готського топарха” кінця X ст.⁴¹ Вона дає можливість ототожнити велике поселення часів Київської Русі вище острова Хортиця біля Крарійської (Кічкаською) із селищем Воріон.

Важливим також є відкриття 1976 р. у південній частині Хортиці іншого великого багаточарового поселення, датованого X–XIV ст.⁴² Ототожнення його з літописним Протовче із священним дубом неподалік дозволяє реконструювати на місцевості умови для неодноразових зборів на Хортиці княжих дружин перед подіями 1103, 1190 та 1223 рр. та щорічних зупинок

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С. 47.

⁴⁰ *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – 2-е изд., испр. – Москва, 1991. – С. 45–51.

⁴¹ *Литаврин Г. Г. “Записка греческого топарха” (Документ о русско-византийских*

отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.) / Под ред. С. Д. Сказкина. – Москва, 1957. – С. 114–130.

⁴² *Сокульский А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В. и др. Раскопки славянского поселения на о. Хортица // Археологические открытия 1976 г. – Москва, 1977. – С. 373–374.*

там княжих флотилій⁴³. Результати археологічних досліджень та випадкові, часто унікальні, як от меч X ст., піднятий 2011 р. рибалкою з ріки⁴⁴, знахідки як на острові, так і в Дніпрі, свідчать, що поселення на Хортиці та біля перевозу мало постійне населення. Головним призначенням цих поселень-фортець було забезпечення перебування упродовж певного часу чималої кількості дружинників, купців і рабів та надання їм різноманітних послуг. Фортеця була своєрідною військово-торговою базою давньоруських дружин з функціями порту для безпечних стоянок княжих флотилій під час їх перебування в цій частині Дніпра перед або після проходження порогів.

З урахуванням викладеного, висновки ряду вчених про ототожнення багатого і неординарного княжого поховання-спалення X ст. на Вознесенський гірці з похованням загиблого 972 р. на Дніпровських порогах київського князя Святослава є незаперечно логічними і цілком науково обґрунтованими.

Один з перших дослідників місця поховання князя Святослава М. Міллер у далекому 1951 р. написав "Віriamo, що в найближчій будучині умови життя і розвитку України радикально зміняться і державою буде правити нарід, який в ній живе. ... конче потрібно в майбутньому, як тільки зміниться існуючий зараз в Україні стан, перевести на місці знахідки поховання найширші додаткові розвідкові розкопи та розшуки. На тому ж місці мусить бути побудований пам'ятник українському князеві-лицареві Святославу, а гора прибрати назву "гори Святослава". Це ми заповідаємо молодим українським археологам, історикам та патріотам"⁴⁵.

15 жовтня 2005 р. під час святкування Дня міста на березі Дніпра проти острова Хортиця у Вознесенському парку Запоріжжя урочисто відкрито пам'ятник князю Святославу Хороброму роботи талановитого російського скульптора Вячеслава Кликова.

В. Кликов. Пам'ятник князю Святославу у м. Запоріжжі (2005)

Запорізький обласний краєзнавчий музей

⁴³ Шаповалов Г. Князь Святослав Игоревич... – С. 43–44.

⁴⁴ Голуб В. М. Княжий меч на шляху із Варяг у Греки: Історія. Дослідження.

Реставрація. – Київ. 2012.

⁴⁵ Міллер М. Могила князя Святослава. – С. 15.

Ростислав ЗАБАШТА

ФРЕСКОВИЙ ОБРАЗ СВЯТОГО ОНУФРІЯ ВЕЛИКОГО В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: ІСТОРИКО-ІКОНОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Поміж небагатьох ранніх (імовірно, першої половини/середини 40-х років XI ст.¹) фресок у зовнішній південній галереї² Софійського собору в Києві, є образ преподобного Онуфрія Великого (Єгипетського) на чільній (зовнішній) грані крайнього західного – перед південною баштою – хрещатого в плані стовпа внутрішнього ряду аркад³. Водночас це єдине вціліле у цій частині храму ростове відображення⁴. Додаткового значення йому надає те, що це найдавніше зображення ранньохристиянського пустельника не лише в Україні, а й усій Східній і Центральній Європі, принаймні серед монументального малярства. Щоправда, образ зберігся зі значними втратами поверхневого шару, зокрема ліній контурного рисунка, барв завершального прописування, стерся й супровідний напис при постаті. Утім, ніяких сумнівів щодо ідентифікації персонажа немає. Особу однозначно

¹ Обґрунтування хронологічної атрибуції фрескового малярства храму зазначеним часовим проміжком див.: *Попова О. С.* Фрески Софии Киевской // *Византийский временник*. – Москва, 2007. – Т. 66(91). – С. 9; *Попова О. С., Сарабьянов В. Д.* Живопись конца X – середины XI века // *История русского искусства: в 22 т.* – Москва, 2007. – Т. 1: *Искусство Киевской Руси. X – первая четверть XII века*. – С. 197; *Сарабьянов В. Д.* Патрональные изображения Ярослава Мудрого и его семьи в росписях Софии Киевской и проблема датировки памятника // *Первые каменные храмы Древней Руси: материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года*. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 254. Щодо дати заснування собору див.: *Попте А.* Заснування Софії Київської // *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). – 1965. – № 9. – С. 97–104; *Його ж.* Графіті й дата спорудження Софії Київської // *УІЖ*. – 1968. – № 9(90). – С. 93, 97; *Комеч А. И.* Архитектура конца

X – середины XI века // *История русского искусства*. – С. 146–147; *Попте А.* Кто и когда строил каменную Софию в Киеве? // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – Москва, 2013. – № 2(52). – С. 21–22 (и др.).

² У літературі вживається й паралельна назва цього архітектурного простору – “апостольський приділ” (див.: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. – Киев, 1966. – Вып. 1: XI–XIV вв. – С. 45, 91, 99, 112, 117).

³ Національний заповідник “Софія Київська” / Автори-упорядники: Ж. Арустам’ян, Л. Виногородська, О. Дивавіна та ін. – Київ, 2004. – С. 136.

⁴ У цій галереї, крім орнаментальних мотивів, віднайдено переважно півфігурні образи окремих святих на півциркульних склепіннях відкритої аркади – Домна, Філіппола та двох не ідентифікованих святих. Див.: *Собор Святої Софії Собор Святої Софії в Києві* / Автор тексту Г. Логвин; упорядник Г. Н. Логвин, Н. Г. Логвин. – Київ, 2001. –

засвідчують неодноразові згадки імені святого (Оноуфріє/Оноуфріос/Оноуфріось/Онуфрі[є]) у численних молитовних зверненнях XII–XIV ст., видряпаніх безпосередньо на поверхні зображення⁵, а також іконографія. Це фронтальна видовжена фігура на повний зріст з майже симетрично піднесеними догори руками (жест молитовного, упокореного звертання оранта до Бога⁶). На худорлявому тілі – жодного вбрання*. Доволі густе волосся спадає окремими пасмами на рамена й груди. Невелика клинцювата борода обрамлює від долу видовжене обличчя з довгим, дещо гачкуватим прикінці носом і виразними великими очима. Світло-сіре волосся вказує на сивину, отже – літній вік, що підтверджують й початкові слова звернення до Онуфрія певного молільника XII ст., видряпані на фресці (графіті № 159): “СТЪ[АР]ЧЕ Б[О]ЖИИ...”⁷. На тулубі контурними лініями окреслено долішний край достатньо розвинених (зважаючи на розміри й конфігурацію) м’язів грудей, а від долу парою відносно невеликих круглястих лінеарних обрисів стилізовано позначено долішню частину так званих прямих м’язів живота. Загальний колорит витримано в світло-охристій гамі, принаймні таким він постає за нинішнього стану фрески.

Прикметним мотивом є також сохате деревце (стовбуристий кущ?) на першому плані праворуч від постаті з лівою гілкою, нахиленою так, що листя закриває срамне місце (срамні уди)⁸.

С. 129, 314, 315. – Іл. 257, 258; *Попова О. С.* Живопись... – С. 308–309. – Іл. 264–265.

⁵ Графіті № 46, 69, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 219. Див.: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи... – С. 58–71, 87, 90–91, 99–100, 105, 134–135, 137. – Рис. 5. – Табл. XLIV.4; LXIII; LXIV; *Его же.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). – Киев, 1976. – С. 69–70, 72–73, 332–337, 368–369, 382–383. – Табл. LXII–LXIII; LXVI.2; LXVII. 2; XCVI–XCVII; CX–CXI; *Його ж.* Київська писемна школа XI–XII ст. (До історії української писемності). – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998. – С. 186, 230.

⁶ *Шмітт Ж.-К.* Сенс жесту на середньовічному Заході. – Харків, 2002. – С. 506; *Сидор О.* Святий Онуфрій Великий у давньому українському мистецтві // *Старосамбірщина.* – Львів, 2004. – Т. 3. – С. 170.

* Див. прикінцеві твердження у примітці 8.

⁷ *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи... – С. 70, 333. – Табл. LXIII.3.

⁸ Окрім такого призначення, деревце мало й певне символічне значення як єдиний елемент природного середовища – фіваїдської пустелі, де святий вершив подвиг християнської віри. Воно симво-

лізує також, принаймні опосередковано, самого анахорета, його незламну духовну силу. Таку інтерпретацію підтверджує подібне значення фінікової пальми чи кедрів біля постаті святого. Прикладом може слугувати текст вірша 13 псалма 92, до якого існує мініатюра з образом названого праведника в Київському Псалтирі 1397 р.: “ПРАВЄДНИКЪ ЯКОИ ФИНИКСЪ ПРОЦВЕТЄТЬ, ЯКО КЕДРЪ ИЖЄ В ЛИВАНЪ ОУМНОЖИТСЯ, НАСАЖЕНИ В ДОМОУ Г[О]СПОД[И]НИ, ВЪ ДВОРЪХЪ ДОМОУ Б[О]Г[А] НАШЄГО ПРОЦВЕТОУТЬ”. Див.: *Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F6].* – Москва, 1978. – Л. 130–130 об.; *Вздорнов Г. И.* Исследование о Киевской Псалтири. – Москва, 1978. – С. 57–58, 131. Не менш промовисте й зображення подібного деревця на фресці завершеної 1418 р. Троїцької каплиці Люблінського замку (Люблінське воєводство, Польща): *Różycka-Bryzek A.* Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego. – Warszawa, 1983. – S. 106–107; *Ejusdem.* Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego. – Lublin, 2000. –

Образ Онуфрія Великого (Єгипетського). Перша половина/середина 40-х років XI ст., зовнішня південна галерея собору Святої Софії, Київ. Фреска

Історико-порівняльний аналіз зображень святого Онуфрія Великого періоду Середньовіччя не виявив тотожних відповідників київського зразка⁹.

S. 129. Близьке до київського відповідника за загальними пропорціями і навіть структурою крони, воно, однак, уже втратило додаткову функцію. Оскільки пустельник тут має на стегнах пояс з листя, деревце зображене окремо від постаті на дальшому плані й слугує одним з елементів "пейзажу" пустелі. Через утрату насиченості та щільності фарбованого шару крони у київській фресці збереглися тільки початкові шари – прикриті листям анатомічні форми долішньої частини торса. На загал, вони відповідають формам фігури Христа мініатюри "Хрещення Христа" візантійського "Апостола" 1050–1100 рр. (Афон, монастир Івірон, репродукцію див.: *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261.* – New York, 1997. – Р. 104. – Іл. 59) та вірменського Євангелія Могні (№ 7736) XI ст. (Єреван, Матенадаран, репродукцію див.: *Матенадаран.* – Москва, 1991. – Т. 1: *Армянская рукописная книга VI–XIV веков.* – С. 63. – Ил. 98) і засвідчують головний принцип (творчий, а водночас також змістовий) трактування образу святого пустельника й очевидну послідовність написання всієї фрески. Він полягав у повному відтворенні фігури святого Онуфрія Великого (як і інших святих пустельників), попри те, що частину її затуляла згодом гілка.

⁹ Майже тотожним за іконографією і синхронним, чи майже синхронним, є образ у центральному середхресті тієї ж Софії Київської на східній грані хрещатой опори північного рукава трансепта, в крайній західній арці потрійної аркади (долішньої). Ідеться про фронтальну постать оголеного старця у позі оранта, уди якого прикриває трійчата крона сусіднього деревця. Однак через втрату супровідного напису й відсутність ідентифікуючих графіті на поверхні фрески, персонажа не ідентифіковано. У літературі й науково-реставраційних звітах щодо нього висловлено різні пропозиції. Тривалий час його приймали за преподобного Марка Фракійського (див.:

[*Скворцов И., протоирей*]. *Описание Киево-Софийского собора по обновлению его в 1843–1853 годах.* – Киев, 1854. – С. 48; *Закревский Н.* *Описание Киева.* – Москва, 1868. – С. 815; Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор / Сост. протоирей Петр Орловский. – Киев, 1898. – С. 36. На олійному записі середини XIX ст. обабіч фігури святого вміщено напис А МАРКО. Див.: *Калиниченко Л. П., Плющ О. Ф.* *Материалы реставрации фресковой живописи в центральном нефе и в предалтарных клетках приделов Иакима и Анны, Петра и Павла, а также в центральной части хор Софийского собора в городе Киеве за 1954–1956 гг. Часть I, кн. вторая (обследования состояния живописи, зондажные исследования красочного и штукатурного слоя, анализ).* г. Киев 1957 года. – Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська". – НАДР 275(2). – С. 271. – Фото 144). При розчищенні і реставрації фресок у другій половині 50–60-х років XX ст. висловлено думку про фреску як зображення Адама (свідчення Юрія Коренюка). Нарешті не так давно у ньому розпізнали того ж Онуфрія Великого: *Никитенко Н. Н.* *Образ святого анахорета Онуфрия Великого в иконографической программе Софии Киевской // Сугдейский сборник.* – Киев; Судак, 2005. – Вып. 2. – С. 281–283). Так атрибуція найобгрунтованіша, але не позбавлена контрверсійності. Попри відзначену загальну іконографічну збіжність образів софійських святих, не можна не зауважити певних відмінностей у характеристиках окремих рис зовнішності: довжині волосся і борід, ступені запалості щік, а також – що найочевидніше – структурі крони дерев (в другій фресці вона трійчата). Якщо дві останні прикмети ще можна віднести до виявів індивідуальної манери письма різних виконавців, то перша, як засвідчує фактографія, мала одне з вирішальних значень для розрізнення анахоретів при подібності чи навіть тотожності інших

Образ Онуфрія Великого (Єгипетського) (фрагмент)

Водночас засвідчено більш чи менш близькі аналогії XI–XII/початку XIII ст. з доробку візантійського чи візантизуючого мистецтва. Маємо на увазі насамперед фреску XI–XII ст. так званої “Зміїної/Зі змією” чи “Онуфріївської” скельної церкви (*тур.* “Yılanlı/Snake Kilise”) поблизу малоазійського міста Гйореме (історична Кападокія, нині іл (провінція) Невшехір, Туреччина¹⁰ та фреску церкви Богородиці Мідниці (Панагії тон Халкеон) 1028 р.

іконографічних характеристик (див. далі). Саме ця обставина головно й стримує беззастережне прийняття запропонованої ідентифікації. І хоча відзначена різниця довжин борід і пасм волосся, що спадають із голів на груди й надрамenna, невелика, знехтувати цим не випадає. Така позиція виправдана і з огляду на використання упродовж XI–XII – першої половини XIII ст. подібних іконографічних параметрів для втілення образів й деяких інших святих пустельників, насамперед Макарія Великого (див. далі). Цілком очевидне лише те, що перед нами образ одного з найшанованіших у церковній традиції XI ст. ранньохристиянських пустельників-анакоретів і що він – зважаючи на місце розташування його в храмі, чималі розміри та виразний жест піднесених рук (які втворюють

жестові Богородиці Оранти в консі апсиди, фігури Марії-діаконіси на чільній грані південного вітарного стовпа та, частково, фігури Іоана Хрестителя на чільній грані північного вітарного стовпа) – відіграв істотну роль у загальній іконографічній та змістовій програмі. А якщо так, то можна достатньо впевнено стверджувати, що в програмі важливе значення відводилося і пропаганді самого пустельного служіння як одного з найдієвіших способів досягнення праведності й запобігання Божої ласки.

¹⁰ Икона “Онуфрий Великий, с житием в 14-ти клеймах” – памятник русской северной живописи Петровской эпохи / Составитель и ответственный редактор М. С. Трубачева. – Москва, 2005. – С. 88–89. – Ил. 4–5; MEDIEVAL-RELIGION Archives [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

в Салоніках (область Македонія, Греція)¹¹. До них варто додати дві фрески з Кіпру: близько 1200 (?) р. в наосі скельного храму “Старий Ермітаж” (гр. Palaia Enkleistra) монастиря святого Неофіта поблизу села Тала (префектура Пагос, Кіпр)¹² та XII – початку XIII (?) ст. у церкві святого Ніколаоса “на даху” (гр. Agios Nikolaos tis Stegis) поблизу села Какопетрія (префектура Нікосія, Кіпр)¹³. Їх поповнює щонайменше одна фреска з теренів Південної Італії – кінця XII чи початку XIII ст. у церкві сан Адріано в місті Сан-Деметріо-Короне (провінція Козенца, регіон Калабрія)¹⁴, урешті один стінопис із Грузії:

<http://www.imieiviaggi.info/turchia/images/onofrio.jpg>; Saint Onuphrius [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photos.igougo.com/pictures-photos-p535755-Saint_Onuphrius.html#535755; Churches in Göreme [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://churchesingoreme.wordpress.com/>; Demir Ö. Каппадокия. Колыбель культуры. – [б. г. и м. изд.]. – С. 43.

¹¹ Index of Christian Art. Country: Greece. Site: Thessaloniki: Panagia Chalkeon. Fresco, south wall [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&site=44&view=site&page=1&image=318>; Лазарев В. Н. История византийской живописи. – Москва, 1986. – С. 79–80. Див. також: *Evangeliadis D. E. Η Παναγία των Χαλκέων*. – Thessaloniki, 1954.

¹² Feasts and Saints of the Day: June 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/7ncsx62>. У літературі фреска подана під різними датами: близько 1100 р. (*Kaster G. Onuphrius (Eunuphrius, Honufrius) der Große // Lexikon der christlichen Ikonographie*. – Rom ; Freiburg; Basel; Wien, 1976. – Bd. 8: Ikonographie der Heiligen. Meletius bis zwei- undvierzig Martyrer. Register. – Sp. 86. – [Abb.] 2) та близько 1200 р. (*Bommas M. Onuphris und Pasis in der Ostkirche // Menschenbilder – Bildermenschen: Kunst und Kultur im alten Ägypten*. – Norderstedt, 2003. – S. 30). Ми притримуємося останнього датування, яке запропонували: *Mango C. A. and Hawkins E. J. W. The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings // Dumbarton Oaks Papers*. – 1966. – Vol. 20. – P. 201; *Kakoulli I. and Fischer C. An innovative noninvasive and nondestructive multidisciplinary approach for the technical study of the Byzantine wall paintings*

in the Enkleistra of St. Neophytos in Paphos, Cyprus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20101124072541/http://doaks.org/research/byzantine/doaks_eid_2424.html.

¹³ Через втрату супровідного напису, ідентифікація образу як Онуфрія Великого залишається під запитанням (див.: Index of Christian Art. Country: Cyprus. Site: Kakopetria: Ag. Nikolaos tis Stegis. Fresco showing St. Onuphre [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&site=&view=location&page=161&image=1778>). До обережності спонукає і деякі іконографічні збіжності (пор. довжину борід) між названим зображенням та образом святого Макарія Великого зі згаданого храму Старий Ермітаж монастиря святого Неофіта.

¹⁴ La chiesa di Sant’Adriano di Adriano Mazzioti. Affreschi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitalia.it/speciali/sant.adriano/mazziotti_affreschi.htm; San Demetrio Corone: Church of Sant’Adriano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&site=&view=country&page=34&image=3545>. Фреска знаходиться на склепінні четвертої північної арки.

Відома ще одна південноіталійська фреска святого Онуфрія Великого візантійського/італо-візантійського письма (імовірно XII чи XIII ст.) у соборі в місті Нардо (регіон Апулія, провінція Лечче), яке може виявитися відносно близькою (як за іконографією, так і часом) аналогією київському зображенню. Однак доступна інформація стосується цього образу на етапі його часткового розкриття від пізніших записів. Тим-то не цілком

*Образ пустельника (Онуфрія Великого ?). Перша половина / середина 40-х років
XI ст., північний рукав трансепта собору Святої Софії, Київ. Фреска*

початку (?) XIII ст. із церкви св. Архаргелів (*зр.* Свені Тарінгзел) в с. Лаштхвер на території Верхньої Сванетії¹⁵. До цього ряду з більшою чи меншою вірогідністю лучаться ще три фрескові образи, які вціліли лише частково: 1105 / 1106 р. в церкві Богородиці Форвіотіси в села Асину поблизу с. Нікітари на Кіпрі; близько 1161 р. в Преображенській церкві Євфросинівського монастиря в Полоцьку (Вітебська область, Білорусь) та 1191 р. з церкви святого Георгія поблизу села Курбіново (громада Ресен, Македонія)¹⁶.

Названі фрески співпадають з київською – за більшістю основних образотворчих характеристик – загальною композиційною схемою зображення святого (на повний зріст, чітко з лиця, у застиглій позі адорації), основним складом іконографічних мотивів (постать анахорета, деревце) та фізичними прикметами персонажа й деревця (повна оголеність фігури; помірне за довжиною волосся голови і, в деяких випадках, борода; низькоросле деревце чи кущ, крона якого частково прикриває наготу). Відмінності виявляються, головню, в положенні рук, а також композиційному розміщенні та морфології рослинного мотиву, меншою мірою – характері зовнішнього вигляду преподобного, зокрема довжині волосяного покрову, насамперед – борода. Щодо

зрозумілим залишається датування рослинного мотиву (у вигляді трьох пагонів із видовженими листками?), що також слугує своєрідною ширмою для оголеного пустельника (центрального пагін видніється між ніг святого), на не розкритій ділянці фрески (див.: *Un Sant'Onofrio tra le iconae depictae della Cattedrale di Nardò. Il santo eremita egiziano riemerge nel corso degli ultimi restauri* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fondazioneterradotranto.it/2012/09/03/riemerge-un-santonofrio-tra-gli-affreschi-medievali-della-cattedrale-di-nardo/>). Втім, за будь-якого результату реставрації нардівську фреску треба реально розглядати серед пізніших відповідників (XIV ст. чи XV ст.) – адже наявність згаданого рослинного мотиву при постаті святого є доконаним фактом.

¹⁵ *Constantinides E. Byzantine Traditions and the Churches of Georgia in the Caucasus and the Lowlands: Iconography, Style and Liturgical Influences* // *Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. Памяти О. И. Подобедовой (1912–1999)*. – Москва, 2005. – Р. 261–262, 265. Задля уникнення плутанини в локалізації пам'ятки, необхідно мати на увазі, що село Лаштхвер підпорядковане громаді села Ленджері.

¹⁶ Фреска святого Онуфрія в церкві Бо-

городиці Форвіотіси в Асину поблизу кіпрського села Нікітари збереглася (наскільки можна здогадуватися на підставі фотографій) лише до пояса (див.: *Cyprus (icn153) > Cyprus, Asinou, church of Panagia Forviotissa, frescoes (icn153026)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.inmagine.com/icn153/icn153026-photo;900_year_old_wall_paintings_in_the_Greek_Orthodox_church_Panagia_Phorbottissa,_UNESCO_World_Heritage_Church,_Asinou,_Troodos_Mountains,_Southern_Cyprus,_Cyprus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.superstock.com/search/Asinou>). Аналогічна ситуація з фрескою святого як оранта в аркосолії північної стіни полоцької Преображенської церкви (див.: *Сарабьянов В. Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. 2-е изд.* – Москва, 2009. – С. 25, 152, 166, 170, 173–175, 194, 197 [ил.]; *ФРЕСКИ СПАССКОГО ХРАМА* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sites.google.com/site/pamatnik1812/unikalnyj-material>) та подібним образом Онуфрія у віконній (?) проїмі північної стіни церкви святого Георгія поблизу села Курбіново (див.: *Фрагмент фрески. 12 век. ц. Св. Георгия. с. Курбиново. Македония* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fotki.yandex.ru/users/dmdm08/view/390742/?page=1#preview>).

Образ пустельника (Онуфрія Великого ?) (фрагмент)

рук, то лише лаштхверське, а також полоцьке й курбіновське зображення подають, як і київська фреска, анахорета з піднятими руками, що віддавна є питомо молитовним жестом¹⁷. У решті анахорет тримає руки піднесеними симетрично на рівні грудей, зі зближеними між собою п'ястями і зверненими (розкритими) до глядача долонями. Це – один з двох основних ритуальних жестів християнства, що означає, звичайно, прийняття Божої благодаті й милості, небесного одкровення¹⁸. Водночас серед пустельників він виступає ще й (а, можливо, насамперед) знаком зречення, відсторонення від земного світу¹⁹.

Найбільше відмін спостерігається у вміщенні та морфологічній структурі рослинного мотиву. Так, крона пальми чи смоковниці на фресці кападокійського і кіпрського скельних храмів відзначена особливою пишністю і деталізацією будови, а в першому – й барвистістю, що дало підстави вбачати тут навіть квітку²⁰. Велику розквітлу й дещо фантастичну (однопелюсткову?) квітку нагадує також крона сванетської фрески. Прикметна й крона тонкостовбурного звивистого деревця у какопетрійському зображенні. Вона ряснолиста, хоча за обрисом нагадує великий серцеподібний листок. Подібний принцип трактування реалізовано й у церкві в Сан-Деметріо-Короне.

¹⁷ Шмітт Ж.-К. Сенс жесту... – С. 506.

¹⁸ Данилова І. О сюжетной и композиционной роли жеста // Ее же. От Средних веков к Возрождению (Сложение художественной системы картины кватроченто). – Москва, 1975. – С. 50–55.

¹⁹ Вздорнов Г. Исследование о Киевской Псалтири. – Москва, 1978. – С. 131; Сидор О. Святой Онуфрий Великий... – С. 170.

²⁰ Kaster G. Onuphrius... – Sp. 85 (зображення крони ототоженне з квіткою кактуса (Kaktusblüte): ibidem.

Рослинний мотив салонікської фрески з одним відносно струнким і тонким стовбурцем з темно-зеленою пелехатою кроною закомпоновано не побіч, а перед фігурою анахорета, він проглядається між розставлених ніг. Так само його вміщено і в сандеметрівському та лаштхверському зображеннях: стовбуром прикриває просвіт між ногами, а крона – уди.

Прикмети портрета святого Онуфрія Великого на аналогах XI–XI/XII ст. з церков Кападокії та Салонік майже ідентичні ознакам київського образу. Натомість наприкінці XII – на початку XIII ст. іконімос²¹ фіваїдського анахорета явно наближається до агіографічного (вербального) опису особливостей його подоби зі свідчення очевидця і сучасника – преподобного Пафнутія²². У цих пізніших зразках святого подано з пишнішим волоссям, насамперед подовженою клинцюватою бородою. Особливо виділяються цією ознакою талаське, сандеметрське й лаштхверське зображення. Перше з них пропонує предовгу бороду, що сягає до чи навіть нижче колін персонажа. Образ святого на фресці з Верхньої Сванетії наділено бородою трохи не до землі (зважаючи на подібну за іконографією сусідню постать святого Петра Афонського). Крім цього, її сплетено/закручено двома пасмами на подобу коси. Італійський аналог відзначений подовженою до паху клинцюватою бородою та чуприною, що спадає окремими пасмами нижче грудей, а ще – густою “паростю”, яка щільно вкриває усе тіло, поступово видовжується донизу, надаючи йому кошлатого вигляду. Подібний волосяний покрив, щоправда значно рідший, вкриває торс і кінцівки пустельника й на обох кіпрських стінописах. Його (покрив) відтворено вертикальними рисками-дужками, розміщеними рівномірними рядами. Зазначені іконографічні зміни добре увиразнює і поясний образ святого у скельній монастирській (?) церкві святої Діви Марії (*тур.* Meryem Ana/Kılıçlar Kuşluk Kilisesi) в ущелині Киличлар поблизу того ж турецького міста Гйореме в Кападокії. Попри очевидну типологічну (підвидову) відмінність, за жестом оранта, характером трактування волосяного покриву, зокрема довжиною волосся голови і бороди, відсутністю парості на тілі, а також часом створення – перша половина XI ст.²³ він досить близький до київського зображення.

²¹ Про іконімос як необхідний ідентифікаційний (опізнавальний) набір конкретних зовнішніх (фізичних) характеристик того чи іншого персонажа, а також про поступове перетворення його із показання свідка на припис і норму див.: *Дагрон Ж.* Священные образы и проблема портретного сходства // Чудотворная икона Византии и Древней Руси. – Москва, 1996. – С. 22–43.

²² THE LIFE OF SAINT ONNOPHRIOS (ONUPHRIUS): THE LIFE OF APA ONNOPHRIOS THE ANCHORITE. Translated by Sir E. A. Wallis Budge from a Coptic source dated ca. A. D. 1000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voskresne.info/spl/onnophrrios.html>; *Войтен-*

ко А. А. Греческие оригиналы кратких славянских редакций жития св. Онуфрия: предварительные замечания // Византийский временник. – Москва, 2012. – Т. 71(96). – С. 92–101.

²³ Икона “Онуфрий Великий...”... – С. 86–87. – [Ил.] 2–3; *Захарова А. В.* Изображения групп святых в храмах Каппадокии эпохи Македонской династии // Христианское чтение. – Санкт-Петербург, 2011. – № 6(41). – С. 215, 216, 217. – Рис. 13, 14. Див. також: Meryem Ana (Kılıçlar Kuşluk) Kilisesi – Göreme [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kapadokyatravel.com/turkiye-hakkinda/kilise/meryem-ana-kiliclar-kusluk-kilisesi-goreme.html>.

Інші відмінності між аналізованими фресками виявляються у другорядніших деталях. Так, наприклад, груди анахорета кападокійського стінопису зі "Зміїної церкви" наділено підкреслено великими піптиками, обрамленими ще більшими колами²⁴, що є унікальним для іконографії фіваїдського анахорета.

Торкаючись основних композиційно-іконографічних характеристик образу святого Онуфрія Великого, спільних для низки зображень XI – початку XIII ст., годі не зауважити, що подібні характеристики притаманні й деяким іншим пустельникам. Цей засвідчує не питома персональний, а значно ширший, універсальніший їх вимір у руслі загальної східнохристиянської іконографічної традиції окресленого періоду. Підтвердженням цього є згадана таласька фреска, на якій, окрім святого Онуфрія, вміщено фігуру ще одного ранньохристиянського подвижника – святого Макарія Великого. Його постать не просто близька: вона майже тотожна іконографічній схемі образу святого Онуфрія. Різниця стосується лише довжини бороди та способу відтворення волосся на торсі й кінцівках.

Із названих збігів і подібностей з очевидністю постає унормованість, регламентованість основних іконографічних характеристик відповідних зображень, що дає підставу стверджувати існування у східнохристиянській (властиво візантійській) образотворчій практиці зазначеного часового проміжку певного іконографічного типу/канону подоби святого Онуфрія Великого та інших ранньохристиянських пустельників, зокрема святого Макарія Великого. Зазначений канон документують образи близько десяти храмів, зокрема Софії Київської, з різних, нерідко доволі віддалених пунктів візантійської культурної ойкумени, він виявився досить стійким, проіснувавши без суттєвого переосмислення принаймні коло двох століть. Певні видозміни в межах загальної типологічної схеми викликали різні чинники. Скажімо, відмінності на рівні такої суттєвої іконографічної ознаки, як положення рук, віддзеркалювали – випадає гадати – існуючу в церковній літературі Середньовіччя, зокрема агіографії, варіативність самого змістового наповнення образу пустельника. В одному випадку ідейний наголос робився на акті молитовного звернення, духовного спілкування з Богом (а отже, й заступництва для вірних перед лицем Всевишнього), в іншому – на специфіці духовного чину преподобного, його анахоретстві (відлюдництві, відстороненості від світського життя). Фактично, впродовж зрілого Середньовіччя молитовні жести (зокрема, орант) і жест відсторонення використовували у християнській іконографії, втім святого Онуфрія Великого й інших пустельників, паралельно. Водночас не можна не зауважити, що жест відсторонення входить до репертуару ізоморфно-знакових мотивів значно пізніше, ніж жест "оранта" (й інші), орієнтовно від X ст. Проте відтоді він набуває масового поширення, замінюючи інші жести. Це якраз і засвідчує ряд образів святого Онуфрія Великого XI – початку XIII ст., у яких переважає жест відсторонення.

²⁴ Їх перебільшені розміри зумовили наявність святого як бородатої жінки Онуфреї (див.: *Demir Ö.* Каппадокия. – С. 43).

Очевидним сприймається і певний просторовий аспект цього процесу. Якщо в Середземноморському регіоні зазначений жест повністю (чи майже повністю) замінив жест оранта, то на периферії, зокрема на теренах Київської держави, останній – за давньою традицією – надалі залишився на головній позиції в образах пустельників²⁵. Інші відмінності стосуються другорядніших ознак, переважно деталей зовнішності, і в них випадало би бачити вияви локальніших традицій (хоча подекуди в доволі віддалених осередках). Останнє підтверджує, зокрема, очевидна подібність морфології дерев та обрисів і крон згаданих кіпрської фрески церкви святого Ніколаоса на даху та церкви святого Адріана в італійському місті Сан-Деметріо-Короне.

Коли конкретно сформувався такий композиційно-іконографічний канон, визначити наразі складно: бракує джерел, зокрема візуального матеріалу з попередніх історичних періодів. Лише гіпотетично, зваживши на ймовірний час появи київської фрески – перша половина/середина 40-х років XI ст.²⁶ та передбачивши щонайменше кілька десятиліть на становлення аналізованого зразка у Візантії²⁷, можна припустити закінчення вказаного процесу десь на початку століття. До такого висновку схилиють особливості іконографічного ладу деяких попередніх (діахронних) і синхронних зразків.

Йдеться, насамперед, про фреску кінця X чи початку XI ст. у соборі в місті Фарас (область Шардіах – історична Нубія, Судан; Хартум, Національний музей)²⁸ зі святим у довгому рубищі на подобу плаща (рогожки?) чи сорочки з майже повністю прикритим тілом²⁹. Окрім голови, з-під вбрання визирають

²⁵ Малярський ансамбль собору засвідчує поширення цього молитовного жесту й на зображеннях інших святих, починаючи від Богородиці оранти (див.: *Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской.* – Москва, 1960. – С. 99. – Табл. 27; *Собор Святой Софии...* – С. 2, 190, 289).

²⁶ *Собор Святой Софии...* – С. 28, 129; *Сарабьянов В. Д. Патрональные изображения...* – С. 254; *Попова О. С. Фрески Софии Киевской.* – С. 9; *Ее же. Живопись...* – С. 197.

²⁷ Позаяк головними майстрами-виконавцями малярного опорядження собору були приїжджі грецькі художники (див., зокрема: *Лазарев В. Н. История византийской живописи.* – С. 77–79; *Его же. О методике сотрудничества византийских и русских мастеров // Его же. Русская средневековая живопись. Статьи и исследования.* – Москва, 1970. – С. 140–142; *Его же. Константинополь и национальные школы в свете новых открытий // Его же. Византийская живопись.* – Москва, 1971. – С. 138–139, 141–143; *Попова О. С., Сарабьянов В. Д. Живопись конца X...* – С. 266), образ святого Онуфрія у зовнішній пів-

денній галереї храму заледве чи міг бути першим зразком цієї іконографії.

²⁸ *Kaster G. Onuphrius...* – Sp. 84–85. – Abb. 1; *Bommas M. Onuphris und Paisis...* – S. 26. – Abb. 4. *Kubińska J. Faras IV: Inscriptions grecques chrétiennes.* – Varsovie, 1974. – P. 149.

²⁹ Спроба Антона Войтенка витлумачити цю деталь – усупереч атрибуції інших дослідників – як “стилізоване продовження волосся подвижника, що спадає з його голови” (див.: *Войтенко А. А. Коптская монастырская иконография святого Онуфрия Великого // Вестник Православного Свято-Тихвинского гуманитарного университета. I: Богословие. Философия.* – Москва, 2012. – Вып. 1(39). – С. 38), відкликаючись до неоднозначного для порівняння і зіставлення уривка тексту житія (там же) та визнаючи “абсолютну ідентичність” стилю відтворення “волосся на голові й “власниці” на тілі” (там же. – Прим. 45) непереконалива. Проти неї свідчать: 1) чітка межа між пасмами волосся, що вкривають надрамenna, й верхнім краєм (вбрання-власниці);

лише п'ястя рук і стопи босих ніг. До композиції введено також дерево (розлога смоковниця з дванадцятьма великими плодами) і будівлі монастиря на другому плані. Такі специфічні риси іконографії анахорета можна б потрактувати виявами місцевої, локальної практики, тим паче, що а) фреска походить не з провідного, а віддаленого осередку церковного життя, б) виказує окремі прикмети східного типажу персонажа – виразні, дещо збільшені очі, в) не подібна до жодного образу святого з інших теренів християнської ойкумени³⁰. На користь такого припущення свідчить існування східнохристиянського культурного простору у різних регіональних варіантах. Утім, визначальні іконографічні прикмети (жест, розміри та форма бороди, пасм волосся на голові), а також вишукана стилістика* виводить зображення поза регіональну традицію, пов'язуючи, попри деякі самотні ознаки, із загальнішим, ширшим руслом візантизуючого мистецтва (мистецтва візантійського кола) світу східного християнства зазначеного часу. Це дає підстави розглядати софійську фреску в загальному руслі становлення канону пустельників і стверджувати з немалою ймовірністю, що на X ст. ця іконографія ще не склалася, не набула значнішого поширення. Характерна також відсутність пам'яток цього зразка з-перед XI ст., принаймні нам такі не відомі.

Крім того, упродовж X–XII ст. у церковному мистецтві середземноморського регіону поряд з аналізованим іконографічним типом, судячи з доступного ілюстративного ряду, активно використовувався ще один варіант образів святих пустельників, втім і Онуфрія Великого, знаний, зокрема, за фресками з провінції Лечче регіону Апулія в Італії: X–XI ст.³¹ на склепінні

2) очевидна різниця між щільністю контурів пасм самого волосся й пряжі підткання власниці; 3) розміщення ліній контурів рядів пряжі підткання не прямию чи, а похило та ще й під двома протилежними кутами; 4) геометризований (кутасто-прямолінійний) силует вбрання.

³⁰ Годі не зауважити близькість між подобами Онуфрія та іншого святого пустельника – Макарія Великого (Єгипетського), характерною іконографічною прикметою якого нерідко була саме довга власниця, що щільно облягала фігуру. Пор., наприклад, відносно пізні фрескові зображення: другої половини XII ст. на одній з граней північно-західного стовпа згаданої монастирської церкви в Полоцьку (див.: Фрески Спасо-Преображенського храму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file://D:/Dokumenty/Dzerela%20ikonografij/Pustracij/Onuphrij/Sofia/XI-XII/Bilorus_Polock_XII.htm), третьої чверті XII ст. на південній стіні наоса церкви-костниці Бачковського монастиря (Болгарія) (див.: Бакалова Е. Бачковската костница. – Со-

фія, 1977. – С. 89, 91. – Ил. 71), 1230-х років у церкві Вознесення Господнього монастиря Мілешева (Південна Сербія) (див.: *Радојчић С. Милешева.* – Београд, 1971. – Ил. XXXVIII, XXXIX), 1378 р. роботи Феофана Грека у церкві Преображення в Новгороді (Росія) (див.: *Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв.* – Москва, 1973. – С. 58. – Илл. 316, 317).

* Образ святого з нубійського стінопису вражає вишуканим силуетом і видовженими пропорціями фігури, тонкими рисами лику, анатомічно правильно вималюваними кінцівками, зокрема п'ястями рук з довгими пальцями.

³¹ Guida Castro (le)/Basilica Bizantina (resti) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://rete.comuni-italiani.it/wiki/Castro_\(LE\)/Basilica_Bizantina_\(resti\)](http://rete.comuni-italiani.it/wiki/Castro_(LE)/Basilica_Bizantina_(resti)). Датування не уточнене в межах X і XI ст. (див.: *Un Sant'Onofrio tra le iconae depictae della Cattedrale di Nardo. Il santo eremita egiziano riemerge nel corso degli ultimi restauri* [not. 4. – P. 3] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www>.

однієї з уцілілих арок візантійської базилики IX–X–XI ст.³², зовні північної нави собору Благовіщення (Cattedrale dell'Annunziata, 1171 р.) у місті Кастро; другої половини XI ст. (до 1087 р.) на внутрішній грані однієї з арок інтер'єру церкви святої Марини в місті Муро Леккесе³³. У першій пустельник (між двома іншими святими) цілком голий, не прикритий, у другій пах частково затуляє кручений кінець видовженої сивої бороди³⁴. Такий спосіб нейтралізації “срамоти”, коли борода завдяки надзвичайній довжині прикриває уди, пропонує й фреска другої половини X – третьої чверті XII(?) ст. на східній стіні святилища (гайкала) святого Марка в церкві коптського монастиря святого Макарія в Нітрійській/Скитській пустелі Єгипту (долина Ваді Натрун, губернаторство Бухейра)³⁵. Щобільше, в середньовічному мистецтві коптів, принаймні монументальному, такий варіант був чи не єдиним, про що недвозначно свідчить найдавніше – VII–VIII ст. – з усіх відомих зображень святого Онуфрія Великого, виявлене в одній з келій коптського монастиря святого Єроніма в селі Саккара біля Каїра (губернаторство Ісмаїлія, Єгипет)³⁶. Цей варіант виявляється не лише серед синхронних явищ аналізованого зразка XI – початку XIII ст., втіленого, зокрема, в образі пустельника, а й є одним з його діахронних попередників. Зрештою, не менш вимовним сприймається також те, що, головню, впродовж XI–XII ст. мотив дерева як, переважно, головна ознака типологічної специфіки київського та подібних зображень, набув у східнохристиянському (візантійському) мистецтві популярності не тільки в святих пустельників, а й окремих персонажів біблійної історії, насамперед оголених (в сюжеті спокуси/тріхопадіння) Адама і Єви. Приклади пропонують, зокрема, пла-

fondazioneterradotranto.it/2012/09/03/riemerge-un-santonofrio-tra-gli-affreschi-medievali-della-cattedrale-di-nardo/.

³² Chiesa bizantina di Castro (Lecce) a cura di Emanuele Ciullo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.terrabeniculturaliambientali.it/archeoredelsalento/CMS/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=9>;

³³ Tra Oriente e Occidente. SANTA MARINA. Gli affreschi Bizantini [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.comune.muroleccese.le.it/pubblicazioni/santa_marina/affreschi.php.

³⁴ До речі, образ святого Макарія Велико-го з тієї ж церкви майже тотожний, лише борода коротша й не прикриває паху (див.: Tra Oriente e Occidente. SANTA MARINA. Gli affreschi Bizantini [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.comune.muroleccese.le.it/pubblicazioni/santa_marina/affreschi.php) (Іл. 15б).

³⁵ Войтенко А. А. Коптская монастырская иконография... – С. 34–35. – Ил. 3.

³⁶ Zibawi M. Images de Égypte chrétienne: iconologie copte. – Paris, 2003. – P. 87. – Fig. 96. Зображення знаходилося в келії “А” (ibidem). У літературі подано різне датування. Крім VIII ст. (Kaster G. Onuphrius... – Sp. 84; Walters C. C. Monastic Archaeology in Egypt. – Warminster, 1974; цит. за: Беляев Л. А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 133, 135), також VII–VIII ст. (Войтенко А. А. Коптская монастырская иконография... – С. 31), VII ст. (Wessel K. Koptische Kunst. Die Spätantike in Ägypten. – Recklinghausen, 1963. – S. 181. – Abb. X); кінець VI–VII ст. (Beckwith J. Early Christian and Byzantine Art. – London, 1979. – P. 79(II.); VI ст. (див.: Икона “Онуфрий Великий...” ... – С. 86. – Ил. 1). Дві дати подано за публікаціями Клауса Весселя, Крістофера Вальтерс, Г. Кастера й Антона Войтенко. Через втрату супровідного напису, ідентифікація пустельника спірна. Див.: Kaster G. Onuphrius... – Sp. 84.

тівки трьох подібних кістяних скриньок константинопольських майстрів: X–XI ст. (Дармштадт, Гессенський державний музей, Німеччина)³⁷, XI ст. (Санкт-Петербург, Держаний Ермітаж, Росія)³⁸ і XI–XII ст. (Клівлендський музей мистецтв, штат Огайо, США)³⁹.

Аналізуючи наближені за часом типологічні паралелі київського образу, необхідно згадати ще принаймні одну фреску з Кіпру – у церкві Богородиці Арака (Panagia tou Araka) однойменного монастиря поблизу села Лагудера (префектура Нікосія)⁴⁰. Як і решта ансамблю, вона датується 1192 р., а головне – порівняно з попередніми образами значно новаційніша за композиційно-іконографічною структурою, тому є не аналогом, а, радше, еволюційним продовженням цього іконографічного типу чи навіть відгалуженням від нього. Преподобний також оголений і частково прикритий кроною деревця. Водночас багатьма рисами він відрізняється від київського відповідника. Так, постаць відтворено не в фас, а в s-подібному повороті, звернутою до десниці Божої з буханцем хліба чи облаткою у правій горішній частині композиції. Відповідно інакше трактовано й молитовний жест: руки, зігнуті в ліктях, підняті на рівень грудей і виставлені трохи допереду зі звернутими досередини, до молільника (розкритими “наче для читання [книги]”) долонями⁴¹. Привертають увагу зміни такої суттєвої ознаки зовнішності пустельника, як волосся. Борода помітно довша, ніж у багатьох давніших зображеннях й сягає нижче пояса. Значно довшим є волосся на голові, яке вкриває усі плечі. Таких трактувань іконографія досі не знала, принаймні нам вони не траплялися. Тому всі зазначені розбіжності потрібно віднести до новацій щонайменше кінця XII ст., так чи інакше продовжених уже в наступних століттях⁴².

³⁷ The Glory... – P. 234. – II. 157.

³⁸ Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. – Ленинград; Москва, 1966. – С. 301. – Ил. 137.

³⁹ File:Ivory Box with Scenes of Adam and Eve, 1000-1100s AD, Byzantine, Constantinople, ivory, wood – Cleveland Museum of Art – DSC08378.JPG [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ivory_Box_with_Scenes_of_Adam_and_Eve,_1000-1100s_AD,_Byzantine,_Constantinople,_ivory,_wood_-_Cleveland_Museum_of_Art_-_DSC08378.JPG. Принагідно відзначимо використання деревця в готичних майстрів при відтворенні образу перших людей і поза межами безпосереднього контакту з візантійським світом. Його бачимо, наприклад, в скульптурі Адама (після 1260 р.) південного фасаду трансепта собору Норт-Дам у Парижі (Париж, Національний музей Середньовіччя – Музей де Клюні; див.: Гезе У. Готическая скульптура Франции, Ита-

лии, Германии и Англии // Готика. Архитектура. Скульптура. Живопись / Под ред. Р. Томана. – [б. м., 2007]. – С. 315, 318).

⁴⁰ MEDIEVAL-RELIGION Archives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/3o7wexr>.

⁴¹ Шмитт Ж.-К. Сенс жесту... – С. 530, 531. – Іл. 29: 3; Сидор О. Святий Онуфрій Великий... – С. 170.

⁴² Найближча аналогія – фреска кінця 40-х років XIV ст. у церкві Успіння Богородиці в місті Печ (Косово). Святий показаний у момент прийняття Божого благословення (див.: Index of Christian Art. Country: Kosovo. Site: Pec: Church of the Virgin. Fresco, showing Onuphrius of Egypt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Kosovo&site=&view=country&page=4&image=1932>). Порівняно численніші приклади повернутої фігури походять лише з XV і наступних століть. Найчастіше такий іконографічний прийом застосовано в українських “Моліннях

Образотворча практика XIII ст. в основних рисах повторює композиційно-іконографічну структуру преподобних пустельників, насамперед святого Онуфрія Великого, попередніх століть. Водночас на цей період припадає усталення і поширення певних схем та набору мотивів, які стають основними і відрізняють іконографію святого цього історичного етапу від давнішої – XI–XII ст.

Для XIII ст. звичними стають такі прикмети зовнішності, як предовга борода нижче паху, а то й колін, таке ж волосся, що спадає з голови окремими пасмами, прикриваючи торс. Правда, ці ознаки ще не об'єднано в один іконографічний тип. Щобільше, як свідчать джерельні матеріали, вони мають різний просторовий і конфесійний вимір. Коли в межах східнохристиянського світу образ пустельника вирізнявся, звичайно, довгою (хоча й не надто пишною) клинцюватою бородою, а волосся, як і раніше, сягало грудей, а то й було зовсім коротким, як на іконі “Святі Онуфрій, Антоній, Павло Фівейський” (Синай, монастир святої Катерини Александрійської, далі – Синай)⁴³, то в іконографічній практиці Західної Церкви, властиво в романському, ранньоготичному мистецтві спостерігаємо протилежну ситуацію. Тут поширився варіант з надзвичайно пишним і довгим волоссям, а також пишною, але порівняно недовгою бородою до пояса, як свідчить, зокрема, фреска (після 1263 р.) у каплиці Сан Пеллегріно в середньовічному місті Бомінако (нині частина міста Капорціано) (провінція Аква, регіон Абруццо, Італія)⁴⁴. При цьому торс і кінцівки нерідко вкриває ще чи то густа волосяна парость, чи власниця. Симптоматично, що цю версія знає й візантійське та візантизоване мистецтво Італії, недвозначне свідчення чого пропонує мозаїкове погруддя кінця XII – початку XIII ст. у долішній час-

(Деїсус)”, “Страшних судах” та “Чинах небесних” в зображеннях святих праведників. Див., наприклад, образ з “Деїсуса” другої половини XV ст. з церкви святого Миколая у Яворі Турківського р-ну Львівської обл., “Страшний суд” останньої третини XVI ст. з церкви Собору Богородиці в Завадці Калуського р-ну Івано-Франківської обл., “Чини небесні” другої третини XVI ст. з церкви Покрову Богородиці в Полянці Старосамбірського р-ну Львівської обл., а також “Страшний суд” XVI ст. з монастиря святої Катерини Александрійської на Синаї, “Страшний суд” 1580-х років з Благовіщенського собору Сольвичегодська, Росія; фрагмент розпису кінця XVI ст. трапезної монастиря Діонісіат на Афоні. Див.: *Патріарх Димитрій (Ярєма)*. Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С. 454; *Сидор О.* Святий Онуфрій Великий... – С. 169, 173, 174 (іл.-вклейка). Див. також: Ікона “Онуфрій Великий...”... – С. 100–101, 102, 104–105,

108. – Ил. 18, 19, 20, 23, 24, 27).

⁴³ Ікона “Онуфрій Великий...”... – С. 96. – Ил. 13.

⁴⁴ *Della Valle M.* Osservazioni sui cicli pittorici di San Pellegrino a Bominaco e di Santa Maria ad Cryptas di Fossa in Abruzzo // *Acme*. – 2007. – N 59. – P. 101–158; *Pittura medieval provincial dell’Aquila. Affreschi. Oratorio di San Pellegrino* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regione.abruzzo.it/xcultura/index.asp?modello=pitturaAq&servizio=x-List&stileDiv=monoLeft&template=intIndex&b=menuPiMe2102&tom=102>; *Oratorio di S. Pellegrino* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spaziovidio.it/medievale/HTML/cartina/caporciano2.html>; *segreti d’Italia #3: l’Oratorio di San Pellegrino a Bominaco* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wanderingclouds.wordpress.com/2010/10/17/segreti-ditalia-3-loratorio-di-san-pellegrino-a-bominaco/>.

тині склепіння арки північної стіни нави собору Санта Марія ла Нуова в Монреалі (провінція Палермо, Сицилія)⁴⁵.

Прикладами першого випадку є, зокрема, фреска на західній стіні храму Різдва Богородиці монастиря Бетані (край Квемо Картлі, Грузія)⁴⁶, образ на лівій ступці складня поряд з іншими вибраними святими (Синай)⁴⁷. До цього ряду образотворчих зразків додається також рельєф на фрагменті візантійської двобічної стеатитової іконки початку XIII ст. з київських археологічних знахідок⁴⁸. Аналізовану західнохристиянську практику почасти доповнює фреска кінця XIII – початку XIV ст. в базиліці Санта Марія Маджоре в місті Бергамо (Верхньому Бергамо) (провінція Бергамо, регіон Ломбардія, Італія)⁴⁹.

На цьому етапі набула поширення така іконографічна деталь, як листяний плетений пояс – засіб нейтралізування “анатомічної недоречності” нагої⁵⁰. З численних прикладів цього нововведення назвемо зображення на полі ікони (стулки диптиха) “Богородиця з Емануїлом” другої половини століття (Синай)⁵¹, фреску церкви архангела Михаїла (1270–1280) у Вароші поблизу Прилепа в Македонії⁵². Під оглядом генези пояса показовий рельєф з долішньої частини обрамлення правого вікна південного фасаду храму Богородиці в монастирі Пігареті (Тетріцкарський муніципалітет, регіон Квемо Картлі, Грузія), датований між 1213–1222 рр.⁵³, та

⁴⁵ Country: Italy. Site: Monreale: Cathedral Mosaic, Nave, North Wall, Arch Soffit, showing Onuphrius of Egypt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/3bdfdomj>; MEDIEVAL-RELIGION Archives. Feasts and Saints of the Day: June 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/3bdfdomj>. Хоча погруддя й виконав візантійський майстер і воно позначене виразними рисами візантійського стилю, за виокремленими іконографічними ознаками зображення повністю відповідає місцевим, західнохристиянським новаціям (традиціям?) XIII ст. (борода й волосся помірно довжини, однак на дивовижу пишні).

⁴⁶ Икона “Онуфрий Великий...”... – С. 90. – Ил. 7.

⁴⁷ Там же. – С. 93. – Ил. 10.

⁴⁸ Пекарская Л. В., Пуцко В. Г. Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине // Южная Русь и Византия. – Киев, 1991. – С. 133–134. – Фото 3. Авторы слушно стверджують часте зображення Онуфрія і Макарія Великих поруч, у парі. Щоправда, останнього вміщували нерідко якраз поруч, що дає привід добачати у фігурі на відліоному фрагменті іконки саме святого Макарія. Але й за такої атрибуції, святий

Онуфрій, як свідчить відповідний предметний ряд, в цьому випадку мав мати близький, а то й тотожний чи майже тотожний іконографічний образ.

⁴⁹ Uberti M. L' Uomo dei boschi di S. Brigida (Valle A твір verara, BG). Iconografie e significato dell' Homo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.duepassinelmistero.com/Homoselvadego.htm>.

⁵⁰ Цей факт констатував: Войтенко А. А. Коптская монастырская иконография... – С. 37.

⁵¹ Богоматерь с младенцем. Створка диптиха. Вторая половина XIII века. 51,2x39,7 см. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vidania.ru/icony/vizantiiskie_ikony_sinaya/bogomater_s_mladenzem.html.

⁵² Костовска П. Фигурите на монасите во св. Архангел Михаил, Варош: Прилог кон нивната идентификација [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kalamus.com.mk/pdf_spisanija/patrimonium_4/06%20=%20018_10%20Spisanie%202011%20Petrula.pdf.

⁵³ Икона “Онуфрий Великий...” ... – С. 90. – Ил. 6; Чубинашвили Г. Н. К вопросу о национальной форме в архитектуре прошлого // Из истории средневекового искусства Грузии. – Москва, 1990. – С. 72, 74.

згадана фреска XIII ст. в церкві верхньосванетського села Лаштхвер⁵⁴. У першому випадку святий орант з клинцюватою бородою по груди виглядає до пояса з-за/з якогось достатньо великого плетеного предмета: чи то кошеля, чи куреня. У другому – крона деревця, уподібнена розпуклій квітці видовженої за горизонталлю форми (чотирибічна із заокругленими кутами), а також розмірами фактично повторює листяний пояс. Так чи дещо інакше, але ці ізоморфні мотиви сприймаються (можуть сприйматися) прототипами плетеного пояса*. Характерно, що таке вбрання нерідко відтворене (бодай частково) навіть у півфігурних зображеннях, де без нього можна обійтися, як, скажімо, фресці XI–XII ст. у скельній церкві Богородиці (ущелина Киличлар) поблизу міста Гйореме⁵⁵ чи долішньому полі ікони XIII ст. “Розп’яття з Деїсусом і святими на полях” (Синай)⁵⁶ та фресці (тондо) XIV ст. у монастирській церкві святого Миколая в селі Рамача поблизу Страгарі (район Шумадія, Сербія)⁵⁷ тощо. Це свідчить, що вказана деталь набула певної ролі ідентифікаційної ознаки (принаймні на початках, особливо у дво- чи багатофігурних композиціях). Прикладами півфігурних відтворень з поясом можуть бути, скажімо, образ на стеатитовій різьбленій панелі XIV ст. (Лондон, Галерея R. Temple)⁵⁸ та долішньому полі ікони XVI ст. “Святитель Миколай з Деїсусом і вибраними святими на полях” (Синай)⁵⁹.

Щодо положення рук, то традиційний репертуар оранта і відсторонення саме в цей час доповнив жест цілковитого упокорення, при якому руки схрещені на грудях⁶⁰. Саме таке положення, характерне для багатьох образів святого Онуфрія Великого пізнього Середньовіччя й раннього Нового часу, застосовано в згаданій синайській іконі “Святі Онуфрій, Антоній, Павло Фівейський”⁶¹. Святий зображений з розгорнутим сувоєм у руці (з молитовним чи гімнографічним текстом). Позаяк ця деталь у давнішній іконографії не зафіксована (принаймні з огляду на доступний візуальний ряд), є підстави виводити її родовід також від XIII ст. Утім, особливої популярності вона набула в мистецькій практиці вже XVI–XVII ст., про що свідчить значна

⁵⁴ *Constantinides E. Byzantine Traditions...* – P. 265.

* Щоправда, в останньому зображенні не виключена імовірність (зважаючи на час появи) наслідування форми самого вінка. Місцевий маляр міг якось бути знайомим з новітніми тенденціями іконографії святого, тому ніби поєднав (намагається поєднати/узгодити) давню схему з новими мотивами. На підтримку такого припущення свідчать і гіпертрофовані розміри бороди, як і його “напарника” – святого Петра Афонського.

⁵⁵ Ікона “Онуфрій Великий...”... – С. 86–87. – Ил. 2–3.

⁵⁶ Там же. – С. 94–95. – Ил. 11–12.

⁵⁷ Index of Christian Art. Country: Serbia.

Site: Ramaca: Ramaca Monastery. Fresco, south wall, showing Onuphrius of Egypt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&site=&view=location&page=140&image=1651>.

⁵⁸ Ікона “Онуфрій Великий...”... – С. 98. – Ил. 15.

⁵⁹ Святитель Николай Чудотворец: иконы, фрески и мозаики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/svyatitel-nikolaj-chudotvorec-ikony-freski-i-mozaiki/>.

⁶⁰ *Сидор О.* Святий Онуфрій Великий... – С. 170.

⁶¹ Ікона “Онуфрій Великий...”... – С. 96. – Ил. 13.

кількість зразків як монументальних, так і станкових⁶². Принагідно необхідно зазначити, що мотив розгорнутого сувою з певним текстом зі Святого письма чи не вперше, принаймні доволі рано, з'явився в іконографії святого Іоана Предтечі. Це підтверджують ікона VI ст. з синайського монастиря святої Катерини Александрійської (Київ, Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків)⁶³, константинопольська кістяна пластина X ст. (Мерсісайд, Національний музей і галерея, Ліверпуль, Великобританія)⁶⁴, зрештою, – аналізована фреска Софії Київської (перша половина/середина 40-х років XI ст.)⁶⁵. Введення мотиву сувою, традиційного для іконографії Іоана Предтечі, пророків загалом, до зображення святого Онуфрія уможливила внутрішня спорідненість духовного чину обох святих (пустельництва) й зумовила потреба наголошення цього внутрішнього зв'язку. Така іконографічна паралель розширила зміст образу, посилюючи ідейний зв'язок з образом Ангела Пустелі – першого новозавітного (християнського) пустиннослужителя⁶⁶. Водночас Іоан Предтеча у християнському богослов'ї – новозавітний передвісник, пророк⁶⁷, а розгорнутий сувій з текстом був атрибутом старозавітних пророків (хоча й не тільки їх), зосібна пророка-пустельника Іллі. Крім того, сам сувій здавна символізував Святе Писання, слово Боже⁶⁸. Отже, його поява в руках святого Онуфрія надавала образу й іншого змістового сенсу – провідництва, хоча й самотнього. З огляду на характер духовного чину, анахорет постає не глашатаєм (у буквальному розумінні) Божого слова, християнських цінностей і/чи пророкувань майбутнього, а їх утіленням, зримим прикладом, а, отже, й духовним провідником.

Принагідно відзначимо, що характеристики типу й зовнішнього вигляду святого Онуфрія, сформовані в XIII ст., майже без змін проіснували у східнохристиянському мистецтві до нашого часу. Їм відповідає, зокрема, образ пустельника серед фресок 1384–1396 рр. роботи Мануїла Євгеніка в

⁶² Див., наприклад, фрески: кінця XVI ст. в трапезній монастиря Діонісіат на Афоні; початку XVII ст. в монастирі Хіландар на Афоні; 1667 р. у соборній церкві в Тополніта, Румунія (див.: Ікона “Онуфрій Великий...” – С. 108–109, 110. – Ил. 28, 29; Pillat C. Pictura murală on epoca Lui Matei Basarab. – București, 1980. – P. 25. – П. 99), ікон: “Св. Онуфрій з житієм” 1650–1670 рр. роботи Емануїла Скорділіса; 1662 р. роботи Емануїла Цанеса; близько 1676 р., з Онуфрійської цвинтарної церкви Соловецького монастиря (див.: Ікона “Онуфрій Великий...” – С. 112, 115. – Ил. 31, 36; Drandaki A. Greek Ikons 14th–18th century. The Rena Andreadis Collection / Translated by J. Avgherinos. – [Milano, 2002]. – P. 124–125).

⁶³ От фаюмского портрета к истокам искусства византийских икон (опыт нового подхода) / Введение-комментарии М. Бор-

будакис. – Гераклеийон, 1998. – С. 29, 31.

⁶⁴ Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections / Edited by David Buckton. – [London, 1994]. – P. 140, 142.

⁶⁵ Попова О. С. Живопись... – С. 322. – Ил. 279.

⁶⁶ Описом середкованим доказом цього виступають парні зображення святих Іоана Хрестителя й Онуфрія Великого, як на іконі першої половини XVII ст. з церкви Різдва Богородиці в Хотинці біля Перемишля (Перемишль, Народовий музей Перемишльської землі): *Biskupski R. Ikony w zbiorach polskich.* – Warszawa, 1991. – S. 38. – П. 73.

⁶⁷ Иоанн Креститель // Христианство. Энциклопедический словарь: В 2 т. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 628.

⁶⁸ Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. – Москва, 1900. – С. 577.

соборі Спаса у місті Цаленджиха (Цаленджихський р-н, край Самеґрело і Зімо Сванеті, Грузія)⁶⁹, на таблетці “Святі Макарій Великий, Онуфрій Великий, Петро Афонський” 1495 р. із Софійського собору в Новгороді Великому (Новгородський державний історико-архітектурний і художній музей-заповідник)⁷⁰, мініатюрі Київського Псалтиря 1397 р.⁷¹, афонської книги зразків XV ст. (РНБ, рук. О.І.58)⁷², фресці 1408 р. в Успенському соборі у Володимирі (Росія)⁷³, згаданій фресці 1418 р. Троїцької замкової каплиці в Любліні. До них можна додати фрески Болгарії: 1493 р. в соборній церкві Кремиківського монастиря святого Георгія⁷⁴, 1599 р. у церкві святого Стефана в місті Несебрі⁷⁵. Їх доповнює чимало фресок та ікон з Греції, зокрема монастирів Афону, частину яких уже згадано⁷⁶, низка вітчизняних деісусних і намісних ікон XV–XVIII ст.⁷⁷, відповідний образ на втраченому дерев’яному різьбленому складні кінця XV–XVI чи XVI–XVII ст. з Кам’янця-Подільського⁷⁸ та різьбленому ручному хресті 1689 р. з церкви Всіх святих у Мошанці біля Сянока (НМЛ)⁷⁹, ряді вітчизняних гравюр XVII–XVIII ст.⁸⁰ Подібна ситуація фіксується і в мистецтві Заходу, хоча й у значно вужчих часових межах,

⁶⁹ Лазарев В. Н. История византийской живописи. – С. 167–168; Там же. Таблицы. – С. 13. – Табл. 536.

⁷⁰ Смирнова Э. С., Лаурина В. К., Гордиенко Э. А. Живопись Великого Новгорода. XV век. – Москва, 1982. – С. 308, 319, 320, 518. – [Ил.]; Евсеева Л. М. Аналогичные иконы в Византии и Древней Руси. Образ и литургия. – Москва, 2013. – С. 328, 330, 489. – [Табл.] 109. Відома також фреска XIV ст. у церкві Успіння на Волотовому полі в Новгороді Великому. Проте, через незадовільний стан збереження, з упевненістю характеризувати деталі зовнішності пустельника не доводиться. Лише здогадно, зважаючи на деякі вцілілі риси, можна припустити, що його зображено з бородою по груди, волоссям по плечі та у власняниці(?). Див.: Икона “Онуфрий Великий...” – С. 92. – Ил. 9.

⁷¹ Киевская Псалтирь... – Л. 130.

⁷² Евсеева Л. М. Афонская книга образов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника. – Москва, 1998. – С. 309.

⁷³ Лазарев В. Н. Андрей Рублев и его школа. – Москва, 1966. – С. 126. – Табл. 109.

⁷⁴ Фрески – Кремиковски монастир Свети Георги II част [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://affresco.livejournal.com/66498.html>.

⁷⁵ St Stephen's Church in Nesseber – St Onuphrius [Електронний ресурс]. – Ре-

жим доступу: <http://www.flickr.com/photos/charlesfred/4893517214/>.

⁷⁶ Див. приміт. 62.

⁷⁷ Сидор О. Ф. Святий Онуфрій Великий... – С. 171, 174–175, 184–186. – (іл.-вклейки між с. 176–177); Його ж. Святий Онуфрій Великий і давнє українське мистецтво // Християнські культури в Україні. – [б. м. і р.]. – Вип. 2. – С. 72, 75.

⁷⁸ [Петров Н. И.]. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской киевской духовной академии. – Киев, 1915. – Вып. 4–5. – С. 34. – Табл. XVIII: 5; Логвин Г. Н. Скульптура та різьбярство XIV – першої половини XVI століття // Історія українського мистецтва: У 6 т. – Київ, 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 109–110, 112–113. – Лл. 66.

⁷⁹ Свенціцка В. Різьблені ручні хрести XVII–XX вв. – Львів, 1939. – Ч. 1: Текст. – С. 29; Там само. – Ч. 2: Ілюстрації. – С. 32. – Лл. 26(2).

⁸⁰ Попов П. Матеріали до словника українських гравірів // Труды Українського наукового інституту книгознавства. – Київ, 1926. – Т. 1. – С. 135, 137–138; Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні. – Київ, 1982. – С. 170; Сидор О. Святий Онуфрій Великий... – С. 207, 211.

зумовлених – випадає гадати – динамічнішим розвитком іконографічної практики. Ізоморфний тип пустельника, який набув тут поширення упродовж XIII ст., мав певне продовження щонайменше в XIV ст. Доказом цього виступає, скажімо, образ XIII–XIV ст. з гроту святих (*im. Grotta Santi*) в селі Кальві Рісорта (провінція Казерта, регіон Кампанія, Італія)⁸¹, з віваря “Мадонна з Емануїлом та святими Лоренцо, Онофріо, Джакомо Маджоре, Барфоломео” (1350–1360) роботи маляра Пуціо ді Сімоне (Флоренція, Галерея Академії)⁸², та ін.

Не зник в історичній перспективі й східнохристиянський (візантійський) канон зразка XI–XIII ст., як, до речі, і його синхронна “альтернатива”, а, водночас – діахронний предтеча. Побутування першого з них засвідчує, зокрема, фреска кінця XIV ст. чи навіть початку XV ст. у церкві святого Стефана в місті Солето (провінція Лечче, регіон Апулія, Італія)⁸³. Попри стосовно пізніше датування, а також пізньоготичну стилістику, за іконографічною схемою він втворює згаданому образу кінця XII – початку XIII ст. з церкви Сан Адріано в Сан-Деметріо-Короне й, на загал, вписується до традиції італо-візантійського мистецтва (як набуток місцевого грецького населення)⁸⁴. До цього ж ряду належить і намісний образ XVI–XVIII ст. з Візантійського музею в селі Педулас (район Нікосії, Західний Кіпр)⁸⁵. Його автори взувалися,

⁸¹ MEDIEVAL-RELIGION Archives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cattedrale-calvirisorta.com/imgrSanti/27.jpg>. Щодо датування фресок, зокрема святого Онофрія, існують різні версії. Згідно з найпоширенішою, вони належать до X–XI ст./кінця X – початку XI ст. (див.: MEDIEVAL-RELIGION Archives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cattedrale-calvirisorta.com/imgrSanti/27.jpg>; Archeologia. Dalla grotta dei Santi dell'Antica Cales alla grotta del Santo di Olevano in provincia di Salerno [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.caserta24ore.it/04072011/archeologia-dalla-grotta-dei-santi-dellantica-cales-alla-grotta-del-santo-di-olevano-in-provincia-di-salerno/>; Calvi Risorta: Cales [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&sl=it&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fwww.antika.it%2F008011_calvi-risorta-cales.html&anno=2; ін.). Утім, переконливішими видаються межі XII–XIV ст. (див.: *Furia F. Le grotte dedicate al culto* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [\[Micaelico/le_grotte_dedicate_al_culto.htm\]\(http://www.micaelico/le_grotte_dedicate_al_culto.htm\)\). Принаймні для образу святого Онофрія, зважаючи на прикмети його іконографічного ладу, найприйнятнішим видається датування XIII–XIV ст.](http://www.ambientece.arti.beniculturali.it/soprintendenza/didattica/2006-07/Culto</p>
</div>
<div data-bbox=)

⁸² ABC Firenze Galleria Fotografica (168) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.abcfirenze.com/GalleriaFotografica.asp?Inizio=166&numRigheUten te=2>.

⁸³ Chiesetta di Santo Stefano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://it.wikipedia.org/wiki/Chiesetta_di_Santo_Stefano; Soletto – Chiesetta di Santa Stefano (XIV) – Affreschi Pareti Laterali [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.flickr.com/groups/grecia-salentina/; *Jacob A., Berger M. La chiesa di Santo Stefano a Soletto.* – [б. м.], 2008.

⁸⁴ Chiesetta di Santo Stefano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://it.wikipedia.org/wiki/Chiesetta_di_Santo_Stefano.

⁸⁵ Góry Troodos [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eturystyka.org/content/view/145/47/>; Pedoulas, Cyprus. Muzeum. The Bizantine Muzeum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pedoulasvillage.com/index.php?option=com_banners&task=click&bid=3&lang=e.

найімовірніше, на місцевому середньовічному малярстві зразка згаданої фрески XII – початку XIII(?) ст. у церкві святого Ніколаоса на даху поблизу Какопетрії, а не продовжували безперервну традицію певного іконографічного укладу. Утім, відмінності положення рук свідчить, щонайменше, про творче наслідування, а, можливо, й існування на Кіпрі іншого (архаїчнішого?) прообразу. Щодо “альтернативного” канону*, то й ним неодноразово послуговувалися майстри східнохристиянського мистецтва пізніших часів. У цьому переконує, зокрема, фреска XIII(?) ст. у церкві Богоматері монастиря Барамус (Дейр ель-Барамус)⁸⁶ та зображення на згаданій частині XVI ст. кістяного різьбленого посоху новгородського архієпископа Микити⁸⁷.

Констатація відмінностей і змін формально-образного зображення святого Онуфрія Великого (Єгипетського) в мистецькій традиції східно- і – часті – західнохристиянського світів на етапах раннього і розвинутого Середньовіччя, властиво – існування впродовж окресленого часу різних канонічних систем (кількісно-структурних моделей) іконографії святого⁸⁸, невідворотно підводить до питання про їх чинники. А. Войтенко, дошукуючись таких у руслі аналізу образотворчої практики коптських монастирів VII–VIII – середини XX ст. з Нижнього Єгипту, дійшов висновку про безпосередню залежність різних типів іконографії фіваїдського пустельника від відмінних описів зовнішності у повній і скороченій (короткій) редакціях тексту “Життя апи Онофріуса анахорета”, що його уклали преподобний Пафнутій (Єгипетський). При цьому автор – вслід за попередниками – керувався загальним постулатом про тексти церковної літератури як першоджерела християнської іконографії Середньовіччя, зокрема, агіографічні тексти як “изначальную” основу “для создания образа святого в христианском искусстве”⁸⁹. Вислід А. Войтенка не викликає сумніву щодо образів святого Онуфрія Великого як старця з предовгим волоссям і бородою, що прикривають наготу, і старця з довгою бородою і/чи волоссям та листяним поясом на стегнах⁹⁰. Але спроба пов’язати з текстом короткої версії “Життя...” святого ще й іконописний тип, знаний з фресок Кападокії (Зміїна церква поблизу Гйореме) і Кіпру (Старий Ермітаж монастиря святого Неофіта поблизу Тала), які є близькими аналогами київському зображенню, а також тип, засвідчений фрескою з Фараса, сприймається відвертою надінтерпретацією. На останніх перелічених зображеннях святий постає помітно інакше, а, отже, і в дещо відмінному ідейно-образному вимірі, ніж в решті іконографічних

* Ідеться про іконографічний тип, у якому наготу частково прикриває лише довга борода і волосся.

⁸⁶ Икона “Онуфрий Великий...”... – С. 91. – Ил. 8; *Войтенко А. А.* Коптская монастырская иконография... – С. 33. – Ил. 2.

⁸⁷ *Бочаров Г. Н.* Прикладное искусство... – С. 99–100. – Рис. 84.

⁸⁸ Див.: *Лосев А. Ф.* О понятии художественного канона // Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. – Москва, 1973. – С. 6–15;

Шило А. В. Канон и пластическое мышление в искусстве средних веков. – Харьков, 2006. – 260 с.

⁸⁹ *Войтенко А. А.* Коптская монастырская иконография... – С. 30. Див. також: Труды отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1985. – Т. 38: Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства. – С. 5, 7–41 (и след.).

⁹⁰ *Войтенко А. А.* Коптская монастырская иконография... – С. 36–37.

структур, зокрема, поширеній у коптському мистецтві. Воднораз самотність зазначених прикладів вимірюється не поодинокими й розрізненими рисами (на рівні окремих деталей), а цілим комплексом сталих – у певних часових і просторових межах – іконографічних характеристик, що й спонукає до їх типологічного групування та виокремлення. Канон XI – початку XIII ст. головний акцент робив на наготі персонажа та довкіллі, знаком якого слугує дендроморфний мотив. І дійсно, образ святого не позначений якимись надмірностями в зовнішності, як-то гіпертрофованою довжиною бороди і/чи волосся, або ж буйною волосяною паростю по всьому тілі, урешті, – специфічним убранням з листя. За винятком наготи, фізичні прикмети аналізованого канону, властиво лик, мало чим різняться (особливо в XI – на початку XII ст.) від відповідних особливостей синхронних образів багатьох інших святих, насамперед деяких старозавітних пророків чи Іоана Предтечі, принаймні вони досить наближені⁹¹. Під цим оглядом саме повна нагота може розглядатися основною ідейно-формальною домінантою образів цієї канонічної системи (як, до речі, і деяких інших представників пустельного чину візантійської іконографічної практики XI–XII ст.). У християнській культурі від початків, голизна була виявом райського періоду історії першолюдей (Адама й Єви), чи вбогості, нужденності, безпорадності (остання переважно стосовно дітей), низького соціального чи скрутного, страдницького становища, у якому опинився той або ж інший персонаж (наприклад, мученик за віру), урешті, – гріховності (образ душі грішника)⁹². Здебільшого ця прикмета зовнішності для світської людини викликала в середньовічному суспільстві крайні форми реагування: співчуття чи різкий осуд, позаяк плоть мислилася, на загал, осердям гріховності. У пустельників, які свідомо залишали світ людей з його побутовими вигодами й суєтністю і гріховністю, оголеність сприймалася насамперед відвертим викликом, антитезою аморальним звичкам суспільного життя, безкомпромісним зреченням від усіх земних благ, наверненням до початкового, райського існування праотців, а також повною відкритістю перед Богом і покірністю Його волі. Підтвердженням таких сенсів є слова преподобного Ісаака Сирійського: "...спокутник Господь заповідав тим, хто зобов'язався іти Його слідами: оголитися і вийти зі світу... І сам Господь, коли починав двобій з дияволом, провадив його в самій сухій пустелі"⁹³. Щодо буйного волосяного покрову постаті святого Онуфрія в інших формально-образних системах (канонах), то він, очевидно, слугував не лише знаками віку і тривалого відлюдництва⁹⁴,

⁹¹ Пор. лик Онуфрія Великого з ликами пророків Іллі, Софронія, першосвященника Аарона, святого Іоана Предтечі у фресковому комплексі Софії Київської (див.: *Попова О. С., Сараб'янов В. Д.* Живопись конца X... – С. 241, 249, 251, 296–297, 322. – [Ил.] 191, 203, 206, 252, 279).

⁹² *Гаузенштейн В.* Культурные предпосылки наготы // Его же. Искусство и общество. – [Москва], 1923. – С. 268, 269,

272, 275, 276.

⁹³ *Исаак Сирин.* Слова постнические // Творения святых отцев в русском переводе, издаваемые при Московской духовной академии. – Москва, 1854. – Т. 23. – С. 106.

⁹⁴ Неприродно довге волосся й борода святого Онуфрія фактично виводили його поза звичну людську подобу. Святий Пафнутій, який зустрів преподобного анахорета у фіваїдській

а й виконував роль прикриття (нейтралізації) наготи, тобто мислився своєрідним природним вбранням. На це неодноразово вказано в коптському тексті “Життя...”, щоправда щодо згаданого в ньому іншого пустельника – Тимофія⁹⁵. Стосовно деревця, то вже сама його присутність в іконографічній структурі канону образу святого пустельника викликає певну асоціацію з життєвим дендрологічним мотивом: пальмою/смоковницею. Але водночас доводиться констатувати, що деревце не наділене, принаймні у більшості відомих зображень, ні параметричними, ні видово-морфологічними характеристиками смокви.

Як уже відзначено, скорочена (VII–VIII ? ст.) і повна (злам X–XI ст.) версії “Життя...”⁹⁶ не зберегли опису усіх основних рис зовнішнього вигляду святого та його антуражу, відображеного в іконографічному каноні XI – початку XIII ст., тому не можуть уважатися його літературними першоджерелами. Такі характеристики, як відомо, відсутні і в інших доступних текстах церковної літератури, зокрема агіографічних. Але, позаяк кожний візуальний образ, що став “фактом церковного мистецтва”, ґрунтувався, найвірогідніше, на літургійній та писемній традиції⁹⁷, випадає припустити існування в минулому відповідного (якогось третього, не доступного наразі) тексту і для образотворчих зразків розглянутого канону.

У світлі наведеного фактажу та спостережень над окремими групами зображень історичний розвиток східнохристиянської іконографії святого Онуфрія Великого на етапах раннього й зрілого Середньовіччя постає досить багатомірним процесом. Упродовж цього періоду фіксується кілька ідейно-формальних систем (канонів) образу пустельника, три з яких відображають найчисленніші предметні ряди, тому вони можуть бути визнані основними. Найхарактернішими іконографічними прикметами першої з них є повна оголеність фігури та надзвичайна (надприродна?) довжина бороди й волосся голови, що частково прикривають тіло (насамперед срамне місце). Другу характеризує повна оголеність фігури, помірна (по груди) або досить значна (по пояс) довжина волосяного покриву, переважно бороди (але недостатня, щоб прикрити тіло), присутність фітоморфного мотиву (деревця/куща) як своєрідної затули для срамного місця. Третій притаманна часткова оголеність фігури, значна або надзвичайна довжина волосяного покриву, передусім бороди і присутність листяного поясу, зрідка – своєрідної “спіднички” для прикриття “срамних уд”. На загал, ці системи (канони) витворюють певну еволюційну послідовність. Проте співвідношення їх

пустелі, охарактеризував його вигляд як “страхотливий”, а волосяний покрив уподібнив до шерсті хижої пантери (за іншої версії перекладу – леопарда) (див.: THE LIFE...). У західноєвропейській культурі Середньовіччя й раннього Нового часу за зовнішністю святий нерідко уподібнювався до так званих “диких людей”, певною мірою зближувався з ними й на ідейно-образному рівні (див.,

наприклад: *Marisa Uberti. Iconografie e significato dell' Homo Selvadego* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.duepassinelmistero.com/Homoselvadego.htm>).

⁹⁵ THE LIFE...

⁹⁶ THE LIFE...; *Войтенко А. А. Коптская монастырская иконография...* – С. 37.

⁹⁷ *Войтенко А. А. Коптская монастырская иконография...* – С. 30, примеч. 1.

між собою не вкладається у прямолінійну схему діахронічної зміни одного канону іншим. Механізм виглядає набагато складнішим, що, урешті, й закономірно з огляду на значну просторову широчінь східнохристиянського світу, а головне – розмаїтість і специфічність розвитку мистецької практики окремих його регіонів та земель. Кожна з перелічених ідейно-формальних систем існувала досить тривалий час, нерідко співіснуючи з наступною, яка лише набувала поширення. Водночас активна фаза їх побутування мала цілком певну тяглість, хоча поки й не визначену в абсолютних часових величинах. Так, для першої системи така фаза вимірюється приблизно VII/VIII–XI ст., для другої – початком XI – початком XIII ст. Щодо третьої, то вона набула помітного поширення тільки від XIII ст. (попри те, що окремі її зразки відомі вже від другої половини XI ст.) і з того часу й досі залишається на чільному місці в християнській іконографії, насамперед – і головне – православних Церков країн візантійського культурного кола. Так само простежуються певні теренові межі поширення кожної з систем, точніше – пріоритети їхньої локації, хоча через очевидну обмеженість джерельної бази про них заледве чи може йтися як доконаний факт. Доступні зразки найдавнішої формально-образної структури походять, переважно, з Долішнього Єгипту, Ефіопії(?) й Півдня Італії (Апенінського півострова). Приклади наступного канону відомі на Балканському півострові (Північна Греція), у Східній Європі (насамперед в Русі-Україні), на Кавказі (Грузія) й півдні Малої Азії (Кападокія), на острові Кіпр і півдні Апенінського півострова. Зразки останнього проаналізованого канону вперше фіксуються на Балканах (Константинополь), але за певний час ця система поширилася у всіх чи майже всіх культурних і релігійних осередках візантійського і по-візантійського, а почасти й західноєвропейського світів.

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені Максима Рильського НАН України*

Александр МУСИН

АННА КИЕВСКАЯ: МЕЖДУ ИСТОРИОГРАФИЕЙ И ИСТОРИЕЙ

О дочери киевского князя Ярослава Мудрого Анне нам известно благодаря немногочисленным западноевропейским источникам, повествующим о ее браке с королем Франции Генрихом I Капетингом (1008–1060; король с 1031) и последующей судьбе вдовствующей королевы. В исторической науке этот брак обычно характеризуется как “экзотический”, “загадочный”, “невероятный” и “необъяснимый”. Впрочем, обстоятельства его заключения будоражили уже воображение современников. Так, жизнеописание внука Генриха и Анны, короля Людовика VI, составленное аббатом Сугерием между 1108 и 1137 гг., повествует о “драгоценном” рубине, который якобы был привезен из Руси в качестве свадебного дара. Внук королевы преподнес камень аббатству Сан-Дени, дабы украсить им оправу тернового венца Спасителя¹. Позднее считалось, что этот рубин был частью короны Людовика Святого, хотя опись королевской сокровищницы 1534 г. никак не комментирует его происхождение². Тем не менее, легенда, согласно которой брачное посольство сопровождалось богатыми дарами, в том числе и “гиацинтом Анны”, укоренилась в науке³. Подобным образом к дарам Анны Ярославны не ранее 1830-х годов было причислено и т.н. Реймское Евангелие⁴, представляющее конволют кириллического текста, датируемого XI в., и глаголической части, созданной в 1395 г. в Эммаусском монастыре в Праге. Существует мнение, что кириллические листки, якобы сопровождавшие Анну из Киева, в Чехию мог привести выросший во Франции император Священной Римской империи Карл IV (1316–1378; император с 1346), однако достоверность этой гипотезы подтвердить затруднительно⁵. Известно, что кодекс попал во Францию только

¹ *Suger, abbé. Vie de Louis VI le Gros. H. Waquet (éd.). – Paris, 1964. – P. 276 (“...preciosissimum jacinctum atave, regis Ruthenorum filie, quod de sua in manu nostra reddens ut corone spinee Domini infigeretur precepit, sanctis martiribus per nos destinavit [Ludovicus rex]”).*

² *Pinoteau H. La symbolique royale française, V^e–XVIIIe siècles. – Paris, 2004. – P. 291–293.*

³ *Bautier R.-H. Anne de Kiev, Reine de*

France, et la politique royale au XIe siècle, étude critique de la documentation // Revue des études slaves. – Paris, 1985. – Vol. 57(4). – P. 550.

⁴ *Тургенев А. И. Древнее известие об Анне Ярославне и славянское Евангелие в Реймсе // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1836. – Т. 9. – С. 229–230.*

⁵ Ср. мнение Владимира Александровича, который вводит эту гипотезу с

в XVI в., определенно – до 1574 г. В XVI–XVIII вв. Евангелие использовалось в ритуале коронации французских монархов⁶. Причины такой сакрализации кодекса остаются неясными, если не принимать в расчет необычность славянской рукописи для библиотеки французского средневековья.

Недоумение, вызванное браком Генриха и Анны, отразилось в обильной историографии, представленной как исследованиями, так и публицистикой и беллетристикой, парадоксальным образом влиявшими друг на друга. По своему объему эта историография существенно превосходит скудный корпус письменных источников, а предположения и гипотезы – возможность интерпретации самих текстов. Многие современные публикации игнорируют обширную библиографию, посвященную истории Франции середины XI в., выводы и наблюдения которой могут сыграть важную роль в изучении темы. Чтобы вернуться к историческим реалиям, необходимо не только освободиться от “историографического бремени”, предварительно оценив его позитивный потенциал, но и постараться подойти к источникам с новым прочтением, поместив их в контекст событий, разворачивавшихся в середине XI в. на Северо-Западе Европы.

Историографический обзор стоит начать с “романтической традиции” XVII в. Тогда брак связывали с “добродетелями” и “красотой” невесты, весть о которых разнеслась по всей Европе. В таком духе высказывался Франсуа-Эд де Мэзерэ (1610–1683), относивший брак к 1044 г.⁷. Столетием позже Пьер-Шарль Левек (1736–1812) сформулировал основные причины союза, некритическое использование которых в различных комбинациях легло в основу практически всех последующих трудов. Прежде всего, французская корона решила на этот шаг из-за влияния Руси на европейскую политику XI в. Другим побудительным мотивом найти невесту на окраине христианского мира было желание избежать конфликта с Римской Церковью, которая запрещала близкородственные браки между правящими домами Европы. В этом союзе был якобы заинтересован и Рим, намеревавшийся таким образом войти в сношения с Русью. Исторические и хронологические неточности (Гита, дочь Харальда, была замужем не за князем Владимиром Ярославичем, а за Владимиром Всеволодовичем, отец которого мог быть женат на византийской аристократке, однако никаких свидетельств, что она была дочерью императора Константина IX Мономаха, не существует) лишь оттеняют основную идею автора:

методологическим ограничением “Прицому вважається...”: Александрович В. Київські аркуші Реймського Евангелія // Реймське Євангеліє Анни Ярославівни. – Львів, 2010. – С. 24.

⁶ Основные исследования и общую информацию см.: *Jadart H. Le Dossier de l'Évangélaire slave à la bibliothèque de Reims. – Besançon, 1902; Жуковская Л. П. Реймское евангелие. История его изучения и текст. Предварительные публикации. [Проблемная группа по экспери-*

ментальной и прикладной лингвистике. Институт русского языка АН СССР]. – Москва, 1978. – Вып. 114; Лосева О. В. Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – Москва, 2001. – № 4. – С. 16; Hawryluk V. L'Évangélaire slave de Reims dit Texte du sacre. – [Milhaud], 2009; Реймське Евангеліє...

⁷ *Mézeray, de, F. E. Histoire de France depuis Faramond jusqu'à maintenant. – Paris, 1643. – Vol. 1. – P. 398–399.*

Ярослав Мудрый был первейшим правителем северных стран, что и сделало его дочерей известнейшими невестами Европы⁸. Идеи П.-Ш. Левека резюмированы следующим образом: в XI в. Русь “была более едина, более счастлива, более могущественна и более обширна, чем Франция”⁹. Рассматривая эти выводы, не стоит забывать, что автор эмигрировал в Россию из революционной Франции, и его оценка не могла не нести на себе отпечаток тогдашней политической ситуации. Схожим образом оценивал причины брака и Вольтер. Он считал, что Генрих посредством этого союза намеревался избежать конфликта с “брачными предрассудками” своего времени, и лишь удивлялся, каким образом в эпоху, когда связи между частями Европы были столь редки, король Франции узнал о существовании принцессы из “*rays des anciens Scythes*”¹⁰.

Среди российских историков Николай Карамзин был первым, кто относительно подробно остановился на обстоятельствах брака Анны, тогда как Василий Татищев и Сергей Соловьев лишь кратко упомянули о нем¹¹. Он датировал французское посольство в Киев 1048 г. и объяснял этот союз в духе построений П.-Ш. Левека¹². Тональность его писаний 1810-х годов хорошо соответствовала роли Российской империи в победе над Наполеоном. Несмотря на кристаллизацию основных мифов об Анне Ярославне в начале XIX в., именно тогда началось собирание корпуса связанных с ней текстов. Это оказалось возможным благодаря новому этапу русско-французских отношений. А. Лобанов-Ростовский, долго живший во Франции по окончании наполеоновских войн, был первым, кто опубликовал акты французских королей, упоминавшие Анну. Причины брака в его освещении оставались прежними: красота невесты и величие Руси, заставлявшее Византию “покупать у нее мир”. Однако автору принадлежит новая мифологема. Обратив внимание на то, что в актах королева именуется то Анной, то Агнессой, и отметив, что второе из имен не встречается в греческом месяцеслове, он “естественно предположил”, что королеве после

⁸ *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et de principales nations de l'Empire Russe. 4e éd. – Paris, 1812. – Т. 1. – P. 208–209.

⁹ France: ses anciennes relations avec la Russie. Histoire du Moyen Age // Dictionnaire chronologique et raisonné des découvertes, inventions, innovations, perfectionnements, observations nouvelles et importations en France, dans les sciences, la littérature, les arts, l'agriculture, le commerce et l'industrie de 1789 à la fin de 1820. – Paris, 1823. – Vol. 7. – P. 466. Александр Лобанов-Ростовский в своем сочинении об Анне Ярославне охотно процитировал эту фразу (“...la Russie était alors plus unie, plus heureuse, plus puissante, plus vaste que la France...”), ошибочно приписав ее самому П.-Ш. Левеку: *Lo-*

banoff de Rostoff A. Recueil de pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès, épouse de Henri Ier, roi de France et fille de Iaross-laf Ier, grand-duc de Russie, avec une notice et des remarques. – Paris, 1825. – P. X.

¹⁰ *Voltaire.* Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII... // *Voltaire F.-M.-A.* Oeuvres complètes. – Paris, 1817. – Vol. 4. – P. 267–268.

¹¹ *Татищев В. Н.* История Российская. – Москва, Ленинград. 1963. – Т. 2. – С. 224; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Москва, 1962. – Кн. 1, т. 1–2. – С. 218.

¹² *Карамзин Н. М.* История Государства Российского. – Москва, 1991. – Т. 2–3. – С. 24, 207–208.

схизмы 1054 г. пришлось принять латинскую веру, что привело к перекрещиванию и перемене имени¹³. Однако нам ничего не известно о канонических предписаниях середины XI в., касающихся перехода из византийского обряда в латинский. Наоборот, существует мнение об отрицательном отношении Римской Церкви к перекрещиванию. Византийская практика перекрещивания латинян при их переходе в восточный обряд известна, начиная с XI–XII вв. Она просуществовала до 1484 г., после чего возобновилась лишь в XVIII в. Такая практика неизменно осуждалась Римской Церковью, которая, за редким исключением, ей не следовала¹⁴. В Московской Руси этот обычай сложился в XV–XVI вв., хотя отдельные свидетельства о нем вроде бы встречаются и в более раннее время. Не исключено, что он стал реакцией на перекрещивание православных в Болгарии, Венгрии и Польше, практиковавшееся в 1360–1370-х годах францисканцами и польским королем Казимиром Великим¹⁵. Однако лишь в период 1620–1667 гг. перекрещивание в Московском царстве получило каноническое одобрение. В этом смысле послание 1059 г. папы Николая II ad Reginem Galliae, не названной по имени¹⁶, на которое ссылается А. Лобанов-Ростовский, никак не доказывает его догадку: папа лишь обращается к одной из своих поданных, обрядовая принадлежность которой его могла не интересовать, тем более, что конфликт между Римом и Константинополем только набирал силу, не затрагивая при этом остальную Европу.

Вместе с тем двойственность именования Анны в королевских актах заслуживает внимания. Употребление форм *Agne / Agnes* ограничивается лишь двумя грамотами ее сына Филиппа, датируемыми в пределах 4 августа – 25 ноября 1060 г. Начиная с 14 мая 1061 г., королева упоминается в документах только с “православным” именем, а в грамоте 1063 г., данной аббатству Сан-Крепан-ле-Гранд в Суассоне, вообще ставит свою уникальную кириллическую подпись “АНАРЪННА”. После кончины в актах *pro remedio animae* она вновь фигурирует как Анна¹⁷. Информация последней группы источников

¹³ Lobanoff de Rostoff A. Recueil de pièces historiques sur la reine Anne... – P. V–X, 20, 51.

¹⁴ Gill J. Byzantium and the Papacy, 1198–1400. – New Brunswick, 1978. – P. 40, 74–77.

¹⁵ Мейендорф И., прот. Византия и Московская Русь: Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV в. – Paris, 1990. – С. 86, 391–392.

¹⁶ Epistola Nicolai II pape ad Annam reginam // Recueil des Historiens des Gaules et de la France / M. Bouquet (éd.). – Paris, 1767. – Т. 11. – P. 653–654.

¹⁷ Перечень королевских актов, упоминающих Анну, и обоснование их хронологии см.: Prou M. Recueil des actes de Philippe Ier, roi de France (1059–1108). – Paris, 1908. – N° II. – P. 7 ([11] (“cum matre regina”;

1060 г., после 4 августа); n° III. – P. 12 ([2] (“cum regina matre”; 1060 г.); n° IV. – P. 14 ([29] (“Agne Regine”; 1060 г., после 4 августа); n° V. – P. 17 ([6] (“A. Regina”; 1060 г., после 4 августа); n° VI. – P. 20 ([2] (“matris ejus Agnetis”; 1060 г., 25 ноября); n° X. – P. 31, 433 ([12] (“matris nostre Anne”), [28] (“Annae reginae”; 1061 г., 14 мая); n° XIV. – P. 43 ([8] (“genitricis mee Anne”; 1060–1061 гг.); n° XVI. – P. CXXXIV, 48 (кириллическая подпись “АНАРЪННА”; 1063 г.); n° XVIII. – P. 53 ([6] “Anna regina”; 1065 г., 26 января); n° XIX. – P. 56 ([4] “matre”; 1065 г., до 4 августа); n° XXXII. – P. 98 ([19] “Anna regina”; 1067 г.); n° XXXVI. – P. 106 ([6] “A. gratia Dei Francorum regina”; 1060–1067 гг.); n° XLIII. – P. 121 ([20] “mater mea nomine Anna”; 1069 г., до 4 августа);

крайне важна, поскольку Церковь традиционно поминала усопших с тем именем, которое они имели или принимали в момент кончины.

Ситуация с использованием “латинизированного” имени королевы может быть понята, исходя из реконструируемой практики королевской канцелярии того времени. При молодом короле Филиппе ее составляли архиканцлер, архиепископ Реймский Гervasий, канцлер Бодуан и нотариус Евстафий¹⁸, т. е. те же лица, которые занимались делопроизводством короля Генриха до его кончины в 1060 г. Очевидно, в своей деятельности они руководствовались ономастиком, сложившимся при покойном монархе.

Анна фигурирует лишь в трех грамотах своего супруга, что, по мнению исследователей, само по себе исключительно¹⁹. Форму имени королевы в акте, подписанном между 23 мая 1059 г. и 4 августа 1060 г. в пользу аббатства св. Ремигия в г. Санс, и в акте в пользу аббатства Сан-Мор-дэ-Фоссэ (12 июля, между 1054 и 1058 гг.), установить не удалось²⁰. Однако существовал еще один документ, относимый к октябрю 1055 г. – августу 1060 г. и подтверждающий возрождение архиепископом Гervasием монастыря св. Никезия в Реймсе. Акт ныне утрачен, но он цитируется в церковной переписке XVII в. Здесь Анна определенно названа “*Agnes*”²¹.

Однако факт кириллической подписи королевы 1063 г. способен подтвердить, что прожив более 10 лет во Франции, Анна сохранила не только свое имя, но и особенности славянского произношения латинских слов, отсылающие нас к южному диалекту восточнославянского языка²².

н° LXXV. – P. 191 ([19] “*Anne matris Philippi regis*”; 1075 г., до 23 мая); н° CXXX. – P. 330 ([9] “*Anna*”; 1072–1092 гг.).

¹⁸ Prou M. Recueil des actes de Philippe... – P. LXVIII. По поводу методов работы королевской канцелярии в это время см.: Guyotjeannin O. Les actes d’Henri Ier et la chancellerie royale dans les années 1020–1060 // Comptes rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles Lettres. – Paris, 1989. – Janvier-mars. – P. 81–97; Ejudem. Les actes établis par la chancellerie royale sous Philippe Ier // Bibliothèque de l’École des chartes. – Paris, 1989. – T. 147. – P. 29–48; Ejudem. Actes royaux français. Les actes des trois premiers Capétiens (987–1060) // Typologie der Königsurkunden (Kolloquium der Commission Internationale de Diplomatie in Olmütz 30.8.–3.9.1992) / J. Bistrický (Hrsg.). – Olomouc, 1998. – P. 43–63; Dufour J. Typologie des actes de Philippe Ier (1060–1108) et de Louis VI (1108–1137), rois de France // Typologie der Königsurkunden... – P. 65–99.

¹⁹ Dhondt J. Sept femmes et un trios des rois // Contributions à l’histoire économique

et sociale. – Bruxelles, 1964–1965. – T. 3. – P. 53.

²⁰ Soehnée F. Catalogue des actes d’Henri Ier, roi de France: 1031–1060. – Paris, 1907. – P. 103–105, 125–126. – N° 102, 123.

²¹ Flodoard de Reims. Metropolis Remensis historia / G. Marlot (ed.). – Insulis, 1666. – T. 1. – P. 646 (“*Praesentat Regis Henrici et uxoris ejus Agnetis libera donatione, cum suo et successoris sui Philippi praecepto et confirmatione*”). Ср.: Soehnée F. Catalogue des actes... – P. 105–106. – N° 104.

²² О подписи и полемике см.: Thomas A. Essai de philologie française. – Paris, 1898. – P. 159–165; Raynaud G. Рец. на: Thomas A. Essai de philologie française. – Paris, 1898 // Bibliothèque de l’École de chartes. – Paris, 1898. – T. 59(1). – P. 420–421; Gamillscheg E. Zum Lautwert von altrussische ъ: Ana Rъina // Zeitschrift für slavische Philologie. – Heidelberg, 1927. – Bd. 4. – S. 141–142; Thomson A. Nochmals über Ana Rъina // Zeitschrift für slavische Philologie. – Heidelberg, 1928. – Bd. 5. – S. 392–393; Vossler K., Berneker E. Zur Unterschrift der Königinmutter Anna Verfasser Erschienen // Archiv für slavische

Представляется, что новое положение королевы-матери в регентском совете позволило ей со временем отказаться от “навязанной” формы собственного имени. Уникальное использование кириллической подписи стоит рассматривать как культурно-антропологический жест, символизирующий победу средневековой женщины-аристократки над внешними обстоятельствами²³. В связи с этим нельзя не пожалеть, что Анне не нашлось места на страницах книги, посвященной женщинам династии Капетингов²⁴.

Я не останавливаюсь здесь подробно на истории с обнаружением в XVII в. в аббатстве Вилльер в г. Серни (Фэртэ-Аллэ, Эссон) фрагментированной надгробной плиты, сегодня утраченной, с предполагаемой надписью “*Hic jacet domina Agnes uxor quondam Henrici regis*”. Плиту, по собственному утверждению, видел известный знаток древностей иезуит Клод-Франсуа Менэстрие (1631–1705), однако позднее это известие было воспринято критически²⁵.

Philologie. – Berlin, 1929. – Bd. 42. – S. 258–261; Ekblom R. Ana гина: eine Namenunterschrift der Enkelin des schwedischen Königs Olov Skötkonung. – Uppsala, 1930; Черных П. Я. К вопросу о подписи французской королевы Анны Ярославны // Доклады и сообщения филологического факультета Московского государственного университета. – Москва, 1947. – Вып. 3. – С. 27–31; Мельников Е. И. О языке и графике подписи Анны Ярославны // Славянское языковедение: Сб. статей / В. В. Виноградов (ред.). – Москва, 1959. – С. 113–119; Shevelov G. Y. On the So-called Signature of Queen Ann of France (1063) // Ligiustic and Literaru studies. 3: Historical and Comparative Linguistics / M. A. Jazayery (ed.). – Hague, 1978. – P. 249–256; Shevelov G. Y. On the So-called Signature of Queen Ann of France (1063) // Ejudsem. In and around Kiev. – Heidelberg, 1991. – P. 44–51; Холодильник А. Н. Автографы Анны Ярославны – королевы Франции // Русская речь. – Москва, 1985. – № 2. – С. 109–113; Зализняк А. А. Подпись Анны Ярославны и вопрос о не книжном письме в древней Руси // Антропология культуры. – Москва, 2005. – Вып. 3: К 75-летию Вяч. Вс. Иванова. – С. 139–147; Poppe A., Poppe D. Anna Regina. Przyczynek paleograficzny // Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 2006. – Т. 71. – S. 239–246; Ejudsem. The Autograph of Anna of Rus', Queen of France // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 2009. – Vol. 34. – P. 401–406.

²³ Анджей и Данута Поппэ, обратив внимание на то, что в самом акте 1063 г. королева-мать никак не упоминается, так

же связывают появление кириллической подписи с необычайными обстоятельствами. Заметив этот пропуск, очевидно, осознанно допущенный канцелярией и регентским советом с целью устранить Анну от дел, вдовствующая королева, по их мнению, в эмоциональном порыве собственноручно восстановила свои права, поставив здесь свою подпись и намеренно сделав славянские буквы крупнее латинских литер: *Poppe A., Poppe D. The Autograph of Anna of Rus'...* – P. 403–404, 406. Напротив, Юрий Шевелев, считая, что подобная подпись в качестве скрепы документа не характерна для королевских грамот того времени, полагал, что кириллическая надпись была нанесена на документ позднее кем-то из окружения королевы или даже из членов аббатства (sic!) в виде пояснения: *Shevelov G. Y. On the So-called Signature...* – P. 250.

²⁴ *Capetian women* / К. Nolan (ed.). – New York, 2003.

²⁵ *Menestrier Cl.-F. Nouvelles découvertes pour l'histoire de France* // *Journal des Savants*. – Paris, 1682. – 22 juin. – P. 188; *Anselme de Sainte-Marie. Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, des grands officiers de la Couronne et de la Maison du Roy*. – Paris, 1725. – Т. 1. – P. 73. Критическое отношение к находке см.: *Gallia Christiana in provincias ecclesiasticas distributa: qua series omnium archiepiscoporum, episcoporum et abbatum regionum omnium quas vetus Gallia complectebatur...* / J.-V. Le Clerc (ed.). – Paris, 1770. – Т. 12. – P. 242.

Впрочем, изготовление подобных кенотафов²⁶ хорошо вписывается в наши знания о развитии средневековых надгробий во Франции XIII в.²⁷, однако какую-либо связь королевы, скончавшейся в XI в., и обители, основанной в 1220-х годах, предположить затруднительно. Нельзя, однако, не вспомнить, что среди первых благотворителей аббатства в 1220–1230-х годах упомянуты *cambellanus domini Ludovici* Эрлуаний де Мелан и его жена *Agnes*²⁸, а также другая *Agnes*, вдова Арсье Бери, которая, по преданию, стала первой аббатисой женской общины²⁹. Если надгробная плита принадлежала кому-то из них, то не исключено, что уважаемый антиквар действительно мог ошибаться. Интересно, однако, отметить, что главная часовня аббатства действительно была посвящена св. Анне, память о чем сохраняется до сих пор в названии местной улицы, ведущей к обители.

Следующий этап историографии приходится на время военно-политической Антанты России, Франции и Великобритании и связан с именем Амадея Кэ де Сан-Эмура. Это был подходящий момент, чтобы напомнить о славных исторических связях союзников. Сам брак с принцессой из далекой страны, согласно автору, был вызван желанием обзавестись потомством для укрепления династии Капетингов, поскольку предшествующие браки Генриха были бездетны. Получил развитие в его труде и миф о богатых свадебных дарах, среди которых уже оказались и “золотые византийские монеты”³⁰. Сложение Антанты повлияло на историческую публицистику, посвященную Анне³¹, и даже породило “драму в пяти действиях с прологом”³².

²⁶ О такой интерпретации и даже возможном перенесении останков Анны в Виллер см.: *Velly P. F., abbé. Histoire de France, depuis l'établissement de la monarchie jusqu'au règne de Louis XIV.* – Paris, 1775. – P. 385.

²⁷ *Dectot X. Pierres tombales médiévales: sculptures de l'au-delà.* – Paris, 2006. – P. 37–38.

²⁸ *Fleureau B. Histoire de l'Abbaye de Notre-Dame de Villiers: de l'Ordre de Cîteaux, au diocèse de Sens, près La Ferté Alais...: 1220–1669.* – Fontainebleau, 1893. – P. 14, 113.

²⁹ *Ibidem.* – P. 18, note 26.

³⁰ *Caix de Saint-Aymour A. Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois au XIe siècle.* – Paris, 1896.

³¹ *Голубовский П. В. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны // Киевская старина.* – Киев, 1886. – Т. 54. – С. 12–16; *Buteau H. La princesse Anne // La Nouvelle Revue.* – Paris, 1893. – Т. 85. – P. 297–306; *Тимирязев В. А. Французская королева Анна Ярославна // Исторический вестник.* – Санкт-Петербург, 1894. – Т. 55. –

С. 198–209; *Лебединцев П., прот. О посещении Киево-Софийского собора герцогом Монпансье в 1883 г. и его жертвовании собору // Исторический вестник.* – Санкт-Петербург, 1894. – Т. 55. – С. 886.

³² *Воротников А. П. Анна Ярославна – королева Франции (1051–1060).* – Москва, 1901 (2-е изд.: Москва, 1903; 3-е изд.: Париж, 1930). Перипетии французских отношений с Восточной Европой в XX в. всегда способствовали появлению публикаций, порожденных, по меткому выражению Робера-Анри Ботье (*Bautier R.-H. Anne de Kiev... – P. 541*), скорее доброй волей, чем здравым смыслом (*Paléologue M. Anna-Iaroslawnna, reine de France (1051–1075).* – Paris, 1940; Тысяча лет франко-русских отношений (выставка архивных документов в Париже) // Исторический архив. – Москва, 1960. – № 5. – С. 174; *Grunwald, de, C. Anne de Russie reine de France // Miroir de l'Histoire.* – Paris, 1964. – № 174. – P. 674–680; *Levron I. Anne de Kiev, princesse russe, reine de France // Miroir de l'histoire.* – Paris, 1972. – № 268. – P. 118–125; *Timey J. Anne de Kiev, princesse russe, reine de France et comtesse de Valois.* – Paris, 1975).

Однако именно в эту эпоху появились публикации источников и исследования, посвященные правлениям Генриха I и Филиппа I, которые смогли ответить на ряд вопросов, касающихся количества свадебных посольств, а также даты самого брака³³. Очевидно, в Киев отправилось только одно посольство в 1049 г., в котором одновременно участвовали епископ шалонский Роже, упомянутый в т.н. Реймской глоссе³⁴, и Госселан де Шони, епископ Мо, совместно с Кларием Готье, которые фигурируют в Хронике Клария из Санса³⁵. Несмотря на то, что эти лица были упомянуты источниками по отдельности, речь должна идти об одном и том же событии. Свадьба, согласно таким источникам, как *Annales Vindocinenses*, *Gesta pontificum Cameracensium* и *Vita sancti Lietbertis*, состоялась на праздник Пятидесятницы 19 мая 1051 г. одновременно с посвящением св. Лиетберта в епископы Камбрэ³⁶. Однако эти историки практически не затрагивали тем, связанных с причинами самого брака. Рискуем предположить, что они приняли гипотезу о стремлении Капетингов избежать конфликта с папством из-за “кровосмесительных” союзов. Впрочем, хорошо известно, что уже Отгон Великий в 972 г. и Гуго Капет в 987 г. ссылались на это обстоятельство в надежде на династические браки с Византией. Исследователи справедливо считают такие заявления частью стратегии по укреплению собственной легитимности через родство с императорами ромеев³⁷.

Напомним, что Гуго Капет, пытаясь реализовать брачный проект с Византией, рассчитывал на заключение брака между своим сыном Робертом

³³ *Soehnée F.* Catalogue des actes d'Henri Ier, roi de France: 1031–1060. – Paris, 1907; *Prou M.* Recueil des actes de Philippe Ier, roi de France (1059–1108). – Paris, 1908. – P. XVII–XX; *Fliche A.* Le Règne de Philippe Ier, roi de France (1060–1108). – Paris, 1912. К сожалению, нам не удалось познакомиться с диссертацией Фредерика Соэнэ “Исследование жизни и царствования Генриха I, короля Франции, 1008–1060”, которая осталась неопубликованной (см. о ней: *Soehnée F.* Étude sur la vie et le règne de Henri Ier, roi de France, 1008–1060 // *École nationale des chartes: Positions des thèses soutenues par des élèves de la promotion 1891 pour obtenir le diplôme d'archiviste-paléographe.* – Paris, 1891. – P. 45–51; *Gauthier L.* Chronique et mélanges // *Bibliothèque de l'école des chartes.* – Paris, 1891. – T. 52. – P. 174).

³⁴ *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France.* – Paris, 1904. – T. 38: Reims, t. 1 / Par H. Lorient. – P. 23.

³⁵ *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis* // *Bibliothèque historique de l'Yonne, ou collection de légendes: chroniques et documents divers* / L.-M. Duru, abbé (éd.). –

Auxerre, 1863. – T. 2. – P. 506. См. также: *Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens, dit de Clarius* / M. Gilles, R.-H. Bautier (éd.). – Paris, 1979.

³⁶ *Halphen L.* Recueil d'annales angevines et vendômoises. – Paris, 1903. – P. 62; *Ex vita Sancti Lietberti Episcopi Cameracensis, Auctore Radulpho, coaëvo S. Sepulchri Monacho* // *Recueil des Historiens des Gaules et de la France* / M. Bouquet (éd.). – Paris, 1767. – T. 11. – P. 481; *Gesta Lietberti episcopi* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (далее – MGH SS). – Hannover, 1846. – T. 7: *Gesta episcoporum Cameracensium* / L. C. Bethmann (ed.). – P. 490–492; *Raoul de Cambrai (de Saint-Sépulcre). Vita Lietberti episcopi Cameracensis* / A. Hofmeister (ed.) // MGH SS. – Leipzig, 1934. – T. 30(2). – P. 80. См. также: *Bautier R.-H.* Sacres et couronnements sous les Carolingiens et les premiers Capétiens // *Annuaire Bulletin de la Société d'Histoire de France.* – Paris, 1987. – T. 102. – P. 7–56.

³⁷ *Vasiliev A.* Hugh Capet of France and Byzantium // *Dumbarton Oaks Papers* (далее – DOP). – Washington, D.C., 1951. – Vol. 6. – P. 231; *Soehnée F.* Étude sur la vie... – P. 45.

и, скорее всего, Анной, дочерью императора Романа II и сестрой Василия II и Константина VIII, которая стала впоследствии супругой князя Владимира Святого и бабкой Анны Ярославны. А. Поппэ считал, что уже в январе 988 г. при французском дворе стало известно, что Анна выходит замуж за Владимира³⁸. Это заставило французскую дипломатию отказаться от своих планов, возможно, на время. Франсуа Оливье-Мартан заметил, что брак Генриха и Анны 60 лет спустя стоит рассматривать как своеобразный способ реализовать мечту, некогда лелеемую Гуго Капетом и Гербертом Аврилакским, будущим папой Сильвестром II – облагородить род “европейских выскочек” союзом с императорской семьей³⁹. Даже сегодня во французской историографии принято считать, что Капетинги обязаны имени Филиппа, неизвестному франкам, браку с Анной, которая по материнской линии происходила из Македонской династии⁴⁰. По их мнению, это способно подтвердить верность Капетингов “византийской стратегии”. Не исключая такой возможности, заметим, что среди Рюриковичей и македонских династов в Византии это имя не было известно. В то же время оно присутствует в латинском календаре. Дата рождения Филиппа незафиксирована, но она могла приходиться на день памяти апостола⁴¹.

В XX в. появились новые попытки объяснить русско-французский брак. В ряде случаев его инициативу приписывали князю Ярославу, который стремился установить систему брачных политических альянсов с правящими европейскими домами⁴². Исследователи ссылаются обычно на сообщение Ламберта Херсфельдского под 1042–1043 гг. о русском посольстве в Гослар и неудачной попытке брака дочери “короля Руси”, предположительно, Анны, с германским императором Генрихом III⁴³. По мнению Александра Назаренко, этот отказ и вынудил Ярослава Мудрого

³⁸ *Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus' Byzantine-Russian Relations between 986–89 // DOP. – Washington, D. C., 1976. – Vol. 30. – P. 232–235.*

³⁹ *Olivier-Martin F. Études sur les régences. – Paris, 1931. – T. 1: Les Régences et la majorité des rois sous les Capétiens directs et les premiers Valois (1060–1375). – P. 23.*

⁴⁰ *Theis L. Histoire du Moyen Âge Français: chronologie commentée de Clovis à Louis XI: 486–1483. – Paris, 1992. – P. 94; Favier J. Dictionnaire de la France médiévale. – Paris, 1993. – P. 51; Dunbabin J. What's in a Name? Philip, King of France // *Speculum*. – Cambridge, 1993. – Vol. 68(4). – P. 949–968; Guillorel H. Onomastique, marqueurs identitaires et plurilinguisme. Les enjeux politiques de la toponymie et de l'anthroponymie // *Onomastique, droit et politique*. – Paris, 2012. – T. 64. – P. 11–50.*

⁴¹ См. также: *Hallieva-Boiché O. Les Anglo-Saxons, les Francs, les Scandinaves: un*

éclairage nouveau sur leurs relations avec les états slaves à travers les noms royaux // Camenulae. – Paris, 2010. – N° 6: Tranferts et échanges: l'interculturalité. – P. 5–6 (<http://www.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/Anglo-saxSlaves-2.pdf>). А. и Д. Поппэ полагают, что это имя могло быть дано новорожденному в связи с проповедью апостола Филиппа у скифов (*Poppe A., Poppe D. The Autograph of Anna of Rus' ... – P. 402*), к которым византийская этногеография возводила руссов, однако, это мнение, как кажется, не было присуще латинской историографии.

⁴² *Dhondt J. Sept femmes et un trios des rois... – P. 55–56; Hellmann M. Die Heiratspolitik Jaroslavs des Weisen // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Berlin, 1962. – Bd. 8. – P. 7–25.*

⁴³ *Lamperti Hersfeldensis Annales / O. Holder-Egger (ed.) // MGH SS. Rer. Germ. – Hannover, Leipzig, 1894. – Vol. 38. – P. 58.*

искать союза с европейскими монархиями, который был бы направлен против Германии. Помимо Генриха, в него мог войти и венгерский правитель Андрей I Арпадович, хотя точная дата его брака с Анастасией Ярославной остается неизвестной. Исследователь также полагает, что после провала русского похода на Константинополь в 1043 г. франко-русский союз мог быть направлен и против Византии⁴⁴.

В других случаях инициатива приписывалась французской короне. Владимир Пашуто, который относил свадебное посольство в Киев к 1048–1049 г., полагал, что король рассчитывал на помощь Руси в борьбе с “феодальной лигой” графа Рауля IV де Крепи. Одновременно король был заинтересован в союзе с русским князем, рассчитывая на помощь варяжской дружины в борьбе с нормандцами⁴⁵. Эпизодическое участие руссов, возможно, варяжских наемников, в противостоянии Византии с норманцами в Южной Италии действительно известно источникам. Конкретно речь шла о битве при Каннах в 1018 г. между византийским войском во главе с катепаном Василием Воиоаннесом и армией лангобардов под предводительством Мелуса из Бари, который привлек на свою сторону нормандских наемников Жильбера Буатера⁴⁶, и битве при Мелфи 16 марта 1041 г.⁴⁷ Интересно, что это предположение, весьма умозрительное, в некотором смысле может оказаться верным.

Франко-киевский союз рассматривался и в контексте геополитики. Ги Лобришон считал, что он занимал определенное место в “новой

⁴⁴ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых и политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 559; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. 4: Западноевропейские источники / А. В. Назаренко (сост., пер. и коммент.). – Москва, 2010. – С. 137–138, прим. 80.

⁴⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 9, 132–133; *Его же*. Русско-скандинавские отношения и их место в истории ранне-средневековой Европы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1970. – Вып. 15. – С. 53–55.

⁴⁶ *Ademarus Cabannensis. Historia Francorum* / G. Waitz (ed.) // MGH SS. – Hannover, 1841. – Т. 4. – P. 140 (III, 55); *Ejusdem. Chronique* / Y. Chauvin, G. Pon (intr. et trad.). – Turnhout, 2003. – P. 208–209 (III, 55) (“Richardo vero comite Rotomagi, filio Richardi, Normannos gubernante, multitudo eorum cum duce Rodulfo armati Romanam, et inde conivente papa Benedicto Apuliam aggressi, cuncta devastant. Contra

quos exercitum Basileus intendit, et congressione bis et ter facta, victores Normanni existunt. Quarto congressu cum gente Russorum victi et prostrati sunt et ad nichilum redacti, et innumeri ducti Constantinopolim, usque et exitum vitae in carceburis tribulati sunt. Unde exivit proverbium: Grecus cum carruca laporem capit”).

⁴⁷ *Cecaumeni strategicon: et incerti scriptoris de officiis regii libellus* / V. Wasilewski, V. Jnshtedt (ed.) // Записки историко-филологического факультета Императорского С.-Петербургского университета. – Petropolis, 1896. – Т. 38. – P. 30; *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // *Его же*. Труды. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 1. – С. 296 (“Mense Martio, decimoseptimo intrante, factum est proelium Normannorum et Graecorum juxta fluvium Dulibentis. Et ceciderunt ibi multi Russi et Obsequiani”). См. также: *Anonymous. Annales Baresnes* / G. Pertz (ed.). MGH SS. – Hannover, 1844. – Vol. 5. – P. 54.

наступательной стратегии римского христианства"⁴⁸. Возможно, автор имел в виду активизацию латинской Церкви на Востоке накануне схизмы 1054 г. Источники ничего не знают о подобной "наступательной" стратегии. Впоследствии, даже если схизма 1054 г. и нашла некоторое отражение в византийской и переводной древнерусской литературе⁴⁹, взаимное отлучение папского легата и константинопольского патриарха не изменило кардинально характер отношений христианского Востока и Запада, о чем уже говорилось выше.

Высказывались предположения о связи этого брака с отношениями Франции и Германии. Жан Донд отметил, что Генрих Капетинг решил вступить в брак с Анной почти сразу после его примирительной встречи с императором Генрихом III в октябре 1048 г. в Ивуа (Кариньян, Шампань-Арденны) в результате военной кампании 1043–1045 гг. в Бургундии. Возможно, именно тогда Анна была упомянута как возможная невеста короля, о которой немецкий двор знал по крайней мере с 1043 г. после неудачного сватовства в Госларе. Автор полагал, что Генрих мог согласиться с этим предложением, поскольку папский престол занимал ставленник императора, а конфликт из-за Лотарингии так и не был улажен. Робер-Анри Ботье, напротив, полагал, что брачный союз имел антигерманский характер, поскольку его инициатива могла принадлежать проводшему несколько лет в аббатстве Ключни в Бургундии, польскому правителю Казимиру Обновителю, супругой которого была тетка Анны и сестра Ярослава Мария Добронегга⁵⁰.

"Германский" и даже "германо-русский след" в этом браке увидел и Саблоч де Важе⁵¹. Согласно его гипотезе, вторая супруга Генриха в 1034–1044 гг., "другая Матильда", иногда опускаемая историографией⁵², которую источники выводят "*ex cesarum progenie*" и называют "*neptis Heinrici Imperatoris*"⁵³, была Матильда Фризская, племянница Генриха III и дочь Людольфа Фризского и Гертруды Эгесхайм. Другая их дочь – Ида Фризская или Ида из Эльсдорфа от своего первого брака с Липпольдом

⁴⁸ Journal de la France et des Français. Chronologie politique, culturelle et religieuse de Clovis à 2000 / F. Cibiel (dir.). – Paris, 2001. – P. 171.

⁴⁹ Павлов А. С. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – Санкт-Петербург, 1878; Cicurov I. Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropolitens Ephraim im Codex Vaticanus Graecus 828 // Fontes Minores / L. Burgman, S. Dieter (Hrsg.). – Frankfurt am Main, 1998. – Bd. 10. – S. 319–356; Kolbaba T. M. The Byzantine Lists: Errors of the Latins. – Urbana, 2000.

⁵⁰ Bautier R.-H. Anne de Kiev... – P. 545.

⁵¹ Vajay, de, S. Mathilde, reine de France inconnue Contribution à l'histoire poli-

tique et sociale du royaume de France au XIe siècle // Journal des savants. – Paris, 1971. – T. 4. – P. 241–260.

⁵² Dhondt J. Sept femmes et un trios des rois... – P. 53, 54; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях... – С. 559; Древняя Русь в свете зарубежных источников... Западноевропейские источники... – С. 102, 138.

⁵³ Miracula sancti Benedicti ab Adrevaldo, Aimoino, Andrea, Radulfo Tortario et Hugone de Sancta Maria, monachis Floriacensibus scripta / E. de Certain (ed.). – Paris, 1858. – P. 252; Ex Continuatione Historiae Aimoini monachi Floriacensis // Recueil des Historiens des Gaules et de la France / M. Bouquet (éd.). – Paris, 1767. – T. 11. – P. 276.

Штаденским⁵⁴ имела четверых детей, в том числе дочь Оду, которая вышла замуж за брата Анны Святослава Ярославича⁵⁵. Таким образом, вторая супруга Генриха оказывается не только близкой родственницей германского императора, но и свойственницей киевского князя. Если это так, то Генрих был традиционен в своей брачной политике, поскольку его первая невеста, тоже Матильда, скончавшаяся ребенком в 1033 г., была дочерью императора Конрада II.

Эта гипотеза могла бы многое объяснить. Даже «римский фактор» нашел бы здесь свое основание, поскольку Ода была не только внучатой племянницей германского императора, но и состояла в родстве с папой Львом IX (1049–1054) из рода Эгесхаймов. Ее бабка Гертруда приходилась тому сестрой («*soror Leonis papae*»)⁵⁶. Также известно, что епископ Бруно, ставший папой Львом, во время своего пребывания на кафедре в Туле (1026–1049), активно участвовал в подготовке свадьбы Генриха I и дочери Конрада II в 1030-х годах, а также встречи короля и императора в Ивуа в 1048 г.⁵⁷

Однако эта гипотеза сталкивается с непреодолимыми хронологическими противоречиями. Как было убедительно показано А. Назаренко, Ода не могла появиться на свет ранее 1040-х годов, и ее брак с князем Святославом относится к 1071–1072 гг. Заключение брака могло стоять в связи с конфликтом между тремя сыновьями Ярослава Мудрого. Именно в это время Всеволод и Святослав имели возможность рассчитывать на альянс с Германией и Данией, направленный как против Польши, так и ее союзника Изяслава⁵⁸. Брак Святослава и Оды, бывший элементом этой политической комбинации, конечно, не мог повлиять на события, случившиеся за двадцать лет до него.

Женитьбу на Анне связывали и с внутривосточными проблемами французского короля. Стремление создать независимую от местной аристократии власть вынудило Генриха отказаться от таких браков, которые бы связали его с одним из кланов Франции⁵⁹. Некоторые исследователи продолжают придерживаться мнения, что Капетинги стремились

⁵⁴ По поводу возможного отождествления «*Lippoldi, filii domine Glismodis*» с Лютпольдом Бабенбергом, маркграфом Венгерской марки, см.: *Lechner K. Die Babenberger: Markgrafen und Herzoge von Österreich, 976–1246.* – Wien, 1996; *Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях...* – С. 512–514.

⁵⁵ Отметим, что существует и другие отождествления русского супруга Оды. См.: *Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle // Orientalia Christiana.* – Roma, 1927 – Т. 35. – P. 7. – Tabl. 1, n° 22, 25; *Кашианов С. М. Была ли Ода Штаденская женой великого князя Святослава Ярославича? // Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе*

этнополитических и культурных связей. Тез. докл. / А. П. Новосильцев (ред.). – Москва, 1994. – С. 16–18.

⁵⁶ *Annales Stadenses auctore Aiberto // MGH SS.* – Hannover, 1859. – Vol. 16: *Annales aevi Suevici / J. M. Lappenberg (ed.).* – P. 319.

⁵⁷ *Bur M. Léon IX et la France (1026–1054) // Léon IX et son temps. Actes du colloque internationale / G. Bischoff, B. M. Tock (éd.).* – Turnhout, 2006. – P. 243–244.

⁵⁸ *Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях...* – С. 512, 514–529.

⁵⁹ *Werner K. F. Il y a mille ans, les Carolingiens: fin d'une dynastie, début d'un mythe // Annuaire-Bulletin de la société de l'histoire de France.* – Paris, 1993. – Années 1991–1992. – P. 87.

избегать конфликта с Римом из-за кровнородственных браков. Важную роль здесь играют труды Патрика Корбэ, который считает, что именно канонические проблемы привели к заключению “самого экзогамного брака в династической истории Франции”⁶⁰. Однако, оценивая этот фактор, нельзя не обратить внимание на определенные противоречия в церковной политике XI в. в отношении браков в запрещенных степенях родства. Сам П. Корбэ вынужден приводить дополнительную аргументацию, чтобы доказать последовательность папской политики в этом вопросе⁶¹. Источники свидетельствуют о снисходительной реакции папы Льва IX на союз Бодуана VI Фландрского и Рихильды д’Эно в 1051 г., а также брак Вильгельма Нормандского и Матильды Фландрской, изначально запрещенный в 1049 г., но впоследствии одобренный. До этого Бруно, как епископ Тула, не отреагировал в 1043 г. на “кровосмесительный” брак Генриха III и его двоюродной сестры Агнессы из Пуатье. Все это заставляет предполагать, что позиция Церкви в этом вопросе была достаточно гибкой.

Что же касается “романтической традиции”, то она получила свое развитие в формировании национальной идентичности и идеологии в различных этнических и культурных контекстах. Несмотря на то, что подобная литература зачастую способствовала консервации в массовом сознании ряда неисторических представлений об Анне Ярославне, она, тем не менее, поддерживала в обществе интерес к этой персоне и объективно не только формировала общественную потребность в преодолении расхожих мифов, но и, служа своеобразным *contradictio in contrarium*, указала пути преодоления историографического кризиса через отказ от устоявшегося в литературе набора мнений.

Особую роль образ Анны был призван сыграть в развитии украинской культуры и общества с точки зрения их европейской судьбы. Еще в начале – первой половине XX в. деятели украинского возрождения заинтересовались этой темой. Иван Франко перевел сочинение А. Кэ де Сан-Эмура об “Анне-Русинке”⁶², а Илько Борщак и Иван Филипчак посвятили Анне исторический очерк и художественную повесть⁶³. В дальнейшем эта тема получила развитие в публикациях представителей украинской диаспоры и связанных с ней учебных и научных организаций⁶⁴ как подсознательный

⁶⁰ Corbet P. Autour de Burchard de Worms: l’Église allemande et les interdits de parenté: IXème – XIIème siècle. – Frankfurt am Main, 2001. – Vol. 1. – P. 264; *Ejusdem*. In multis orbis partibus. Léon IX et les interdits de parenté (1049–1054) // Léon IX et son temps. Actes du colloque internationale / G. Bischoff, V. M. Tock (éd.). – Turnhout, 2006. – P. 347.

⁶¹ *Ejusdem*. Autour de Burchard de Worms... – P. 137–146, 262–263; *Ejusdem*. In multis orbis partibus. – P. 343, 347.

⁶² *Ке де Сент-Емур А.* Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа. – Львів, 1909 (репринт. – Київ, 1991).

⁶³ Борщак І. Анна Ярославна, королева Франції // Стара Україна. – Львів, 1925. – Т. 6. – С. 99–104; Филипчак І. Анна Ярославна – королева Франції. – Дрогобич, 1995 (репринт).

⁶⁴ Небелік М. Анна Ярославна, українська княжна на королівському престолі Франції в XI сторіччі. – Paris, 1952; Sokol E. D. Anna of Rus: Queen of France // The new review: A Journal of East-European History. – Toronto, 1973. – Vol. 13(4). – P. 3–13; Hallu R. Anne de Kiev, Reine de France. – Rome, 1973; Verhun J. Anne de Kiev, Reine de France, et le rôle du Comté de

элемент евроинтеграции⁶⁵, использующий исторические параллели, а также в самой Украине⁶⁶.

Стоит напомнить и роль этого образа во внешней политике Украины. В июне 2005 г. президент Виктор Ющенко торжественно открыл в г. Санлис во Франции памятник Анне, созданный скульптором Валентином Знобой. В феврале 2007 г. он провел переговоры с властями г. Фюрстенфельдбрук (Бавария, ФРГ) о передачи Украине частицы мощей св. Эдигны из Пуха⁶⁷. Католическая святая (†1109, память 26 февраля), согласно житию, была дочерью не названного по имени французского короля, однако предание усвоило роль ее отца именно Генриху I. Известно, что у Генриха и Анны было три сына: Филипп (1052–1053–1108), Роберт (1055–1060) и Гуго (1057–1102), а также дочь Эмма, родившаяся, возможно, в 1054 г. Однако о судьбе Эммы нам ничего не известно, и надежно связать ее с Эдигной не представляется возможным.

В России “романтическая традиция” приобрела вид исторической публицистики⁶⁸, подчеркивавшей величие державы, или же “гендерного” исследования⁶⁹. Эти сочинения не привнесли в развитие сюжета ничего нового, а смешение стилей иногда приводило к феномену “дамской” публицистики⁷⁰. Здесь можно встретить мифы о том, что Анна написала свое имя на “брачном контракте”, а король, “по неграмотности”, поставил “крестик”⁷¹, что Анна совершила “гражданский подвиг”, принесла клятву на привезенном с собой “славянском евангелии”, что в “письмах к отцу” (sic!) Анна описывала Париж как “хмурый и некрасивый”, а французов –

Flandre, Baudouin V, pendant sa régence // Société des Amis du vieux Dunkerque. – Dunkerque, 1982. – P. 5–11; *Gregorivich A. Anna Yaroslavna bibliography: a selected annotated bibliography of Anna of Kiev, Queen of France 1051–1071 and princess of Ukraine.* – Toronto, 2002; *Bogomoletz W. Anna of Kiev: An Enigmatic Capetian Queen of the Eleventh Century: A Reassessment of Biographical Sources* // French History. – Oxford, 2005. – Vol. 9. – P. 299–323.

⁶⁵ Подобным образом образ Анны пытались использовать и в русской православной и католической эмиграции: *Таубе М.* Рим и Русь в до-монгольский период // Католический временник. – Париж, 1928. – Кн. 2. – С. 1–33.

⁶⁶ *Висоцький С. О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – Київ, 1991; *Хорунжий Ю., Якимів Ю.* Сага про Ярославових доньок. – Київ, 2004; *Горбенко С.* Королівський некрополь в церкві аббатства Сен-Дені та королева Франції Анна Ярославна // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів,

2004. – Кн. 1. – С. 202–212. См. синтез в: *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – Київ; Ніжин, 2010.

⁶⁷ *Vita Edigna von Puch* // Acta sanctorum. Editio novissima / J. Bollandus, J. B. Carnandet, H. Godefridus (eds.). – Paris, 1865. – Vol. 3: Februarius. – P. 668; *Sauser E.* Edigna von Puch // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon / W. F. Bautz (Hrsg.). – Hamm, 1999. – Bd. 16. – S. 431–432.

⁶⁸ *Кулинич Д. Д.* Анна Ярославна, королева Франции // Вопросы истории. – Москва, 1967. – № 2. – С. 217–218; *Карпов А. Ю.* Ярослав Мудрый. – Москва, 2001. – С. 381–385.

⁶⁹ *Пушкарёва Н. Л.* Женщины Древней Руси. – Москва, 1989. – С. 22–25; *Морозова Л. Е.* Русские княгини. – Москва, 2004.

⁷⁰ *Семенкова Т. Г.* Судьба русской царевны Анны Ярославны // Наука и жизнь. – Москва, 2004. – № 5. – С. 84–89.

⁷¹ Ср.: *Мавродин В. В.* Древняя Русь: происхождение русского народа и образование Киевского государства. – Москва, 1946. – С. 268.

как неграмотных и нечистоплотных⁷². В качестве “источника” при этом вполне мог использоваться и роман Антонина Ладинского “Анна Ярославна – королева Франции” (1961), положенный в основу фильма Игоря Масленникова “Ярославна – королева Франции” (1978), и даже детская книга Ольги Гурьян для “младшего школьного возраста” “Повесть о верной Аниске” – воображаемой служанке Анны Ярославны (1967).

Такая ситуация характерна не только для Восточной Европы. Образ Анны участвует и в мифотворчестве вокруг ее предполагаемой матери Ингигерды-Ирины, дочери шведского правителя Олафа Шотконунга. Традиция, возникшая между 1439 и 1556 гг., связывает с ней погребение княгини по имени Анна в Софийском соборе в Великом Новгороде⁷³. Канонизация Анны Новгородской в XV в. получила неожиданное развитие в современной Швеции, особенно в Сигтуне, где активно распространяется почитание Ингигерды как “шведской православной святой”. Образ Анны в этом региональном культе восходит к публицистике и “скандинавскому патриотизму”. Так, утверждается, что она произвела во Франции сенсацию своей “образованностью”, а ее сын Филипп был лишен “идеалов эпохи викингов”⁷⁴.

“Анномания” не обошла стороной и Францию, где основным жанром стал “дамский роман” и даже детская литература⁷⁵. Это проявилось и в общественной сфере, где известны как учебные организации, например, французский лицей Анны Киевской в Украине, так и культурные ассоциации. Еще в 1999 г. в Верхней Гаронне было создано общество культурного обмена Франция-Украина “Анна Киевская”, а в 2013 г. – ассоциация в Марселе с таким же названием, ориентированная на сотрудничество с Россией. Можно упомянуть созданное в 2013 г. в Дижоне агентство недвижимости “Анна Киевская”, директор которого Гэль де Крепи стремится таким образом подчеркнуть свою связь с графом Раулем де Крепи, вторым мужем Анны.

Краткий обзор популяризации образа Анны дан здесь не случайно. Существование параллельных сюжетов в публицистике и в научной литературе ставит вопрос об ответственности историков за присущий массовому сознанию антиисторизм в этом вопросе. Стоит подвести итог нашим наблюдениям и наметить перспективные направления исследований.

Прежде всего, необходимо отказаться от “романтических” версий, хотя некоторые авторы до сих пор полагают, что “roman d’amour” в средневековом браке хоть и “маловероятен, но не невозможен”⁷⁶. Стремление

⁷² Ср.: *Druon M.* The History of Paris from Caesar to St Louis. – London, 1966. – P. 70–71.

⁷³ Янин В. Л. Некрополь Софийского собора: церковная традиция и историческая критика. – Москва, 1988. – С. 128–129, 134–140.

⁷⁴ *Edberg R.* Viking princess, Christian saint: Ingegerd, a woman in the 11th century. – Sigtuna, 2005. – P. 47–48. Критику см.: Корпела Ю. Святая Анна Новгородская: факт и правда в истории // Российская история. – Москва, 2009. – № 3. –

С. 107–116.

⁷⁵ *Deforges R.* Sous le ciel de Novgorod. – Paris, 1990; *Witochynska O.* La reine oubliée: Anna Yaroslavna – Reine de France. – Paris; Munich, 1990; *Dauxois J.* Anne de Kiev, reine de France. – Paris, 2003; *Monchaux M.-Cl.* Anne de Kiev: La petite princesse des neiges. – Paris, 2009.

⁷⁶ *Santinelli E.* Des femmes éplorées? Les veuves dans la société aristocratique du haut Moyen Âge. – [Villeneuve d’Ascq], 2003. – P. 245.

избежать союзов в близких степенях родства вряд ли было определяющим в силу гибкости церковной практики. В некоторых случаях ссылки на подобные проблемы были частью дипломатической стратегии. Мнение о международном авторитете Киевской Руси, с которой европейские монархи стремились заключить брачные союзы, стоит рассматривать как мотивированное историко-политическими причинами конца XVIII–XIX вв. Несмотря на то, что в действиях Ярослава Мудрого просматривается некоторая брачная политика, ее успех определялся, в конечном счете, интересами европейских правителей. Глобальные причины не были ответственны в середине XI в.: по остроумному замечанию Р.-А. Ботье, было бы неосторожно приписывать слабому Генриху I широкие геополитические замыслы⁷⁷. Большинство королевских браков в различных частях бывшей Каролингской империи стремилось к созданию местных союзов *sanguinis affinitas*⁷⁸, утверждающих войну и мир на границах собственных анклавов.

Исходя из этих соображений и нужно оценивать брак Генриха и Анны. Остается понять, какими политическими заботами был окружен Генрих в этот момент. Скорее всего, они были связаны с началом противостояния Франции и герцогства Нормандского. На мысль о связи брака с обострением франко-нормандских отношений наводит идеальное совпадение общей хронологии конфликта и реализации свадебного проекта. Подготовка к свадьбе разворачивается между подписанием королевского диплома аббатству Сан-Медар в Суассоне 23 мая 1048 г.⁷⁹, когда Генрих и Вильгельм еще выступают союзниками после разгрома в 1047 г. восставшей нормандской знати в битве при Валь-э-Дюн, и открытым конфликтом между ними в начале 1050-х годов⁸⁰. Первые трения и переориентация королевской политики на союз с Годфруа Мартелом начались после осады нормандцами Донфрона и Алансона, захваченных накануне графством Анжу. Если изначально король в целом мог благосклонно отнестись к позиции Нормандии в этом конфликте, то впоследствии он воспринял усиление молодого Вильгельма, до сего времени находившегося под королевским покровительством, как угрозу своей власти.

Многое зависит от уточнения даты этих событий. Обычно осада обоих замков и союз короля с Анжу относится к 1050–1052 гг.⁸¹ Однако это

⁷⁷ *Bautier R.-H.* Anne de Kiev... – P. 545.

⁷⁸ *Depreux Ph.* Princes, princesses et nobles étrangers à la cour des rois mérovingiens et carolingiens: alliés, hôtes ou otages? // *L'étranger au Moyen Âge. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public.* Göttingen, Juin 1999 / Cl. Govard (dir.). – Paris, 2000. – P. 147.

⁷⁹ *Soehnée F.* Catalogue des actes d'Henri... – P. 84–85. – N° 80.

⁸⁰ *Dhondt J.* Les relations entre la France et la Normandie sous Henri Ier // *Normannia.* – Caen, 1939. – T. 12. – P. 465–486.

⁸¹ *Dhondt J.* Henri Ier, l'Empire et l'Anjou (1043–1056) // *Revue belge de philologie et d'histoire.* – Bruxelles, 1946. – Vol. 25(1–2). – P. 98, 100, 102, 104; *Douglas D. C.* William the Conqueror: The Norman impact upon England. – London, 1964. – P. 383–390; *Barlow F.* William I and the Norman Conquest. – London, 1965. – P. 16; *Bates D.* The dates of William II's campaigns against Geoffrey Martel, 1048–1052 // *Ejusdem.* Normandy before 1066. – London; New York, 1982. – P. 255–256; *Potts C.* Normandy 911–1144 // *A Companion to the Anglo-Nor-*

мнение было оспорено еще Луи Хальфаном, что получило дополнительное обоснование в трудах Оливье Гийо и Жерара Луиза, предложивших “высокую хронологию” событий. Согласно их построениям, осада Донфрона происходила одновременно с нормандской оккупацией расположенных неподалеку городов Сэ и Пассэ. Эти события должны были произойти до сентября 1049 г., поскольку на синоде в Реймсе в начале октября Ив из Беллема, новый епископ Сэ, был вынужден оправдываться за пожар, случившийся в кафедральном соборе из-за нашествия неких “разбойников”⁸². Наиболее вероятно, речь шла о нормандцах.

Подозрения короля в отношении Вильгельма могли лишь усилиться после Реймского собора 3–5 октября 1049 г.⁸³, на котором сам Генрих и большинство его епископов отсутствовали под предлогом похода против “неких мятежников”⁸⁴. Если О. Гийо полагал, что речь действительно могла идти о военной компании против графства Анжу и осаде Мульерна в 1049 г.⁸⁵, то другие историки скептически восприняли подобное оправдание⁸⁶. Король, обвинявшийся в симонии, явно не был заинтересован в присутствии на этом соборе своих епископов и стремился избежать встречи с папой, активно выступавшим против королевского вмешательства в дела Церкви⁸⁷. Жан-Франсуа Лемаринье пытался дополнительно объяснить отказ Генриха приехать в Реймс его враждебностью к императору Генриху III, союзнику нового папы⁸⁸. Позиция короля резко контрастировала с благожелательным присутствием императора на синоде в Майнце в конце 1049 г. Реймский собор действительно высказался против симонии и против участия короля в назначении аббатов и епископов⁸⁹.

man World / C. Harper-Bill, E. van Houts (eds.). – Rochester; New York, 2003. – P. 23.

⁸² Guillot O. Le comte d'Anjou et son entourage au XIe siècle. – Paris, 1972. – Vol. 1. – P. 69–72; Louis G. La Seigneurie de Bellême X^e–XIIe siècles, dévolution des pouvoirs territoriaux et construction d'une seigneurie de frontière aux confins de la Normandie et du Maine à la charnière de l'An mil. – Flers, 1993. – T. 1. – P. 356–358. См. также: Halphen L. Le comté d'Anjou au XIe siècle. – Paris, 1906.

⁸³ По поводу собора и его хронологии новую работу см.: Morelle L. Le concile de Reims de 1049 et le statut de l'abbaye de Montier-en-Der. Avec l'édition du faux précepte de Louis le Pieux en faveur de l'Église de Reims (BM2 835) // Francia-Forschungen zur westeuropäischen Geschichte. – Paris, 2001. – Bd. 28(1). – P. 91–113.

⁸⁴ Anselmi Remensis historia dedicationis ecclesiae sancti Remigii apud Remos // Patrologiae cursus completus. Series latina / J.-P. Migne (ed.). – Paris, 1880. – T. 142. –

Col. 1415–1440; Anselme de Saint-Remy. Histoire de la dédicace de Saint-Remy / J. Hourlier (éd., trad.) // La Champagne bénédictine: contribution à l'année saint Benoît: 480–1980: actes de la Journée d'histoire monastique du 22 mars 1980. – Reims, 1981. – P. 179–297.

⁸⁵ Guillot O. Le comte d'Anjou et son entourage... – P. 72–73.

⁸⁶ Hefele, von, K. J. Histoire des conciles d'après les documents originaux. – Paris, 1871. – Vol. 6. – P. 299–312; Fliche A. La Réforme grégorienne. – Louvain, 1924. – Vol. 1. – P. 143.

⁸⁷ Amann E., Dumas A. L'Église au pouvoir des laïques (888–1057) // Histoire de l'Église: depuis les origines jusqu'à nos jours / A. Fliche, V. Martin (dir.). – Paris, 1940. – Vol. 7. – P. 102–103.

⁸⁸ Lemarignier J.-F. Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987–1108). – Paris, 1965. – P. 99.

⁸⁹ Amann E., Dumas A. L'Église au pouvoir... – P. 96; Sacrorum conciliorum nova

Исследователи полагают, что авторитету Генриха был нанесен существенный ущерб⁹⁰.

Если французский епископат практически отсутствовал на соборе, то нормандские епископы активно участвовали во всех его сессиях. Из 20 епископов, бывших на соборе, пятеро прибыли из Нормандии⁹¹. Они оказались усилены новоизбранным епископом Сэ Ивом, политически связанным с герцогом Вильгельмом⁹². Исследования показывают, что нормандский провинциальный синод представлял собой весьма замкнутую группу епископов, подчинявшуюся герцогу⁹³. Таким образом, действия Вильгельма в Реймсе могут рассматриваться как оппозиция Генриху.

Внимания заслуживает еще один эпизод, имевший место на соборе. Именно тогда папа не благословил брак Вильгельма Нормандского и Матильды Фландрской⁹⁴, все же состоявшийся в самом начале 1050-х годов. Известно, что бабка Матильды Элеонора Нормандская, жена Болдуина IV Фландрского (1012-1013–1067), приходилась Вильгельму теткой, будучи дочерью герцога Нормандии Ричарда II Доброго (963–1026) и родной сестрой отца Вильгельма – Роберта Великолепного (1000–1035). Соответственно, невеста была двоюродной племянницей герцога Вильгельма и находилась с ним в пятой степени родства, что подпадало под канонический запрет, одобряемый папой Львом IX. Однако, как мы уже отметили, церковная политика в этом вопросе была достаточно гибкой, и в данном случае, как и во многих других, первоначальный запрет был обойден участниками предполагаемого альянса.

Очевидно, этот брачный союз между Нормандией и Фландрией планировался уже во второй половине 1049 г. И нормандский и французский матримониальные проекты приходятся практически на одно и то же время, характеризующееся серьезными политическими и дипломатическими изменениями в Северо-Западной Европе. Именно тогда не только формируется политический альянс Фландрии и Нормандии и происходит разрыв между Вильгельмом и Генрихом, последний из которых заключает союз с Анжу, но и начинают складываться новые отношения между Нормандией и Англией. Согласно рукописи "D" "Англо-Саксонской хроники", в начале 1050-х годов Вильгельм побывал на Британских островах, а осенью 1051 г. граф Евстафий Булонский, вассал Фландрии и зять английского короля Эдуарда Исповедника, также нанес последнему визит. Известно, что в 1049 г. император Генрих III пытался использовать английский флот против Фландрии, и весьма

et amplissima collectio / J. D. Mansi (ed.). – Florence, 1774. – Т. 19. – Col. 627.

⁹⁰ Fliche A. La Réforme grégorienne. – Vol. 1. – P. 143.

⁹¹ Amann E., Dumas A. L'Église au pouvoir... – P. 103.

⁹² Louis G. La Seigneurie de Bellême... – P. 357.

⁹³ Foreville R. The Synod of the province of Rouen in the eleventh and twelfth century // Church and government in the Middle Ages: Essays presented to C. R. Cheney on his Seventieth Birthday / C. N. L. Brooke et al. (eds.). – Cambridge, 1976. – P. 34–37.

⁹⁴ Hefele, von, K. J. Histoire des conciles... – P. 310.

возможно, что оба визита имели своей целью нейтрализовать эту потенциальную угрозу⁹⁵.

Можно предполагать, что союз, который начал складываться между Нормандией, Фландрией и Англией в 1049–1051 гг., был усилен женитьбой Вильгельма на Матильде. Непосредственно после 1051 г., согласно Гийому из Пуатье и Гийому Жюмьежскому, король Эдуард избрал герцога Вильгельма своим преемником⁹⁶. Роль брака Юдифи, сводной сестры Бодуана IV, с ярлом Тостигом Годвинсоном, который приходится на это же время, в сложении тройственного союза не вполне очевидна. Так, Фрэнк Барлоу, который изначально сопоставил эти события⁹⁷, позднее заметил, что в 1051–1052 гг. союз Бодуана Фландрского и Годвина Уэссекского, сложившийся в результате этого брака, мог угрожать как планам английского короля, так и нормандского герцога. Действительно, Годвин, вынужденный бежать из Англии после конфликта с королем Эдуардом, в 1051–1052 гг. нашел убежище именно во Фландрии, с помощью которой позднее и вернулся к власти⁹⁸.

Таким образом, уже во время французского посольства в Киев в 1049 г. можно предполагать рост политической напряженности между Францией и Нормандией. Точная последовательность событий неизвестна, и противники в течение некоторого времени могли предпринимать дипломатические маневры в поисках компромисса. Так, во время осады Мульерна осенью 1049 г. войска короля и герцога еще могли действовать заодно, если верить сведениям Гийома из Пуатье⁹⁹. Один из королевских актов сообщает, что Вильгельм мог находиться при дворе Генриха в Витри-о-Лож осенью 1052 г., однако политический смысл такого визита неизвестен, тогда как подлинность самого акта вызывает сомнение у некоторых историков¹⁰⁰. Однако, в любом случае, период 1049–1051 гг. должен рассматриваться как поворотный момент во взаимоотношениях короля Генриха и герцога Вильгельма, особенно если мы согласны с ранней датой осады Донфрона. В такой ситуации решение Генриха найти новую королеву может рассматриваться как “симметричный ответ” на политические маневры Вильгельма и его предстоящий брак.

⁹⁵ Barlow F. William I and the Norman Conquest. – P. 16–17; Douglas D. C. William the Conqueror... – P. 169.

⁹⁶ Об этом см.: Bouet P. Les relations entre les Scandinaves, l'Angleterre et la Normandie avant la bataille de Hastings // La tapisserie de Bayeux. Une chronique des temps vikings? Actes du colloque international / S. Lemagnen (dir.). – Bonsecours, 2009. – P. 73, 75.

⁹⁷ Barlow F. William I and the Norman Conquest. – P. 16.

⁹⁸ Barlow F. Edward the Confessor. – Berkeley; Los Angeles, 1970. – P. 119–120.

⁹⁹ Guillaume de Poitiers. Histoire de Guillaume le Conquérant [Gesta Guillelmi ducis Normannorum et regis Anglorum] / R. Foreville (éd.). – Paris, 1952. – P. 16; Bates D. The conqueror's adolescence // Anglo-Norman Studies. – Woodbridge, 2003. – Vol. 25. – P. 15.

¹⁰⁰ Bates D. William the Conqueror's wider western European world // The Haskins Society Journal. Studies in Medieval History. – Woodbridge, 2006. – Vol. 15. – P. 74; Fauroux M. Recueil des actes des ducs de Normandie de 911 à 1066. – Caen, 1961. – P. 297–299. – N° 127. О подлинности см.: Guillot O. Le comte d'Anjou et son entourage... – P. 105–106.

Остается понять, каковы могли быть политические мотивы брака с далекой княжной в условиях сложения на Северо-Западе Европы политической коалиции морских держав, которая потенциально угрожала власти короля Генриха. Считаем возможным предположить, что этот брак преследовал своей целью союз Франции с правителем Норвегии Харальдом I Сигурдарсоном, женатым на Елизавете, другой дочери Ярослава Мудрого и сестре Анны. Естественно, речь идет о плохо отраженном в источниках правлении “самого загадочного” из Капетингов, который “продолжает оставаться фантомом для историков”¹⁰¹, и короля Норвегии, история которого также не написана до конца¹⁰². Однако франко-норвежские контакты в эту эпоху определенно существовали, а военная активность норвежского конунга в Северном море превращала его в идеального союзника против альянса морских держав.

Харальд вступил в брак с Елизаветой, скорее всего, зимой 1044–1045 гг. и получил власть над частью Норвегии в 1046 г.¹⁰³ Если о претензиях Харальда на датскую корону хорошо известно, то его политика в отношении Англии до событий 1066 г. остается неясной. Как преемник конунга Норвегии Магнуса I Олавсона (†1047) в силу его соглашения 1036 г. с правителем Дании Хёрдакнутом (†1042), сыном Кнута Могучего и Эммы Нормандской, Харальд Суровый Правитель мог рассматриваться как возможный претендент на английскую корону, хотя его права здесь оказываются более дискуссионными¹⁰⁴. Полагаем, что формирование амбиций Харальда Сигурдарсона в отношении Англии должны восходить именно к концу 1040 – началу 1050-х годов.

Подобные амбиции могли послужить основой для его альянса с Генрихом, направленного против Нормандии, правитель которой получает в это время шанс занять английский престол. Морские набеги конунга, названного Адамом Бременским *fulminis septentrionis*, простирались от Оркнейских островов и Исландии до Дании и славянских земель¹⁰⁵, и Харальд

¹⁰¹ Подобные оценки см.: Calmette J. Trilogie de l'histoire de France. – Paris, 1948. – Vol. 1. – P. 177; Petit-Dutaillis C. Frédéric Soënnée // Bibliothèque de l'École des chartes. – Paris, 1942. – T. 103. – P. 367; Dhondt J. Quelques aspects du règne d'Henri Ier, roi de France // Mélanges d'histoire du Moyen Âges dédiés à la mémoire de Louis Halphen / C. E. Perrin (éd.). – Paris, 1951. – P. 199.

¹⁰² Christophersen A. Royal Authority and Early Urbanization in Trondheim during the Transition to the Historical Period // Archaeology and the Urban Economy: Festschrift to Asbjørn / E. Herteig, S. Myrvol (ed.). – Bergen, 1989. – P. 91–135. См. об этом периоде: Bagge S. Eleventh century Norway: the formation of a Kingdom // The Neighbours of Poland in the

11th century / P. Urbańczyk (ed.). – Warsaw, 2002. – P. 29–47.

¹⁰³ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 2012. – С. 483–485.

¹⁰⁴ Barlow F. The Norman Conquest and beyond. – London, 1983. – P. 72; Neveux F. Harald le Sévère, roi Norvège : le grand oublié de la tapisserie de Bayeux // La tapisserie de Bayeux. – P. 56.

¹⁰⁵ Adam Bremensis. Hamburgische Kirchengeschichte // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. – Hannover, Leipzig, 1917. – T. 3: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / B. Schmeidler (ed.). – P. 159 (III. 17).

вполне мог создать угрозу морскому сообщению между Нормандией, Англией и Фландрией. Некоторые историки приписывают ему разорение Хедебю в 1050 г.¹⁰⁶, а присутствие скандинавов, возможно, норвежцев на берегах Ла-Манша и во Фландрии в 1048–1050 гг. упомянуто в “Англо-Саксонской хронике”¹⁰⁷. К тому же, Харальд оказывается не первым норвежским конунгом, имевшим союзные отношения с континентальными правителями. Олав Харальдссон уже состоял на службе у герцога Нормандии Ричарда II во время его конфликта с Эдом II, графом Блуа, в 1013–1014 г. Известие об этом союзе было трансформировано норвежским хронистом монахом Теодорихом в загадочную информацию, что Вильгельм Нормандский использовал конунга против короля Франции Роберта¹⁰⁸.

Адам Бременский оказывается единственным автором-современником описываемых событий, повествующим об отношениях норвежского конунга и Европы. Защищая юрисдикцию гамбургских архиепископов над Норвегией, которую Харальд постоянно ставил под сомнение, Адам не мог относиться к нему непредвзято. В этой связи представляет особенный интерес его сохля о том, что Харальд сумел установить церковные связи с “Галлией” и отправлял туда на ординацию своих епископов¹⁰⁹. Если Адольф Дитлер Йоргенсон (1840–1897) полагал, что “*in Galliam*” должно означать Аквитанию, то Стефан Ковье предложил видеть здесь Нормандию¹¹⁰. Общеизвестно, однако, что у Адама Бременского “*Gallia*” могла обозначать территории к западу от Рейна вообще. Учитывая такое архаичное употребление термина, стоит предположить, что оно отсылает нас скорее к “*metropolitanae Remensis*” и “*Galliae Belgica*”, а не к “*Normandiae*” и “*metropolitanae Rothomagensis*”. В сообщении Адама можно увидеть указание на церковные контакты между Харальдом Норвежским и Генрихом Французским. Вообще же, континентальные клирики достаточно активно проявляли себя как на Британских островах, так и на Скандинавском полуострове¹¹¹.

¹⁰⁶ *Neveux F.* Harald le Sévère... – P. 55.

¹⁰⁷ *Abrams L.* England, Normandy and Scandinavia // *A Companion to the Anglo-Norman World* / C. Harper-Bill, E. van Houts (eds.). – Rochester; New York, 2003. – P. 54. – Notes 69, 70.

¹⁰⁸ *Theodoricus Monachus.* Historia de antiquitate regum Norwagensium // Monumenta historica Norvegiae: latinske Kildeskriver til Norges Historie i Middelalderen / G. Strom (ed.). – Kristiania, 1880. – P. 22 (XIII) (“Willelmus dux Normanniae adsciverit eum sibi contra Robertum regem Franciae”). См. также: *Bauduin P.* La première Normandie (X^e–XIe siècles). Sur les frontières de la haute Normandie: identité et construction d’une principauté. 2e éd. – Caen, 2006. – P. 182; *Coviaux S.* Norvège et Normandie au XIe

siècle // *Annales de Normandie.* – Caen, 2005. – Т. 55(3). – P. 199, 200–203; *Gesta Normannorum ducum* of Wiliam of Jumièges, Orderic Vitalis, and Robert of Torigni / E. van Houts (ed.). – Oxford, 1995. – Т. 2. – P. 26–28 (V. 12).

¹⁰⁹ *Adam Bremensis.* Hamburgische Kirchengeschichte. – P. 160 (III. 16, 17; schol. 68, 69) (“Haraldus rex ab illo die direxit episcopos suos in Galliam”). См. также: *Helle K.* The organisation of the twelfth-century Norwegian church // *St Magnus Cathedral and Orkney’s twelfth-century renaissance* / B. Crawford (ed.). – Aberdeen, 1988. – P. 47.

¹¹⁰ *Coviaux S.* Norvège et Normandie... – P. 208–209.

¹¹¹ *Hare M.* Cnut and Lotharinga: Two Notes // *Anglo-Saxon England.* – Cambridge, 2000. – Vol. 29. – P. 261–278.

История женитьбы Генриха на Анне имеет еще одно совпадение с событиями церковной истории Франции и Норвегии. В данном случае речь идет о почитании св. Климента Римского. Именно на рубеже 1040–1050-х годов в обеих странах вновь пробуждается интерес к культуре этого святого¹¹². Средневековая французская рукопись “Псалтырь Одальрика”, сохранившаяся в копии XII в., содержит т.н. Реймскую глоссу¹¹³. Здесь сообщается, что Одальрик, канонник собора в Реймсе, попросил епископа Шалонского Роже II (1042–1066), члена посольства в Киев (*Chiou*), собрать сведения относительно мощей св. Климента, которые, по его знанию, некогда находились в Херсонесе (*Cersona*) на границе с Русью (*Rabastia*)¹¹⁴. В действительности, эти реликвии, обретенные св. Константином Философом в Корсуне в середине IX в., во время описываемых событий находились в Киеве, будучи перенесенными сюда князем Владимиром Святым после его крещения в 988 г.¹¹⁵. Епископ Роже исполнил просьбу Одальрика и по возвращении поведал, не без анахронизмов, например, об участии некоего папы по имени *Iulius* в обретении реликвий в IX в., что мощи находятся непосредственно в Киеве¹¹⁶. Еще одна ошибка информатора состоит в том, что перенесение мощей связывается с самим Ярославом, а не с его отцом Владимиром. На этом основании Вера Брюсова, вслед за Дмитрием Айналовым, полагала, как нам представляется – напрасно, что упоминание Ярослава в связи с перенесением мощей св. Климента, должно

¹¹² Crawford B. The Churches dedicated to St. Clement in Medieval England. A Hagio-geography of the Seafarers' Saint in 11th century North Europe. – St Petersburg, 2008. – P. 13–15, 23–28, 34–37; Garipzanov I. The Journey of St Clement's Cult from the Black Sea to the Baltic Region // From Goths to Varangians: Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea / L. Bjerg, J. H. Lind, S. M. Sindbæk (eds.). – Aarhus, 2013. – P. 369–380.

¹¹³ Reims, Bibliothèque municipale. Ms n° 0015 (anc. A. 020), f. 214 v.

¹¹⁴ Catalogue général des manuscrits... – P. 23; Gaiffier, de, B. Odalric de Reims, ses manuscrits et les reliques de saint Clément a Cherson // Études de civilisation médiévale (IXe–XIIe siècles): Melanges offerts à E.-R. Labande. – Poitiers, 1974. – P. 315–319. Именно в публикации Бодуана де Гэффье на стр. 318 допущена досадная опечатка, которая “датирует” французское посольство в Киев 1048 г. (“anno incarnati Verbi millesimo XLVIII”) вместо указанного в рукописи “XLVIII”. Правильный год – 1049 г. можно увидеть и тремя строчками выше на той же странице. Эта оплошность привела к “пересмотру”

даты посольства в новом российском издании “Реймской глоссы”: Древняя Русь в свете зарубежных источников... Западноевропейские источники... – С. 101. Ср.: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Е. А. Мельникова (ред.). – Москва, 1999. – С. 354.

¹¹⁵ Duthilleul P. Les reliques de Clément de Rome // Revue des études byzantines. – Paris, 1958. – Vol. 16. – P. 85–98; Уханова Е. В. Культ св. Климента, папы Римского, в истории византийской и древнерусской церкви IX – первой половины XI в. // Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli. Aion Slavistica. – Napoli, 1997–1998. – Т. 5. – P. 505–570; Ее же. Обретение мощей св. Климента, папы Римского, в контексте внешней и внутренней политики Византии середины IX в. // Византийский временник. – Москва, 2000. – Т. 59(84). – С. 116–128.

¹¹⁶ Иногда встречающееся мнение, что свадебное посольство принесло из Киева во Францию частицу мощей св. Климента как дар князя Ярослава Мудрого (см., напр.: Porre A., Porre D. The Autograph of Anna of Rus' ... – P. 401–402), не находит подтверждения в источниках.

объясняться не ошибкой информатора, а успешным походом князя на Корсунь, который компенсировал разгром экспедиции против Константинополя в 1043 г.¹¹⁷ При этом епископ Роже сослался на личное общение с князем, которого он называет как *Oresclavus*¹¹⁸, так и *Georgius Scavus*.

Не лишне задаться вопросом: что именно могло пробудить интерес Одальрика к мощам св. Климента в 1049 г.? Стоит напомнить, что именно в это время Харальд Сигурдарсон основывает в Осло церковь св. Климента, обновляя уже существовавший в Северо-Западной Европе культ этого святого¹¹⁹. Вероятность того, что эта церковь была основана Харальдом Гормсоном, крайне невелика¹²⁰. Не исключено, что посвящение церкви св. Клименту было связано с перенесением в Норвегию из Киева частицы мощей святого, которое мог предпринять сам Харальд. Если, как мы только что предположили, между Осло и Реймсом существовали церковные связи, интерес Одальрика к мощам святого вполне мог быть вызван известиями из Норвегии. Дополнительно этот интерес мог быть “подогрет” и визитом в Реймс другого римского епископа, Льва IX, который участвовал в перенесении мощей св. Ремигия. Не случайно в сделанном современником описании этого события постоянно присутствуют аллюзии на перенесение мощей св. Климента¹²¹.

Принимая во внимание последнюю возможность, эпизод с мощами может дать *terminus post quem* для посольства. Миссия могла отправиться в Киев после собора в Реймсе, между октябрём и концом декабря 1049 г. Впрочем, известно, что собор отлучил от общения тех французских епископов, которые его проигнорировали. Акты собора упоминают экскомуникацию архиепископа Санса и епископов Бовэ и Амьена¹²². Имена Роже Шалонского и Готьё, епископа Мо, в этом списке не упомянуты.

¹¹⁷ Брюсова В. Г. Русско-византийские отношения середины XI века // Вопросы истории. – Москва, 1972. – № 3. – С. 57, 59–60, 62; Айналов Д. В. Судьба киевского художественного наследия // Записки Отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества. – Петроград, 1918. – Т. 12. – С. 26–27.

¹¹⁸ Стоит сравнить такую форму имени русского князя в латинском тексте с данными скандинавских саг, где он именуется *Jarizleifr*, *Jaruzleifr*, *Jarizleifr*, *Jarizleivor*, *Jarizlafir*, *Jarisleifr*, *Urisleifr*, *Ierzlavr*, *Jarzellavus*, *Iarezlafus*, *Jaritzlavus*, и даже *Wirtzlavus*: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. 5: Древнескандинавские источники / Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова (сост., пер. и коммент.). – Москва, 2009. – С. 65.

¹¹⁹ *Walaker Nordeide S., Gullusken S.* First Generation Christians, Second Genera-

tion Radiocarbon Dates: The Cemetery at St. Clement's in Oslo // *Norwegian Archaeological Review*. – Oslo, 2007. – Vol. 40(1). – P. 1–25.

¹²⁰ *Crawford B.* The churches dedicated to St. Clement in Norway. A Discussion of their Origin and Function // *Collegium Mediaevale*. – Oslo, 2004. – Vol. 17. – P. 100–131. Дискуссию см.: *Cinthio E.* The Churches of St. Clemens in Scandinavia // *Archaeologia Lundensia*. – Lund, 1968. – Т. 3. 9. – P. 103–116; *Lidén H.-E.* The Church of St Clement in Oslo // *West over sea: studies in Scandinavian sea-borne expansion and settlement before 1300: a festschrift in honour of Dr Barbara E. Crawford / B. Ballin Smith, S. Taylor, G. Williams (eds.)*. – Leiden, 2007. – P. 251–264.

¹²¹ *Anselmi Remensis historia...* – Col. 1415–1440; *Anselme de Saint-Remy.* Histoire de la dédicace de Saint-Remy. – P. 179–297.

¹²² *Hefele, von, K. J.* Histoire des conciles... – P. 308.

Это дало Мишелю Бюру возможность заключить, что во время собора они уже отправились в Киев¹²³. Наша гипотеза заставляет нас искать иные причины отсутствия Роже и Готье на соборе, как и заново объяснять отсутствие канонических санкций против них.

В завершении нашего исследования заметим, что Адам Бременский упоминает о возвращении Харальда Сурового Правителя из Греции в Норвегию и о его браке с Елизаветой в той же схолии, что и о женитьбе Генриха на Анне, как если бы речь шла о взаимосвязанных событиях, или же эти данные были заимствованы из одного источника¹²⁴. Все вышеперечисленные соображения позволяют считать гипотезу о попытке создания франко-норвежского союза в условиях формирования коалиции между Нормандией, Англией и Фландрией вполне допустимой. Частью этого политического альянса и мог быть брак Генриха с сестрой супруги норвежского конунга.

Насколько этот союз был успешен, сказать затруднительно. О каких-либо его реальных последствиях нам не известно. Возможно, он вообще был “заморожен” на стадии сближения двух государей и установления церковных контактов. Основные заботы Харальда были связаны с решением внутренних проблем Норвегии¹²⁵, что могло помешать ему вести активную внешнюю политику. Сам Генрих мог предпочесть другие способы сдерживания нормандцев, тем более, что конфликт не вышел за пределы материка. После поражений в 1054 и 1057 гг. при Мортемаре и Варавилле король уже не рассчитывал подчинить себе нормандского герцога¹²⁶. Не вполне понятна и роль Фландрии в сложении “тройственного союза”, о контактах которой с норвежцами около 1050 г. уже писалось выше¹²⁷. Возможно, 1052–1053 гг. были тем рубежом, который мог окончательно похоронить предполагаемый франко-норвежский альянс. В это время в нормано-англо-фландрской коалиции обозначились серьезные противоречия из-за Годвина Уэсекского, а через несколько лет, в 1060 г., Бодуан Фландрский станет регентом юного короля Франции Филиппа. Почти одновременно папа Лев IX в январе 1053 г. подтвердил права гамбургских архиепископов в отношении Норвегии¹²⁸, что поставило крест на ее возможном церковном союзе с Францией.

Отметим, что у выдвинутой нами гипотезы о причинах брака Генриха и Анны есть определенные преимущества перед прочими существующими

¹²³ *Bur M.* Léon IX et la France... – P. 247.

¹²⁴ *Adam Bremensis.* Hamburgische Kirchengeschichte. – P. 153, (III.12, schol. 62 [63]) (“Haroldus a Graecia regressus filiam regis Ruziae Gerzlef uxorem accepit. Alteram tulit Andreas, rex Ungrorum, de qua genitus est Salomon. Terciam duxit rex Francorum Heinricus, quae peperit ei Philippum”).

¹²⁵ *Krag C.* The early unification of Norway // *The Cambridge History of Scandinavia* / K. Helle (ed.). – Cambridge, 2008. – Vol. 1. – P. 198–199.

¹²⁶ *Dhondt J.* Les relations entre la France et la Normandie... – P. 465–486.

¹²⁷ *Abrams L.* England, Normandy and Scandinavia... – P. 54.

¹²⁸ *Regesta pontificum Romanorum* / W. Seegrün. T. Schieffer (ed.). – Göttingen, 1988. – Т. 6. – Nr. 81. См. также: *Zotz T.* Pallium et alia quaedam archiepiscopatus insignia: zum Beziehungsgefüge und zu Rangfragen der Reichskirchen im Spiegel der päpstlichen Privilegierung des 10. und 11. Jahrhunderts // *Festschrift für Berent Schwineköper zu seinem siebzigsten Geburtstag.* H. Maurer / H. Patze (Hrsg.). – Sigmaringen, 1982. – S. 173; *Pedersen F.* Politics and Prelates: Kingdom, Church and Empire in Southern Scandinavia,

объяснениями. Она не выходит за рамки границ и политических интересов государств Северо-Западной Европы, возвращает Норвегию середины XI в. в европейскую внешнюю политику, не превосходит интерпретационные возможности источников, свидетельствующих о военной активности Харальда Сигурдарсона в этом регионе и о его церковных контактах с церковью “Галлии”, и идеально соответствует хронологии развития конфликта между Францией и Нормандией.

Совершенно очевидно, что следующий брак Анны как вдовствующей королевы с графом Валуа Раулем IV де Крепи, который мог состояться уже в 1061 г.¹²⁹, также имел целью решение текущих проблем французского королевства. В литературе этот брак именуется “скандальным”, “тайным”, “романтическим”, а в представлении некоторых он даже сопровождался “похищением” невесты¹³⁰. Научная историография, посвященная второму браку Анны, весьма противоречива. Его сравнивают с новым замужеством Феофано, вдовы Оттона II, поскольку в обоих случаях чужестранное происхождение и отсутствие семейной поддержки обрекало вдов на изоляцию. Это и заставило их, по мнению некоторых исследователей, искать жизненную опору и утраченный социальный статус в новом браке¹³¹. Однако такой подход, предполагающий инициативу вдовы эпохи Средневековья в вопросе нового брака, представляется нам неоправданной модернизацией истории.

Принято также считать, что папа Александр потребовал от графа Рауля отказаться от новой супруги и вернуться к предыдущей жене Элеоноре, графине Монтидь и Перрона, а после категорического отказа – отлучил его от Церкви¹³². Однако эти предположения не находят подтверждения в источниках. Гипотеза о церковном отлучении основывается, с одной стороны, на письме архиепископа Реймского Гervasия к папе, которое говорит лишь о беспокойстве регентского совета при молодом короле, вызванном этим браком¹³³, а с другой стороны – на известии *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*¹³⁴.

950–1076 // *Sacri canones servandi sunt: Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII–XV* / P. Krafl (ed.). – Prague, 2008. – P. 153–167.

¹²⁹ Verdon J. Les veuves des rois de France aux Xe et XIe siècles // *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Âge* / M. Parisse (dir.). – Paris, 1993. – P. 188.

¹³⁰ Feuer D., Hendecourt, de, J. Dictionnaire des souverains de France et de leurs épouses. – Paris, 2006. – P. 30; Favier J. Dictionnaire de la France médiévale... – P. 51.

¹³¹ Parisse M. Des veuves au monastère // *Veuves et veuvage...* – P. 263; Santinelli E. Des femmes explorées... – P. 245–246, 372.

¹³² Caix de Saint-Aymour A. Anne de Russie... – P. 58. Cp.: Dhondt J. Sept femmes et un trios des rois... – P. 59–60; Feuchère P. Une tentative manquée de concentration territoriale entre Somme et Seine: la principauté

d’Amiens-Valois au XIe siècle, étude de géographie historique // *Le Moyen Âge: revue d’histoire et de philologie*. – Louvain-la-Neuve; Paris, 1954. – Vol. 60 (4e série, n° 9). – P. 13.

¹³³ Gervasii Remorum Archiepiscopi epistula ad Alexandrum II Papam // *Recueil des Historiens des Gaules et de la France* / M. Bouquet (éd.). – Paris, 1767. – T. 11. – P. 499 (“Regnum nostrum non mediocriter conturbatus est: regina enim nostra comiti Rodulpho nupsit, quod factum rex noster quam maxime dolet. At custodes ipsus non aequè graviter ferunt”).

¹³⁴ *Chronicon sancti Petri...* – P. 507–508 (“Mortuus autem Henrica rege, Rodulfus comes, consanguineus ejusdem regis, duxit uxorem in conjugio contra jus et fas, unde fuit excommunicatus”).

Информация хроники остается уникальной. Естественно, для некоторых, особенно клириков, такой брак выглядел “скандальным”¹³⁵. Очевидно, хронист исходил в своем тексте из канонической нормы, не интересуясь конкретными обстоятельствами и описывая то, что “должно было случиться” в соответствии с законами нарративного жанра. Мнение, что Анна вступила во второй брак против воли своего сына Филиппа¹³⁶, также не находит подтверждения. Все это не позволяет считать, что новый брак спровоцировал канонические санкции в отношении супругов и изолировал Анну и Рауля от королевского двора, тем самым подтолкнув графа к союзу с Нормандией¹³⁷.

Историки уже отмечали, что брак Анны и Рауля не лишил ее статуса королевы-матери¹³⁸, а сам граф продолжал оставаться одной из влиятельнейших фигур при дворе Филиппа, о чем свидетельствуют его подписи под многочисленными королевскими дипломами¹³⁹. Если во второй половине 1065–1066 гг. их имена действительно не встречаются в официальных документах, то это должно объясняться постоянным пребыванием молодого короля на севере Франции и во Фландрии, куда он отправлялся вместе со своим регентом Бодуаном¹⁴⁰. В связи с этим нельзя согласиться с мнением Жана Вердана, который считал, что после вступления в новый брак Анна все реже и реже участвовала в государственном управлении¹⁴¹. Непосредственное упоминание Анны в королевских актах 1060–1070-х годов свидетельствует о ее высоком положении в государстве. Мир с Нормандией должен был соответствовать интересам молодого короля *Regni Francorum*, и сложившийся в 1060-х годах союз Рауля де Крепи с Вильгельмом должен рассматриваться не как следствие его противоречий с королевским двором, а как результат дипломатических усилий одного из влиятельнейших *principes regalis palatii*. К тому же, став свойственником короля, Рауль, как полагают, усилил свои позиции в Шампани¹⁴².

Все эти наблюдения заставляют предположить, что брак Анны и Рауля де Крепи были лишь эпизодами внутривосточной борьбы за власть после смерти Генриха, когда соотношение сил было нарушено, а роль *optimates* и *omnibus baronibus Francie* возросла¹⁴³. Брак был позитивно воспринят

¹³⁵ Bates D. Lord Sudeley's Ancestors: the Family of the Counts of Amiens, Valois and Vexin in France and England during the 11th Century // The Sudeleys – Lords of Toddington. – Thetford, 1987. – P. 43.

¹³⁶ Santinelli E. Des femmes éplorées... – P. 130. – Note 130.

¹³⁷ Bauduin P. La première Normandie... – P. 259.

¹³⁸ Prou M. Recueil des actes de Philippe... – P. XXXII; Olivier-Martin F. Études sur les régence. – P. 22–26. См. также: Luchaire A. Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987–1180). 2e éd. – Paris, 1891.

¹³⁹ Fliche A. Le Règne de Philippe... – P. 22; Lemaignier J.-F. Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens... – P. 104. – Note 144, 113, 114.

¹⁴⁰ Prou M. Recueil des actes de Philippe... – P. CXXXIV.

¹⁴¹ Verdon J. Les veuves des rois de France... – P. 188.

¹⁴² Bur M. La Formation du comté de Champagne: v. 950–v. 1150. – Nancy, 1977. – P. 214.

¹⁴³ Dhondt J. Election et hérédité sous les Carolingiens et les premiers Capétiens // Revue belge de philologie et d'histoire. – Bruxelles, 1939. – Vol. 18(4). – P. 948–949; Olivier-Martin F. Études sur les régence. – P. 11–12, 25.

обществом, о чем свидетельствует Гуго де Флери¹⁴⁴. Его можно рассматривать как своеобразное восстание французской аристократии против навязанного извне регентства. Граф Рауль немедленно отреагировал на этот вызов браком с вдовой короля, разведясь со своей второй супругой, предварительно обвинив ее в измене ради соблюдения канонических норм. Это моментально превращало его в первейшего советника королевской *curiae*¹⁴⁵. В свою очередь, Бодуан, как регент, и архиепископ Гервасий, как архиканцлер, боялись утратить свое политическое влияние, о чем, собственно, и свидетельствует их послание папе Александру, отражавшее смятение в новой ситуации¹⁴⁶.

Для графа де Крепи этот брак не был проявлением “цинизма”¹⁴⁷, но стратегией социально-политического поведения, продиктованной реалиями средневековой эпохи. Новый брак, иногда даже в запрещенных степенях родства с вдовами правителей, оказывался одним из способов доступа к власти или ее укрепления¹⁴⁸. Подобным образом Роберт II, отец Генриха, женился на Розалии, вдове Арнульфа II, графа Фландрии, и дочери итальянского короля Беренгария II, потомка Каролингов, которая была на двадцать лет его старше, а затем на своей кузине Берте, вдове графа Блуа Эда I⁴⁹. Новый брак Огивы Уэсекской, вдовы короля Франции Карла III Простоватого, с Гербертом, графом Вермануда, и союз Эммы Нормандской, вдовы Этельреда II Английского, с конунгом Кнудом Могучим также являлись прецедентами подобного поведения. Они были свежи в памяти людей середины XI в., пусть эта практика и носила архаический оттенок.

Таким образом, и первый, и второй браки Анны перестают быть “загадочными” и “необъяснимыми”. Подобные оценки стали возможны не в последнюю очередь потому, что исследователи зачастую игнорировали прочие свидетельства о матримониальных союзах между Северо-Западной и Восточной Европой в XI в. и полагали, будто бы непосредственные контакты между Францией и Русью восходят лишь к позднему Средневековью. Однако тот же Адам Бременский сообщает, что Кнут Могучий, после покорения Англии в 1016 г., выдал замуж или обручил свою сестру Эстрид-Маргариту за Ричарда II Нормандского¹⁵⁰. Согласно более достоверной информации Рауля Глабера, женихом был сын Ричарда Роберт, отец Вильгельма Завоевателя¹⁵¹.

¹⁴⁴ *Hugues de Fleury. Liber qui moderatorum regum Francorum continet actus* / G. Waitz (ed.) / MGH. SS. – Hannover, 1851. – Vol. 9. – P. 389 (“Anne, Henrici relictā, nupsit Rodulfo comiti, viro nobili et generoso”).

¹⁴⁵ *Feuchère P. Une tentative manquée...* – P. 11, 13.

¹⁴⁶ Ср. мнение: *Andrew W. L. Royal Succession in Capetian France*. – Cambridge (Mass.); London, 1981. – P. 46.

¹⁴⁷ Ср.: *Lemarignier J.-F. Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens...* – P. 114, note 185.

¹⁴⁸ По поводу статуса вдовы в эту эпоху см.: *Rosambert A. La Veuve en droit canonique*

jusqu’au XIVe siècle. – Paris, 1923; *Le Bras G. Le mariage dans la théologie et le droit de l’Église du XIe au XIIIe siècle* // *Cahiers de civilisation médiévale*. – Poitiers, 1968. – Vol. 11(42). – P. 191–202; *Santinelli E. Des femmes éplorées...*

¹⁴⁹ *Riché P. Les Carolingiens: une famille qui fit l’Europe*. – Paris, 1983. – P. 303.

¹⁵⁰ *Adam Bremensis. Hamburgische Kirchengeschichte*. – P. 114, (II. 54) (“Chnud regnum Adelardi accepit uxoremque eius Imman nomine, quae fuit soror comitis Northmannorum Rikardi. Cui rex Danorum suam dedit germanam Margaretam pro federe”).

¹⁵¹ *Raoul Glaber. Les cinq livres de ses histoires (900–1044)* / M. Prou (éd.). – Paris,

После разрыва с Робертом Эстрид была выдана замуж за датского ярла Ульфа Торгильссона, а затем становится женой “сына короля Руси”¹⁵². Весьма возможно, что речь идет об Илье Ярославиче, новгородском князе. А. Назаренко полагает, что тот умер в 1019 г.¹⁵³, однако есть основания отнести смерть Ильи к 1033–1034 гг.¹⁵⁴ Следовательно, брак мог вписываться в усилия Ярослава Мудрого построить новые отношения с северным регионом¹⁵⁵. Этот пример не одинок, поскольку альянс Владимира Мономаха с Гитой, дочерью англо-саксонского короля Харальда, в 1072–1074 гг., пусть и после нескольких лет, проведенных ею при дворе датского короля Свена Эстридсена¹⁵⁶, также связывает интересующие нас части Европы. В XII–XIV вв. определенно существовали архитектурные, культурные и торговые связи между Францией и Русью, предполагавшие даже паломничество выходцев из Древней Руси к святыням юга Франции – Сан-Жиль-дю-Гард¹⁵⁷. Лишь состояние источников и отсутствие специальных исследований превратили судьбу Анны Ярославны в “загадку”, разгадка которой, как представляется, связана преимущественно с политическими проблемами Северо-Западной Европы середины XI ст. и ее традиционными отношениями с Древней Русью.

*Институт истории материальной культуры Российской академии наук,
Санкт-Петербург*

1886. – P. 108 (IV, 20); *Raoul Glaber. Histoires* / M. Arnoux (trad. et prés.). – Turnhout, 1996. – P. 109–110. См. также: *Stafford P. Queen Emma and Queen Edith: Queenship and Women’s Power in Eleventh-Century England*. – Oxford, 1997. – P. 235.

¹⁵² *Adam Bremensis. Hamburgische Kirchengeschichte*. – P. 114–115 (II, 54, schol. 39 [40]) (“...quam deinde Chnud repudiatam a comite Wolf duci Anglie dedit... Chnut sororem suam Estred filio regis de Ruzzia dedit in matrimonium”). Ряд исследователей полагает, что брак Эстрид и Ульфа состоялся до, а не после ее свадьбы с Робертом Нормандским, см. напр.: *Keynes S. Cnut’s Earls // The Reign of Cnut, King of England, Denmark and Norway* / A. Rumble (ed.). – London; New York, 1994. – P. 62–64.

¹⁵³ *Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях...* – С. 476, 483.

¹⁵⁴ *Новгородские летописи // Полное собрание русских летописей*. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 3. – С. 210.

¹⁵⁵ *Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого // Ярослав Мудрый и его эпоха: Сб. статей / И. Н. Данилевский, Е. А. Мельникова (ред.)*. – Москва, 2008. – С. 78–133.

¹⁵⁶ *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum* / J. Olrik, H. Raeder (ed.). – Copenhagen, 1931. – P. 308 (XI, 6, 3); *Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях...* – С. 512, 514–529.

¹⁵⁷ *Иоаннисян О. М. К вопросу о происхождении мастеров Дмитриевского собора во Владимире // Труды по русской истории: сборник статей в память о 60-летию И. В. Дубова / Ю. Г. Алексеев и др. (ред.)*. – Москва, 2007. – С. 277–315; *Мусин А. Е. Европейская геральдика в материалах раскопок средневекового Новгорода: к истории связей Новгорода и Ганзы // Записки Института истории материальной культуры*. – Санкт-Петербург, 2012. – Вып. 7. – С. 132–147; *Hartman-Virnich A. Saint-Gilles-du-Gard. Nouvelles recherches sur un monument majeur de l’art roman. Conclusion // Bulletin monumental*. – Paris, 2013. – Vol. 171(4). – P. 399–400; *Куделин А. Б., Виноградов В. А., Казанский Н. Н. Программа фундаментальных исследований Секции языка и литературы ОИФН РАН “Язык и литература в контексте культурной динамики”*. Отчеты по проектам за 2013 г. – Москва, 2013. – С. 116 (http://iling-ran.ru/official/2012-2014_oifn_langlit_report_2013.pdf).

Ірина ЧУГАЄВА

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЛЮБЕЧ НА СТОРІНКАХ ЛІТОПИСІВ

Любеч досі – одне з найзагадковіших міст Давньої Русі, історія якого ще рясніє “білими” плямами. Серед них дискусійним питанням є час виникнення поселення на місті Любеча та його перша згадка в Повісті временних літ (далі – ПВЛ) на 25 років раніше, ніж Чернігова. Любеч має унікальне географічне розташування. Це було місто Чернігово-Сіверської землі на торговельно-транспортному шляху “з Варяг у Греки”, що проходив Дніпром.

Любеч був малою батьківщиною таких видатних особистостей, як святий Антоній Печерський. За однією з версій, звідси виводилися мати князя Володимира Святого Малуша та її брат, “уй” Володимира, Добриня. Це також була одна з резиденцій чернігівських князів. Уже за новіших часів Любечем володів чернігівський полковник, а згодом наказний гетьман Павло Полуботок. У ХІХ ст. там розташовувався маєток графа Григорія Милорадовича. Багате місто і на давні церкви. Зокрема, ще Г. Милорадович наприкінці ХІХ ст. нарахував 7 храмів у містечку, з яких зберігся лише Спасо-Преображенський, родинна усипальниця Милорадовичів¹. Не обходили місто увагою як давньоруські літописці, книжники, так і професійні дослідники – історики й археологи. Втім, найголовніше – це перше чернігово-сіверське місто, яке відзначив літопис.

Вперше Любеч згаданий у Повісті временних літ під 882 р. як один з головних форпостів, що захопив і підкорив своїй владі (“посади муж свои”) князь Олег на шляху просування з Ладоги на Київ². Оминути Любеч, рухаючись із Ладоги (Новгорода, про який говорять літописи, тоді ще не існувало) Дніпром до Києва, він ніяк не міг, тому в літописі і згадана ця подія. Можливо, вже після підкорення Любеча Олег запровадив у місті інститут посадника, тому Володимир Коваленко та Андрій Казаков вважають, що батько Добрині Микитича та Малуші Малко (Любетчанин) був посадником у Любечі. В X ст. формуються укріплення Окольного граду³. Любеч

¹ Милорадович Г. А. Местечко Любеч (прежде бывший город). – Чернигов; Санкт-Петербург, 1855; 1859. – С. 35–37.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 16;

Комментарий к главе 9 // Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва, 1991. – С. 314.

³ Коваленко В. П., Казаков А. Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і Середньовіччі. – Чернігів, 1994. – С. 33.

мав укріплену площу 10 га, саме тому дослідники й зараховують його до категорії міст⁴.

Ця перша згадка Любеча на сторінках літопису опосередковано вказує, що він, можливо, був стратегічно важливим пунктом і мав оборонне значення, адже не дарма Борис Рибаків назвав його “північними воротами Руської землі”, тому що він охороняв Київ від півночі⁵. Археологічні знахідки з посаду Любеча, датовані IX–X ст., показують, що в цей час поселення сіверян (маркується знахідками роменської археологічної культури) тут уже існувало⁶.

До того ж, у трактаті “Про управління імперією” Костянтин Багрянородний у X ст. докладно описував полюддя – масштабний захід зі збору данини. Він перерахував шість міст на Дніпрі, серед яких був і Любеч – “Теліуц” між Новгородом та Києвом, повз які пролягав шлях збирачів полюддя⁷. Оскільки Любеч згаданий у списку міст, звідки до Києва йшли човни “моноксили” – однодеревки, дослідники роблять висновок, що вже в X ст. це були потужні торгово-економічні та політичні центри Русі, де перебували великокнязівські дружини на чолі з посадниками⁸. Любеч, природно, мав свій зиск від міжнародної торгівлі, що здійснювалася по цьому шляху, тому київський князь мусив контролювати перерозподіл прибутків і надходжень від неї. Отже, згадка Любеча в ПВЛ вже у IX ст. не видається такою дивною.

Уважний аналіз текстів літописних повідомлень за 80-ті роки IX ст. дає можливість припустити, що звістки під 882 та 884 р. (що Олег наклав данину на сіверян⁹) належать до одного року. Якщо Олег спустився Дніпром, захопив Любеч і посадив там свого намісника, отже, була необхідність вже тоді, одразу ж, збирати там данину з підлеглих племен, у зв’язку з чим чинити суд, керувати адміністрацією.

Друга згадка про Любеч – у договорі Олега з Візантією 907 р. на шостому місці у списку руських міст після Києва, Чернігова, Переяслава, Полоцька і Ростова, яким Константинополь зобов’язувався сплачувати “уклади”¹⁰. Це визначає високу позицію у рейтингу давньоруських міст X ст. Федір Гіляров підкреслив, що в зазначених у договорі містах сиділи намісники князя Олега. У деяких джерелах Любеч названий на п’ятій позиції, проте в них зі списку перед Любечем випадав Переяслав¹¹. У будь-якому разі Любеч називається після Чернігова як другий після столиці центр майбутнього Чернігівського князівства.

⁴ Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (IX–XIII ст.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 8. – С. 121–123.

⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 384.

⁶ Древняя Русь: Город, замок, село. – Москва, 1985. – С. 95–96; Казаков А. Л., Марченко В. М. Південно-західна частина Любецького Посаду в IX–XIII ст. // Ста-

рожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 37; Комментарий... – С. 313.

⁷ Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 45.

⁸ Комментарий... – С. 292.

⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 17; Гильяров Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С. 139.

¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 22.

¹¹ Гильяров Ф. Предания русской начальной летописи. – С. 163, 166, 168.

Третя згадка Любеча – під 1015–1016 рр. – у контексті просування князя Ярослава Володимировича з Новгороду проти брата Святополка. Вони зустрілися в Любечі на Дніпрі, де на початку 1016 р. й відбулася Любецька битва. Це одне з центральних повідомлень про події боротьби за владу після смерті Володимира Святославовича. Як у Лаврентіївському, так і в Іпатіївському літописах опис Любецької битви співпадає дослівно, лише різняться написання назви самого міста – “Любчу” в Іпатіївському [далі – Іп] та “Любичу” у Лаврентіївському [далі – Лавр] літописах, оскільки обидва повідомлення вийшли з ПВЛ¹².

Любецька битва 1016 р. конкретизується у пізньому Никонівському літописі¹³ (ім'я воєводи Святополка – Вовчий Хвіст, а також деталі зради Святополкового воїна) та у Синодальному списку Новгородського Першого літопису (далі – НПЛ), але без згадки про сам Любеч¹⁴, оскільки Синодальний список на початку пошкоджений. Видно, що це повідомлення було у складі Початкового зводу, адже усі наступні роки у Синодальному списку або пусті, або дуже коротко заповнені інформацією. Як потрапило повідомлення про Любецьку битву до НПЛ? Можливо, враження від неї могли принести новгородці, що були у війську Ярослава.

Не дивно, що вирішальна битва між Ярославом та Святополком відбулася саме у Любечі. Вже після аналізу трьох перших літописних згадок впадає у вічі те, що Любеч був стратегічним пунктом під час походів на Київ, у боротьбі за владу. Він охороняв, захищав “щитом” столицю від півночі. Під час походів та як місце битв він був зручний – розташований на Дніпрі, як би поділяв територію Русі на правий і лівий берег. Мабуть, щоб утвердитися у Києві аж до XII ст., потрібно було підкорити Любеч, що і зробив свого часу князь Олег. Це був плацдарм для захоплення Києва.

Видно, сам князь Олег оцінював значення Любеча як стратегічного пункту, оборонного, торговельно-економічного, адміністративного центру, тому і забезпечив йому фінансування “ззовні”. Любеч був князівською резиденцією, місцем битви, центром торгівлі, а навіть релігійним центром.

Вважається, зокрема, що найдавніший давньоруський печерний монастир знаходився саме у Любечі. Про це опосередковано згадує Іп. під 1051 р., де вказано походження монаха Антонія, співзасновника Києво-Печерського монастиря¹⁵. Його світське ім'я досі не з'ясоване, оскільки у літописі існує прогалина, пропуск. Такий пасаж, що чоловік з Любеча мав “мирське” ім'я, вказує, що у нього вже було і церковне ім'я, а там, у Любечі, він вів чернечий спосіб життя. Виникненню християнської печерної аскези у Любечі сприяли місцеві ландшафти, затишна місцевість, близькість до релігійного центру Русі – Києва. Після прощі Антонія на

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 129; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 141–142.

¹³ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 75.

¹⁴ Новгородская Первая летопись старшего и младшего извода / Под ред. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 15.

¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 144; Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1991. – С. 8–9.

Афон традиції печерного монастирського життя у Любечі все більше поширюються аж до ХІХ ст.

Проте понад століття, до 1051 р., літописи про Любеч мовчать. Але можна здогадатися, що в цей час він розвивався і розбудовувався.

Покажемо є і проведення у Любечі доленосного для державотворення Русі князівського з'їзду, про який повідомляє ПВЛ під 1097 р. Для цього було декілька причин, які показав Петро Толочко. Тут розташовувалася зручна князівська резиденція, це не була столиця, де у будь-яку мить київські бояри могли підняти повстання у разі непогодження з прийнятими рішеннями. Це затишна місцевість поблизу Києва, до якої усі шість князів – учасників з'їзду – легко могли дістатися. До того ж, київський князь Святополк Ізяславович та його союзник Володимир Мономах вирішили убезпечити себе від можливих рішучих дій свого кузена Олега Святославовича, якого рішеннями цього з'їзду намагалися вгамувати, що їм і вдалося за допомогою пониження політичного статусу Олега до рівня його молодшого брата Давида Святославовича. Крім того, Олегу було простіше приїхати на з'їзд саме до Любеча, оскільки він належав йому та був "родовим гніздом руських князів"¹⁶.

Найбільша частотність згадування Любеча в літописах припадає на 6654–6662 рр. (1146–1154 рр.) в описі подій, пов'язаних із боротьбою за київський князівський стіл, яким присвячено чотири статті Київського літопису ХІІ ст. (далі – КЛ). Усі вони стосуються захоплення або пляндрування міста князями Мономашичами як центру землі Ольговичів, що постійно фігурував у військових діях: місто було важливим політико-економічним об'єктом володінь Ольговичів, де знаходилася їх "вся жизнь"¹⁷. Тому спустошенням і пограбуванням Любеча відверто вихвалялися Мономаховичі – Ізяслав Мстиславович та його брат Ростислав.

На відрізьку 1147–1154 рр. ще Б. Рыбаков виділив у КЛ 9 фрагментів чернігівського з походження літопису Ольговичів¹⁸. Можна припустити, що згадки Любеча у контексті подій війни відносяться до уривків з Чернігівського літопису Ольговичів (Літопису Святослава Ольговича, або Повісті Святослава Ольговича, як ще називають ці фрагменти дослідники¹⁹). Порівнюючи їх зі згадками Любеча в середині ХІІ ст. у Московському літописному зводі кінця ХV ст. (далі – МЛ), а також Воскресенському літописі ХVІ ст., і враховуючи існування так званого "південноруського джерела", згідно з ідеєю Арсенія Насонова²⁰, під цими роками у складі

¹⁶ Толочко П. П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 11; Рыбаков Б. А. Киевская Русь... – С. 448.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 361–363.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 306.

¹⁹ Там же. – С. 306; Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега

Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 63–74; Котляр М. Ф. Київський літопис ХІІ ст. Історичне дослідження. – Київ, 2009. – С. 36, 114–117; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 146–147.

²⁰ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. – Москва, 1961. – Вып. 9. – С. 366, 372; Его же.

МЛ, можна підтвердити чернігівське походження літописних записів XII ст. про Любеч.

Розглянемо докладніше ці згадки. У 1147 р. Ростислав каже брату Ізяславу Мстиславовичу (союзнику у війні проти Юрія Довгорукого), що він спалив Любеч, чим завдав великих збитків Ольговичам – їхнім супротивникам²¹. Отже, там знаходилася резиденція Ольговичів. Вони контролювали приплив Дніпром срібної монети, товарів; отримували зиск, тому там і концентрувалися основні їх прибутки. Характерно, що під цим роком вперше згадані прикордонні сіверські міста з Переяславським князівством – Всеволод, Уненеж, Білавежа, Бохмач, Глебль, які захопив Ізяслав Мстиславович під час війни за Київ з Юрієм Долгоруким. У МЛ та Воскресенському літописі вона віднесена до 1148 р., причому Любеч названий “Любобечем” та “Любобежем”²². Це єдині літописи, де Любеч названий так і лише один раз. Згадуючи у звертанні до Ізяслава Любеч, Ростислав хоче підкреслити успіхи і перемоги Ізяслава проти Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича.

Унікальна згадка про Любеч під 1148 р. в Іп. – “Любеч – вся жизнь” Ольговичів – продовжує опис перемог Ізяслава Мстиславовича у міжусобній війні за київський князівський стіл²³. Знову описана битва біля Любеча Ізяслава проти Ольговичів і їх союзників – половців. Обидві сторони усвідомлювали значення Любеча, саме тому основні події точилися навколо чернігово-сіверських міст. Загалом літописна стаття 6656 (1148) р. присвячена звертанню до Юрія Долгорукого усіх Ольговичів за допомогою після грабунку прикордонних міст Чернігівського Задесення, який вчинили Ізяслав Мстиславович та його союзники²⁴ з переліком усіх повоєнованих міст (“за Десной городы”) й характеристикою Любеча як “всеї жизни нашей (Ольговичів – І. Ч.)”. Вживання також прямої мови дає змогу припустити співчутливе ставлення автора до описаних подій і його відношення саме до Ольговичів та чернігівської місцевості.

Під 1152 р. Любеч згаданий знову на шляху Дніпром²⁵ як пункт, повз який можна було добратися з Північної до Південної Русі (Києва та Чернігова): оминати на Дніпровському (Любецькому шляху) це місто було неможливо. В описаному контексті воно знаходилося на шляху Ростислава Мстиславовича, який просувався зі Смоленська, й Ізяслава Мстиславовича до Чернігова. Любеч розташовувався на перетині транспортних і водних магістралей у Чернігівському князівстві. Тому літописці та князі не обходили його увагою: захоплення Любеча означало те, що Чернігів також буде взятий. Це літописна стаття про битву за Чернігів між Юрієм Долгоруким, Святославом Ольговичем та половцям з одного боку, й Ізяславом

История русского летописания XI – начала XVIII вв. – Москва, 1969. – С. 288–290.

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 356–357.

²² Московский летописный свод конца XV в. / Под ред. М. Н. Тихомирова // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1949. –

Т. 25. – С. 43; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. 43.

²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 361.

²⁴ Там же. – Стб. 363.

²⁵ Там же. – Стб. 456; Московский летописный свод... – С. 57; Летопись по Воскресенскому списку. – С. 59.

Давидовичем, Ізяславом і Ростиславом Мстиславовичем, В'ячеславом Володимировичем та Святославом Всеволодовичем – з іншого²⁶. Дуже послідовний, із зазначення тривалості опис пересування військ: субота – Юрій Долгорукий у Березому, зранку в неділю – у Гюричеві поблизу Чернігова, наступного дня – йдуть Святослав та Юрій до Чернігова; 12 днів стояли під Черніговом Святослав та Юрій Долгорукий, але так і не захопили місто. Видно, що літописець добре орієнтувався на місцевості (р. Свинь, Березий, Семинь під Черніговом) – знав топоніми, час переходу з одного місця до іншого, оскільки, вірогідно, був його учасником. Це вказує на писемну манеру сучасника подій – літописця, наближеного до Святослава Ольговича²⁷. Також, як зауважила Тетяна Вілкул, у статті фігурує “сія сторона Днепра” щодо с. Ольжичі (Лівобережжя), що вказує на авторство чернігівця або суздальця²⁸.

Уже через два роки, під 1154 р., на сторінках літописів знову бачимо Любеч на шляху Дніпром до Смоленська. І знову ним прямував до своїх володінь до Смоленська Ростислав Ізяславович, втікаючи від союзників Гліба Юрійовича – половців під час боротьби за Київ після смерті Ізяслава Мстиславовича, коли Ізяслав Давидович не дав йому Києва²⁹. Видно, що Любеч згаданий побіжно, без деталей і докладнішої інформації. Ставлення до Ростислава та його сина Святослава з боку літописця тут навіть вороже.

У боротьбі Мономашичів з Ольговичами Любеч знову відзначений під 6667 (1160) р., тільки вже як “попсоване” половцями місто у Чернігівському князівстві його підкорив Ізяслав Давидович. У списку “пустых” міст Святослав Ольгович назвав Любеч другим після Морівійська. Навряд чи це вказує на нього як другий на той час за значенням після Морівійська у Чернігівському князівстві. Радше, упорядник літопису перерахував міста з півночі на південь, вклавши ці слова в уста Святослава Ольговича.

У літописній статті також згадані послі Ізяслава Давидовича (Гліб Рокошич) і Святослава Ольговича (Георгій Іванович, брат Шарухана) та пряма мова Святослава, який звертається до небесних сил та Ізяслава не воювати у Чернігівській волості³⁰. Зворот “и рѣ Сѣславъ” (давальний самостійний із дієсловом мовлення) – це риса літописця ігумена Києво-Печерської обителі Полікарпа, зафіксована, на думку Віри Франчук, саме на чернігівських фрагментах³¹. Текст насичений ще й звертаннями до Бога – “а Бѣ́ будетъ с тобою”, “да Бѣ́ буди за всимъ”, християнських чеснот – “Ги́ вижь мое смиренне колико на ся поступахъ не хотя крови пролити хртѣаньски...”, що також характерно саме для чернігівських уривків Святослава Ольговича³². Цей запис зі згадкою про Любеч належить

²⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 456–458.

²⁷ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. – С. 64.

²⁸ Ее же. “Сторона/страна”: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2006. – Москва, 2010. – С. 127.

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 474–475; Лаврентьевская летопись. – Стб. 343.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 499–500.

³¹ Франчук В. Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении. – Киев, 1986. – С. 81.

³² Там же. – С. 22–23.

до чернігівського джерела, вставленого до Київського літопису, оскільки наявна пряма мова Святослава до Ізяслава Давидовича, літописець співчуває йому та виправдовує його.

Остання згадка про Любеч на сторінках літописів датується 1180 р. у КЛ, що лапідарно повідомляє про князівський “снем” у Любечі, який зібрав Святослав Всеволодович, чернігівський і згодом київський князь³³. Упорядник літопису наголосив на стратегічному значенні Любеча у системі володінь Святослава Всеволодовича. Саме тому його обрано для переговорів з братами. Там була замська резиденція Ольговичів, де традиційно збиралися князівські з’їзди. Тому можна припустити, що це повідомлення до потрапляння на сторінки Київського літопису належало до чернігівського літописання. Характерно, що Ольговичі названі іменами – Святослав, Ярослав (Всеволодович – *І. Ч.*), Ігор (Святославович – *І. Ч.*) і Всеволод (Святославович – *І. Ч.*), що може вказувати на наближеність літописця до князів. Подія відбувається у Чернігівській землі, тому, можливо, і сам виклад місцевого походження, але інформація про неї включена до Київського літопису під час князювання у Києві Святослава Чернігівського (1181–1194).

Саме Іп найбільше насичений на літописні повідомлення про Любеч серед інших літописів, адже це південноруське місто міжнародного значення не міг оминати своєю увагою південноруський упорядник зводу. У північному з походження НПЛ прямого згадування про Любеч немає, за винятком уривку з опису Любецької битви 1016 р. в Синодальному списку (НПЛ старшого ізводу). НПЛ вважається авторитетним джерелом з давньої історії, особливо його Синодальний список, що останнім часом все частіше привертає увагу дослідників. При цьому у його ранніх повідомленнях ні першої літописної згадки про місто 882 р., ні другої під 907 р. немає, оскільки НПЛ не має викладу ПВЛ, а опис подій розпочинається з 1016 р. Таке співвідношення згадок є зрозумілим, адже НПЛ був порічним літописом, що зосереджував увагу переважно на місцевій інформації³⁴.

Деяких вказівок про Любеч не знає й Лавр. Це пояснюється тим, що Іп докладніше переповідав події у Південній Русі, оскільки, як вважав А. Насонов, ті відомості з КЛ, що не знайшли відображення в Лавр., походять з чернігівського літописання³⁵.

Отже, за нашими підрахунками, в Іп Любеч згадано в 11 літописних статтях, іноді декілька разів під одним роком. Упродовж 1118–1167 рр. Любеч згадано 21 раз (Любеч стоїть на третьому місці за кількістю записів після Чернігова та Новгород-Сіверського), а в 1174–1199 рр. – лише один раз. Отже, у КЛ (складова частина Іп) збереглося 22 нотатки про Любеч. Переважна їх більшість належать до XII ст. і наявні в КЛ. Саме в ньому зберігся літописний відрізок під 6654–6675 (1146–1167) рр., насичений чернігівськими фрагментами, присвяченими боротьбі Юрія Долгорукого за Київ, до якої були втягнуті як князі Ольговичі, так і Давидовичі, а також

³³ Ипатьевская летопись. – Стб. 613.

³⁴ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Мо-

сква; Ленинград, 1947. – С. 202–203, 208.

³⁵ Насонов А. Н. История русского летописания. – С. 106.

князюванню у стольному граді Ізяслава Давидовича, та цілий комплекс записів, присвячених родині Святослава Ольговича.

Комплекс повідомлень ПВЛ та переважно КЛ доводить значення Любеча як військово-політичного, економічного та культурно-релігійного центру Чернігівської землі, що страждав від набігів ворогів під час боротьби за Київ у 40–50-х роках XII ст., оскільки повз нього проходив водний шлях Дніпром, що поєднував Північ з Півднем Русі та Скандинавію з Візантією. З чим пов'язане різке падіння кількості згадок (інтересу літописця?) наприкінці XII ст.? На нашу думку, Любеч до середини XIII ст. вже втрачає значення, тому жоден літописний звід на початку – у середині XIII ст. про нього не згадує. Мабуть, уже від XIII ст. давній шлях занепав, тому Любеч зник зі сторінок літописів.

Утім, з'ясування витоків та джерел літописних повідомлень про Любеч потребує подальших досліджень.

*Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка*

Володимир САВИЦЬКИЙ

НАГРУДНІ МІНІАТЮРНІ ХРЕСТИ ТА ПІДВІСКИ З ХРЕСТАМИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ЗБІРЦІ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Для характеристики впливу християнської культури на середньовічне населення наймасовішим джерелом виступають предмети особистого благочестя. Їх знахідки походять з багатьох археологічних пам'яток княжої доби – як історичних земель Галицько-Волинської держави, так і сусідніх державних утворень. Зважаючи на обмежену кількість писемних джерел до історії раннього українського християнства, ці предмети особливо важливі при визначенні рівня християнізації населення і сприйняття у його середовищі догматів Церкви.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники приділили немало уваги таким речам. Галицьким знахідкам присвячені узагальнюючі роботи Ярослави Станчак¹, Володимира Петегирича², Віри Гупало³, Марини Ягодинської⁴, знахідкам з території сучасної Польщі, втім історичних регіонів Холмщини та Підляшшя, – Ельжбети Грудек-Кцюк, Марціна Волошина та інших польських дослідників⁵. Докладний аналіз хрестів-енколпіїв одного з міст Південно-Західної Волині – Городища поблизу Шепетівки Хмельницької обл. провела Анна Пескова⁶.

Автор започаткував узагальнюючу роботу з вивчення знахідок предметів християнської атрибутики княжої доби з теренів Волині задля включення

¹ Станчак Я. Збірка енкалпіїв з фондів Львівського історичного музею // Львівський історичний музей. Наукові записки. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 87–95.

² Петегирич В. Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 125–132.

³ Гупало В. Звенигородські сакралії // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8: Давнє населення Заходу України: екологія, історія, культура. – С. 158–162.

⁴ Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Матеріали і дослідження з

археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 346–357.

⁵ Gródek-Kściuk E. Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowanie materiałów // Przegląd Archeologiczny. – 1989. – Т. 36. – S. 97–134; Волошин М. Восточно-християнские предметы личного благочестя эпохи Средневековья на территории Польши и становление древнейших польских границ на Востоке: история изучения и перспективы исследования // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. – Kraków etc., 2012. – Vol. 2. – S. 225–291 (а також ряд інших праць).

⁶ Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпиионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003.

їх до контексту студій соціально-культурного розвитку регіону, опублікував ряд статей, присвячених цій тематиці⁷. Досі недостатньо опрацьованими під відповідним оглядом залишаються окремі музейні колекції. Насамперед це стосується районних, віддалених від обласних центрів музеїв, збірки яких нерідко постійно поповнюються. Щодо цього на особливу увагу заслуговують фонди Любомльського краєзнавчого музею, що вирізняється серед районних музеїв як кількістю, так і різноманіттям експонатів, а також оригінальністю окремих екземплярів та численними новими надходженнями.

Колекція Любомльського краєзнавчого музею має 28 таких предметів княжої доби. Це хрести-енколпіони, стулки енколпіонів, натільні хрести та підвіски із зображенням хреста.

Джерелами поповнення колекції є як знахідки при археологічних дослідженнях та розвідках на території Любомльського й Шацького р-нів, так і надходження від приватних осіб, дари та придбання, починаючи від кінця 1990-х років і майже до останнього часу. До перших належать предмети з багаточислового поселення Затишшя-1 (розкопки Вадима Артюха, 1986), літописного Угровська (розкопки Юрія Мазурика, 1996, 1999), Шацька та інших пунктів (розкопки та розвідки Сергія Демедюка, 2011). Об'єкти від приватних осіб походять не лише із зазначених районів, а й інших пунктів Волинської обл., на жаль, інформація про докладне місце віднайдення цієї категорії експонатів здебільшого відсутня.

Окремі екземпляри любомльської колекції, насамперед енколпіони, вже опубліковано⁸. Проте в одних випадках ці публікації обмежені

⁷ Савицький В. Християнська культова атрибутика Волині Х–ХІІІ ст.: хрести-енколпіони і натільні іконки (за матеріалами збірки Волинського краєзнавчого музею) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2011. – Ч. 10. – С. 11–18; Савицький В. М., Собуцький М. М. Натільні хрести та підвіски із зображенням хреста ХІ–ХІІІ ст. у збірці Волинського краєзнавчого музею // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.). – Київ, 2012. – С. 201–204; Савицький В., Свінцицький В., Охріменко Г., Оболончик А. Металеві іконки-підвіски та складні ХІ–ХV ст. з Волині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16. Матеріали ХVІ міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 року. – С. 107–119; Савицький В. М., Силюк А. М. Давньоруські підвіски із зображенням хреста за території Волині // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк,

2009. – № 13. – С. 56–59; Савицький В., Михальчук І. Знахідка “сирійського” енколпіона на території Луцького району // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2012. – Вип. 8. – С. 485–491; Савицький В., Свінцицький В. Давньоруська металева іконка-підвіска із с. Баїв Луцького району // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2012. – Вип. 19. Матеріали ХІХ міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24–25 жовтня 2012 року. – С. 12–13.

⁸ Артюх В. Знахідка давньоруського енколпіона на Шацьких озерах // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали ІV наукової конференції, м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 року. – Луцьк, 1997. – С. 83–84; Mazuryk J., Panyshko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski Srodkowoschodniej. – Lublin; Chelm; Zamość, 1998. – Т. 3. – С. 181. – Рус. 5: 23; Мазурик Ю., Остапюк О. Хрест-енколпіон з літописного Угровська // Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. – Луцьк,

оприлюдненням матеріалів як археологічних знахідок, в інших їх розглянуто винятково побіжно, в контексті загального огляду артефактів з теренів Волині, без залучення аналогів з інших територій для докладнішого датування, визначення походження, іконографічних особливостей тощо. Більшість натільних хрестів, підвіски, а також частина енколпіонів впроваджуються до наукового вжитку вперше.

У статті колекцію музейних предметів княжої доби розглянуто в контексті подібних знахідок з території Галицько-Волинської держави та інших регіонів, насамперед давньоруських.

Хрести-енколпіони – двостулкові складені хрести з рухомим вушком, призначені для зберігання реліквій і є одним з найпоширеніших різновидів відповідних предметів княжої доби.

Перші енколпіони, як відомо, привозилися до Київської держави з Візантії, головно через Крим (Херсонес)⁹. Однак уже в XI ст. налагоджено місцеве виробництво. Основним його центром вважається Київ, на це вказують численні знахідки на території старого міста та в його околицях, а також ливарні форми, які віднайшов Вікентій Хвойка при археологічних дослідженнях садиби¹⁰. Відливали енколпіони з бронзи та мідних сплавів у кам'яних формах. Практикувалося також відтискання в глині з оригіналу, до чого вдавалися провінційні майстри¹¹.

Волинська земля є одним з регіонів, де віднайдено чималу кількість енколпіонів. Найбільша їх концентрація фіксується навколо Володимира, Луцька, а також на Кременеччині та в басейні Горині¹². Поки немає конкретних даних, які б засвідчували місцеве їх виробництво. Щоправда, Олександр Цинкаловський подав інформацію про кам'яну форму для виготовлення енколпіона, знайдену у Володимирі, в урочищі Прокопівщина¹³, проте, на жаль, ілюстрації до неї немає, а доля самого оригіналу не відома. Ще одну форму віднайдено у Городищі біля Шепетівки, проте, як зазначила А. Пескова, впевненості у її призначенні для відливання двостулкового виробу, а не плоского накладного хреста бути не може¹⁴.

2002. – Вип. 9: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 107–109; Охріменко Г., Остапюк О., Стемковський В. Волинські знахідки давньоруських енколпіонів // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали Х міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 114–116.

⁹ Корзухина Г. Ф. О памятниках “корсунского” дела на Руси. По материалам медного литья // Византийский временник. – Москва, 1958. – Т. 14. – С. 129–137.

¹⁰ Мишнева Е. И. Произведения мелкой меднолитой пластики Киево-Печерского музея заповедника // Русское медное

литье. Сборник статей / Составитель и научный редактор С. В. Гнутова. – Москва, 1993. – Вып. 1. – С. 105; Пуцко В. Г. О системном изучении русского художественного литья малых форм // Русское медное литье. – С. 24.

¹¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948. – С. 263.

¹² Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 59–90. – Дод. 2.

¹³ Sunkalowski A. Materiały do pradzieów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 168.

¹⁴ Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 220–221.

Колекція енкалпціонів Любомльського музею нараховує 7 експонатів й один знаходиться на тимчасовому зберіганні, серед них є як цілі примірники, так і окремі стулки. Усі вони виготовлені з бронзи або мідних сплавів у техніці лиття, окремі додатково оброблені різцем або інкрустовані черню.

Спробуємо охарактеризувати колекцію за хронологією.

Найдавнішим предметом, вірогідно, є стулка у формі латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим долішнім перехрестям, розмірами 5,3х3,45 см, товщиною 0,25 см з гладкою поверхнею без зображень (рис. 1.1). Вона походить з теренів Волинської області (докладне місце знаходження не зафіксоване), надійшла від жителя Луцька Валерія Романюка у 2009 р. (інв. № А-643). Аналогічний за формою та розмірами примірник відомий також із с. Городок Луцького р-ну¹⁵. Він має гравійоване схематичне зображення розп'ятого Христа в колобії. Ця особливість іконографії, а також аналогії з літописного Василева (Буковина)¹⁶ та інших місць дали підстави віднести його до візантійського імпорту (т. зв. "сирійський" або близькосхідний тип) та датувати кінцем X–XI ст.¹⁷

Подібної форми лицева стулка, але з рельєфним розп'ятим Христом, розмірами 6,5х4,8 см (горішня та долішня петлі обламані), виставлена в експозиції музею (рис. 1.2). Її знайдено на території смт. Шацька й передано на тимчасове зберігання у 2012 р. Христа показано з дещо вигнутим торсом, злегка зігнутими в ліктях руками та схиленою до правого плеча головою з німбом, над головою – 4-кінцевий лапчастий хрест; рельєф досить затертий, особливо в долішній частині, горішня покрита патиною, дрібніші деталі не проглядаються. Потертість поверхні вказує на повторний відлив з глиняної форми, можливо, виконаний у місцевій майстерні. Два подібні вироби, але з більше розширеними кінцями ramen, належать до "сирійської колекції" Богдана і Варвари Ханенків. Один з них віднайдено на городищі Княжа Гора у с. Пекарі поблизу Канева, їх датують XI–XII ст.¹⁸. Ці знахідки, як відзначили Анна Пескова та Людмила Строкова, зовсім не подібні до більшості енкалпціонів ні за формою, ні за характером рельєфу, ні за складом зображень. Щоправда, на енкалпціоні з Княжої Гори зворотна стулка має слов'янські написи, що дає визнати походження примірника з княжих часів. Форма хреста з прямими, злегка розширеними кінцями звична для візантійської практики, проте трапляється лише у виробках з чорненими зображеннями й тільки один раз – у рельєфній версії (знахідка із Володимира на Клязьмі, датована не пізніше першої третини XIII ст.)¹⁹.

¹⁵ Савицький В., Михальчук І. Знахідка "сирійського" енкалпціона... – С. 485–491.

¹⁶ Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – С. 65–66. – Рис. 9.1.

¹⁷ Савицький В., Михальчук І. Знахідка "сирійського" енкалпціона... – С. 489.

¹⁸ Ханенко Б. И. Собрание Б. И. и

В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. – Киев, 1900. – Вып. 2. – Табл. XIX, № 232–233; Пескова А. А., Строкова Л. В. Христианские древности Византии в "сирийской коллекции" Б. И. и В. Н. Ханенко. – Санкт-Петербург; Киев, 2012. – № 79. – С. 194.

¹⁹ Пескова А. А., Строкова Л. В. Христианские древности... – С. 194.

1

2

3

Рис. 1. Хрести-енколпіони кінця X – першої половини XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1, 3 – Волинська обл., інв. № А-643, інв. № А-506; 2 – Шацьк (експозиція)

Ще один, подібної форми енкалпійон (рис. 1.3), але менших розмірів – 4,07х2,33 см, товщиною 0,6 см придбаний від жителя м. Володимира у 2008 р. (інв. № А-506). На лицевій стулці вміщене інкрустоване черню схематичне Розп'яття з 4-кінцевим хрестом над головою Христа, на зворотній стулці – чорнене зображення 4-кінцевого хреста. Цей варіант – один з найчисельніших і поширений по всій території Київської держави, втім і на Волині, його датують XII – першою половиною XIII ст.²⁰. За формою та іконографією він нагадує сирійські хрести I тис. Про місце виготовлення даних немає, найімовірніше, їх робили руські майстри за візантійськими зразками. Київська металопластика під виразним впливом східнохристиянської традиції²¹ підтверджує таке припущення.

Вироби майстрів XII ст. репрезентують дві знахідки, одна з яких походить із с. Запілля за 3 км на північний-захід від м. Любомля, інша – з самого Любомля. Вони відрізняються від попередніх заокругленими кінцями рамен, відзначеними парними виступами, а також зображеннями. Знахідку з с. Запілля (рис. 2.1) передав до музею на тимчасове зберігання житель Любомля. На території самого села та поблизу нього слідів давньоруського поселення не зафіксовано, відомо лише про існування в урочищі “Близнеці” двох курганів невизначеного датування, уже зруйнованих. Примірник із Запілля вирізняється прекрасним збереженням і значною деталізацією зображень, очевидне також додаткове оброблення різцем. Бічні та горішне рамена завершують медальйони, зовнішній край хреста з обох сторін виділяє підвищений обідок, оздоблений поперечними насічками. За допомогою завіс та штифта рухомо приєднано вушко у формі куба з усіченими кутами. Розміри хреста: висота 9,4 см (без врахування вушка), ширина 6,7 см, товщина по краях 1,25 см. На лицевій стороні вміщено зображення розп'ятого Христа в довгому, до колін перепоясанні, навколо нахиленої до правого плеча голови – хрещатий німб, волосся спадає на лівий бік, руки зігнуті в ліктях, з досить великими долонями, що сягають країв медальйонів, стопи оперті на прямокутне підніжжя-підставку “голгофу”, в бічних та горішньому медальйонах – погруддя святих. На зворотній стороні в центрі – постать Богоматері з Емануїлом на руках (іконографічний тип Одигитрія). Вона в тунці, на голові – мафорій, який також вкриває плечі Ісуса, голова Богородиці схилена ліворуч, до Ісуса, Її права рука прикладена до грудей, натомість права рука Емануїла в благословляючому жесті. Праворуч від Богородиці, на рамені, монограма МР з титлою, ліворуч від Ісуса – монограма ХС. У трьох медальйонах – погруддя безбородих святих.

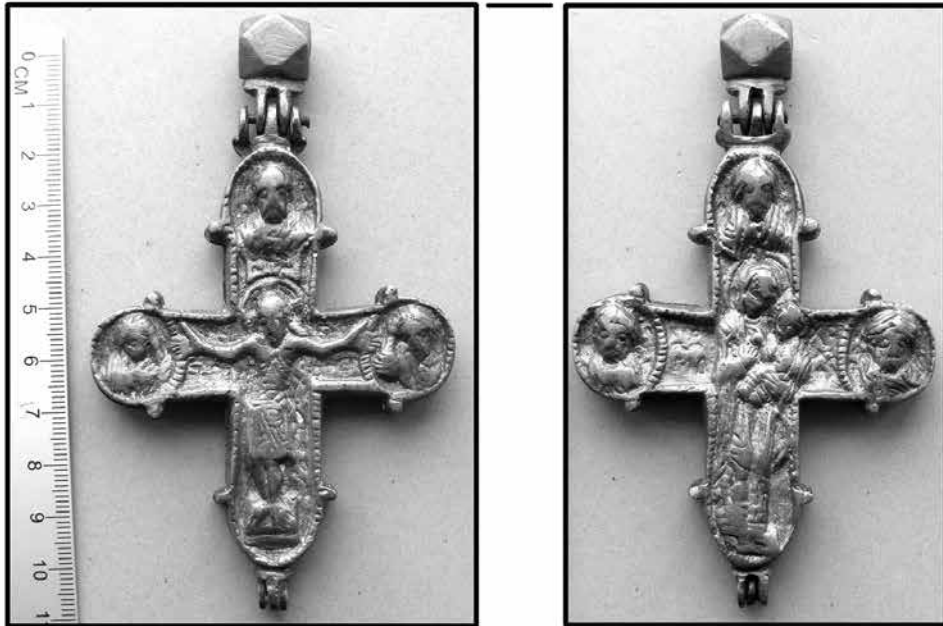
Примірник належить до найпоширенішого у XII ст. типу. Автори деяких видань визначають зображення як “Розп'яття – Богородиця Куп'ятицька” – від с. Куп'ятичі у Білорусі, де виявлено хрест XII ст. з такими зображеннями, згодом шанований як чудотворний²². У каталозі Г. Корзухіної, А. Пескової їх

²⁰ Корзухіна Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 165–171. – Табл. 99–101; Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині... – Іл. XIV–XV.

²¹ Пуцко В. Киевская сюжетная пластика

малых форм (XI–XIII вв.) // Сборник посвящен на Бошко Бабић. – Прилеп, 1986. – С. 170.

²² Гнутава С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное

1

2

Рис. 2. Хрести-енколпіони XII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – Запілля (на тимчасовому зберіганні), 2 – Любомль, інв. № і-24

класифіковано як енколпіони з високим рельєфом та вільним компонуванням зображень (група II)²³. Завдяки написам на окремих знахідках святих у медальйонах навколо Богородиці ідентифікують як Георгія, Дмитрія і Нестора, проте трапляються також погруддя святих Петра і Павла в бічних медальйонах й архангела Гавриїла у горішньому. У бічних медальйонах аверсу, на думку дослідників, зображали пристоячих Богородицю та Іоана Богослова (іноді Іоана Предтечу), а у горішньому – святого Миколая або архангела Михайла. Енколпіони цього типу відомі також з теренів Польщі, Чехії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Сербії та ін.²⁴ На думку багатьох дослідників, їх виготовляли в столичних майстернях Києва до 1240 р.²⁵

Від другої половини XII ст. з київських моделей активно користали ремісники різних регіонів, очевидно й Волині, виготовляючи вироби, що вирізняються розпливчатістю рельєфу, ніби потерті, часто без додаткового оброблення різцем. Такі повторні відливи найчастіше позбавлені супровідних написів, легші за вагою²⁶. До них, очевидно, належить енколпійон з м. Любомля (рис. 2.2). Його знайшов на початку 1990-х років житель міста Микола Сухецький по вул. Самохіна, на території давнього кладовища в дворі Будинку школяра, за оборонним ровом, тобто фактично відразу за межею Окольного міста, неподалік від в'їзної брами, і передав до музею Олександр Остапюк у 1998 р. (інв. № і-24). Збереглася лише зворотня стулка, її розміри: висота 9,0 см, ширина 6,8 см, товщина 0,55 см. Зображення аналогічні до вміщених на зворотній стулці попереднього енколпійона, але розпливчасті та затерті, а монограма МР ліворуч від Богородиці ледве проглядається. Видається можливим виготовлення його за моделлю примірника із Запіння.

Знахідки енколпійонів XII ст. біля межі Окольного міста Любомля княжих часів та недалеко від нього (Запіння) цікаві, зокрема, з огляду на те, що перша згадка в літописі про Любомль подана під 1287 р.²⁷ й матеріали княжої доби, виявлені на його території, датовані щойно від XIII ст.²⁸. Цей факт можна пояснити особливо шанобливим ставленням до відповідних предметів і можливою передачею їх у спадщину від покоління до покоління. На таку практику вказують як писемні джерела, так і археологічний контекст знахідок, що вже зазначили попередні дослідники²⁹. Особливо цікавим є віднайдений у

литве XI – начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры имени Андрея Рублева. – Москва, 2000. – С. 6, 23.

²³ Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 60–61. – Табл. 16–47.

²⁴ Gródek-Kciuk E. Enkolpiony... – S. 97–134; Перхавко В. Б. Находки энколпионов на территории Югославии // Советская археология. – 1987. – № 4. – С. 206–219; Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V международного конгресса славянской археологии. – Москва, 1987. – Вып. 26. – Секция 6. – С. 62–75.

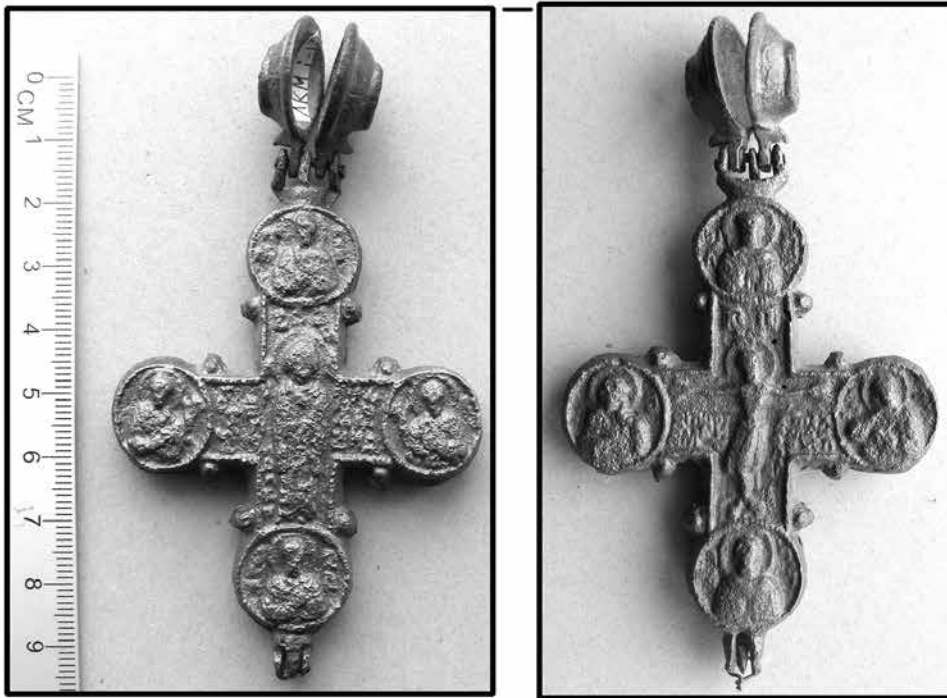
²⁵ Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 84–94.

²⁶ Пуцко В. Г. О системном изучении... – С. 24.

²⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 899.

²⁸ Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Любомля 2008 року (рукопис). – Луцьк, 2008. – С. 15.

²⁹ Николаева Т. В. Прикладное искусство Московской Руси. – Москва,

1

2

Рис. 3. Хрести-енколпіони XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею:
 1 – Затишшя, інв. № і-13; 2 – Володимир-Волинський р-н, інв. № М-458

Львові скарб початку XV ст. з трьома різночасовими енколпіонами XII, XIII і XIV ст.³⁰ Один з них, до речі, аналогічний до примірника із Запілля.

Вироби XIII ст. у колекції репрезентують два енколпіони з Любомльського та Шацького р-нів. Вони відрізняються від попередніх наявністю чотирьох медальйонів підкреслено круглої форми, написами в середхресті та в медальйонах із зображеннями у невисокому рельєфі. Один з них (рис. 3.1) знайдений у 1986 р. під час досліджень археологічного заgonу групи “Шельф” Львівського університету на багат шаровому поселенні Затишшя-1 (Шацький р-н) поблизу північного берега озера Перемут³¹. Примірник передав керівник експедиції В. Артюх (інв. № і-13), його реставровано у Львівському університеті. Розміри енколпіона: висота (без вушка) 8,1 см, ширина 5,7 см, товщина в різних місцях 1,0 – 1,1 см. На лицевій стулці посередині вміщено зображення Богоматері з розкритими перед грудьми долонями. Вона вбрана в довгу, до щиколоток туніку з багатьма складками, навколо голови німб; у бічних медальйонах поясні зображення звернутих до неї святих, у медальйонах вертикального рамена аналогічні півпостаті у фас, написи майже не відчитуються. На зворотній стулці посередині розп’ятий Христос³² у довгому, нижче колін препоясанні, навколо нахиленої до правого плеча голови хрещатий німб, над головою нечітко проглядається таблиця з монограмою ІС ХС, руки ледь зігнуті в ліктях і ноги в колінах, під руками добре видно горизонтальну балку хреста. У бічних медальйонах звернуті досередини півпостаті святих, у медальйонах вертикального рамена – аналогічні фронтальні півфігури святих. За допомогою завіс та штифта рухомо приєднано складене з двох частин біконічне пустотіле вушко.

Другий енколпіон (рис. 4) цього ж типу знайдений у 1999 р. під час археологічних досліджень давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну, яке ототожнюють з літописним Угровськом³³. До музею його передав начальник експедиції Юрій Мазурик 2002 р. (інв. № і-23). Примірник реставровано в Національному науково-дослідному реставраційному центрі України (м. Київ) у 2004 р. Розміри майже співпадають з розмірами енколпіона зі Затишшя, але вушко має форму куба з усіченими

1976. – С. 138–159; Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 12.

³⁰ Доповідь Остапа Лазурка та Миколи Шніцара “Скарб культових речей з вул. Сербська, 3–7а у Львові” на конференції “Археологія Заходу України” (м. Львів, 2011).

³¹ Артюх В. Знахідка давньоруського енколпіона... – С. 83.

³² У більшості літератури помилково вказано на стулку із зображенням Розп’яття як лицеву, проте в каталозі Г. Корзухіної та А. Пескової зазначено, що в цьому типі енколпіонів композицію Розп’яття вміщували на зворотній стулці: Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские

энколпионы. – С. 193. Це доводить вміщення на стулці з Богородицею по одній центральній завісі від гори та від долу, а на стулці з Розп’яттям по дві, а також її більша затертість в основній масі знахідок.

³³ Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомльського району Волинської області в 1999 році (рукопис). – Луцьк; Любомль, 2000. – С. 18, 30. – Табл. 24; Їх же. Хрест-енколпіон... – С. 107–109; Їх же. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 45–60.

*Рис. 4. Хрест-енколпiон XIII ст. із залишками релiквiй.
Любомльський краєзнавчий музей. Угровськ, iнв. № i-23*

кутами (подібно до зразка із Запілля). Написи видно значно гірше, ніж на попередньому екземплярі.

Особливістю угровської знахідки є збережена всередині обгоріла реліквія. Висловлювалося припущення, що це обвуглене дерево³⁴. Однак, судячи з трубчастої структури, найправдоподібніше, це кістка, тобто, як випадає здогадуватися, – мощі. Їх присутність істотно збільшує значення знахідки як для дослідників, так і музею, оскільки екземплярів зі збереженими реліквіями досі віднайдено порівняно небагато.

Описані вироби з літописного Угровська та Затишся належать до характерної і найчисельнішої групи хрестів з низьким рельєфом та дрібними щільно скомпонованими зображеннями (група VII за Г. Корзухіною, А. Песковою)³⁵, а конкретніше – дуже чисельного варіанту з кириличними написами, виконаними дзеркально. На лицевій стороні на середхресті навколо Богоматері, вміщено напис “С[ВА]ТАА БОГО[РОДИ]ЦЕ ПОМАГАЙ”, а на звороті – “ХР[ЕС]ТЪ НАМЪ ПОХВАЛА КР[ЕС]ТЪ НАМЪ У[ТЕШЕНИЕ]”. На переважній більшості виробів у бічних медальйонах лицевої сторони вміщені святі Козьма і Даміан, у горішньому та долішньому – відповідно святі Петро й Василій Великий. Їх супроводжували написи: КОЗМА, ДАМАНЪ, ПЕТРЪ, ВАСИЛ. У бічних медальйонах зворотної сторони зображені в дійсному положенні Богородиця та Іоан Богослов, у горішньому та долішньому – святителі Миколай і Григорій з написами НИ /КОЛ [НИКОЛ], ГИО / ГРО [АГИОС ГРИГОР], Б [БОГОРОДИЦЕ], Н [ИОАН].

Енколпіони цього зразка трапляються й у Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині та ін.³⁶ Крім того, в незначній кількості відомі такі ж вироби, але з грецькими дзеркальними написами й додатковими третіми виступами – “слізками”. На основі цього дослідники припускають можливість участі грецьких майстрів на початковому етапі формування іконографії цих хрестів³⁷. На думку Бориса Рибаківа, енколпіони з дзеркальними написами з’явилися у 1239–1240 рр., після того, як північно-східні землі Київської держави зазнали навали монголів. Дзеркальний напис на більшості виробів, як вбачається, носив сакральний зміст і мав посилити оберегову функцію³⁸. Тривалий час

³⁴ Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Хрест-енколпійон... – С. 107.

³⁵ Корзухіна Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 193–195. – Табл. 117–151.

³⁶ Gródek-Kściuk E. Enkolpiony... – S. 106–107; Корзухіна Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 193–195.

³⁷ Корзухіна Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 193–194. – Табл. 134.

³⁸ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. – Москва, 1964. – С. 39. Дзеркальний напис, очевидно, був не помилкою майстра, а наслідуванням попередніх зразків із грецькими дзеркальними написами. Адже така помилка

могла бути виявлена при перших же відливах. До того ж, енколпіони цього типу досить численні і, як вказують дослідники, відливались не з однієї форми, оскільки існують варіанти, відмінні за розмірами, особливостями рельєфу та, частково, складом зображень. Див.: Корзухіна Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 193–194; Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M. Sakralia ruthenica. Dzieła staroruskie bądź Rusią związane z metalem i kamieniem w Muzeum Narodowym w Krakowie i Muzeum Narodowym w Warszawie. – Warszawa, 2006. – S. 106. Проте усіх їх об’єднують дзеркальні написи.

основним місцем їх виготовлення вважався Київ. Однак, як зазначила А. Пескова, головним аргументом для вказаного датування і локалізації походження вважали ливарні форми для відливання енколпіонів з розкопок Вікентія Хвойки, знайдені неподалік від Десятинної церкви. У каталозі Г. Корзухіної та А. Пескової подано їх загальне датування XIII ст., або його першою половиною, відзначено різницю у розмірах і, частково, – складі зображень знайдених форм та готових виробів³⁹. З цією групою пам'яток пов'язана також зазначена ливарна форма з Городища біля Шепетівки⁴⁰. Проте жодного примірника, відлитого з обох віднайдених досі форм, не ідентифіковано⁴¹.

Лідія Пекарська та Василь Пуцко, досліджуючи енколпіони збірки Музею історії Києва, відзначили, що серед них немає повторних відливів за глиняними формами, “вони здебільшого трапляються далеко за межами Придніпров'я”⁴². До таких виробів, очевидно, належить знахідка із Затишшя. На це вказують як абсолютна нечіткість літер, так і “пористість” поверхні (очевидно, через неналежне приготування використаної глини).

Для визначення потенційно можливих власників енколпіонів з Угровська та Затишшя необхідно докладніше розглянути контекст знахідок, насамперед з Угровська, зафіксований в археологічному звіті⁴³, а також літописні відомості стосовно зазначеного періоду і території.

Отже, угровський енколпіон знайдений на території урочища “Церковка” в культурному шарі другої половини XII–XIII ст., в розкопі III, який мав розміри 4,0х4,0 м⁴⁴. Там же виявлено залишки горілих колод оборонної стіни, прошарок сажі та вугілля, обвуглених зернівок, дерев'яних предметів та інші обгорілі речі. Сама поверхня хреста теж пошкоджена вогнем⁴⁵. Примірник знаходився на глибині 0,6 м за 1,5 м на південь від обгорілих колод стіни⁴⁶, майже по всьому розкопі на цій глибині викладена кам'яна вимостка⁴⁷. У квадраті (розмірами 2,0х2,0 м), де віднайдено енколпіон, на цій же глибині, знаходилося перехрестя меча, шпора з рухомою зірочкою на кінці шипа та людський череп (при цьому контури поховальної ями не прослідковано). Сусідній квадрат на такій же глибині приніс фрагмент кольчуги⁴⁸. У суміжному навскіс квадраті біля обгорілих колод стіни, на кам'яній вимостці лицем донизу лежав кістяк з пошкодженим ударами гострим предметом черепом, хребтом та іншими слідами нанесених ран⁴⁹. Тут же, але на глибині 0,4 м, віднайдено залізну сокиру⁵⁰.

Археологічні матеріали із розглянутого розкопу, зокрема брускова цегла, полив'яної плитки та ін. дають змогу припустити існування культової споруди на цьому терені, на таку можливість вказує й історична назва

³⁹ Корзухіна Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. – С. 194.

⁴⁰ Там же. – С. 220–221.

⁴¹ Там же. – С. 194.

⁴² Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпіони... – С. 91.

⁴³ Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки...

⁴⁴ Там само. – С. 9, 18.

⁴⁵ Там само. – С. 9–10, 18–19.

⁴⁶ Їх же. Хрест-енколпіон... – С. 107.

⁴⁷ Їх же. Д. Звіт про археологічні розкопки... – С. 9–10.

⁴⁸ Там само. – С. 10. – Інв. опис № 217–219, 242.

⁴⁹ Там само. – С. 10.

⁵⁰ Там само. – Інв. опис № 168.

місцевості⁵¹. Крім того, на території урочища “Церковка”, але в іншому розкопі, знову ж на глибині 0,6 м, знайдений золотий натільний хрестик⁵², про який ітиметься далі. Очевидно, що неподалік знаходився храм.

Перелічені факти, як уже зазначали дослідники городища, безумовно свідчать про військову сутичку в цьому місці та велику пожежу⁵³, після яких поселення, очевидно, перестало існувати. Імовірно, комусь із постраждалих і належав досліджений енколпійон. Досі не з'ясовано коли і хто напав на городище, оскільки вказівок про взяття Угровська ворожим військом у літописних джерелах немає, а остання згадка про нього датується 1268 р. і пов'язана з існуванням тут монастиря святого Даниїла Стовпника, в якому на той час перебував литовський князь Войшелк⁵⁴. Масштабніших археологічних пошуків на городищі, які могли б пролити більше світла на ці події, досі не проведено. Цікаво, що попередня згадка про саме місто Угровськ датується 1230 р.⁵⁵ Раніше один з дослідників городища, Сергій Панишко, висловив здогад про загибель Угровська під час монгольського вторгнення на початку 1241 р.⁵⁶ У зв'язку з переліченими аргументами не виключено, що монастир знаходився не на території власне самого городища, а на певній відстані від нього і продовжував існувати після загибелі міста.

У контексті спроби визначення потенційного власника угровського енколпійона варто відзначити, що такі хрести вкрай рідко трапляються у курганах і похованнях простих людей: на думку дослідників, вони належали знатним особам⁵⁷. Щоправда, наразі необхідно врахувати велику кількість нових знахідок, а також їх різноманіття – від зразків великих розмірів з вишуканим оздобленням до простих виробів малих розмірів. Тому є підстави твердити про їх побування серед найширших верств населення відповідно до вартості.

Власником енколпійона з Угровська, найімовірніше, мала бути знатна особа, або хтось з вищого духовенства. На це вказують розміри, якість, наявність реліквії та існування лише одного аналога з території Любомльщини. За Галицько-Волинським літописом, в Угровську функціонувала єпископська кафедра на чолі з Йоасафом (запис під 1223 р.)⁵⁸. Згодом єпископія була переведена до Холма⁵⁹. Докладна дата припинення існування

⁵¹ Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки... – С. 18; Їх же. Археологічні дослідження... – С. 54.

⁵² Мазурик Ю. М., Панишко С. Д., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомльського району Волинської області в 1996 році (рукопис). – Любомль, 1997. – С. 7. – Табл. 6.1.

⁵³ Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки... – С. 10; Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 29–30 листопада 2001 року. – Львів, 2003. – С. 61.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 867.

⁵⁵ Там же. – Стб. 758.

⁵⁶ Панишко С. Угровське князівство... – С. 61.

⁵⁷ Гнутова С. В. Медная пластика древней Руси (типология и бытование) // Русское медное литье. – С. 11.

⁵⁸ Новіший найдокладніший огляд літописних переказів до історії Угровська в широкому контексті еволюції історичної ситуації епохи див.: Александрович В. Угровський епізод // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2012. – С. 81–95.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 740.

угровської кафедри не відома, але холмський собор функціонував уже в 1253 р.⁶⁰. Контекст літописного повідомлення про переведення кафедри до Холма вказує, що це сталося після монгольського нашествия, коли владика Асаф, супроти волі князя Данила Романовича, самовільно, за висловом літописця, “скочив” на київську митрополичу кафедру. Не випадало, би, звичайно, відкидати вірогідність того, що енколпійон міг належати самому єпископу. Варто згадати, що енколпійон саме такого типу виявлено в Гнезно, під час розкопок кафедрального костюлу в 1926–1931 рр., як припускають дослідники, у похованні єпископа⁶¹. Його власником міг також бути настоятель монастиря, або ж настоятель угровського храму, можливо, – собору, хоча жодну з цих версій обґрунтувати немає змоги.

До XIII ст. належить також стулка енколпійона (інв. № М-458) з низькорельєфним зображенням Богоматері Оранти. Він знайдений на території Володимирського р-ну і переданий до музею у 2000-х роках. За формою примірник близький до хрестів попередньої групи, але має значно менші розміри (рис. 3.2). На лівому та правому кінцях у медальйонах вміщені монограми “МР ΘΥ”, у горішньому – літера “Х”, долішне рамено та вушко обломані. Довжина горизонтальної перекладки – 4,17 см, вертикальної від зламу вушка до зламу долішнього рамена – 3,15 см. Аналогічний енколпійон, але збережений повністю, знаходиться у Волинському краєзнавчому музеї (інв. № РА-244). На його зворотній стулці в центрі вміщено низькорельєфне зображення Розп’яття, а на лівому та правому кінцях у медальйонах – монограма “ІС ХС”, на долішньому та горішньому завершеннях обох стулок у медальйонах вміщені літери “Х”. Енколпійони цього типу досить рідкісні – їх відомо тільки близько десяти. Знайдені у Дорогичині, поблизу Вінниці, у с. Михайловському на Псковщині (городище “Савкина горка”), кілька екземплярів на Київщині. Хронологічні межі їх виготовлення, назагал, вкладаються у XIII ст., заглиблення декількох екземплярів по всій площі заповнювалися кольоровими емалями⁶².

Натільні хрести. Натільні хрести – найчисельніша категорія знахідок християнського походження на археологічних пам’ятках княжої доби. Серед них найпоширеніші зразки мідного лиття, що пояснюється порівняною доступністю і дешевизною сировини, простотою технології виготовлення та масовим попитом на подібні вироби. Їх носили на шнурках, сплетених з неміцних органічних матеріалів, вони часто губилися і – відповідно – потрапляли до культурного шару. Натільні хрести присутні також у більшості поховань, оскільки потрапляли до могил з покійниками.

Колекція натільних хрестів Любомльського краєзнавчого музею нараховує 19 одиниць. Більшість з них надійшла від приватних осіб через закуп,

⁶⁰ Там же. – Стб. 826. Докладніше про датування первісного холмського собору див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // *Український*

археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 69.

⁶¹ *Gródek-Kciuk E.* Enkolpiony... – S. 106, Рис. 4. – Nr 11.

⁶² *Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы... – С. 186–187, 190–192.

або безоплатну передачу в 1998–2008 рр., найбільша кількість від жителя Києва Сергія Іващенко та жителя Луцька Валерія Романюка. Вони походять не лише з Любомльського р-ну, а й інших куточків Волинської обл., конкретне місце знахідок здебільшого не зафіксоване.

До колекції належать як поширені типи хрестів, так і досить рідкісні зразки. Більшість їх виготовлена з кольорових металів (мідних або свинцево-олов'янистих сплавів та ін.) у техніці лиття, окремі додатково оздоблені виїмчатими емаллями або інкрустовані чорною. Зважаючи на відсутність археологічного контексту, датувати їх можна лише за аналогами.

Найдавнішим, на нашу думку, є рівнораменний лапчастий хрест (інв. № А-592) із круглим середхрестям, відлитий зі свинцево-олов'янистого сплаву (рис. 5.1). Його рамена прикрашені випуклими кружечками і трикутниками, орнамент у середхресті проглядається мало через поганий стан збереження. Зовнішній край хреста та середхрестя виділяє рельєфний обідок. Зворотна сторона гладка, вушко обламане. Розміри сягають: висота 2,9 см, ширина 2,67 см, товщина 0,34 см. Абсолютно близьких аналогів віднайти не вдалося, проте відомо, що подібна форма хреста була поширена на території Візантії у VI–VII ст., Моравії у IX ст., Сербії та Угорщини в XI ст. Схожі хрести, а також ливарна форма для їх виготовлення виявлені й у Києві на Подолі⁶³. Найбільше подібним до нашого за морфологічними ознаками є золотий хрестик з алмазною вставкою, опублікований 2004 р.⁶⁴. Він має розміри 1,5x1,3 см. Німецькі дослідники датують його VI–VII ст. і припускають сирійське походження. Зважаючи на дешевий матеріал та невисоку якість виготовлення (форма контурів нашого хрестика не зовсім ідеальна), волинська знахідка є, очевидно, провінційною реплікою вказаного типу хрестів.

Цікаво, за яких обставин цей хрест потрапив на Волинь. Для відповіді на поставлене запитання доцільно згадати версію знайомства волинян з християнською вірою ще за часів Великої Моравії. Одним з перших, хто досліджував це питання, був, як відомо, О. Цинкаловський. Він згадав про знахідки на території Західної Волині хрестиків й енкалпійонів моравського та візантійського типів VI–IX ст.⁶⁵. Проте, на жаль, вказана інформація у зазначеній праці не підкріплена ніякими ілюстраціями, тому, зважаючи на скромну вивченість проблеми хронології та типології подібних предметів, не може бути впевненості у правильності висновків дослідника. Хрест з Любомльського музею поки видається єдиним реально існуючим предметом християнської атрибутики з Волині, який можна гіпотетично пов'язати з добою Великої Моравії.

⁶³ Хамайко Н. В. Древнерусская бронзовая ювелирная форма из раскопок на Киевском Подоле // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). – Санкт-Петербург, 2010. – С. 420–429.

⁶⁴ Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. – München, 2004. – S. 310–311. – Nr. 533.

⁶⁵ Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого // Церква і нарід. – Крем'янець, 1938. – С. 11–14.

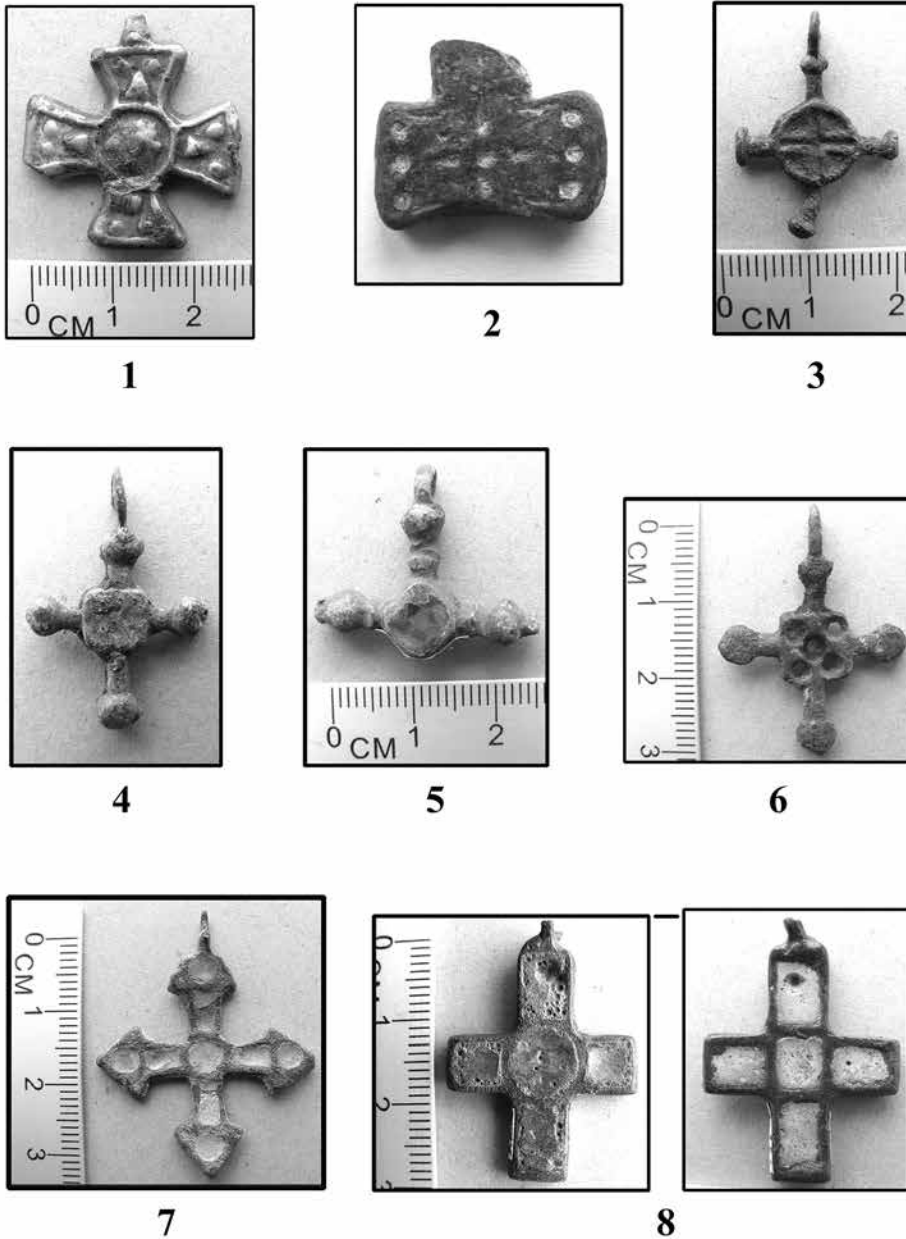

Рис. 5. Натільні хрести VI (?) – першої половини XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – 3, 5 – 8 – Волинська обл., 1 – інв. № А-592, 2 – інв. № А-593, 3 – інв. № А-576, 5 – інв. № А-666, 6 – інв. № А-596, 7 – інв. № А-529, 8 – інв. № А-285, 4 – Шацьк, уроч. Сад, інв. № А-2017.

1 – свинцево-олов'янистий сплав, 2 – 6 – мідні сплави,
7 – 8 – мідні сплави, виїмчаста емаль

До найдавніших і водночас рідкісних виробів належить також фрагментований (втрачені долішне та частково горішне рамено) хрест (інв. № А-593) зі злегка загостреними кутами середхрестя, відлитий з мідного сплаву (рис. 5.2). Він орнаментований крапковими заглибленнями у вигляді прямого чотирикінцевого хреста в центрі та трьома крапками на кінцях рамен. Зворот гладкий. Хрест має висоту 1,43 см (із врахуванням втрат), ширину 1,87 см, товщину 0,32 см. Подібний, але дещо інших розмірів та з косим хрестом у центрі відомий із "Сирійської колекції" Б. і В. Ханенків. А. Пескова та Л. Строкова відзначили його близькість до мініатюрних хрестів-релікваріїв з малоазійської Смірни та віднесли до близькосхідних виробів X–XI ст.⁶⁶.

Серед об'єктів колекції можна виділити декілька різновидів, враховуючи матеріал, морфологічні ознаки та технологічні особливості:

І різновид – об'ємні хрестики з кулястими завершеннями рамен, виготовлені з мідних сплавів у техніці лиття:

1. Двосторонній рівнораменний хрест (інв. № А-576) з круглим середхрестям та сплющено-кулястими кінцями (рис. 5.3), розміри: висота 2,5 см, ширина 1,82 см, товщина 0,2 см. На лицевій стороні посередині вміщено рельєфне зображення контурного прямоконечного хреста, край середхрестя виділений рельєфним бортиком, на звороті – низькорельєфний косий хрест з випуклою крапкою в центрі. Вушко плоске.

Аналогічний виріб колекції Ханенків походить зі згаданого городища Княжа Гора поблизу Канева⁶⁷. Такі ж хрестики знайдені на території Житомирської обл.⁶⁸ та Брянської обл. Росії й датуються XII–XIII ст.⁶⁹.

2. Двосторонній хрест (інв. № А-2017) з квадратним середхрестям та кулястими кінцями (рис. 5.4) розмірами: висота 2,5 см, ширина 1,8 см, товщина 0,54 см. На лицевій стороні в середхресті низькорельєфне зображення косоного хреста, на звороті – прямоконечний низькорельєфний хрест. Вушко плоске. Примірник знайдений під час археологічного дослідження багатшарового поселення біля смт. Шацьк (урочище Сад), під керівництвом Сергія Демедюка (2011) у культурному шарі княжої доби.

Подібні хрестики трапляються у багатьох регіонах Київської держави. На Волині їх знайдено: в Дорогобужі, у складі скарбу, виявленому в житлі середини – другої половини XIII ст.⁷⁰; на посаді літописної Пересопниці (урочище Пастівник) у культурному шарі XII – середини XIII ст.⁷¹; у Грудеку над Бугом (літописний Волинь), у похованні на середньовічному цвинтарі в

⁶⁶ Пескова А. А. Строкова Л. В. Христианские древности... – С. 154.

⁶⁷ Ханенко Б. И. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко... – Табл. XVII, № 199.

⁶⁸ Нечитайло В. В. Каталог христианских нагрудных виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.) – Київ, 2001. – № 430.

⁶⁹ Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески [научное издание] / Под общей редакцией А. К. Станюковича – Москва,

2010. – С. 209. – № 449.

⁷⁰ Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011. – С. 91. – Рис. 108.18.

⁷¹ Його ж. Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці // Волино-подільські археологічні студії. – Луцьк, 2012. – Вип. 3: Пам'яті Ю. М. Малеева (1941–2006). Збірник наукових статей / Упорядники В. М. Конопля та О. Є. Златогорський. – С. 63. – Рис. 13.12.

складі намиста зі скляних намистин⁷². Чимало таких виробів віднайдено на території Галичини, зокрема кілька в Галичі, один з них під час дослідження фундаментного рову кам'яного храму, в стратиграфічному шарі другої половини XII–XIII ст.⁷³, у Городищі (урочище Бозок) та Зеленчі на Західному Поділлі⁷⁴. Хрести цього типу зафіксовані в шести пунктах на території Білорусі, в культурних шарах XII – першої половини XIII ст. та в поховальних пам'ятках XI–XIII ст.⁷⁵. Вони знайдені також на городищі Княжа Гора поблизу Канева⁷⁶, на території Чернігівського Полісся (поселення Гориця)⁷⁷, Південного Подніпров'я (Дніпровське)⁷⁸, Полтави⁷⁹ та в Брянській обл. Росії⁸⁰ й датуються XII–XIII ст. На півночі Русі такі хрестики відомі з могильників XII–XIII ст. Нефедьєво (Білозер'я)⁸¹ та Волковиці (Новгородська земля)⁸².

3. Хрест (А-596) відрізняється від попереднього наявністю у середхресті п'яти круглих отворів, розміщених косим хрестом, та сплющеними із фронтальних сторін кінцями рамен (рис. 5.6). Його розміри: висота 3,25 см, ширина 2,35 см, товщина 0,25 см.

Аналогічні хрестики знайдені на території Брянської обл., як і в попередньому випадку, так само датуються XII–XIII ст.⁸³.

4. Двосторонній рівнораменний хрест (інв. № А-666) з ромбоподібним середхрестям та кулястими кінцями з виступаючими "вушками" (рис. 5.5), зображення затерті. Вушко у вигляді плоскої намистини, долішне рамено обламане, розміри: висота (не враховуючи відламані частини) 2,26 см, ширина 2,66 см, товщина 0,6 см.

⁷² Kuśnierz J. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955) // "In silvis, campis et urbe". Średniowieczny obzrądek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszów; Sanok, 2010. – S. 261. – Рис. 12.

⁷³ Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – С. 94. – Табл. XII.27; Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжою Галичі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998 – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 585. – Рис. 8.2.

⁷⁴ Ягодинська М. Нові культові речі... – С. 354. – Рис. 4.5.

⁷⁵ Башков А. А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования). – Минск, 2011. – С. 28. – Рис. 8.7.

⁷⁶ Ханенко Б. И. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко... – Табл. XVII. – № 182.

⁷⁷ Веремейчик Е. М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // Славяно-русское ювелирное дело... – С. 348. – Рис. 3.14.

⁷⁸ Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – Київ, 1992. – С. 59. – Рис. 31.24.

⁷⁹ Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м. Полтави // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1949. – Т. 1. – С. 63. – Рис. 5.

⁸⁰ Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты... – С. 213–214.

⁸¹ Макаров Н. А. К оценке христианизации древнерусской деревни в XI–XIII вв. (Погребения с крестами и образками в могильниках Белозерья и Каргаполья // Славяно-русские древности (Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 205). – Москва, 1991. – С. 13. – Рис. 1.18.

⁸² Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 181. – Рис. 110.6.

⁸³ Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты... – С. 216.

Хрести цього типу трапляються у багатьох регіонах Київської держави, особливо на території Білорусі, де знайдені в різних місцевостях, зокрема на поселенні XI–XIII ст. у районі Полоцька, в кургані XI–XII ст. поховання Сосновка-I Гомельського р-ну, в культурному шарі XI–XII ст. у Пінську, та ін. У середхресті вони мають прямі хрести, погруддя святих, або позбавлені зображень⁸⁴. Хрести з погруддям святого знайдені також у культурному шарі межі XI–XII ст. в Новгороді⁸⁵ та в Прибалтиці, де гіпотетично існував центр їх виробництва у XII–XIII ст.⁸⁶.

II різновид – плоскі двосторонні хрестики з ромбовидним середхрестям і трилопастевими завершеннями рамен, литі з мідних сплавів. Їх у колекції два (інв. № А-574, А-588).

Орнамент на них з обох сторін однаковий (рис. 6.1, 2). У центрі середхреста в круглому заглибленні вміщено напівкулястий виступ, навколо якого хрестоподібно розміщені чотири крапки в круглих заглибленнях. Трилопастеві кінці прикрашені подібними заглибленими колами з крапками. Вушко плоске. Розміри обох виробів однакові, можливо, вони виготовлені в одній майстерні. Їх висота 3,6 см (у № А-588 обламане верхнє рамено), ширина 2,95 см, товщина 0,1 см.

Аналогічні хрести знайдені на території Латвії, Північно-Східної Русі та у Брянській обл.⁸⁷. Дуже подібним є також примірник, виявлений у Дорогичині⁸⁸. Пам'ятки цього типу датуються XII–XIII ст.⁸⁹. Вони, очевидно, завершують розвиток хрестів так званого “скандинавського” типу X–XII ст., найбільша кількість яких знайдена на території Північної Русі, Північної Європи та в Прибалтиці⁹⁰.

III різновид – плоскі хрестики з мідних сплавів, оздоблені виїмчастими емаллями:

1. Двосторонній хрест (інв. № А-529) з круглими завершеннями рамен з парними виступами та “вушками” на кінцях (рис. 5.7). У центрі та на кінцях рамен вміщені рельєфні кола. Заглиблення з обох сторін заповнені жовтою емаллю. Вушко плоске. Розміри: висота 3,6 см, ширина 2,95 см і товщина 0,22 см.

У літературі хрести цього типу носять назву “трилопастнокінцеві”. Їх знахідки відомі на території усіх давньоруських регіонів, а також у Латвії⁹¹.

⁸⁴ Башков А. А. Христианские древности... – С. 31. – Рис. 9.17–23, 25.

⁸⁵ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – Москва, 1981. – С. 52. – Рис. 16.11.

⁸⁶ Мугуревич Э. Крестовидные подвески в Латвии // Археология и этнография. – Рига, 1974. – Т. 11. – С. 237.

⁸⁷ Его же. Восточная Латвия и соседние земли в XII–XIII вв. – Рига, 1965. – Табл. IX.8; Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты... – С. 80.

⁸⁸ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym

średniowieczu // Materiały Wczesnośredniowieczne – 1960. – Т. 6. – С. 205. – Tabl. XLVI.8.

⁸⁹ Николаева Т. В., Недошивина Н. Г. Предметы христианского культа // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва, 1997. – Табл. 103.36.

⁹⁰ Фехнер М. В. Крестовидные подвески “скандинавського” типа // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С. 210–214.

⁹¹ Мальм В. А. Крестики с эмалью // Славяне и Русь. – С. 113; Мугуревич Э. С. Восточная Латвия... – С. 63.

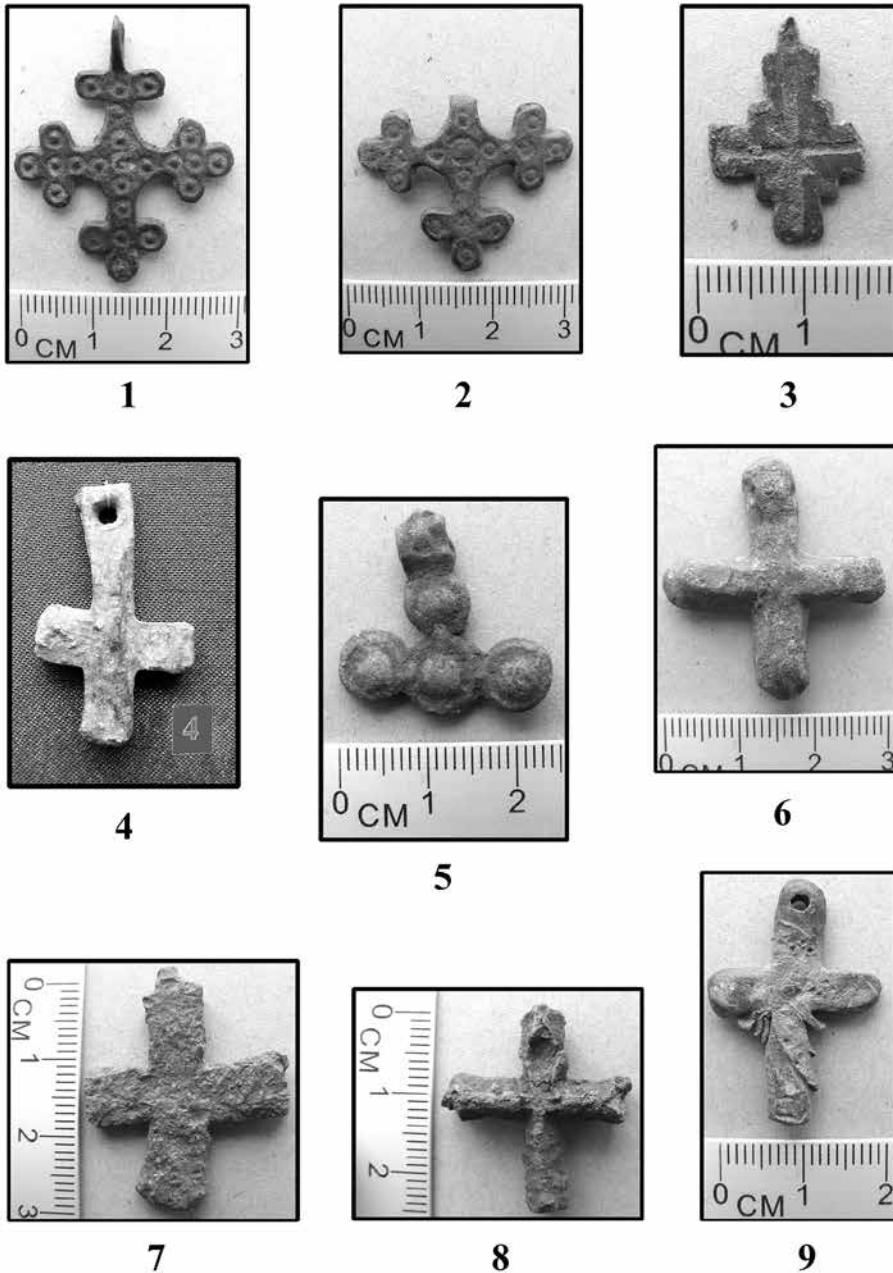

Рис. 6. Натільні хрести XII–XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1–3, 5–8 – Волинська обл., 1 – інв. № А-574, 2 – інв. № А-588, 3 – інв. № А-365, 5 – інв. № А-667, 6 – інв. № А-336, 7 – інв. № А-545, 8 – інв. № А-589; 4 – Шацьк, уроч. Сад, інв. № А-1001; 9 – Пулемець, інв. № М-339.

1–2 – мідний сплав, 3 – мідний сплав, чернь, 4–8 – свинцево-олов'яністи сплави

На Волині їх віднайдено в Дорогобужі⁹², Пересопниці⁹³, в околицях Луцька та у Володимирі⁹⁴, а також в інших пунктах. Близько десятка їх зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею (колекцію планується опублікувати окремо). Кілька знахідок цього типу походять з території Холмщини та Підляшшя⁹⁵.

Валентина Мальм датувала такі хрести за супровідним матеріалом з поховальних комплексів XI–XII ст., зазначаючи при цьому, що, відповідно до знахідок з міст, час їх поширення охоплює і XIII ст.⁹⁶. Екземпляри з Дорогобужа знайдені в культурному шарі XII ст. та в житловій споруді кінця XI – першої половини XII ст.⁹⁷, а з Пересопниці – в культурному шарі XII – першої половини XIII ст.⁹⁸. З культурних шарів цього ж періоду походять також знахідки на території Білорусі⁹⁹. Такі ж хрести входили до жіночого намиста, знайденого в Данилові Малому на Підляшші, головної фаза існування якого припадає на кінець XI – початок XII ст., у поховальному комплексі. Однак його супровідний матеріал характерний для східнослов'янських пам'яток XII–XIII ст.¹⁰⁰.

Відомо, що хрести цього типу виготовлялися у київській майстерні на Подолі у першій половині XIII ст.¹⁰¹.

2. Двосторонній хрест (інв. № А-285) з прямокутними раменами (рис. 5.8). На лицевій стороні в середхресті вміщено кругле рельєфне кільце, на звороті – рамковий квадрат. Заглиблення на лицевій стороні заповнені світло-зеленою емаллю, на звороті – жовтою. Горішня частина вушка відламана. Розміри хрестика: висота (без відламані частини вушка) 2,97 см, ширина 2,2 см і товщина 0,3 см.

Аналогічні хрести знайдені в околицях Києва, в культурному шарі Новогрудка, а також у Латвії й датуються XII ст.¹⁰². На теренах Волині аналогічний хрестик віднайдений за випадкових обставин поблизу с. Мирне Горохівського р-ну Волинської обл. (Волинський краєзнавчий музей).

IV різновид – хрест з мідного сплаву з прямокутними кінцями та квадратним середхрестям (інв. № А-365). На лицевому боці в центрі вміщене інкрустоване черню зображення хреста з перехрестям у центрі (рис. 6.3). Зворот гладкий. Розміри хрестика сягають: висота 2,16 см, ширина 1,47 см і товщина 0,12 см.

⁹² Прищепя Б. Дорогобуж... – С. 188. – Рис. 96.13–14, 167.2.

⁹³ Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. – Рис. 22.6; Прищепя Б. Археологічні дослідження садиб... – С. 63. – Рис. 13.11.

⁹⁴ Савицький В. М., Собуцький М. М. Натільні хрести... – С. 202. – Рис. 1.5, 6.

⁹⁵ Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M. Sakralia ruthenica. – S. 128.

⁹⁶ Мальм В. А. Крестики с эмалью... – С. 113.

⁹⁷ Прищепя Б. Дорогобуж... – С. 188. – Рис. 96.13–14, 167.2.

⁹⁸ Його ж. Археологічні дослідження садиб... – С. 63. – Рис. 13.11

⁹⁹ Башков А. А. Христианские древности... – С. 32.

¹⁰⁰ Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M. Sakralia ruthenica. – S. 128.

¹⁰¹ Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Михайлов П. С. Дослідження Київського Подолу // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 118–119. – Рис. 2.3.

¹⁰² Мальм В. А. Крестики с эмалью... – С. 116; Башков А. А. Христианские древности... – С. 33; Мугуревич Э. С. Восточная Латвия... – С. 63.

На Волині аналогічні екземпляри знайдені в Дорогобужі, на території Окольного міста, в культурному шарі X–XIII ст.¹⁰³ та у с. Скірче Горохівського р-ну (випадкова знахідка)¹⁰⁴. Хрестики цієї групи відомі і в інших регіонах Київської держави. Зразком для їх виготовлення, очевидно, були мініатюрні енколпіони з інкрустованим чорню зображенням хреста з перехрестям у центрі (IV група за А. Песковою), датовані XII – першою половиною XIII ст.¹⁰⁵.

V різновид – двосторонній хрест зі свинцево-олов'янистого сплаву з круглими раменами і круглим середхрестям (інв. № А-667). Центр середхрестя та рамена прикрашені рельєфними півкулями (рис. 6.5). Вушко має вигляд намистини з рельєфним валиком посередині. Долішнє рамено обламане. Розміри: висота (без обламаного рамена) 2,33 см, ширина 2,39 см і товщина 0,46 см.

Повністю аналогічних хрестиків віднайти не вдалося. Подібний, але односторонній примірник менших розмірів з ромбовидним середхрестям опубліковано 2010 р. й датовано XII–XIII ст.¹⁰⁶.

VI різновид – плоский золотий хрестик з квадратними завершеннями рамен і середхрестям у вигляді чотирикінцевого лапчастого хреста (інв. № М-8). Лицева та зворотна сторони гладкі, без зображень (рис. 7.1). Вушко трубчасте, з рельєфним рівчаком посередині. Розміри: висота 2,1 см, ширина 1,5 см, товщина 0,1 см, вага 0,7 г. Проба золота – 750. Хрестик знайдений при археологічному дослідженні Угровська на урочищі “Церковка” в культурному шарі другої половини XII–XIII ст.¹⁰⁷. Це, безумовно, унікальний та цінний експонат як для музейної експозиції, так і дослідників. Аналогів йому не виявлено, імовірно, він виготовлений для знатної особи як індивідуальний виріб. У сусідньому розкопі знайдено розглянутий енколпіон XIII ст. з написом “Пресвята Богородице, помагай”.

VII різновид – хрестики, відлиті зі свинцево-олов'янистих сплавів, з прямими простими кінцями. Їх в колекції 5. Усі вони мають різну форму та розміри (рис. 6.4, 6–8), за морфологічними ознаками вони поділяються на плоскі та об'ємні.

Один з екземплярів виявлено під час археологічних досліджень багатошарового поселення біля смт. Шацьк (урочище Сад) під керівництвом С. Демедюка (2009) на глибині 0,3 м від поверхні. Хрестик знаходиться в музейній експозиції. Його розміри: висота 3,4 см, ширина 2,1 см, товщина 0,5 см. На кінці горішнього рамена є отвір для шнурка, очевидно, зроблений після втрати вушка (рис. 6.4). Цей свідчить про особливо шанобливе ставлення до предметів особистого благочестя, незважаючи на вартість матеріалу, з якого їх виготовляли.

Подібна знахідка з с. Пулемець Шацького р-ну (рис. 6.9) виявлена в урочищі Плесо на північному березі озера Пулемецьке. До музею її передав

¹⁰³ Прищепя Б. Дорогобуж... – С. 188. – Рис. 167.3.

¹⁰⁴ Савицький В. М., Собуцький М. М. Натільні хрести... – С. 202. – Рис. 1.4.

¹⁰⁵ Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы... – С. 173–178.

¹⁰⁶ Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Натільні кресты... – С. 150. – № 274.

¹⁰⁷ Мазурик Ю. М., Панишко С. Д., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоутрузька... в 1996 році... – С. 7. – Табл. 6.1.

С. Демедюк у 2008 р. (інв. № А-339). Хрестик відрізняється від попереднього меншими розмірами та більше заокругленими раменами. Як і в попередньому випадку, він з фронтальним отвором для шнурка. Розміри: висота 2,68 см, ширина 2,16 см, товщина 0,21 см.

Наведені приклади не мають докладних аналогів, але дещо подібні до них хрестики (зі свинцево-олов'янистого сплаву з прямими простими раменами, часто неякісного лиття) опубліковані у згаданому московському спеціалізованому виданні, де їх датують XII – початком XIII ст.¹⁰⁸. Усі хрестики цього різновиду, на думку дослідників, є зразками місцевого виробництва сільських ремісників¹⁰⁹. Цю тезу підтверджує відсутність подібних знахідок на дитинцях городищ та міст і наявність їх на звичайних поселеннях, як і в нашій ситуації.

VIII різновид – кам'яний хрестик з прямими кінцями і простим середхрестям (А-1996). Виготовлений із зеленувато-сірого зі світлими вкрапленнями каменю (агальматоліту?). Рамена в поперечному розрізі квадратні, вертикальна сторона дещо довша за горизонтальну. Лицева та зворотна сторони гладкі, без оздоблення (рис. 7.2). У горішньому рамені просвердлено отвір для шнурка. Розміри: висота 1,9 см, ширина 1,4 см, товщина 0,65 см. Хрестик знайдено під час археологічних досліджень 2011 р. поблизу смт. Шацьк (урочище Сад) у культурному шарі княжої доби.

Подібні хрестики мають найширші аналогії серед старожитностей княжої епохи і належать до предметів масового виробництва. Зокрема, чимала їх кількість віднайдена на території Західного Поділля¹¹⁰ та Буковини¹¹¹. На теренах Волині їх виявлено: 1) Дорогобуж: у житловій споруді першої половини – середини XIII ст. та поблизу неї¹¹²; в скарбі в житлі середини – другої половини XIII ст.¹¹³; у культурному шарі X – першої половини XIII ст. на дитинці та посаді, а також на поселенні біля Успенської церкви¹¹⁴; 2) в Грудку над Бугом, в культурному шарі IX (?) – середини XIII ст.¹¹⁵; 3) на поселенні княжої доби Мирогоща в Дубенському р-ні Рівненської обл.¹¹⁶.

Хрестовключені прорізні підвіски з мідних сплавів.

1. Підвіска (інв. № А-552) у вигляді дванадцятикінцевого хреста, включеного в кільце (рис. 7.3). Долішня частина підвіски обламана і втрачена. Вушко плоске. Діаметр кільця – 2,75 см.

2. Підвіска (інв. № А-553), відмінна від попередньої деякими морфологічними ознаками: середхрестя ромбоподібної форми, додаткові перекладини у вигляді півмісяців, повернутих опуклою стороною до кільця

¹⁰⁸ Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты... – С. 109–112.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Гаврилюк О. Н., Ягодинская М. А. Древнерусские предметы христианского культа Западной Подолии и Юго-Западной Волины // Археологические вести. – 2005. – № 12. – Рис. 7.

¹¹¹ Пивоваров С. Христианські старожитності... – С. 79.

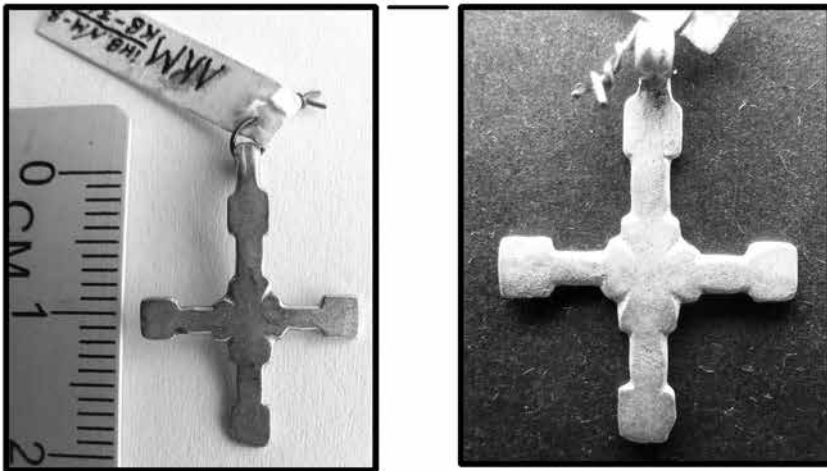
¹¹² Прищепя Б. Дорогобуж... – С. 68, 189. – Рис. 72.7, 167.5.

¹¹³ Там само. – С. 91. – Рис. 108.21.

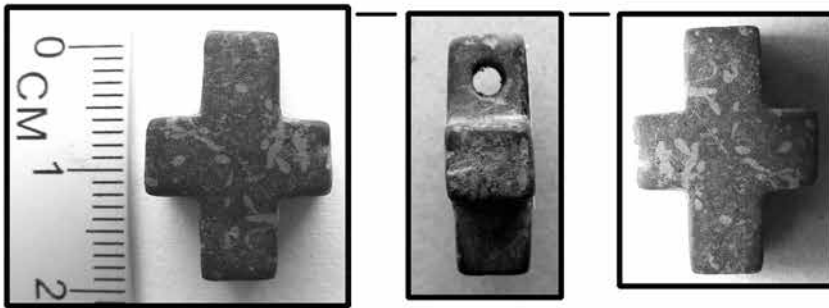
¹¹⁴ Там само. – С. 189. – Рис. 144.5, 167.7.

¹¹⁵ Kuśnierz J. Średniowieczne smentarzy-sko... – S. 263. – Ryc. 13.

¹¹⁶ Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки... – С. 39; Фонди Дубенського історико-культурного заповідника. – Інв. № А-725.

1

2

3

4

Рис. 7. Натільні хрести (1 – 2) та хрестовключені підвіски (3 – 4) XI–XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – Угровськ, інв. № М-8; 2 – Шацьк, уроч. Сад, інв. № А-1966; 3 – 4 – Волинська обл., інв. № А-552, інв. № А-553.

1 – золото, 2 – камінь, 3 – 4 – мідний сплав

(рис. 7.4). Ліва частина підвіски, а також частина вушка обламані і втрачені, горішня частина деформована. Висота підвіски з вушком – 2,7 см.

Такі підвіски мають чимало аналогів на теренах усієї Старокиївської держави та на території нинішньої Польщі. Їх аналогії відомі також у Візантії. Тому в польській літературі вони іменуються хрестами “єрусалимськими”. Зокрема, на можливу візантійську генезу цього типу вказала польська дослідниця Ядвіга Броніцька-Раухут¹¹⁷. Однак найбільша їх кількість походить з території Київської держави, втім й Волині, їх знаходять у курганних похованнях, на городищах та поселеннях XII–XIII ст.¹¹⁸. На теренах Волинської землі такі знахідки виявлені в Пересопниці – в Окольному місті, в культурному шарі XII–XIII ст.¹¹⁹ та на одній із садиб посаду в споруді XII – першої половини XIII ст.¹²⁰, а також в Грудку над Бутом та Дорогичині¹²¹. Такі ж підвіски зберігаються і в фондах Волинського краєзнавчого музею¹²².

Отже, аналіз розглянутої збірки предметів княжої доби Любомльсько-го краєзнавчого музею у комплексі з іншими пам'ятками з території Волинської землі – археологічними знахідками та експонатами інших музеїв Волині дає підстави зробити ряд висновків та припущень:

1. Найдавніші такі предмети потрапили на територію Волині, ймовірно, уже в VI–X ст., їх презентують знахідки візантійського або сирійського та моравського походження. Це вказує на можливість першого знайомства волинян (точніше – дулібів) у зазначений період з представниками християнської віри з Візантії (VI–X ст.) та Великої Моравії (IX – початок X ст.).

2. Як предмети особистого християнського благочестя натільні хрести та енкалпіони почали поширюватися на теренах Волині наприкінці X – на початку XI ст., тобто безпосередньо після хрещення Давньоруської держави за часів князя Володимира Великого, а найбільшого побутування серед різних верств населення, втім і Любомльщини, набули в XII ст.

¹¹⁷ Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M. Sakralia ruthenica. – S. 129–130.

¹¹⁸ Ханенко Б. И. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко... – Табл. XVII. – № 208, 211, 212; Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки... – Табл. XII.29; Кучера М. П. Древній Плісненськ // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1962. – Т. 12. – С. 43. – Рис. 17.2; Седова М. В. Ювелирные изделия... – С. 42. – Рис. 14.1; Голубева Л. А. Амулеты // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва, 1997. – Табл. 92.17, 19; Черненко О. Е. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – С. 44. – № 81; Николова Т. В., Недошивина Н. Г. Предметы христианского культа... – Табл. 103.43, 44, 47; Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные

кресты... – С. 19–25; Якубовський В. І. Про християнські реліквії з давньоруських городищ межиріччя верхів'їв річок Случа і Горині // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 238. – Рис. 2.4.

¹¹⁹ Ваиета М., Златогорський О. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. – Рівне, 2012. – Вип. 10. – С. 246.

¹²⁰ Прищепя Б. Археологічні дослідження садиб... – С. 62. – Рис. 12.27.

¹²¹ Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M. Sakralia ruthenica. – S. 130.

¹²² Савицький В. М., Собуцький М. М. Натільні хрести... – С. 203–204. – Рис. 1.11, 1.12.

3. Для другої половини XII – першої половини XIII ст. притаманне існування різноманітних типів натільних хрестів та підвісок із зображенням хреста, здебільшого характерних для інших регіонів, але водночас і таких, що не мають докладних аналогів. Це свідчить про значний розвиток золотарського ремесла, а також вказує як на тісні культурні й торговельні зв'язки волинян з населенням інших регіонів, зокрема Київщиною, галицькими, білоруськими землями, Прибалтикою та землями північних окраїн Київської держави, так і на можливість місцевого виробництва. Якщо для найбагатших верств населення виготовляли коштовні золоті хрестики на індивідуальне замовлення, то потреби найбільшого прошарку суспільства задовольняли сільські майстри, виготовляючи вироби з дешевих свинцево-олов'янистих сплавів, у вжитку середніх верств найбільшою популярністю, очевидно, користувалися вироби з бронзи та мідних сплавів.

На відміну від натільних хрестів, кількість різних типів енкалпціонів як для XII ст., так і XIII ст. досить незначна. Екземпляри великих розмірів, мистецьки оздоблені, були, найімовірніше, у використанні вищого духовенства, а також знатних, заможних осіб. Натомість для широких верств населення призначалися прості мініатюрні, чимала кількість яких відома за знахідками з різних пунктів Волині¹²³, або перевідливи з аристократичних оригіналів. Існування немалої кількості простіших дешевших виробів і малої цінніших уже вказує на соціальне розшарування і, відповідно, використання певними верствами певних виробів відповідно до їх вартості. Це підтверджують знахідки простих виробів на поселеннях і дорожчих в містах, городищах (Любомль, Угровськ). За наявними фактами важко додати якісь інші підтвердження...

Волинський краєзнавчий музей

¹²³ Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині... – Іл. XII, XVIII.

Ігор СКОЧИЛЯС

ПОЛІПТИХИ ВЛАДИК ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЙ КНЯЖОЇ ДОБИ. СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗА “РУКОПИСОМ КИШКИ” ТА СФРАГІСТИЧНИМИ ПАМ’ЯТКАМИ

Вступні зауваги

Попри те, що впродовж останніх двох десятиліть з’явилася низка публікацій¹ про генезу єпархіальних структур Київської митрополії у південно-західних землях Київської держави, немало важливих дослідницьких проблем їх історії залишаються усе ще мало з’ясованими. Не в останню чергу це пов’язано з фрагментарністю джерельної бази та недостатньою увагою до міждисциплінарних компаративних студій, які відкривають перспективи сцієнцизованого вивчення складної мозаїки культурної та релігійної історії регіону. До таких проблем належить і просопографія духовної еліти княжої доби – тут поки зроблено лише перші зовсім несміливі кроки. Серед першочергових завдань – реконструкція персонального складу вищого духовенства Володимирського², Турівського³, Галицького⁴,

¹ Див. найважливіші з них: Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Галицкая епархия // Православная энциклопедия. – Москва, 2005. – Т. 10. – С. 323; Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) / Изд. 2-е, испр. и доп. для рус. перевода / Перевод А. В. Назаренко под ред. К. К. Аксентьева. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 53–57; Флоря Б. Н., Щапов Я. Н. Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв. // Православная энциклопедия. Русская Православная церковь. – Москва, 2000. – С. 230–231; Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С. 33, 50–51; Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 54–56; Poppe A. Biskupstwo na Rusi, 988–1300 // States, Societies, Cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed.-in-Chief J. Duzinkiewicz. – New York, 2004. – P. 828–

829; *Ejusdem*. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300 // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – 1997. – Vol. 21, No 3–4. – P. 358–359; Senyk S. A History of the Church in Ukraine. – Rome, 1993. – Vol. 1. – P. 130–142.

² Найновіший перелік володимирських владик XI–XVI ст. наведено у: Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. – Львів, 2013; Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Владимиро-Волынская епархия // Православная энциклопедия. – Москва, 2004. – Т. 8. – С. 732.

³ Mironowicz A. Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku. – Białystok, 2011; Walczak W. Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku: struktura organizacyjna. – Białystok, 2012.

⁴ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів,

Перемишльського⁵, Холмського⁶ та Луцького владичств, послідовно фондovаних спільними зусиллями місцевих князів у співпраці зі Святософійською митрополічною катедрою впродовж кінця XI – середини XIII ст. Густа мережа західноруських кафедр⁷ символізувала велич та могутність місцевих княжих династій з роду Рюриковичів. Хоча б часткове вирішення проблеми датування часу хіротонії та хронології пастирського служіння окремих єпископів⁸ дає змогу, серед іншого, конкретизувати заснування

2010. За підрахунками Івана Карп'яка, від часу фундації Галицької єпархії й до кінця XIII ст. Успенську катедрu посідало щонайменше 14 владик, а в період існування Галицької митрополії упродовж XIV ст. було ще 7 архиєреїв: Карп'як І. Начало христианства в Галиции и Прикарпатье и основание Галицкой православной епархии // Журнал Московского патриархата. – Москва, 1963. – № 9. – С. 76. Перелік єрархів Галицького владичства XII – першої половини XV ст. і стисла характеристика їхньої діяльності подані у: Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). – Львів, 1996. – С. 100–102; Кметь В. “Життєписи львівських єпископів грецького обряду” – пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Lwów; miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. – Kraków, 2002. – Т. 4. – С. 65–92; Його ж. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату. 2000 рік: Стат.-біогр. довідник. – Львів, 2000. – С. 42; Його ж. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег. – 2001. – Ч. 3. – С. 143; Рудович І. Коротка історія Галицько-Львовскої єпархії. (На основі грецьких жерель и інших новітніх підручників). – Жовква, 1902. – С. 6–9; Pellesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – Bd. 1. – S. 378–397; Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668-1708. – Stockholm, 2005.

⁵ Добрянскій А. Історія єпископовъ трехъ соединенныхъ єпархій, Перемишльскої, Самборскої и Саноцкої,

отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1794 г. – Львовъ, 1893; Пилипович В. Культурна територія: Статті і матеріали до інтелектуальної історії Надсяння. – Перемишль, 2011.

⁶ Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810: Dzieje i organizacja. – Lublin, 2005; Ejusdem. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999.

⁷ Спершу на західних окраїнах Київської держави фондovана Володимирська єпархія (в 1089–1091 рр.), що була матірною Церквою аж для чотирьох православних владичств, які функціювали на території Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі). Окрім Галицького (відкрите між 1141 і 1144 рр.) та заснованого перед 1220/1221 р. Перемишльського (відділилося від Галицького престолу), від Володимирської катедрі у XIII ст. відокремилися ще два єпископства – Угрівське (“незадовго до навали монголів” або ж перед 1230 р.; невдовзі його осідок перенесено до Холма) та Луцьке (з'явилося не пізніше 1289 р., а найімовірніше – ще до походу Батия).

⁸ На Русі єпископів обирав, зазвичай, місцевий князь з-поміж ченців (як правило, духівників князівської родини і настоятелів упливових монастирів), рідше – членів єпархіального крилосу або ж священників столичних храмів (Senyk S. A History of the Church... – Vol. 1. – P. 146–148). Цілком можливо, з цього середовища походили і перші владики з теренів Галицько-Волинського князівства (якщо тільки не були прибулими з Візантії греками). На це, серед іншого, вказує історія інших руських єпархій (наприклад, Новгородської, звідкіля був родом боярин Добриня Яндрейкович, майбутній перемишльський єпископ Антоній). Місцевою специфікою, очевидно, був вибір духовенства з числа бояр та інших верств населення (“омісцевлення Церкви”), що

владичих престолів на теренах Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі).

“Рукопис” київського митрополита Лева (Кишки)

У даній статті хочу привернути увагу до нових пам’яток матеріальної культури, нещодавно введених до наукового вжитку (сфрагістичні джерела), а також залучити наратив окремих рукописних кодексів, зокрема синодиків (пом’яників). Передовсім маю на увазі поліптихи єрархів Володимирського, Галицького і Холмського владитв кінця XI – початку XVIII ст. у “Рукописі” київського унійного митрополита Лева (Кишки, 1714–1728)⁹, що зберігся в колекції документів “Архіву історії унії” у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові¹⁰. Збірник переховує унікальний наратив з історії Київської Русі та українсько-білоруських земель у складі Польсько-Литовської держави. Компендіум владика Лев уклав наприкінці XVII ст. як лекційний курс з церковної історії для студії Володимирської василіанської школи та місцевої єпархіальної семінарії, матеріали до якого пастир збирав, систематизував і доповнював в окремому збірникові впродовж 1696–1718 рр. Очевидно, він мав лягти в

значною мірою зумовлювало зростання ролі економічних чинників і корпоративних інтересів (Петрик А. Бояри та Церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 80–81, 92).

⁹ Український дослідник Олександр Баран безпідставно вважає, що “ідентифікація [джерела] як рукопису Лева Кишки є помилковою” та що пам’ятка – це лише “рукописний збірник, що певний період належав митрополитові Леву Кишці” (Baran O. Rękopis Lwa Kiszki: struktura i treść źródła. Z dziejów bazylikańskiej historiografii przełomu XVII i XVIII wieku // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (далі – Rocznik IEŚW). – Lublin, 2005. – Rok 3. – S. 23–54). На жаль, у своїх висновках він не дає відповіді на питання про призначення й обставини появи “Рукопису”, а також плутається у прикінцевих заувагах щодо авторства окремих частин пам’ятки, доводячи спершу, нібито митрополитові можна приписати авторство тільки частини тексту – одного з чотирьох копіїстів. Натомість в іншому місці О. Баран твердить, що “автором I, II і III частин “Рукопису”, а також автором нотаток V і VI частин був сам Лев Кишка”. Тимчасом почерк № 2

(з-поміж шести інших автографів), яким було написано 2-гу і 3-тю й, частини, 5-ту і 6-ту частини “Рукопису”, як показує криптографічне порівняння із текстом двох томів “Щоденника” Лева (Кишки), таки належить самому митрополитові: Архів Санкт-Петербурзького інститута історії РАН. – Кол. 52 (Павла Доброхотова). – Оп. 1. – Ед. хр. 50. – Л. 1–48 (реєстр: Ульяновський В. І. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – Київ, 1992. – С. 170); Національний музей у Львові ім. [Митрополита] Андрея Шептицького. Відділ рукописів та стародруків (далі – НМЛ). – Ркл-113. – Арк. 1–139). Отже, атрибуція кодексу як історичного збірника Лева (Кишки) є безсумнівною.

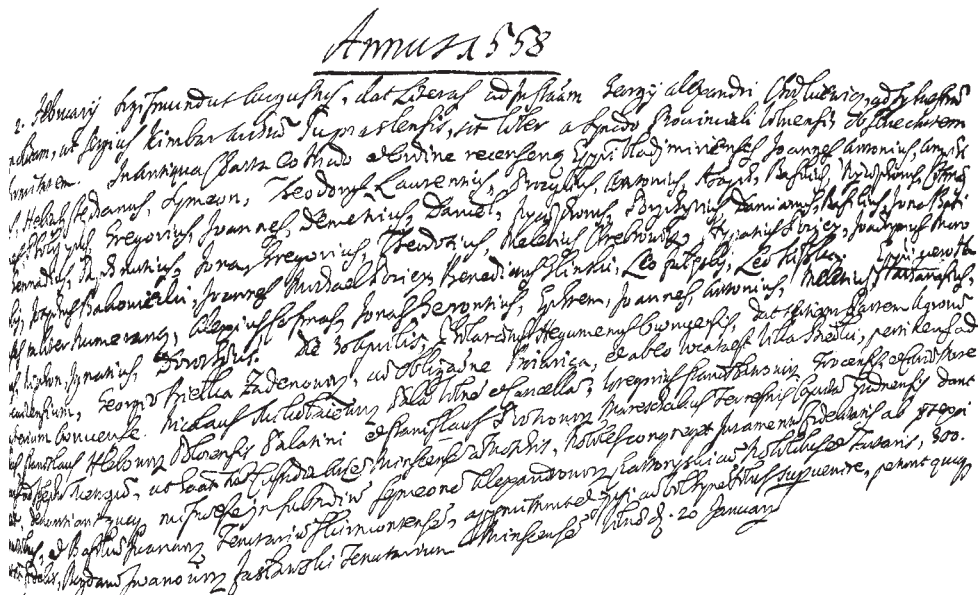
¹⁰Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів). – Оп. 46. – Спр. 413. – Арк. 1–779. Історію кодексу чи не вперше простежено в праці: Недѣльскій С. Уніатскій митрополитъ Левъ Кишка и его значеніе въ исторіи Уніи. – Вильна, 1893. – С. 300–302. Див. також сучасний опис пам’ятки: Tolochko O. Leo Kishka’s *Annales sancti Nestoris* and Tatishchev’s *Chronicles* // *Paleoslavica*. – Cambridge (Mass.), 2002. – Vol. 10, No 2. – P. 263–265.

основу праці з історії Руської церкви, однак, з огляду на копітки обов'язки протоархимандрита Василянського чину, а пізніше – єпископа володимирського і митрополита київського, реалізувати задум не вдалося.

Структурний аналіз “Рукопису” засвідчує, що над ним тяжіють стереотипи літописної методології. І хоча владика Лев й намагався подати хроніку подій у ширшому контексті, загалом “позитивні” факти викладені без належного узгодження із загальною історичною канвою. Різні тематичні блоки об'єднані через хронологічне членування тексту із застосуванням рефрену на кшталт “того ж року”. Дуже рідко цитуються джерела, відсутні покликання, тобто використано суто літописний інструментарій монтування тексту. Водночас “Рукопис” (особливо життя василіан) має риси літературно-фактологічного методу письменства з його чітко розробленою композицією та багатоплановістю сюжетних ліній. Перша частина “Рукопису” включає цитати з творів Баронія, Геродота, Євсебія, Плінія, Полібія, Сенеки, Созомена, Сократеса з історії Європи та їхні біографії й тематичні розповіді. У другій частині польською мовою наведено “*Аннали св. Нестора*” (“*Annales Nestora*”) – скорочений переклад руського літопису Іпатіївського зразка, переписаний (і перекладений?) зі списку князів Четвертинських (Хлебниковського) (зі слідами редагування та корегування оригіналу). Цей текст О. Толочко атрибує як “список Кишки”, датуючи “часом, що безпосередньо передував 1637 рокові”, а його появу пов'язав із зацікавленням до зазначеного списку літопису митрополита Петра (Могили)¹¹. Дана редакція літопису охоплює оповіді від подорожі на Русь святого Андрія Первозванного, діяльності легендарних Кия, Щека і Хорива, прикликання на Русь Рюрика до запису 1301 р. про князя Лева Даниловича (с. 1–130).

¹¹ Цікаво, що “*Аннали св. Нестора*” не мають у своєму складі Галицько-Волинського літопису. Автор рукопису дещо скоротив текст протограф, переказавши (близького до оригіналу) окремі “відомості”, проте річні статті збережено і доповнено “*Церковним уставом*” Володимира Великого та “*Свитком*” Ярослава Мудрого. Водночас літопис поділено на глави із латинськими заголовками, використовуючи для уточнення хронології Нестора, якій Лев (Кишка) не довіряв, “*Церковні аннали*” Чезаре Баронія. Він також намагався (здебільшого безуспішно) усунути пропуски в тексті та плутанину з аркушами протографа, що з'явилися через незадовільний фізичний стан списку князів Четвертинських. На підставі цього О. Толочко дійшов висновку, що “[літописний] список Кишки копіювався у той момент, коли аркуші в Хлеб[никовському списку] були більш-менш упорядковані, а аркуші з новим

почерком ще не вставлені”. Виявилось також, що в окремих випадках “*Аннали св. Нестора*” є незамінним джерелом для деконструкції “Татищева-літописця” (Толочко А. “*История Российская*” Василя Татищева: источники и известия. – Москва; Киев, 2005. – С. 116–134). Свої міркування автор підсумував у декількох статтях: *Його ж. Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина.* – 1996. – № 4–5. – С. 11–35; *Tołoczko O. Gdzie i kiedy narodziła się legenda o Kronikarzu Nestorze? // Zeszyty naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.* – Lublin, 2002. – Rok 45. – Nr 1–2 (177–178). – S. 75–76 (опираючись на текстологічний аналіз “*Рукопису*” Кишки, історик доводить існування української традиції літописів типу Хлебниковського, а також відкидає можливість авторства Нестора щодо “*Повісті минулих літ*”); *Ejusdem. Leo Kishka's Annales...* – P. 265–270.

Політихи володимирських і галицьких владик у "Рукописі Кишки"
(ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, стр. 413, арк. 145)

Третя і шоста частини, власне, є оригінальним компендіумом хронікальних записів про різноманітні події (головно церковні) з історії Литви, Польщі та руських земель упродовж 1469–1718 рр. (с. 131–226, 491–767). У четвертій частині подано тексти полемічного характеру, які здогадно можуть бути фрагментами його праці про київського унійного митрополита Іпатія (Потія), виданої пізніше в Супраслі (1714) під назвою "Kazania i Homilie Meza Bożego niesmiertelney slawy i pamieci Huracyusza Pocięja" (с. 227–238). Наступна частина "Рукопису" нав'язується до традицій Київської держави часів Середньовіччя. Тут, поряд з обширними житіями святих і руських князів X–XIV ст. ("апостоли Русі" свв. Кирило і Методій, св. Володимир Великий, свв. Борис і Гліб, св. Ольга, Ігор, Рюрик, Войшелк, полоцька княжна Єфросинія), литовські мученики Антоній, Йоан та Євстахій, архимандрит Лавришівського монастиря Єлизар, також уписано біограми (384 повних і 14 стислих) митрополитів, єпископів і ченців-василіан до 1703 р. включно¹². Остання, сьома частина кодексу, з'явилася вже після смерті митрополита.

Наратив реєстру володимирських і галицьких владик

Реєстри володимирських і галицьких єпископів (назвемо їх умовно "Пом'яник Володимирської катедри" і "Пом'яник Галицької катедри") у редакції "antiqua charta" 1558 р. виявлено у третій частині "Рукопису",

¹² Деякі з них у міжвоєнний період опублікував: Скрутень Й. Життєписи василіан. (Виймок з рукописного Збірника митр. Льва Кишки) // Записки Чину Свя-

того Василя Великого. – Жовква; Львів, 1924–1932. – Т. 1. – С. 105–130, 284–291, 496–520; Т. 2. – С. 123–138, 376–401; Т. 3. – С. 496–520; Т. 4. – С. 219–237, 496–520.

серед хронікальних записів про події другої половини XV – початку XVIII ст.¹³. Обидва диптихи занотовані разом в одному хронологічному блоці “Anus 1558”, відразу ж після лаконічного повідомлення під датою 2 лютого того ж року про надану грамоту короля Жигимонта-Августа для руського магната Юрія-Олександра Ходкевича, ктитора Супрасльського православного монастиря. Спершу Лев (Кишка) вмістив перелік володимирських архиєреїв: “Ep[isco]pi Vladimirienses: Joannes, Antonius, Anythi(?), Codrius, Heliash, Stephanus, Symeon, Theodorus, Lavrentius, Procopius, Antonius, Josephi, Basilius, Niciphorus, Cosmas, Eusignius, Gregorius, Joannes, Demetrius, Daniel, Nycephorus, Porphyrius, Damianus, Basilius, Jonathan, Gennadius, Paphnutius, Jona, Gregorius, Theodosius, Meletius Chrebtowicz, Нупатіус Росієу, Joachimus Morochowski, Josephus Bakowiecki, Joannes Michael Pociey, Benedictus Glinski, Leo Zalenski, Leo Kiszka”.

Відразу ж після цього реєстру, на тій самій сторінці, вписано пом’яник галицьких владик: “Ep[isco]pi vero Halicienses taliter numerantur: Alexius, Cosmas, Jonas, Gerontius, Ephrem, Joannes, Antonius, Meletius, Athanasius, Zosimas, Niphon, Ignatius, Dorotheus”. На відміну від попереднього диптиха, що хронологічно охоплює архиєрейське служіння володимирських владик аж до початку XVIII ст., список архипастирів Галицької катедри обмежений лише двома століттями – від середини XII ст. до, правдоподібно, кінця XIII ст. Встановлення приблизної горішньої часової межі пом’яника утруднює відсутність у ньому двох інших імовірних галицьких єрархів – Йосифа (“venerabilis metropolitae Haliciensis Josephi s Krilosza”) та Григорія (“митрополита галицького” та “archiepiscopi Leopoliensis”). Обидва вони згадані лише в грамотах-фальсифікатах князя Лева Даниловича (кінець XIII – початок XIV ст.), а також підробленому “покрайньому” записі Євангелія апракос кінця XIV ст.¹⁴.

Попри те, що обидва пом’яники з “Рукопису Кишки” виявив й опублікував відомий історик Антон Петрушевич ще в середині XIX ст.¹⁵, проблема їх автентичності й джерельної вартості досі залишається усе ще не з’ясованою. Використовуючи “давню записку” Перемишльського консисторського архіву, більшість дослідників (Антоній Добрянський, Іван Карп’як, Григор Лужницький, Юліан Пелеш, Іван Рудович¹⁶) не критично використовували

¹³ ЦДДА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 4б. – Спр. 413. – Арк. 145.

¹⁴ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 131, 544, 556, 559, 590, 647, 649-651, 653-654, 663-664, 666-667, 823, 825-826, 828, 913, 916. Згадане Євангеліє-апракос зберігається тепер у Науковій бібліотеці Московського державного університету ім. М. Ломоносова (№ 1367. – Арк. 261-262), маргінальний запис сфальшовано у XIX ст.

¹⁵ Петрушевич А. С. Краткое истори-

ческое извѣстіе о времени введения христианства на Галичской Руси, особенно же об учреждении святительских столиц в Галиче и Львове, и о святителях сидевших на упомянутых столицах. – Львов, 1882. – С. 2; *Его же*. О соборной Богородичной церкви и святителях въ Галичѣ // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1853. – Вып. 1. – С. 53, 144-145.

¹⁶ Добрянский А. История епископовъ... – С. II-VI; Рудович И. Коротка история Галицко-Львовской епархіи... – С. 6-7; Карп’як И. Начало христианства... – С. 75; Лужницький Г. Українська Церква... –

реєстри владик, у своїх коментарях, зазвичай, опираючись на висновки А. Петрушевича. Такі авторитетні сучасні вчені, як Анджей Поппе, Ярослав Щапов, також апелювали до переліку владик у відомій "antiqua charta", однак не заглиблювалися у джерелознавче вивчення самої унікальної пам'ятки¹⁷.

Єпископи Володимира в княжу добу

Історичну вірогідність обидвох реєстрів владик з "Рукопису Кишки" піддає той факт, що більшість із названих єрархів не фігурує в інших джерелах княжої доби. Спершу проаналізуємо наратив інформативнішого "Пом'яника Володимирської катедрі". З-поміж 16-ти згаданих у ньому єпископів з періоду до початку XIV ст. руське літописання фіксує лише шістьох – Стефана (1089/91 – †1094), Йоасафа (Асафа, Йосифа, згад. під 1223 і 1229 рр.), Василя (згад. 1223 р.), Никифора Станило (згад. 1223 р.), Косму (згад. 1223 р.) та Євсигнія (Євсегеній, згад. у 1287–1289 рр). Причому Стефан, згаданий у Несторовому житті святого Феодосія Печерського (написане в 1080-х роках) як єресіарх Києво-Печерського монастиря, вміщений у "Пом'янику Володимирської катедрі" аж під № 6. Загальновідомо, що після смерті Феодосія він став ігуменом знаменитої обителі, а згодом був поставлений пастирем "в володимирську оболость"¹⁸. Як владика, Стефан також фігурує серед учасників перенесення мощей святого Феодосія 1091 р.¹⁹. Отже, цей володимирський єпископ належить до перших предстоятелів Успенського собору, а п'ять його "попередників" (Йоан, Антоній, Анитій, Кодрій та Ілля), найвірогідніше, є апокрифічними. Їхня ж присутність в "antiqua charta" покликана заповнити часовий пробіл в майже сто років, починаючи від легендарної дати заснування єпископії, відновленої у літописному записі під 992/993 р.: "Того же лѣта постави Леонтъ, митрополитъ Киевскій и всея Руси, Чернигову єпископа Неофита, а въ Ростовъ постави єпископа Феодора, а въ Володимеръ Стефана, а въ Бѣлградъ Никиту, и по инымъ многимъ градомъ єпископы поставы"²⁰.

Імена наступних володимирських єпископів, які фігурують у "Рукописі Кишки", – Йоасаф (Асаф, Йосиф) Василій, Никифор Станило й Козьма і послідовно очолювали Успенську катедру за князювання Данила й Василька Романовичів – подано у статті 6731 р. (1223 р.)²¹ Галицько-Волинського

C. 109; *Bendza M. Prawosławna Diecezja Przemyskaw latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne.* – Warszawa, 1982. – S. 38; *Pelesz J. Geschichte der Union...* – S. 38.

¹⁷ Див., наприклад: *Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // HUS.* – 1997. – Vol. 21, No 3–4. – P. 358–359; *Ejusdem. Państwo...* – S. 154–156. Реконструкцію диптиха єрархів Володимирського православного владичтва за цим фрагментом "Рукопису" Кишки запропонував: *Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska...* – S. 31–32.

¹⁸ Києво-Печерський патерик (вступ, текст, примітки) / Підгот. Д. Абрамович. – Київ, 1931. – С. 100.

¹⁹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1997. – Т. 1. – С. 211.

²⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – Стб. 65.

²¹ Точне датування встановив: *Толочко П. Статья 6731 года Галицко-Волинской летописи и время ее написания // Ruthenica.* – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 47–48.

літопису: “Влѣта (ж) Данило и Василка Романовичю бѣахоу Володимѣрьскыи пискоупѣ. бѣ бо Асафѣ, блжныи преподобныи стѣль Стое Горы. и потомѣ бѣ Василѣи ѿ Стое Горы. и потомѣ бѣ Микифорѣ. прирокомѣ Станило. бѣ бо слоуга Василковѣ преже. и потомѣ Коузма. кроткыи прп(д)бныи смиренныи. пискоупѣ Володимѣрьскыи”²². Ще один місцевих єрарх з’являється в наративних джерелах княжої доби аж наприкінці XIII ст. Важко хворіючи, волинський князь Володимир Василькович у 1287 р. надіслав посольство до свого брата – князя Мстислава, яке очолив місцевий владика Євсигній (Євсегеній), що став посередником у перемовинах між князями: “І послав він до брата єпископа свого володимирського Євсигнія”²³. Той же єрарх наступного року очолив похорон князя Володимира, яскраво викладений у літописі: “Єпископ же володимирський Євсигній, і всі ігумени, і Огапіт, печерський ігумен, і попи всього города, співавши над ним узвичаєні співи, провели його з благохвальними піснями і з кадилами запахущими і положили тіло його в отчій гробниці”²⁴. У середу, 6 квітня 1289 р., владика був присутній при відкритті гробниці померлого Володимира Васильковича в Успенському соборі: “І от, прийшовши з єпископом Євсигнієм і з усім крилосом і одкривши гроб, побачили вони тіло його цілим і білим, і пахощі від гробу були, і запах, подобен до ароматів многоцінних”²⁵.

На жаль, інших джерел, що акумулюють відомості про володимирських владик княжої доби, не виявлено. Не дали позитивних результатів і наші вибіркові евристичні пошуки в парафіяльних і чернечих пом’яниках (синодиках, суботниках) з теренів давньої Володимирсько-Берестейської єпархії. Для прикладу, “Книга живота” Загорівського монастиря, укладена 1669 р., зберегла дані лише про окремих православних єрархів, не прив’язаних топографічно й хронологічно до Успенської катедрі²⁶. Щоправда, в іншій рукописній пам’ятці – “Суботникъ сирѣчь поминникъ ц[ε]ркви Зубацкой” 1683 р.²⁷ (походить з теренів Берестейщини) таки було виявлено синодик володимирських єрархів (“Єпископы Володымерскіє, помани Г[о]с[по]ди”). Проте з-поміж 19-ти занотованих у ньому пастирів лише першого – “єп[и]скопа Василіа”²⁸, здогадно можна ототожнити з літописним владикою

²² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 2. – Стб. – 739–740.

²³ Літопис руський за Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 438–439.

²⁴ Там само. – С. 445.

²⁵ Там само. – С. 448–449.

²⁶ Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Науково-дослідний відділ книгознавства колекцій рідкісних видань і рукописів. – № 819034. – Арк. 2–2 зв.

²⁷ Національний історичний музей Республіки Беларусь. Калекцыя “Рукапісныя кнігі” (далі – НГМРБ). – Кп-466 (Памінальны синодзік царквы ў м. Зубачы Брэсцкага пав.).

²⁸ “Єп[и]скопа Василіа”, єп[и]скопа Кирила, єп[и]скопа Пафнотіа, єп[и]скопа Пафнотіа, єп[и]скопа Арсеніа, єп[и]скопа Па[ф]нотіа, єп[и]скопа Іюны, єп[и]скопа Генадіа, єп[и]скопа Ієсифа, єп[и]скопа Феодосіа, єп[и]скопа Іоакима Мороховского, єп[и]скопа Ієсифа Баковецкого, єп[и]скопа Іюанна Патєа, єп[и]скопа Бенедикта Глинского (сеи єп[и]скопъ престависа роки ахои.), архієп[и]скопа Леона Залєнского, архієп[и]скопа Грегори” и єпископа Михаила, архієп[и]скопа Леона Кишки, єп[и]скопа Феофила Годєбского, в[ъ] Царствіи Н[е]бесном[ъ] ам[ень]” (НГМРБ. – Кп-466. – Арк. 5 адв.).

Василієм (1223 р.), інокком Святогорського монастиря, який виступає у “Рукописі Кишки” під № 13. Натомість наступних єрархів Зубацького пом’яника не вдається ідентифікувати (Кирило, Пафнотій, Арсеній). Зокрема, упоряднику були невідомі володимирські владика другої половини XV ст. – першої половини XVI ст. – Никифор, Дем’ян, Феодосій, Вассіан. І лише з починаючи від Пафнугія (обіймав Успенський престол у 1513–1526 рр.) і Йони (згадується 1523 р. як “наречений”) вдається ототожнити зафіксованих книзі єпископів з відомими в історіографії архипастирями другої половини XVI – першої половини XVIII ст.²⁹.

Єпископи Галича княжої доби

На відміну від “Пом’яника Володимирської катедрі”, диптих галицьких єпископів у “Рукописі Кишки” називає ім’я лише одного пастиря, якого можна ідентифікувати за писемними джерелами. Йдеться про другого за списком “antiqua charta” владика Косму (Кузьму), згаданого в Московському зводі (1479 р.) під 1156/1157 р. у зв’язку з поставленням на Успенський престол Галича³⁰. Літопис розповідає про його інтронізацію, що її провів прибулий того року з Царгорода митрополит Костянтин: “Того же лѣтъ поставлен бысть епископъ Василиць Переяславлю, а друго-го Козму поставиша епископомъ въ Галичъ”³¹. Ці дані контролює звістка Іпатіївського літопису під 1165 р. про того самого Косму, який фігурує в складі посольства галицького князя Ярослава Володимирковича до Царгорода, що супроводжувало Андроніка, двоюрідного брата візантійського імператора Михайла Комнина (майбутнього імператора Андроніка I (1183–1185): “Потом же присла ц[а]рь два митрополита, ваба и к собѣ; Ярославъ же пусти к нему с великою ч[ес]тью, приставивъ к нему пискупа своего Кузму”³². На жаль, інших галицьких архиєреїв середини XII – кінця XIII ст., занотованих у “Рукописі Кишки”, джерела княжої доби не зафіксували (це 12 владик – Алексій, Йона, Геронтій, Єфрем, Йоан, Антоній, Мелетій, Атанасій, Зосима, Нифонт, Ігнатій і Доротей).

²⁹ Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви. – С. 167–170, 209–213, 295–298.

³⁰ Ця звістка не збереглася в тій редакції Київського літописного зводу 1198 р., яка дійшла до нас у складі Іпатіївського літопису, однак вона є в Московському великокняжому зводі 1479 р., що частково відображає повнішу версію Київського літопису (Рорре А. L’organisation diocésaine... – Р. 170–171).

³¹ Воскресенський літопис фіксує єпископські свячення Косми під 1157 р. Запис про хіротонію Косми під 6665 р. знаходимо також в Уваровському та Ермітажному списках Московського літописного зводу кінця XV ст. (Московський летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – Стб. 66;

Там же. – Москва, 2004. – Т. 25. – Стб. 63). Докладніше про це див.: Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. – Москва, 1969. Ярослав Пастернак, на підставі цього джерела, датував хіротонію Косми весною 1157 р. (Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 249–250, 254).

³² Ипатьевская летопись. – Стб. 524; Московський летописный свод – Стб. 78. (Див. також: Галицько-Волинський літопис / Переклад і пояснення Т. Коструба. – Львів, 1936. – Т. 1. – С. 78; Літопис руський... – С. 286). Коментар: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Репр. вид. – Київ, 1993. – Т. 2. – С. 441–442.

Водночас руські літописи згадують ще принаймні двох єпископів, не зафіксованих у “Пом’янику Галицької катедрі”. Під 1214 р. Воскресенський літопис, описуючи взяття угорським королем Андрієм Галича, занотує безіменного місцевого владику: “В лето 6722 король Угорській посади сына своего въ Галичи, а Епископа и попы изгна изъ Церкви, а свои Попы приведе Латинские на службу”³³. Інший єрарх – колоритний Артемій, єпископ Артемій (30-ті – початок 40-х років XIII ст.), двічі фігурує в Галицько-Волинському літописі (під 1235 і 1241 рр.³⁴) як послідовний опонент князя Данила Романовича. З його перебуванням на Галицькій катедрі князь деякий час змушений був миритися, як і з присутністю у Галичі ворожого Романовичам владики та відвертим непослухом перемишльського архиєрея³⁵. Єпископові Артемію разом з двірським Григорієм як учасникам антикнязівської опозиції Данило Романович пробачив і залишив його на престолі. Проте згодом Артемій (спільно з безіменним перемишльським єпископом) виступив на підтримку князя Ростислава Михайловича, який після монгольського погрому зайняв Галич, і невдовзі обидва були змушені втекти до Угорщини. А. Петрушевич пояснював відсутність Артемія в “Рукописі Кишки” його складними стосунками з Данилом Романовичем. Адже владика був переконаним опонентом князя (цілком імовірно, він мав боярське походження, що було традиційним для тогочасної Русі). Саме за це, на думку А. Петрушевича, Артемій і не потрапив до диптиху архиєрів Галича³⁶.

На жаль, для другої половини XIII – початку XIV ст. ми не диспонуємо жодною достовірною згадкою про будь-яку діяльність галицьких єпископів. Інформація у фальсифікаті дарчої грамоти галицько-волинського князя Романа Мстиславовича та княгині Анастасії для Києво-Печерського монастиря з 1240 р. про галицького митрополита Галактіона (як одного зі свідків цього документа)³⁷, а також у восьми підроблених грамотах

³³ Цит. за: Рудович І. Коротка історія... – С. 7.

³⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 777–778, 793; Галицько-Волинський літопис / Пер. і поясн. Т. Коструба. – Стейт Коледж (Па), 1967. – Т. 2. – С. 13, 25. Див. також: Добрянській А. Історія єпископовъ... – С. 3.

³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 777–779, 793. Показовим є саркастичний коментар літопису про роль Артемія у подіях 1238 р., пов’язаних з остаточним переходом Галича під контроль князя Данила Романовича: “Єпискѹпѹ же Артемию и дворьскому Григорію възбранящю єму, үзревшима же, яко не можета үдръжати града, яко малодүшна влюдящася о преданни града, изыдоста слезными очима и ославленными лицемь и анжюща үста своя, яко не имеюща власти княжения своего; рєста же с н҃жею: Прийди, кня-

же Данило! Прийми градъ”. (Цит. за: Котляр М. Усні джерела Галицько-Волинського літопису // Київська старовина. – Київ, 2004. – № 1. – С. 9. Коментар: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 57).

³⁶ Петрушевич А. Краткое историческое извѣстіе... – С. 2–3; Его же. О соборной Богородичной церкви и святителяхъ в Галичѣ... – С. 62–63.

³⁷ У березні 1768 р. цей документ-фальсифікат, за сприяння тогочасного предстоятеля Унійної Церкви Феліціана (Володковича), виявлено й скопійовано в архіві Києво-Печерської лаври, тоді ж офіційно засвідчено у Київському магістраті та незабаром облятовано в актовій книзі Львівської генеральної консисторії: “Se až Kniaz Roman, Haluckyi, Kyiewski, Wladymerski, Łuckyi, y innych zemel

князя Лева Даниловича (датованих 1287–1301 рр.³⁸) і сфальшованому “покрайньому” записі Євангелія апракос кінця XIV ст. про сімох інших митрополитів (Антонія з Крилоса (1292 р. – двічі), Григорія (“archiepiscopi Leopolitensis”, 1301 р.), Йоана (1296 р.), Йосифа з Крилоса (“venerabilis metropolitae Haliciensis Josephi s Krilosza”, 1292 р.), Марка (1287 р.) і двох безіменних архиєреїв з Крилоса (1292 і 1301 рр.) не підтверджується іншими тогочасними джерелами.

Наведені приклади некореляції нарративу поліптихів “Рукопису Кишки” з іншими тогочасними джерелами княжої доби змушує ставити питання про автентичність поліптихів володимирських і галицьких єпископів, їх протографи та, загалом, історичне підґрунтя даних, зафіксованих у цьому рукописному кодексі. Певною мірою відповідь на ці питання дає аналіз іншого, ідентичного за типологією джерела з “Рукопису” – “Холмського пом’яника”. Вважається, що митрополит Лев, переписуючи його, використав оригінальний текст або ж його список з бібліотеки Холмського василіанського монастиря, яким послуговувався, згодом, також місцевий владика Яків (Суша) під час роботи над своєю книгою про шанування Холмської ікони Богородиці “Phoenix redivivus” (перше видання 1646 р.). Як припускають дослідники, міг існувати й текст-посередник між власне “Холмським пом’яником”³⁹ і збірником Лева (Кишки).

Ruskych Obladatel z Zenoiu moieiu Kniahyneiu Anastasyeiu nadałyiesmo k Preczystoy Bohorodycy Monastyru Peczerskomu po swoich Duszach y Rodyteley Naszych Zemlu Zabałdeckuiu z Ludmy z poszlynamy, y na Derewniach – rubezach czterech Czołowiekow, y so wsimy prychođamy kak w predtym do tych zemel pryszurzało, a tym ludiam znaty Archymandryta Peczerskaho y po nem buduczaho, a ne nadobe ny nam, ny ditiam naszym w toie nadanye wstupatsia, a chtob choťil toie nadanie ot Cerkwy Božoy otdalaty, takowu razsudytsia s namy pred myłostywym Bohom, a Preczstaia sama sebe oboronyt, a na to posłuchy Kniaz Fedor Rostowskiy, da Mytropołyt Hałyckiy Hałaktyon, Diadki naszy Wanko y Herasym, a na twerdość toho Peczat moiou k semu Łystu pryložylem. Pysasia w Hałyczy w Lito 6748” (НМЛ. – РкЛ-76. – Арк. 156 зв. –157). Фальсифікату грамоти 1240 р. присвячено низку праць. Найновішим дослідженням з цієї проблематики є дисертаційна праця: *Русскова Ю. М.* Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря XVI–XVII ст.: текстологія та поземельний аспект побутування: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2008. Див. також: *Її ж.* “Гра-

моти” Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури.* – Київ, 2003. – Вип. 5. – С. 79–115; *Її ж.* Побутування фальшованої грамоти Романа Галицького 1240 р. (до вивчення “земельного питання” Києво-Печерського монастиря та Київської митрополії) // *Лаврський альманах.* – Київ, 2007. – Вип. 19. – С. 89–100.

³⁸ Остання критична публікація фальсифікатів: *Купчинський О.* Акти та документи... – С. 430–453, 508–520, 533–611, 627–683. Грунтовний коментар: *Дашкевич Я.* Початки Галицької митрополії у світлі історичної полеміки // *Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали.* – Львів, 2007. – С. 6.

³⁹ Нещодавно це джерело стало предметом спеціальних розвідок: *Баран О.* Холмський пом’яник (за текстом збірника Лева Кишки) // *Вісник Львівського університету: Серія “Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології”.* – 2007. – Вип. 2. – С. 190–208; *Gil A.* Pomianyk chełmski. Z dziejów zaginionego źródła do dziejów ziemi chełmskiej // *Rocznik IEŚW.* – 2005. – R. 3. – S. 101–112.

Печатки владик Косми та Йоана

Іншим підтвердженням історичності принаймні окремих представників вищого духовенства, занотованих у поліптихах з “Рукопису Кишки”, є сфрагістичні пам’ятки, виявлені впродовж останніх півтора століть. Досі було відомо про чотири свинцеві печатки (молівдовули) галицького владика Косми (нагадаймо, він фігурує під № 2 у “Рукописі Кишки”), що серед іншого підтверджували тривалість його пастирського служіння на Успенському престолі⁴⁰. Перші дві печатки знайдено у фундаменті церкви Спаса за Луквою та в межах сучасного села Крилос (літописний Галич). Вони майже ідентичні за легендою (напис грецькою мовою “Мати Божа, збережи мене, Косму, [єпископа] галицького” (“Μητερ Θεου σκέποις με Κόσμαν Γαλίτζης”) та поясним зображенням Богородиці “Воплочення” з піднятими руками та Еммануїлом, проте дещо відмінні за технікою виконання (правдоподібно, виготовлені з двох різних матриць)⁴¹. Перший з цих сфрагісів діаметром 22–25 мм, його зображення і напис дуже затерті. Другий примірник печатки краще збережений, проте грецькомовна легенда тут викарбувана з двома орфографічними помилками: у слові замість “Γαλίτζης” написано “Γαλήτζης”, а у слові “σκέποις” – “σκέπης”⁴². Як зауважив Михайло Бібіков, ононім Галич

⁴⁰ З іменем цього єрарха неправомірно пов’язують напис, виявлений наприкінці 1990-х років у Галичі на фрагменті орнаментованого вапнякового блока. На лівій грані блока збереглися два неповні рядки та фрагменти літер: “ГН КУЗЬМА П[] [А]ЛЪ”. Дослідники відносять цей напис до т. зв. поминальних записів, бездоказово припускаючи, що він був зроблений з нагоди першої архиєрейської Літургії Косми в Успенському соборі. На лицевій площині блока, на нижньому рамені хреста, оздобленого рослинним орнаментом, також вміщено монограму “КА”, яку інтерпретують як закінчення слова “НИКА” (Вуйцик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 323–330). Водночас Володимир Александрович висловив здогад, що на цьому вапняковому блоці фігурує автограф майстра-різьбяра (Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 51–52). Владиці Космі так само “приписують” унікальний енколпіон з перегородчастими емаллями XII ст. роботи місцевого майстра, знайдений поблизу фундаменту Успенського собору. Хрест-енколпіон (7,1x4,1 см) знайдено за 30–40 м на південний схід від

Галицької катедрі. Він мідний, чотириконечний, з дещо розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами. На лицевій стулці у середохресті та на кінцях енколпіона вміщено круглі медальйони, простір між якими вкритий орнаментом у вигляді “вишивки” із синьої, білої та червоної емалі. Один з медальйонів – центральний – має зображення голови Емануїла. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа, а на горішньому й долішньому на білому тлі простежуються хрести із синьої емалі (Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 619–622).

⁴¹ Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам’ятки XII–XIV століть // ЗНТШ. – 1996. – Т. 231. – С. 242–243; Грушевський М. Печатки з околиць Галича // Його ж. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 7. – С. 322–323; Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – Київ, 2007. – С. 89; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – Київ, 1997. – С. 205; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1970. – Т. 1. – С. 58, 179, 287 (ил. 65–66).

⁴² Грушевський М. Печатки... – С. 322–323.

у візантійських джерелах XII–XIV ст. згадується близько 40 разів⁴³, проте помилкове написання цього слова вперше трапляється саме в легендах печаток галицьких єпископів, про що йтиметься далі. Таку плутанину в карбуванні літер можна пояснити неграмотністю місцевого руського майстра, який міг і не знати грецької мови, виготовляючи матрицю з невідомого нам зразка.

Третя з черги свинцева печатка владика Косми виявлена у 1991 р. під час дослідження Торгової сторони Великого Новгороду (археологічний шар 1146–1201 рр.). Цей моливдовул діаметром 25–26 мм на аверсі має дещо відмінний від двох попередніх печаток грецький напис: “Господи, призри на мя, Козму Галицького”, натомість іконографічний сюжет ідентичний – поясне зображення Воплочення⁴⁴. Вона, очевидно, засвідчила документ внутріцерковної юрисдикції, адресований одному з тогочасних новгородських владик. Як припускає Олександр Мусін, поява у Новгороді печатки Косми пов’язана з участю візантійського вельможі Андроніка Комнина, галицького князя Ярослава Осмомисла та галицького владика у поставленні (хіротонії) київським митрополитом Йоаном IV (1164–1166) на катедру Великого Новгороду архієпископа Іллі (1165–1186), якому (або одному з його клириків) й було адресовано грамоту (святительську?) з моливдовулом Косми⁴⁵.

Деякі роки тому до цього реєстру церковних сфрагісів додалася ще одна унікальна знахідка – моливдовул галицького владика Йоана, який фігурує в “Рукописі Кишки” під № 6 (“Joannes”). Аналізований сфрагіс зберігається в Музеї історичних і культурних реліквій родини Шереметьєвих у Києві⁴⁶ та нещодавно був опублікований⁴⁷. Цю унікальну пам’ятку матеріальної культури упорядники за низкою ознак датували кінцем XII ст. З чималою вірогідністю можна ствердити, що введена до наукового вжитку печатка справді належить галицькому єпископові Йоану, однак, з огляду на перебування на Галицькому престолі ще принаймні

*Аверс і реверс печатки галицького єпископа Косми
(репр. за: Грушевський М. Печатки з околиць Галича... – С. 322)*

⁴³ Биби́ков М. В. Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – Т. 1. – С. 545–548.

⁴⁴ Мусин А. Е. 1165 год. Архиепископ Илья-Иоанн и комплекс церковных древностей с Федоровского раскопа // Новгород и Новгородская земля: История и археология. – Великий Новгород, 1996. – Вып. 10. – С. 147–148; Янин В. Л., Гадюков П. Г. Актовые печати Древней Руси XI–XV вв. – Москва, 1998. – Т. 3. – С. 37–38.

⁴⁵ Печатка репродукована у прорисі: Мусин О. Єпископи Галицької кафедри і

Великий Новгород. (До характеристики церковно-політичних зв’язків) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 16.

⁴⁶ Музей історичних і культурних реліквій родини Шереметьєвих у Києві. – № VP-460.

⁴⁷ Тисяча років української печатки: Каталог виставки 24 травня – 15 листопада 2013 р. / Голова редкол. В. А. Смолій; упоряд. Ю. К. Савчук. – Київ, 2013. – С. 52–53 (№ 19).

трьох владик після Косми, виготовлення сфрагіса Музею Шереметьєвих необхідно віднести до кінця XII–XIII ст.

Печатка свинцева, вагою 11,5 грамів, круглої форми, діаметром 21,5x23 мм, її висота – 3 мм. На лицевій стороні викарбовано високорельєфне поясне зображення Богородиці (“Воплочення”) з молитовно піднятими вгору руками та Еммануїла перед Нею. Обабіч голови Богородиці напис під титлами: “MP ΘΥ” (Μήτηρ Θεού) – Матір Божа”. На реверсі напис грецькою мовою у чотири рядки: “+CPAΓH / IOEΠHC / KOΠOΓA / IZTC” (“Σφραγίς Ἰωάννου ἐπισκόπου Γαλιτζίης”), що означає “Печатка Йоана, єпископа Галича”. Як і в печатці владика Косми з Крилоського городища, печатка владика Йоана має помилки в грецькомовній легенді: опущено літеру “φ” в слові “Σφραγίς” та переплутано останні літери в назві Галич, при транслітерації грецькою мовою цього топоніма переставлені місцями: “Γαλίτζης” замість “Γαλίτζης”⁴⁸.

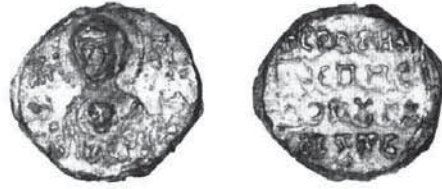
Попередні висновки

Поліптихи володимирських і галицьких владик з “Рукопису Кишки” кінця XVII – початку XVIII ст. залишаються основним писемним джерелом для реконструкції особового складу вищого духовенства Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі) княжої доби, а також встановлення хронології пастирського служіння єпископату Київської митрополії в цій частині руських земель. Історичність принаймні третини єрархів (шести з дев’ятнадцяти), які, згідно з “Рукописом Кишки”, обіймали владичі престולי Галича та Володимира упродовж XI–XIII ст., підтверджують руські літописи та збережені єпископські печатки. Водночас достовірність даних про решту архиєреїв необхідно посутньо доводити, хоч це і не відкидає можливості залучення обох реєстрів до наукових досліджень за умови критичної інтерпретації самого джерела.

Без сумніву, обидва пом’яники Лев (Кишка) komponував, редагував і доповнював тривалий час, тому структурно вони складаються з різних текстів відмінного походження, причому, окремі з них (у пізніших списках і редакціях) можуть походити і з XII–XIII ст. Джерелами інформації для укладення реєстрів могли слугувати як невідомі нам катедральні й монастирські синодики, руські літописи різних списків і редакцій, західні латинські хроніки, матеріали митрополичого та єпархіальних архівів, так і особисті нотатки майбутнього предстоятеля Унійної Церкви. Цілком імовірно, що основою для укладання поліптихів міг бути не збережений протограф (чи протографи) – т. зв. “Пом’яник Володимирської катедри” та “Пом’яник Галицької єпархії”. На їхню давність опосередковано вказує й хронологічна обмеженість галицького пом’яника (не пізніше початку XIV ст.), наратив якого Лев (Кишка) не доповнював іншими текстами. Адже, з огляду на тогочасні конфесійні реалії “поділеної Русі”, він не мав доступу до рукописних збірок з теренів Львівської православної єпархії. Натомість владика, без сумніву, опрацював багаті василіанські бібліотеки й Успенський катедральний архів,

⁴⁸Тисяча років... – С. 52.

що й відображено опосередковано у розлоному реєстрі володимирських єпископів. Унікальність і винятковість аналізованих поліптихів для тогочасного інтелектуального простору Київської унійної митрополії підтверджує їх використання для укладання “Генеалогій” руської єрархії. Як показує аналіз одного з таких життєписів, відомості їх авторів про владик обох єпархій княжої доби не виходять за межі наративу реєстру Лева (Кишки)⁴⁹. Це може вказувати, що поліптихи тривалий час були для тогочасної духовної еліти тим гідним довір’я церковним джерелом, яке доводило давність “руської віри” в українських землях.

*Аверс і реверс печатки галицького єпископа Йоана
(репр. за: Тисяча років української печатки... – С. 52)*

Український Католицький Університет

⁴⁹ Biblioteka Polskiej Akademii Umijet-

ności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Dział rękopisów. – Nr 1242.

Зеновій ФЕДУНКІВ, Лариса ПОЛІЩУК, Віталій НАГІРНИЙ

ГОРОДИЩЕ КНЯЖОЇ ДОБИ ЧЕРНЕЛИЦЯ ІV: РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На відстані трьох кілометрів на північний схід від селища Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. в урочищі Городище (інша назва – Перекопи) на високому березі ріки, обмеженому схилами Дністровського каньйону й укосами яру, існує майданчик зі складною системою оборонних укріплень – валів, ровів, терас, укосів, схилів. Давнє городище, згідно з “Постановою Кабінету міністрів України від 3 вересня 2009 р.”, внесене до “Реєстру пам’яток археології національного значення” під назвою Чернелиця ІV (охоронний № 090009-Н)¹. У народній пам’яті утвердилося переконання, що саме це місце було первісним осередком сучасного населеного пункту².

Жодне з писемних джерел, таких як літописи чи актові документи, не подає навіть уривчастих даних про згадане городище. Повністю обходить його мовчанкою і таке цінне й докладне джерело до історії галицько-волинських земель, як Галицько-Волинський літопис³. Небагато інформації пропонує й історична література. Праці, в яких згадується городище в Чернелиці, можна перелічити на пальцях однієї руки. Здається, вперше його пригадано в одному з путівників, виданому 1969 р.⁴, згодом про нього коротко згадав Клим Трачук, представник української еміграції в Канаді, що народився і виріс у Чернелиці. У його популярному нарисі про Чернелицю знаходимо коротенький опис городища: “При вході з Залісся до лісу, по правому боці є чотирикутна площа величиною 100х100 м, обведена валом. Сама площа рівна, децю поросла кущами. Її використовували під сінокіс. Вал поріс грубими черешнями і ліщиною”⁵. Згідно з версією того ж автора, за княжих часів тут

¹ Про занесення пам’яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України станом на 27 березня 2007 р. // Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761. Електронний ресурс: <http://www.uazakon.com/document/spart20/inx20404.htm> [режим доступу: 15.11.2013].

² *Смеречанський Р., Каглян О., Никифорок В.* Городенківщина стежка-

ми століть. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 35–36; *Nagirnyj W.* Dawnoruski grod w Czernelicy // *Kurier Galicyjski.* – 2013. – Nr 21(139). – S. 17.

³ Див.: *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 715–938.

⁴ Радянське Прикарпаття. Довідник-путівник. – Ужгород, 1969. – С. 184.

⁵ *Трачук К.* Містечко моє Чернелиця // *Городенщина. Історично-мемуарний збірник.* – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 471.

існувала укріплена боярська садиба і невелике село, в якому проживали піддані боярина⁶. Не вийшли за межі такої лаконічної характеристики й сучасні автори – видавці дослідження про старожитності Городенківщини⁷ і популярної праці “Чернелиця – містечко на Дністром”⁸. Єдиним, хто приділив більше уваги городищу, є івано-франківський археолог Богдан Томенчук. У 1987 р. він провів перші розвідкові дослідження на об’єкті, описані в неопублікованому звіті та рукописі короткої статті до “Зводу пам’яток...”⁹. На його думку, початки городища необхідно датувати не пізніше як XI–XII ст., про що свідчать віднайдені в поселенні фрагменти давньоруської кераміки. Автор припустив також, що воно могло виникнути на місці ранішого, дослов’янського поселення¹⁰. Погоджуючись загалом з такою тезою та віддаючи належне зусиллям і заслугам Б. Томенчука, варто відзначити, що описані особливості городища і, насамперед, розміри не зовсім відповідають реаліям і вимагають коригування та уточнення. Перед тим, однак, як перейти до докладного опису городища, його розмірів і розташування, спробуємо висловити свої міркування щодо часу існування поселення.

Шукаючи відповіді на поставлене питання, мусимо відверто визнати, що з огляду на відсутність писемних даних і археологічних матеріалів, проблему датування появи городища ми змушені залишити відкритою. З’ясувати її можуть тільки археологічні дослідження. Успішнішою може бути спроба віднайдення відповіді на питання, коли городище втратило оборонну функцію і коли поселення перенесено далі від Дністра і придністровського тракту, на місце сучасного смт. Чернелиця.

Звернемося до документів XV ст. Вперше поселення на території сучасного смт. Чернелиця згадане під 1440 р. 7 березня цього року польський король Владислав III Варненчик підписав у Кракові документ, у якому обіцяв червоногородському старості Теодорикові Бучацькому гербу Абданк місцевість “Czelenycze” разом з іншими 16 селами на Покутті і Західному Поділлі¹¹.

⁶ Трачук К. Містечко моє Чернелиця...

⁷ Смеречанський Р., Каглян О., Никифоровук В. Городенківщина... – С. 35.

⁸ Випасняк І. П., Яценюк Я. М. Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис). – Чернівці, 2007. – С. 10.

⁹ Томенчук Б. Звіт за 1987 р. // Архів Інституту археології НАН України; Його ж. Городище Чернелиця IV. Стаття до “Зводу пам’яток історії та культури Івано-Франківської області”. Рукопис // Архів НРВ “Звід пам’яток...”. – Папка “Городенківський район”.

¹⁰ У найновішому дослідженні Б. Томенчук датував появу городища в Чернелиці добою раннього заліза. Що стосується слов’янського періоду, то, на його думку, городище існувало від середини X до середини або другої половини XIII ст.

Івано-франківський археолог не подав жодних аргументів на користь такого датування й обмежився тільки короткою згадкою про Чернелицю: Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 488–489.

¹¹ Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – Т. 8: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442 / Wydali I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – S. 78. – Nr 2252. Див. також: Сиреджук П. З історії заселення Городенківщини // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – Івано-Франківськ, 1994–1995. – № 7–8. – С. 49.

Городище Чернелиця IV. Ситуаційна схема

Розташування "Czelenycze" серед інших покутських поселень, пізніше неодноразово згаданих як володіння Бучацьких, дає підстави вважати, що йдеться саме про майбутню Чернелицю. У наступні роки нове поселення в Чернелиці під назвами "Czerlenycza", "Magna Czerlenycza", "Czerlenica", "Czerlyenycza", "Czerlienycza", "Czarlencze" неодноразово фігурує в актах Галицького земського суду (1454, 1461, 1463, 1465, 1467, 1469, 1493)¹². Отже, в середині XV ст. центр поселення знаходився уже на території теперішнього селища, названого "Magna Czerlenycza" (Велика Черлениця)¹³. Чи поселення на городищі ще існувало – ствердити складно. Можливо, воно згадане під 1493 р. у судовій справі між Яном Монастириським (Язловецьким) і Анною, дідишкою Чишок, під назвою "Czerlenycza gnyla"¹⁴. Незалежно від цього, можна твердити, що не пізніше середини XV ст. адміністративний центр поселення перенесено на територію сучасного селища Чернелиця, а давнє городище остаточно втратило адміністративне і мілітарне значення.

Яким же було городище Чернелиця (Черлениця)? Для відтворення його розмірів і розташування на місцевості в нашому розпорядженні є тільки матеріали, що їх опублікував Б. Томенчук, і результати топографічного обстеження й обмірів, які провели учасники українсько-польської експедиції у 2012–2013 рр.

Звернемося насамперед до даних Б. Томенчука. Він писав: "Складається городище з трьох майданчиків, укріплених високими валами та ровами з напільного, південно-західного боку. Перший майданчик 12x75 м

¹² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej (далі – AGZ). – Lwów, 1887. – Т. 12. – S. 270, 283, 316, 327; Ibidem. – Lwów, 1889. – Т. 14. – S. 426; Ibidem. – Lwów, 1906. – Т. 19. – S. 225, 229, 263.

¹³ Ширше про це див.: *Nagirnyj W. Czernelica czy Czerlenica – jaką była pierwotna nazwa pokuckiego miasteczka?* // *Kurier Galicyjski*. – 2013. – Nr 22(140).

¹⁴ AGZ. – Т. 19. – S. 229.

укріплений валом шириною до 12 м і висотою 2–2,5 м. Його основою є щільний шар глини з дрібноколотим білим камінням. Рів шириною 6 м і глибиною 2,5 м. У середній частині валу розкопано залишки в'їзду шириною 1,5 м. Культурний шар товщиною 10–15 см. Простежуються дві западини від давніх жител. Виявлено фрагменти кераміки 12–13 ст. на східному схилі, біля валу знайдено скарб срібних прикрас XII–XIII ст., який складався з 19 предметів: 3 браслети, 2 кулони, 11 сережок київського типу з трьома намистинами, 3 скроневи х кільця¹⁵.

Другий майданчик площею 140x180 м обмежений оборонною лінією з двох валів з ровами. Ширина внутрішнього валу 16 м, висота – 2,5–3 м. Він насипаний з шару глини з мілко колотим камінням. В засипі виявлено фрагменти кераміки ранньозалізного часу. Ширина рову валу 7 м, глибина – 2 м. За ровом починається другий, зовнішній вал шириною 5 м і висотою 1–1,5 м. Вал насипаний з чорного ґрунту. В насипі виявлені фрагменти кераміки ранньозалізного часу та трипілля. В його основі – тонкий шар колотого каміння. Тут же виявлено сліди житла ранньозалізного часу. Зовні прокладено рів шириною 4,5 м і глибиною 1 м. Культурний шар другого майданчика товщиною 10–15 см. В шурфах знайдено фрагменти кераміки фракійського гальштату. В східній частині майданчика простежуються сліди укріплень типу ескарпів.

Третій майданчик площею 180x140 м з напільного боку обмежений високим валом шириною до 10 м і висотою до 2,5 м. Його розріз показав, що в середній частині, біля в'їзду, він насипаний з жовтої щільної глини. В інших місцях має основу з дрібно колотого каміння. Ширина рову цього валу становила 3 м, глибина – 0,5–1 м. Із східного боку є сліди укріплень – ескарпів. Культурний шар 10–15 см. В північно-західному куті майданчика простежується невелике штучне підвищення 20 x 10 м.

На захід від городища знаходиться невелике поселення (Іга). Культурний шар товщиною 10–15 см. На ріллі зібрана кераміка фракійського гальштату¹⁶.

У липні 2012 р. члени українсько-польської експедиції Зеновій Федунків, Лариса Поліщук, Віталій Нагірний, Христина Василів й Оксана Дуфенюк обстежили городище, провели напівінструментальну зйомку території й графічну та документальну фотофіксацію. У серпні того ж року З. Федунків, Х. Василів і О. Дуфенюк та у квітні 2013 р. З. Федунків і Л. Поліщук виконали додаткові обміри для уточнення планувальної структури. За їх результатами укладено схему плану укріплень городища на топографічній підоснові (М 1:5000), виконаний у 2011 р. в ДП “Карпатське підприємство геодезії, картографії та кадастру”. При інвентаризації виявлено ряд неточностей у фіксуваннях розпланування в матеріалах Б. Томенчука.

Під час обстежень 2012–2013 рр. проаналізовано оборонну систему городища і встановлено наступне: майданчик городища в урочищі Перекопи утворений з півночі та сходу стрімким схилом Дністровського каньйону, від

¹⁵ Скарб зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Опис див.: Палійчук Н. Срібний скарб з Чернелиці // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – 2004. – Т. 11–12. –

С. 60–62.

¹⁶ Томенчук Б. Звіт...; Його ж. Городище Чернелиця IV (збережено правопис оригіналу).

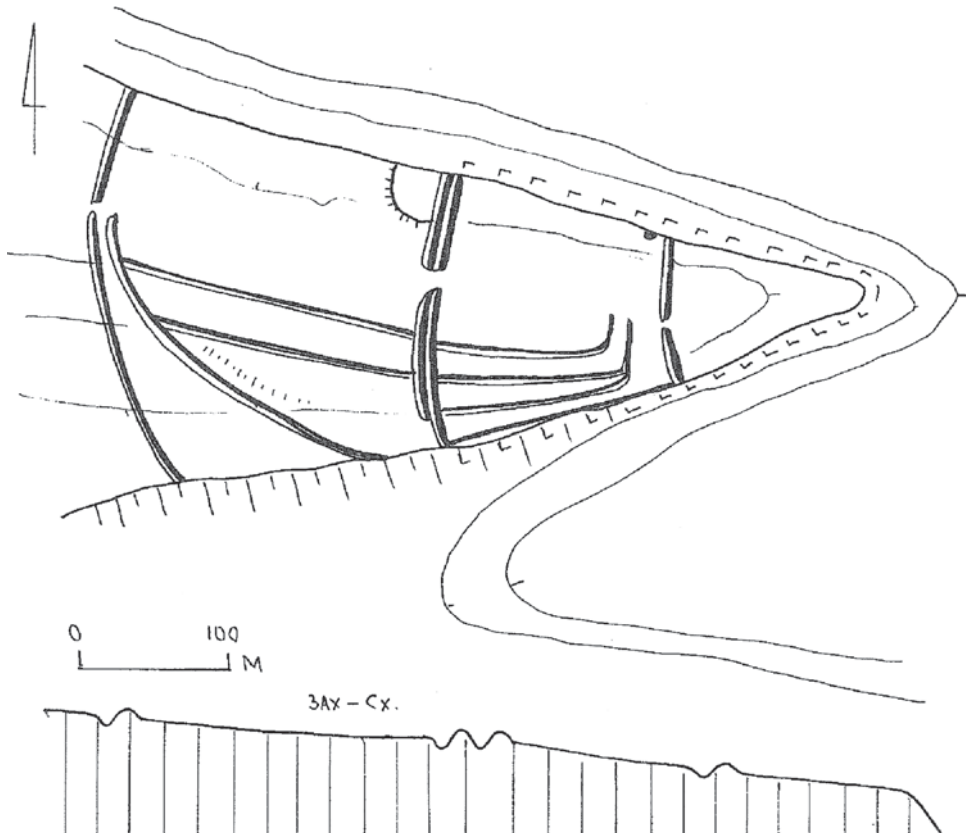

Схема планувальної структури та розрізу по території городища за Б. Томенчуком (1987)

півдня – пологим схилом яру з глибоким тальвегом, від заходу – рівниною, яку, очевидно, крім валів і ескарпів, захищала складна система дерев'яно-земляних укріплень. Відстань до майданчика городища від р. Дністер по водорозділу близько 0,6 км (див. іл. 4); на час обстеження майданчик повністю заліснений. З напільної західної сторони збереглося чотири вали з ровами, три майданчики між ними, фрагменти невисоких поздовжніх валів і терас із залишками ескарпування на південних схилах другого і третього майданчиків. У східній крайній мисовій частині городища в роки Першої світової війни для обстрілу басейну Дністра побудовано бетонний дот.

Майданчик № 1 (східний). Найменший за площею, у плані трикутний. Займає терен на стрілці мису з незначним нахилом у східному напрямку, з двох сторін обмежений стрімкими схилами Дністровського каньйону. Валів вздовж схилів не зафіксовано. Як правило, такі вали мали незначні розміри й могли зникнути зі зсувами схилів. Від напілья територія захищена валом № 1. Наявність рову перед валом з напільної сторони свідчить, що майданчик був дитинцем. В'їзд на нього розташовувався у північній частині валу.

Майданчик помережений окопами криволінійного профілю часів Першої світової війни, які тягнуться від доту в напільну сторону. Загальна довжина окопів 27 м. З напільного боку від заходу й півдня збереглися заглиблення землянок, з'єднаних з дотом окопами. На крайньому східному пункті є збудований з тесаного каменю і залізобетону прямокутний дот з одним горизонтально видовженим отвором (щілиною) з широко розведеними щоками і вузьким вхідним отвором з напільного боку. Розміри доту: довжина – 2,86 м, ширина – 2,4 м, висота – 1,5 м. Від осі проїзду у першому валі до доту – 113 м (азимут 63°).

Майданчик № II. Середній за площею на городищі, трапецієподібний у плані, північна частина майже рівна, південна має нахил до південного сходу. Від півночі територію обмежує Дністровський каньйон, від південного сходу – схил яру. Від мису територія захищена валом 1 і ровом, з напільня – спареними валами 2 і 3 з ровами. В'їзд на майданчик розташовувався ближче до північного краю. Станом на 2012–2013 рр. збереглися перпендикулярні до другого і третього валів три тераси з фрагментами невисоких валів (0,3–0,5 м). Оборонних укріплень по північному і південному краях майданчика не зафіксовано.

Майданчик № III. Найбільший за площею на городищі, складний у плані. Північна частина рівна, південна має нахил до південного сходу. Від півночі він обмежений Дністровським каньйоном, від південного сходу – пологим схилом яру, від мису прикритий валами 2 і 3, а з напільня – наймасивнішим і найдовшим увігнуто-опуклим валом. За Б. Томенчуком, південну частину городища перпендикулярно до четвертого, другого і третього валів прикривали три невисокі вали¹⁷. На 2012–2013 рр. збереглися лише окремі їх фрагменти. Укріплень по північному і південному краях майданчика не зафіксовано. В'їзд розташовувався у північній частині валу. У північно-східному куті, де Б. Томенчук впритул до рову третього валу зафіксував земляне підвищення, вірогідно, була спостережно-оглядова вежа.

Вал і рів № 1. Розташований між першим і другим майданчиками разом з ровом перед ним був основним укріпленням дитинця. Північна його частина проходить рівниною, південна – схилом, розміри: довжина – близько 120 м, висота – від дна рову близько 5 м, ширина валу на рівні верхньої позначки укосу з напільного боку бл. 5–7 м. В'їзд розташований у центральній частині валу.

Вали і рови № 2 і № 3. Другу лінію оборони городища утворюють розміщені між другим і третім майданчиками два дугоподібні спарені вали з ровами. Їх довжина відповідно – близько 185 і 175 м, ширина першого валу – 5–6 м, другого – 6–7 м. Відстань між гребенями валів 17 м. Глибина другого рову на рівні висотної позначки горизонтальної поверхні першого майданчика – 4–5 м, глибина і ширина другого рову на рівні висотної позначки напільного укосу – 2 і 4 м. Система в'їзних воріт в обох валах розташована ближче до північного краю й знаходиться на одній осі.

Вал і рів № 4. Розташований з напільної сторони городища і з боку тальвегу, має увігнуто-опуклу форму. На краю пологого південного схи-

¹⁷ Див. іл. на с. 7.

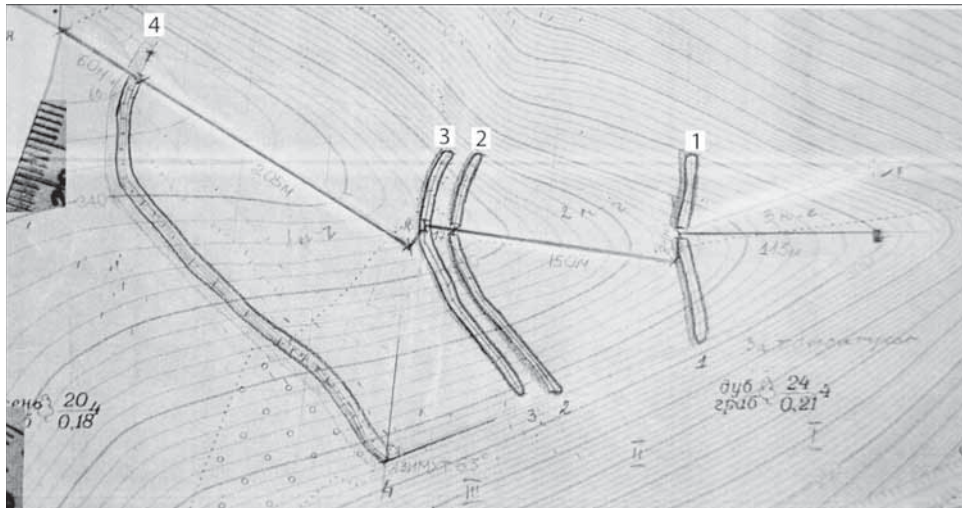

Схема плану основних укріплень городища Чернелиця IV за обмірами 2012 р.
Масштаб оригіналу М 1:5000. Креслення Х. Василів

ду вал разом з ровом змінює напрямок на південний схід. Його довжина – 345 м, ширина – 12 м, середня висота від дна рову – 8 м. В'їзд, через який проходить давня дорога, розташований у північному кінці валу. За обстеженням 2013 р. вал розірваний двома в'їздами.

За **формально-типологічними ознаками** городище можна віднести до складного четвертого типу. Для нього характерний складний план оборонних укріплень, побудований як з урахуванням рельєфу, так і без нього, наявність декількох укріплених майданчиків, суміжних або суміщених, розташованих на сусідніх територіях зі своїми укріпленнями, об'єднаними загальним валом, ровом¹⁸.

Аналіз низки чинників дає змогу зробити припущення для визначення **типу** Чернелицького городища.

Згідно із сучасною соціально-історичною класифікацією, вирізняють общинні городища, племенні і міжплеменні городища, державні городища, феодальні і монастирські укріплені дворища, гради. Типологічно Чернелицьке городище не можна віднести до монастирських чи феодальних (боярських “красних дворів” або “вотчинних градусів”) через належність до прикордонної оборонної лінії, відсутність синхронних поселень-супутників, багаторядну систему оборони і значну площу. Такі ознаки притаманні **державним городищам**. Останні з'явилися з ініціативи князів як укріплені місця замешкання володарів або опорні пункти центральної влади на місцях. Інколи їх називають військовими через переважання мілітарної

¹⁸ Древняя Русь. Город. Замок. Село // Археология СССР: в 20 т. – Москва, 1985. – Т. 7 / За заг. ред. Б. А. Колчина. – С. 39–40; Возный И. П. Классификация городищ X–XIV вв. в междуречье Верхне-

го Сирета и Среднего Днестра по топографии и планировке оборонительных сооружений // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – Кишинев, 2010. – № 6. – С. 41–57.

функції над господарською. Вони поділялися на три підвиди: **княздвори** (княжі замки), **княжі фортеці** (дружинні табори-стани або укріплення-данниці) та **прикордонні сторожові (дозорні) пункти і форпости**. Власне з останніми гіпотетично пов'язуємо Чернелицьке городище. Це підтверджують умови його топографічного розташування, планувальна структура, оборонна система лінійних і автономних укріплень, місце і роль у системі синхронних поселень, що оточують городище.

За висновками Б. Тимощука, ця категорія оборонних об'єктів зазнавала різноманітної трансформації. Одні сторожові пункти перетворилися на гради, інші – феодальні дворища, малі – майже всі занепали через руйнування печенігами, половцями, хозарами¹⁹. Припускаємо, що давньоруська Чернелиця впродовж XII–XIII ст. виросла із дозорного пункту до сторожового форпосту.

Більшість державних приграничних форпостів виникли на основі територіальних обцинних укріплень внаслідок розвитку суспільних відносин. Окремі дослідники називають їх сторожовими фортецями, а літописи – “заставами богатирськими”. Сторожові форпости вважалися державною (князівською) власністю, тому підпорядковувалися воєначальнику, якого призначав князь²⁰. Такі оборонні пункти закладали на водних рубежах князівств як військові об'єкти для охорони заплілля й торгових шляхів від нападу кочових племен – печенігів і половців. Їх особливості: 1) розташовувалися на високих, добре укріплених природою пагорбах у стратегічно важливих місцях; 2) укріплення склалися з кількох рядів валів та дерев'яних оборонних зрубів з клітьми господарського і житлового призначення; 3) внутрішнє подвір'я, як правило, не забудовували, а під житла використовували оборонні зруби; на території знаходилися спостережні вежі, які іноді пристосовували для оборони; великих жител не будували; 4) мали численні комори та ями для зберігання зерна й інших продуктивних запасів, а також військового спорядження; 5) не супроводжувалися поселеннями-супутниками, оскільки їх гарнізони знаходилися на повному князівському утриманні. Чернелицьке городище відповідає більшості критеріїв прикордонних форпостів.

У 80-х роках X ст. проти печенігів збудовано систему сторожових фортець вздовж річок, що відгороджували Київ і прилеглу територію. Кочівники рідко наважувалися на рейди вглиб території, якщо в тилу залишалися незахоплені фортеці: адже їх гарнізони могли вдарити ззаду чи перерізати шлях до відступу в степ. Тому чим більше укріплених поселень було в регіоні, тим він вважався безпечнішим²¹. Князі вдосконалювали систему оборони, будуючи оборонні лінії сторожових фортець. На півдні і південному сході Київської держави форпости були об'єднані в утворену валами і річками протяжну оборонну лінію загальною довжиною близько 950 км, відому за літописами як Змієві вали. Вона складалася з трьох основних смуг: на Лівобережжі – по

¹⁹ Тимошук Б. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ, 1982. – С. 5–12.

²⁰ Древняя Русь. – С. 44.

²¹ Крадин Н. П. Русское деревянное оборонное зодчество. – Москва, 1988. – С. 23.

Сулі, Удаю, Супою і Трубежі (26 форпостів); на Правобережжі – по Росі, Росаві і Стугні (13 форпостів); по Дніпру – від Києва до Росі (12 форпостів).

Існувала така оборонна лінія і вздовж берегів Дністра. У Дністровському каньйоні до неї необхідно відносити городища у Підвербцях, Корневі, Кунисівцях, Копачинцях, Чернелиці, Репужинцях, Колінках, Михальчому, Поточиці, Передіванні, Городниці. Однією з основних функцій сторожових твердинь була передача інформації між фортами світловою (вогняною) чи звуковою (дзвонами) сигналізацією. Тому такі пункти розташовувалися на підвищеннях. З веж-дзвонарень передавалися умовні сигнали про небезпеку чи потребу допомоги. З кожного сторожового пункту було видно два сусідніх, що давало змогу утримувати між ними постійний зв'язок. Ланцюгом повідомлень про небезпеку інформація швидко поширювалася через форпости до старшого града, звідки дружина з княздвору поспішала на допомогу сторожовим заставам. Свідченням існування комунікацій у вигляді трактів між сторожовими заставами є давній шлях вздовж Дністра, показаний на спеціальній карті Гійома де Боплана 1650 р.

Серед сторожових фортець існував розподіл військово-стратегічних функцій. Вони поділялися на: 1) військові бази (за фортифікаційною типологією – гради, місця зберігання зброї, запасів продуктів, де несли службу численні військові загоны, проживали старші військові чини, знаходилися запаси зброї і продуктів); 2) сторожові форпости (за фортифікаційною типологією – городки, де несли службу невеликі постійні залоги дружинників); 3) дозорні пункти (за фортифікаційною типологією – вежі та острожки, в яких несла варту лише нечисленна сторожа).

Можна також зробити припущення, що городище Чернелиця IV з приграничного форпосту в правобережній укріпленій лінії вздовж Дністра розвинулося в укріплений городок чи град, для якого характерні тридільна структура розпланування (дитинець, боярсько-дружинна частина і торгово-ремісничий посад), складний четвертий тип за формально-типологічними ознаками, цінні археологічні знахідки (коштовний скарб), а також розміри поселення. Розміри захищеної території є одним з найважливіших факторів при визначенні соціальної характеристики нелітописних поселень. Так, за дослідженнями Миколая Крадіна, площа малих градів XI ст. сягала 3–4 га, столярних градів – 40–50 га²². За класифікаціями і дослідженнями Павла Раппопорта і Валентина Седова, найпоширенішими (майже половина досліджених) серед давньоруських городищ були городища площею менше 0,3 га, близько 40% від 0,3 до 2,5²³. Чернелицьке городище займає територію близько 5 га. У той же час поки на городищі не віднайдено слідів автономно-вузлової системи оборони, обов'язкової частини граду – подолу та пригородних слобод (за Михайлом Тихомировим), тому питання про його конкретну функцію залишається відкритим²⁴.

Підведемо основні підсумки:

²² Крадин Н. П. Русское деревянное оборонное зодчество. – Москва, 1988. – С. 23.

²³ Древняя Русь. – С. 40.

²⁴ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Москва, 1956. – С. 232–252.

1. Умови топографічного розміщення городища Чернелиця ІV. Чернелицьке городище розташоване на високому мисі над Дністром, від півночі й сходу обмежене схилами Дністрового каньйону, а від півдня – пологим схилом яру, від заходу – рівниною.

2. Ступінь залежності розпланування оборонних укріплень від рельєфу місцевості. Розпланування оборонних укріплень повністю повторює конфігурацію мису, на якому розташоване городище. Вигоди рельєфу місцевості використано максимально. Стратегічно воно знаходиться у важкодоступному місці і з трьох найнебезпечніших сторін обмежене природними перешкодами.

3. Планувальні особливості городища. Городище розділене на три суміжні майданчики, укріплені спареними і розчленованими лініями валів і ровів з напільного західного боку. Два ряди оборонних ліній є окремими, один ряд – спарений, складається з двох рядів валів і ровів. Між розділеними оборонними лініями – три горизонтальні майданчики (міжвалля) різної площі. Перший і другий майданчик з півдня від яру об'єднані спільними подвійними і потрійними поперечними терасами із залишками валів, укріплених земляними ескарпами.

4. Чернелицьке городище належить до: 1) найпоширеніших городищ княжої доби, при спорудженні укріплень яких максимально використовувалися захисні властивості рельєфу місцевості; 2) мисових городищ, поширених на Середньому Подністров'ї; 3) городищ складного типу з суміжними майданчиками; 4) городищ трикутного плану, характерного для мисових городищ; 5) городищ з комбінованими лініями укріплень.

5. Відповідно до археологічної класифікації П. Раппопорта та І. Возного, за формально-типологічними ознаками (планувальна схема оборонних споруд у взаємозв'язку із захисними характеристиками місцевості, ступенем використання місцевих топографічних умов, розташуванням, формою і кількістю оборонних ліній) городище відносимо до складного четвертого типу.

6. За соціально-історичними ознаками Чернелицьке городище належить до державних городищ і є прикордонним форпостом правобережної укріпленої лінії вздовж Дністра, що підтверджують великі розміри, планувальна тридільна структура, складний четвертий тип за формально-типологічними ознаками, археологічні знахідки.

7. Для докладного фіксування планувальної структури території городища, існуючого стану оборонних укріплень, їхніх особливостей, вивчення топографії, забудови укріплених майданів, уточнення хронології необхідно виконати топографо-геодезичну зйомку (горизонтальну та вертикальну), провести археологічні дослідження та скласти інструментальний план городища для подальшого його аналізу.

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Ягелонський університет*

Святослав ТЕРСЬКИЙ

ТОПОГРАФІЯ ХРАМІВ КНЯЖОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

Храми були традиційними домінантами топографічної структури середньовічних міст. Вони займали ключові ділянки на головних майданах, перехрестях доріг тощо. Роботи Пересопницької археологічної експедиції упродовж 25 польових сезонів охопили усі складові частини археологічного комплексу літописного міста. Це дало змогу встановити наявність основних храмових ділянок та продатувати супутні їм культурні напластування, які залишилися від поселенських районів княжої Пересопниці¹.

Однак важливі результати проведених експедиціями польових робіт стосовно розшуків храмових комплексів літописної Пересопниці не були підкріплені докладними публікаціями археологічних матеріалів і, мабуть, з цієї причини часто залишаються поза увагою місцевих дослідників. У зв'язку з цим з'явилась необхідність зібрати воедино археологічні свідчення стосовно локалізації цих комплексів у Пересопниці.

Як відомо, у писемних джерелах не знайдено жодної інформації про топографію будь-яких храмів Пересопниці. Єдиний культовий об'єкт, відображений у джерелах, – знаменитий монастир Різдва Богородиці, вперше згаданий у 1490 р., став широко відомим завдяки створеному в його стінах у 1556–1561 рр. першому перекладу Євангелія українською мовою. Вперше на його топографію звернув увагу видатний волинський краєзнавець Олександр Цинкаловський². Він зафіксував перекази про розташування монастиря в урочищі “Пастівник”, де з давніх часів стоїть кам'яний хрест³. Щоправда, згодом, в процесі вивчення опису маєтку, складеного в 1596 р., з'явилися підозри, що хрест первісно міг стояти в іншому місці – на кургані⁴.

Упродовж 1938–1939 рр. О. Цинкаловський керував рятівними дослідженнями в Пересопниці. Саме завдяки його роботам маємо найдавніші

¹ Терський С. В. Соціальна топографія літописних міст Наддублянщини в Х–ХІІІ ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень ІІ-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 95–97.

² Цинкаловський О. Пересопниця // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – С. 16–20; Його ж. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від

найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег, 1984–1986. – Т. 1. – С. 233.

³ Терський С. В. Локалізація монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці: історіографія питання // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія “Історичні та політичні науки”. – Рівне, 2012. – № 14. – С. 106–110.

⁴ Його ж. Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 7–9. – С. 29.

археологічні свідчення про кладовище княжої доби на території дитинця та в центральній частині урочища Замостя.

До пошуків місця розташування монастиря вдалося повернутися лише в 1970-х роках, коли Пересопницю розпочав досліджувати Володимир Шолом'янцев-Терський. Однією з найважливіших проблем, які вирішували польові роботи експедиції, були пошуки решток сакральних центрів. Першим об'єктом досліджень стало місце розташування кладовища в урочищі Пастівник, покритого кам'яними плитами.

Найраніші згадки про велике на той час підплитове кладовище в цій околиці Пересопниці подавав ще Володимир Антонович⁵, а перші його розкопки проведено в 1930-х роках. Тоді, в 1935 р., у зв'язку з повідомленням якогось Ружицького про руйнування підплитових ранньосередньовічних поховань у Пересопниці проводив дослідження відомий краєзнавець Якуб Гофман з Рівного⁶. В одному з поховань виявлено неоздоблений перстень зі срібної стрічки шириною 4 мм, з кінцями, що заходять один за оден, який дав підстави датувати похованих ранньосередньовічним періодом. Ймовірно, саме ці відкриття вплинули на формування легенди про розташування Пересопницького монастиря, яку згодом підтримав й О. Цинкаловський.

Археологічним пошукам знаменитої монастирської обителі безпосередньо були присвячені польові сезони 1979, 1992, 1993 рр. Спершу перевірили версію О. Цинкаловського стосовно розташування монастиря в урочищі Пастівник. Вперше поховання поруч зі згаданим хрестом вдалося зафіксувати ще 1977 р. Тоді на північ від нього, поруч з місцем, де захмелілий тракторист виорав рештки похованих, закладено розвідковий шурф розмірами 2х2 м⁷. Похований головою на захід знаходився на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Контурив могильної ями зафіксувати не вдалося, оскільки поховання виявлене вище суглинкового шару, який переходив у цьому місці в материк на глибині 1,4 м. Поруч похованого знайдено фрагмент кераміки кінця X ст.

У 1979 р. на Пастівнику поряд з хрестом закладено розкоп площею 52 м². Археологічні дослідження 1977–1986 рр. виявили дванадцять безінвентарних могил, три ями, заповнені кістками з поруйнованих поховань, а також на відстані 3,8 м на північний схід від хреста дві вирізані з вапняку плити розмірами 2,15х0,61–0,66х0,19–0,25 м та 1,88х0,58–0,69х0,25 м. 2011 р. їх повторно відкопано й залишено для експонування відвідувачам новоствореного Культурно-археологічного центру.

Дослідження 1979 р. на широкій площі навколо хреста показали присутність на цій території також культурних напластунків X, XII–XIII та XV–XVII ст.⁸.

⁵ Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 41.

⁶ Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. 5. – С. 249–250.

⁷ Терський В. С. Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. (з 6 липня по 6 серпня). – Львів, 1978 // НА ІV НАН України. – Ф. 1. – Од. зб. 69. – С. 16.

⁸ Його ж. Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту

Серед знахідок – фрагменти кераміки, залізні цвяхи, характерні для Середньовіччя залізні ножі, половина вудила. Обстеження цієї території металознавцями влітку 2011 р. дозволило зібрати близько десятка монет XV–XVII ст.⁹

Одинадцять похованих, досліджених 1979 р., знаходилися на глибині 0,7–1,0 м від сучасної поверхні. З них лише один небіжчик лежав головою на північний захід, решта орієнтовані головами на південний захід. Досліджені поховання вписуються у два ряди за лінією північ-південь. Вірогідно, підплитових поховань тут було значно більше, як про це подано в результатах польових обстежень В. Б. Антоновича¹⁰. Однак внаслідок багаторічної оранки плити, звичайно, поступово виорювали на поверхню й нерідко використовували як будівельний матеріал.

Згадана експедиція та багаторічні спостереження за земляними роботами упродовж 1970–1980-х років дали змогу зафіксувати ще одне кладовище в центрі іншого укріпленого майданчика. Декілька безінвентарних тілопокладень невідомого часу залягали на глибині близько 1 м. Наявність цього кладовища здогадно пов'язано з головним храмом Окольного города¹¹. Храмова ділянка займала, очевидно, узбіччя центрального майдану посаду, на який сходились під гострим кутом вулиці від в'їзних воріт дитинця та Окольного города на дамбі через долину р. Омелянівки. Згодом, під час спостережень за земляними роботами в 2011 р., підтверджено західне орієнтування більшості поховань. Виявлені восени 2012 р. за 40 м на південь від основного масиву ще два поховання за срібними монетами датовані на кінець XVI ст.

Однак найголовніша ділянка культового призначення здавна відома в західному куті дитинця Пересопниці на території та навколо церковного погосту парафіяльного храму святого Миколи. На ній збереглися рештки двох кам'яних хрестів. Волинський історик-краєзнавець Юрій-Тадей Стецький, який побував тут у 70-х роках XIX ст., зафіксував лише рештки кладовища при церкві. Зокрема, він згадав, як після недавньої реставрації церкви зі старого цвинтаря вийнято поздовжній надмогильний камінь із “слов'янським написом” наступного змісту: “Олена Горностаєва веліла сину своєму Олександру поховати тіло своє коло мужа”, і покладено його під вівтар церкви¹².

1938 р. О. Цинкаловський¹³ на дитинці, який у міжвоєнні роки разом з валами залишався, переважно, орним полем, неподалік від храму святого Миколи на цвинтаріщі, порушеному, очевидно, внаслідок вибиранням глини із західного кута під час земляних робіт 1936 р., дослідив ґрунтові поховання княжої доби й віднайшов, зокрема, різнокольорове намисто.

супільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р. – Львів, 1980 // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Од. зб. 75. – С. 11.

⁹ *Вашета М. П., Златогорський О. Є.* Результати археологічних досліджень в с. Пересопниці 2011 року // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Рівне,

2012. – Вип. 10. – С. 244–247.

¹⁰ *Антонович В. Б.* Археологическая карта... – С. 41.

¹¹ *Терський С. В.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. – С. 35. – Рис. 5.

¹² *Stecki T.-J.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 181.

¹³ *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 190.

Упродовж 1974–1995 рр. розкопки експедиції під керівництвом В. Терського виявили різноманітний матеріал, що характеризує діяльність сакрального центру у XII–XVII ст., а також фундаменти, ймовірно, восьмигранної культової споруди XIII ст. з великим різночасовим кладовищем та фундаментами житлових цегляних будівель XVI–XVII ст.¹⁴. Результати цих пошуків публікувалися у пресі та наукових виданнях. Згодом, у 1992–1993 рр., вперше відтворено історію монастиря за архівними документами. Водночас підсумовано всі дані археологічних джерел, на основі яких однозначно визначено місце розташування центральних будівель монастиря на території дитинця княжого міста¹⁵.

Розкопки 1992 р. зафіксували на рівні фундаменту будівельні рештки семи- чи, можливо, восьмикутного дерев'яного храму, згорілого близько рубежу XIII–XIV ст. Поряд з храмовою ділянкою зібрано значну кількість глиняних полив'яних плиток для підлоги та церковне начиння, зокрема, ланку характерного для XII–XIII ст. литого бронзового хороса (панікадила), яка кріпилася заклепками, ймовірно, до залізного каркасу (рис. 3.3). Фрагмент панікадила знайдено на румовищі спаленого близько рубежу XIII–XIV ст. дружинного будинку, розташованого на південь від погосту¹⁶. До церковного інтер'єру, мабуть, належав і залізний кований хрест (рис. 3.1), виявлений у розкопі 1979 р. біля східного кута дитинця.

Хоча жодна з плиток не знайдена *in situ*, їх різночасовість дає підстави припустити неодноразову перебудову храму упродовж XII–XIV ст. Зокрема, фрагмент майолікової плитки товщиною 1,6 см з т. зв. “петлеподібним узором” з орнаментом білою поливою на темно-коричневому тлі (рис. 3: 2), виявлений неподалік від храмової ділянки в комплексі другої половини XIII ст.¹⁷, має аналогії у вузько датованих храмах – церкві Апостолів у Білгороді Київському 1197 р. (розкопки Вікентія Хвойки) та Успенському соборі і Ризоположенській церкві на Золотих воротах Володимира Суздальського, зведених у 1190-х роках¹⁸, а також на дитинці Пліснеська¹⁹.

Найбільшу кількість різноформатних плиток зібрано в північній частині погосту діючого храму святого Миколи. Вірогідно, частина з них

¹⁴ Терський С. В. Історико-археологічні закономірності локалізації монастирів (на прикладі монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці) // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 10. – С. 206–210.

¹⁵ Його ж. Монастир у Пересопниці // Вільне слово (Рівне). – 26 травня 1993 р. – С. 3; Шолом'янцев-Терський В. С., Терський С. В. Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 77–78.

¹⁶ Терський С. В. Багатий будинок золотоординського часу на городищі у

Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні 1994–1995 років. – Київ, 2000. – С. 171–174.

¹⁷ Його ж. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002. – С. 79.

¹⁸ Жервэ А. В. Плиньфанное строительство князя Всеволода Большое Гнездо // Архитектурно-археологический семинар: Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы: Материалы научного заседания 14–15 мая 2002 г. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 117.

¹⁹ Фонди Львівського історичного музею: ЛІМ-2472, 2474, КР-12950, 12952; розкопки Я. Пастернака, 1940 р.: сонда 4, кв. 5, гл. 0,2–0,4 м, сонда 5, кв. 4, гл. 0,2–0,4 м, краї плиток скошені, товщина 2,0 см.

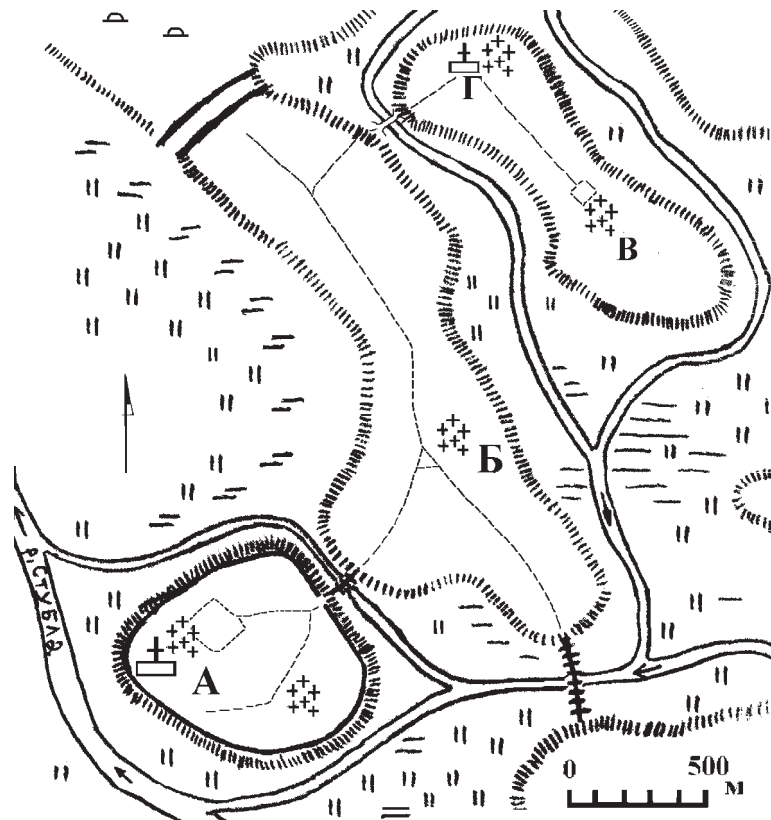

Рис. 1. Грунтові кладовища XII-XIII ст. с. Пересопниця. Умовні позначення: А – церквище святого Миколи; Б – кладовище Окольного города; В – кладовище в ур. Пастівник біля кам'яного хреста; Г – рештки храму з кладовищем XIII ст.

належала до дослідженого 1992 р. на погості дитинця дерев'яного храму. Його вдалося простежити лише на рівні підвалин, від яких збереглися будівельні рештки на глибині близько 1 м від сучасної поверхні (рис. 2). За планом це октагональна ротонда. Контури будівлі ідентифіковані як смуга обвуглених шматків дерева шириною 0,6–0,8 м та товщиною 3–10 см, які залягали в однотонному чорноземі. Їхня довжина – 10,3 м, ширина – 6,2 м. Решток долівки зафіксувати не вдалося. Ймовірно, верхні напластування з румовищем по згорілій будівлі знесено при підсипанні пагорба південніше, на якому в другій половині XVII ст. поставили сучасний храм, орієнтований, як і попередній, паралельно до валів дитинця.

Подібний восьмигранний храм, датований також початком XIV ст., завдяки добре збереженим нижнім вінцям досліджено у Мстиславі в Білорусі²⁰. Аналогічною за розмірами гранчастою спорудою була також давніше

²⁰ Алексеев А. В. Проблема становлення культового оборонного зодчества Руси в

свете раскопок в Мстиславе (Беларусь) // Российская археология. – Москва, 1993. – № 4. – С. 225. – Рис. 8.

відома Воскресенська церква XIII ст. у Галичі, яку повторно розкрив Юрій Лукомський²¹.

На ділянці між існуючим храмом та підвалинами пізньосередньовічного у 1992–1993 рр. досліджено великий гробівець, складений з брускової цегли та орієнтований, як і згадані церкви, паралельно граням дитинця (рис. 2). Його розміри – 2,75х2,4 м, стіни збереглися на висоту до 1 м. Цегляна кладка тинькована зовні, тиньк сягає до 2 см. Отже, гробівець принаймні у горішній частині був піднятий над поверхнею землі. Як виявилось згодом, його неодноразово по-варварськи пограбовано, внаслідок чого зникли навіть кістяки²². Враховуючи великі розміри гробівця та розташування на культово важливій ділянці поруч з апсидою храму, зведеного наприкінці XVII ст., припускаємо його належність вищезгаданим князівським похованням родини Чорторійських. Інший досліджений поруч гробівець був типовим, розмірами приблизно 1х2 м. Такі ординарні поховання домінували, наприклад, на тогочасному Київському Подолі²³.

Ділянка площею близько 1 га, яку займало кладовище, вивчена нерівномірно. Розкопи та шурфи розташовані суцільною смугою лише вздовж периметра та на приваловій північно-західній частині, наскільки це дозволяли встановити умови – більшість території дитинця зайнята приватними садибами та церковним погостом. Усі 34 поховання, досліджені на цій території, виявилися практично безінвентарними, тому відносно датування їх визначено за стратиграфією. Ярус стратиграфічно найдавніших поховань, орієнтованих, переважно, на північний захід, залягає поблизу середньовічного храму на глибині 1,0–1,4 м від сучасної поверхні.

Ймовірно, неподалік південного валу дитинця знаходилася ще одна храмова ділянка (рис. 1). На це можуть вказати досліджені 1978 р. численні поховання, що займають смугу із заходу на схід довжиною понад 20 м²⁴. Вони залягають у передматериковому чорноземі на глибині 0,8–1,1 м. Поховані покладені головами на захід у випростаному положенні зі складеними руками. Біля одного з них знайдено калачеподібне кресало та залізний цвях, при іншому – пастові намистини.

Ще одну храмову ділянку на північно-східній околиці урочища Пастівник у 2003–2004 рр. дослідив Богдан Прищеп (рис. 1). Окрім слідів підвалин, ймовірно, церковної дерев'яної споруди, тут вивчено 18 поховань, розташованих рядами на глибині 0,8–1,0 м на ділянці довжиною близько 30 м.

²¹ Лукомський Ю. В. Воскресенська церква XII–XIII ст. у Крилосі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 294–295.

²² Терський С. В. Храмова ділянка на дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Львів, 2014. – Вип. 18 (друкується).

²³ Івакін В. Поховання у склепах на кладовищах Києво-Подолу за даними

археологічних досліджень (1970–2000) // Болховітіновський щорічник. 2010. – Київ, 2011. – С. 105–120.

²⁴ Терський В. С. Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 20 липня по 21 серпня 1978 р. – Львів, 1979 // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Од. зб. 75. – С. 11–12.

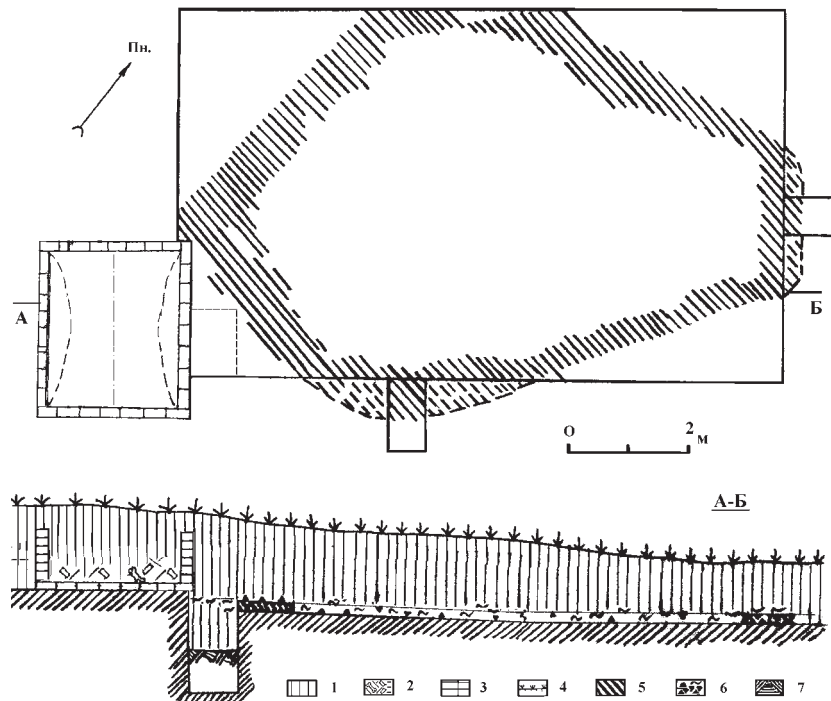

Рис. 2. План розкопу № 1 1992 р. в ур. Шпихлір у Пересопниці. Умовні позначення: 1 – темний гумус; 2 – будівельне сміття та людські кістки; 3 – цегляна кладка; 4 – деревний шар; 5 – смуга будівельного сміття та обгорілого дерева; 6 – шар з горілим деревом; 7 – материк

Усі вони орієнтовані головою на захід та стратиграфічно датуються XIII ст. Поруч знайдено уламки дзвона висотою близько 40 см (рис. 3.4–5).

Сліди підвалин цієї ймовірної церковної споруди другої половини XII – першої половини XIII ст. простежено завдяки фундаментним рівчакам, що повторюють контури стін. Вірогідно, їх викопано вздовж периметра будівлі для того, щоб горизонтально покласти обв'язку стін. Дві поздовжні та одна бокова стіни утворюють прямокутник, а четверта (східна) складається з двох частин, що утворюють тупий кут (так часто виділялася апсида у дерев'яних церквах), так що в плані будівля п'ятикутна, розмірами 6,8×3,2–3,8 м.

Отже, на території літописного міста віднайдено не менше шести храмових ділянок у супроводі поховальних комплексів. Два з них відомі завдяки наземним орієнтирам. Це – погост храму святого Миколи та територія навколо кам'яного хреста в урочищі “Пастівник”. Майже всі поховання виявлено у схожих стратиграфічних умовах – у передматериковому шарі на глибині близько 1 м, що, однак, не є достатнім доказом їх синхронності. Лише частина поховань за супутніми знахідками може бути датована приблизно XIII ст. Безінвентарні поховання, виявлені під плитами, на Волині прийнято пов'язувати з південними впливами, вихідцями з Прикарпаття або ж навіть

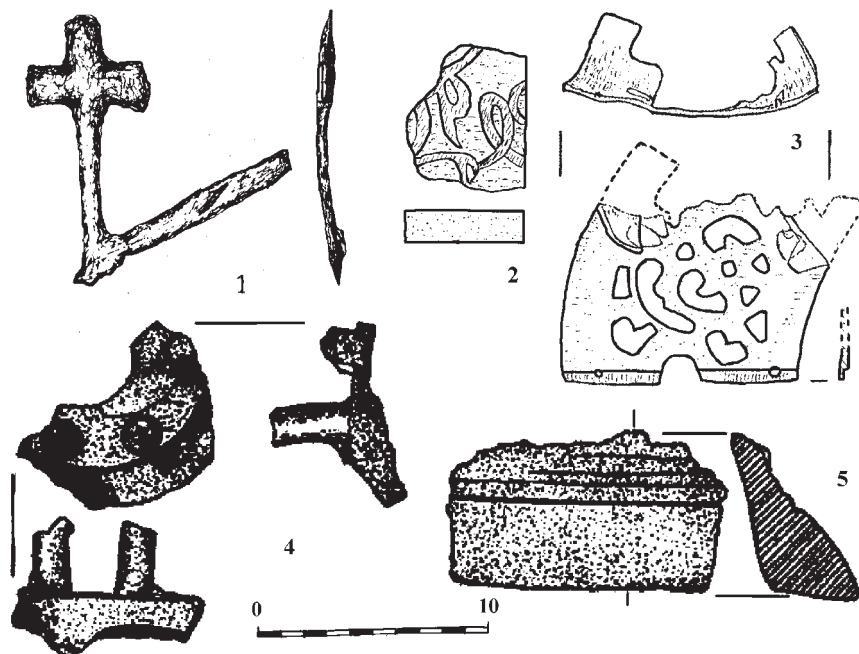

Рис. 3. Археологічні знахідки з розкопок на дитинці та в ур. Пастівник: 1 – залізо; 2 – керамічна плитка; 3 – бронзова секція панікадила; 4–5 – уламки бронзового дзвона

із Балкан²⁵. Їх, звичайно, також датують на час близько XIII–XIV ст. Від кінця XV ст. плити вже не присипали землею і на них робили написи²⁶. Отже, можна припустити, що більшість досліджених храмових ділянок функціонувала у XIII ст., що є посереднім підтвердженням найбільшого розквіту міста за часів правління на Волині короля Данила Романовича.

З огляду на значну площу Окольного міста та передмість, можна припустити наявність у Пересопниці й інших храмових ділянок середньовічного періоду. Датування більшості відомих кладовищ княжою добою залишається, переважно, апріорним, адже з результатів багаторічних археологічних досліджень відомо, що поселенська структура Пересопниці досягла найвищого рівня розвитку саме в XII–XIII ст. Тому докладніше з'ясування хронології та топографії церковних погостів Пересопниці – завдання широко-масштабних систематичних археологічних досліджень майбутнього.

Національний університет "Львівська політехніка"

²⁵ Терський С. В. Матеріальна культура населення Погориння (X–XII ст.) як приклад балто-чорноморських впливів // *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego*. – Toruń,

2008. – Т. 1: *Starożytność i średniowiecze*. – S. 138.

²⁶ Пастернак Я. *Археологія України*. – Торонто, 1961. – С. 599.

Ярослав ПИЛИПЧУК

ІСТОРИЧНІ ФАНТОМИ НА БЕРЕГАХ МЕОТИДИ ТА ПОНТУ (XII–XIII СТОЛІТТЯ)

Історія взаємовідносин кипчаків та народів Криму часів Середньовіччя вивчена досить мало, а сприйняття тих її аспектів, які вже довгий час перебували в полі зору дослідників, нерідко потребує істотного коригування. Однією з таких тем є так звана Судацька війна. Її розглядали Олександр Якубовський, Ольга Мавріна, Роман Бабенко, Віктор Миц, Олександр Джанов¹. Вони аналізували насамперед перебіг та хронологію війни. Однак досі ніхто не ставив питання про те, наскільки взагалі можна довіряти свідченням арабських і турецьких істориків про неї. У даній студії, окрім знаних повідомлень Ібн Бібі, будуть розглянуті також відповідні перекази ал-Ідрісі. Необхідно з'ясувати, що в них є реальним, а що вигаданим.

Коли 1204 р. Константинополь впав під ударами венеційців та французів і Візантійська імперія розпалася на кілька частин, володарі Матархи стали незалежними. Ріхард та Рашид ад-Дін зафіксували там черкеського правителя. Угорський домініканець не подав його імені, але повідомив, що він християнин, мав зачіску з оселедцем та володів гаремом. Перський хроніст Рашид ад-Дін називав його Тукара чи Тукбаш². Від Ібн Бібі відомо, що турецького купця пограбували поблизу Хозарської переправи, тобто Керченської протоки.

¹ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // Византийский временник. – Москва, 1927. – Т. 25. – С. 53–76 – Веб-публікація з веб-сайту “Восточная литература” <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frameset3.htm> – Назва з екрана; Мавріна О. С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // Східний Світ. – Київ, 2008. – № 2. – С. 98–103; Джанов А. В. Походы сельджукских войск на Сугдак и Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада I // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2008. – Вып. 3. – С. 46–78; Бабенко Р. В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-

сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 57–61; Миц В. Л. К датировке похода Хусам ад-Дина Чупана на Судак // Античная древность и Средние Века. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30. – С. 176–186.

² Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Москва, 1940. – Т. 3. – С. 78; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузенем и обработанных А. А. Ромасевичем и С. Л. Волиным. – С. 37.

За даними того ж хроніста, полководець Хусам ад-Дін Чупан здійснив експедицію проти Судака і воював проти союзних йому кипчаків та русів. Про активність турків повідомляв Іоан Лазаропул, що зафіксував їх напади на кораблі з даниною із Криму, що приходили до Трапезундської імперії. Базою піратів був Синоп, який належав Великим Комнінам (династії трапезундських імператорів). У 1214 р. турки оволоділи містом. Війна за Судак була продовженням трапезундсько-турецьких конфліктів³.

Серед дослідників утвердилася думка, ніби Ібн Бібі описав реальні події. В історіографії можна зустріти дані про хронологію цієї війни. Згідно з О. Якубовським, вона відбулася у 1220 чи 1221 р.⁴ Василь Смірнов твердив про вторгнення 1223 р.⁵, Анатолій Якобсон та Володимир Гордлевський писали про облогу Судака 1217 р.⁶. Їхню гіпотезу підтримав В. Миц. Деякі дослідники датували похід сельджуків до Криму 1221–1222 рр. Василь Василевський відніс події навколо Судака до 1227 р. Осман Туран висловив гіпотезу, що вони відбувалися після січня 1223 р. На думку О. Мавріної, похід не міг статися до 1219 та після 1223 р.⁷

Відсутність у Галицько-Волинському літописі бодай найменшої інформації про події дає підстави стверджувати, що ані Романовичі, ні Ростиславовичі участі у війні за Судак не брали. Р. Бабенко припускав боротьбу проти турків у 1221–1222 рр. князя Мстислава з Ольговичів. Георгій Вернадський висловив припущення про війну проти них у 1221 р. рязанського князя. Однак Р. Бабенко вказав на ворожість рязанських князів до кипчаків. А згідно з Ібн Бібі, руси та кипчаки були союзниками⁸. В одній з давніших статей ми визнали участь русів та кипчаків у війні за Судак реальною і підтримали датування О. Якубовського⁹.

Однак у науці існує більше гіпотез щодо того, як, коли і де відбулася ця війна. Перший видавець хроніки Ібн Бібі Мартин Хоутсма датував похід турків на Судак 1227 р. Того ж часу притримувався Андрес Саввідес. Тамара Райс віднесла похід до 1222 р. Василь Бартольд припускав війну 1223–1228 рр. Гліб Івакін взагалі висловився проти перебігу цих подій на

³ Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001. – С. 161–162; Шукуров Р. М., Коробейников Д. А. Великие Комнины, Синоп и Рум в 1223–1230 гг. (загадка текста Иоанна Лазаропула) // Причерноморье в Средние века. – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 3. – С. 184–191; Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби...

⁴ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби...

⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. // Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь,

2005. – С. 447.

⁶ Мавріна О. С. Сельджуки в Криму... – С. 99; Гордлевский В. Государство Сельджукидов в Малой Азии. – Москва; Ленинград, 1941. – С. 57.

⁷ Мавріна О. С. Сельджуки в Криму... – С. 99.

⁸ Бабенко Р. В. Чернігівське князівство... – С. 57–61; Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Москва; Тверь, 1999. – С. 258.

⁹ Пилипчук Я. В. Кипчаки та Русь у першій половині XIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2011. – Вип. 53. – С. 136. http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/53_2011/53_2011_pylypchuk.pdf

території Криму і вбачав у них війну турків-сельджуків на Північному Кавказі у 1221 р.¹⁰

Щодо гіпотези В. Мица, то її варто розглянути докладніше. Він відніс війну до 1217 р. і пов'язав з нею дані синаксаря міста Судак. Необхідно наголосити на тому, що припущення про події Судацької війни дуже суперечливі. Архимандрит Антонін, який першим переклав свідчення судацького джерела російською мовою та працював з оригіналом, вказав, що чорнило запису проїло шкіру і про переказ стосовно подій 1217 р. можна тільки припускати. Він нічого не казав про війну в цей час. Марія Пелікідіс-Ністазопуло запропонувала свій варіант перекладу, припустивши, що фортеця була залишена в день Усіх святих 1217 р. Причини запис не повідомив. Авторка не вважала можливим пов'язати ці свідчення з походом турків, В. Миц, навпаки, трактував відповідний запис синаксаря як вказівку на поразку саме від них. На його думку, 13 чи 14 червня 1217 р. сталася битва під мурами міста, в якій турки перемогли. 15 червня відбулися переговори, а 16 червня місто капітулювало та сплатило данину. Десь у той же час помер архієпископ Судака Феодор. Ібн Бібі ствердив, що під час війни судацці та турки використовували нафту, чархи (тір-і чарх, техніка для облоги, яка залучала нафту), стріли, камені (під час облоги застосували катапульти)¹¹.

Про кампанію у Криму Ібн Бібі повідомляв як про перемогу турків над мешканцями Судака, кипчаками та русами. Але якщо ретельно переглянути свідчення турецького джерела, то побачимо, що деякі викладені події не відповідають XIII ст., є певні неточності. Хроніст твердив про прихід на допомогу Судаку саксинів. Але Саксін знаходився далеко від Судака і міг тільки виграти, коли б торгівля через Судак тривалий час не велася. Також автор визначив чисельність військ кипчаків та русів до 10 тис., що було достатньо значним за масштабами Середньовіччя. Якщо виходити з цього, то про участь впливового князя мали повідомляти руські літописці та візантійські хроністи. Але ніде, окрім хроніки Ібн Бібі, про ці події не згадано. У літописах описано похід князя Ігоря Святославовича 1185 р. з військом явно менше ніж 10 тис. При цьому варто зауважити, що походи Романа Мстиславовича проти кипчаків згадані у літописах та хроніці Микити Хоніата. Щобільше, коли шукати свідчення арабів, то немає переказів про цю битву. Ібн ал-Асір, який полюбляв розповідати про перемоги мусульманських газі, нічого не сказав про події навколо Судака. Водночас він яскраво виклав перемогу волзьких болгар над монголами у 1223 р. Ібн Бібі вказав (після опису перемоги турків над Судаком, кипчаками та русами), що князь останніх сплатив данину Хусам ад-Діну Чупану кіньми, льоном та 20 тис. денаріїв. Щоправда, незрозуміло чому князь почав розраховуватися з турками денаріями, якщо князі Русі вели бартерну торгівлю з тими ж кипчаками і приймали від них дарунки худобою¹².

¹⁰ *Мыц Д. В.* К датировке похода... – С. 176–178.

¹¹ Там же. – С. 183–186.

¹² *Якубовский А. Ю.* Рассказ Ибн-ал-Биби...; *Тизенгаузен В. Г.* Сборник мате-

риалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – С. 26–27; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред.

Що могло стати джерелом відповідного сюжету хроніки Ібн Бібі? Звідкіля він міг знати про кипчаків та русів у Криму? Принаймні один географічний твір повідомляв про русів та кипчаків у Надчорномор'ї. Це трактат арабського географа ал-Ідрісі, який підготував арабський текст та мапу світу для сицилійського короля Роджера II. Зі свідчень ал-Ідрісі відомо про війну мешканців міста Русіа з Матархою¹³. Для локалізації міста Русіа дослідники запропонували кілька гіпотез. Вольф Бейліс припускав що Русіа – це Керч (давньоруський Корчев). Свого часу ми висловилися на користь ототожнення Русії з Корчевом (Боспором візантійських джерел). Ніколає Бенеску бачив Русію на Дону. Деякі російські дослідники висунули гіпотезу, що місто знаходилося на Таманському півострові у районі Голубицького городища (станіці Голубицької). Андрій Плахонін бачив місто Русіа незалежним від Візантії. Ірина Коновалова утрималась від його локалізації. Віктор Чаїдзе вважав, що Корчев відповідає Боспорові грецьких агіографічних пам'яток. Сфрагістичні дані вказують, що Феофано Музалон була правительницею володіння Росія. Питання у тому, де знаходилась Росія (Русіа), якщо це не Тмутаракань і не Корчев? В. Чаїдзе визнав неможливим локалізувати місто ар-Русіа. Та й інформації однієї печатки Феофано мало для якихось висновків. Оскільки місто Русіа неможливо вмістити в просторі, постає питання, чи існувало воно взагалі. Отже, мешканці Русі, як і мешканці міста Русії, навряд чи брали участь у битві з сельджуками і їх причетність до подій навколо Судака є вигадкою турецького хроніста¹⁴.

Огляд гіпотез про локалізацію міста Русіа запропонував Ігор Волков. На підставі тексту ал-Ідрісі Русію можна ототожнити з Керчу. Проте і текст і мапа показують, що Сакір і Русіа – різні річки. Вказана ал-Ідрісі відстань від Трабзона до міста Русії уможлилювала її локалізацію у гирлі Дону. Іншою гіпотезою було ототожнення цього пункту зі станицею Голубицькою на Тамані. Цієї версії деякий час притримувалися І. Волков та В. Чаїдзе. Аргументація заснована на даних ал-Ідрісі про річки Сакір та Русіа. Ад-Дімашкі,

и предисл. А. Н. Насонова. – Москва, 1950. – С. 62–63, 265–267.

¹³ Бейліс В. Країна ал-Куманія у “Географічному творі” ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 90; Коновалова І. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. – Москва, 2006. – С. 119.

¹⁴ Коновалова І. Г. Ал-Идриси... – С. 119, 225-229; Плахонін А. Русь на Боспорі в XII ст. // *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції “Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу*

УРСР” (Київ, 19 лютого 2004 р.). – Київ, 2004. – С. 82; Чаїдзе В. Н. Феофано Музалон – архонтиса России (к вопросу о идентификации) // *Византийский временник*. – Москва, 2007. – Т. 66(91). – С. 155, 157, 170; *Его же*. Тмутаракань в XI в. и Восточный Крым // *Восточная Европа в древности и Средневековье. Ранние государства Европы и Азии, проблема политогенеза. XXIII чтения памяти В. Т. Пашуто*. – Москва, 2011. – С. 317; Прицак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. – Київ, 2008. – С. 211; Пилипчук Я. В. Кипчаки та Русь... – С. 138; Волков І. В. Поселения Приазовья в XII–XIII веках // *Русь в XIII в. Древности темного времени*. – Москва, 2003. – С. 119.

Ібн Саїд та Абу-л-Фіда також повідомили про місто Русія, проте їх свідчення не пов'язані з текстом ал-Ідрісі. Поселення з коренем у назві Росе в італійських портоланах, а на присутність слов'ян на Дону вказав Вільгельм Рубрук. Проте варто наголосити, що це вже дані золотоординського часу, коли багато руських могли потрапити до Надазов'я полоненими¹⁵.

Стосовно кипчацького аспекту, то в турецькій хроніці не вказано ім'я кипчацького правителя. Це дуже дивно, оскільки в арабських та перських хроніках кипчацьких імен немало. О. Якубовський запропонував гіпотезу, за якою кипчаків очолював Юрій Кончакович. За Ібн Бібі, мешканці Судака зголосилися платити туркам бадж та харадж, тобто данину. Але ніякої данини з Судака Ібн ал-Асір не зафіксував. Натомість він повідомив про Судака як кипчацьке місто (тобто залежне від кипчаків) і про руських купців, прибулих до Синопа під час вторгнення монголів Субедея та Джебе до кипчацьких степів¹⁶.

А. Джанов у статті, присвяченій походам сельджуків, вказав на відсутність в Ібн ал-Асіра згадки про сельджуцький гарнізон у Судаку при описі монгольського вторгнення до Криму. Також він відзначив, що палац румських турків Кубадіє почали будувати в 1224 р. й завершили не пізніше 1226 р. У хроніці Ібн Бібі про цей палац згадано перед описом походу. На підставі усього викладеного А. Джанов висловив ту ж гіпотезу, що й Рустем Шукуров – про 1230 р. як час походу сельджуків на Судака. За свідченням “Синопису чудес святого Євгенія”, турки напали на судно з податками з Криму в 1225 р. На думку А. Джанова, після цього відбувся похід турків на Крим 1226 р. У війні з турками ромаї Трапезунда відвоювали Синоп 1228 р. Отже, є підстави сумніватися, що події навколо Судака сталися перед першим монгольським вторгненням до Криму. Війни турків з трапезундцями припадають на 1205–1214 та 1225–1230 рр. Так звана “татарська смута” – явище не часу походу Субедея та Джебе до Східної Європи, а перемоги монголів над хорезмійцями Джелал ад-Діна Манкбурні, тобто 1230–1231 рр. Отже, кипчаки тут ні до чого. Доповнення про “татарську смуту” вніс до хроніки Ібн Бібі османський хроніст Язиджіоглу Алі, що тільки ускладнило працю дослідників. Окрім того, самому Ібн Бібі притаманна певна тенденційність. Він не згадав поразки турків від військ Андроніка Гіда у 1223 р. Свідчення про війну навколо Судака стосувалися винятково відносин румських турків із трапезундськими ромеями¹⁷.

Окрім міста Русія, в трактаті ал-Ідрісі є також цікаві аспекти, пов'язані з хозарами та аланами. І. Коновалова локалізувала місто Хазаріа на заході Північного Кавказу. Оскільки Саркел не відзначили арабські джерела, ал-Ідрісі, вірогідно, про нього і не знав. Про місто згадали літописець Нестор та хозарський каганбек Йосип. При цьому необхідно виходити зі свідчень літопису та візантійських документів. Князь Олег Святославович помстився хозарам після повернення із заслання на Родос до Тмутаракані. Він мав печатку, у якій названий архонтом Матархії, Зіхії та Азарії (Хозарії). Титул правитель Хозарії (Азарії) входив і до титулатури візантійських імператорів.

¹⁵ Волков И. В. Поселения Приазовья... – С. 122–127.

¹⁶ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби...; Тизенгаузен В. Г. Сборник мате-

риалов... – Т. 1. – С. 26–27; Там же. – Т. 2. – С. 35–36.

¹⁷ Джанов А. В. Походы сельджукских войск... – С. 47–48, 50, 52–57, 65–68.

Збереглася також печатка архонта Михайла, названого архонтом Матархії, Зіхії та усієї Азарії (Хозарії). Юрій Могаричев вважає, що Хозарія знаходилася на Азійському Боспорі (на Таманському півострові). Можливо також, що місто Хозарія, як і Біла та Чорна Куманії, є вигадкою ал-Ідрісі¹⁸.

Коли ал-Ідрісі розповідає про Аланію, то згадує про міста Ашкісія, Ашкала, Астабрія, Ал-Лайнія. Поряд з країною ал-Ланія він локалізував місто Хазарія, яке чомусь не включив до країни ал-Хазар. Про адиге (касогів, папагів, зіхів) немає жодного слова. Правдоподібно, арабський географ не знав про їх існування. Ал-Ідрісі відніс до аланських володінь не тільки землі Кавказької Аланії, а й території адигів, кабардинців, убихів, шапсугів. Свідчення ал-Ідрісі про частину Надчорномор'я є цікавим тільки з огляду історії історичної думки¹⁹.

Ми дійшли наступних висновків. 1) Міста Русія та Хазарія є вигадкою ал-Ідрісі. 2) Похід турків-сельджуків на Судак відбувся близько 1230 р. як одна з двох кампаній проти володінь Трапезундської імперії ромеїв. Руси та кипчаки не брали участі в обороні Судака. 3) Участь кипчаків у війні, як і данина від князя русів, – вигадка Ібн Бібі.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

¹⁸ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 118, 218; Могаричев Ю. М., Сазанов А. Ю. Крымская Хазария X–XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф // Хазарский Альманах. – Киев; Харьков, 2012. – Т. 10. – С. 135–138; Прицак О. Коли і ким було написано... – С. 210–211; Князький И. О. Куманії южнорусских степей в свете истории миграции тюркских народов в XI веке // Сборник материалов международной научной конференции “Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники”, посвященный 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана, 2013. – С. 107; Чхидзе В. Н. Феофану Музалон... – С. 157;

Волков И. В. Вымышленные города Черная и Белая Куманьи (о возможностях сравнительного анализа средневековых письменных источников и карт) // Проблемы всеобщей истории. – Армавир, 1998. – Вып. 4. – С. 15–17.

¹⁹ Бубенок О. Б. Аланські купці на Великому Шовковому шляху // Східний Світ. – Київ, 2013. – № 1. – С. 99–114; Константи́н Багрянородный. Об управлении империей / Перевод под редакцией Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – Москва, 1991 – Глава 42 // – Веб-публікація з веб-сайту “Восточная литература”. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412 – Назва з екрана; Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 118.

Володимир БОЙКО

БОЙОВІ ТА ПОХІДНІ ПОРЯДКИ ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО ВІЙСЬК У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ

Історики описували бойові та похідні порядки галицького і волинського військ у XIII–XIV ст.¹, але ця проблема так і не стала предметом окремого дослідження й досі розглянута лише поверхово. Можна погодитися з давнім твердженням Бориса Рибаківа, що фахівці з військової історії переважно робили поспішні висновки про бойові порядки давньоруських військ, не заглиблюючись у вивчення літописів та археологічних матеріалів². Натомість історики, які добре знали літописи, але не військовою справою, не могли виправити помилок перших³. З часом почали накопичуватися необґрунтовані апріорні висновки, поповнюючи стереотипи, на зразок існування особливого бойового порядку у вигляді “п’яток”, що аргументовано спростував Борис Рибаків⁴, якого підтримав і Микола Котляр⁵.

Глибоке комплексне дослідження військової справи на Русі розпочав лише Анатолій Кіричників. Він запропонував залучити до вивчення руського війська, зокрема його бойових порядків, аналогії з історії центрально- і західноєвропейських військ, дослідження яких від другої половини XX ст.

¹ Голицын Н. Русская военная история. – Санкт-Петербург, 1877. – Ч. 1. – С. 56–57; Пузыревский А. Исследования боя в древние и новейшие времена. – Варшава, 1902. – С. 39–40; Байов А. Курс истории русского военного искусства. – Санкт-Петербург, 1907. – Вып. 1. – С. 31; Разин Е. История военного искусства. – Москва, 1940. – Т. 2. – С. 148; Рыбаков Б. Военное дело // История культуры Древней Руси. – Москва, 1948. – Т. 1. – С. 397–416; Его же. Боевые порядки русских войск XI–XII вв. // Ученые записки Московского областного педагогического института. – Москва, 1954. – Т. 27. – С. 3–24; Киричников А. Военное дело на Руси. – Ленинград, 1976. – С. 5–18; Його ж. Битви Стародавньої Русі (IX–XIII ст.) // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 74–84; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992. – С. 3–130; Войтович Л. Князівські династії Східної Єв-

ропи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 414–418; Його ж. Військо і військова організація // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – середини XVII століть / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – С. 93–108; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 89–93; Котляр М. Бойові та похідні порядки галицького та волинського війська в XII–XIII ст. // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–14; Його ж. Військова справа Київської Русі. – Київ, 2005.

² Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 3.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 3–4.

⁵ Котляр М. Військова справа... – С. 121.

переживає бурхливий розвиток⁶. І справді, якщо руське військо на рівних могло протистояти угорському та польському, арміям австрійського герцога й лицарських орденів, чиє озброєння і військова організація випереджали тогочасні армії інших країн, то мусило мати не лише не гірше озброєння, а й організацію та тактичну систему. А. Кірпи́чников повернувся до дореволюційної методології викладу військово-історичних досліджень, яку відкинута за радянських часів, але продовжила розвивати європейська історіографія, зокрема, до обов'язкового зіставлення рівня розвитку озброєння, структури та організації війська порівняно з основними суперниками і найрозвиненішими на той час арміями. Оцінюючи розвиток військової справи на Русі в XIII ст., історик дійшов висновку, що в цій царині Галицько-Волинська держава переживала розквіт і значно випереджала сусідів⁷. Загалом можна констатувати, що вивчення військової справи на Русі перебуває усе ще в зародковому стані.

Приймаючи попередній висновок А. Кірпи́чникова, необхідно основну увагу приділити розвитку військової справи саме в галицьких та волинських землях, які через своє географічне розташування мали найактивніші контакти із західними сусідами, що сприяло знайомству з передовою європейською технікою, озброєнням і технологією його виробництва, військовою фортифікацією й застосуванням інженерних машин для оборони та здобуття укріплень, давало змогу запозичення та розвитку. Це ж стосується і змін у структурі й організації військ, їх використанні на полі бою. Наступним етапом мало би стати порівняння стану військової справи в інших руських землях зі синхронним за часом її розвитком у Галицько-Волинській державі. Зрозуміло, що подібне завдання потребує ґрунтовного дослідження усіх аспектів військової справи. Тому тут зупинимося лише на одному з головних – бойових і похідних порядках.

У джерелах формування бойових порядків руського війська позначено терміном *изпълчити*, тобто організувати рать у полки, розташувавши їх на полі бою за певним порядком⁸. Проте, як ствердив М. Котляр, термін *израдити* в літописах, що описують події другої половини XII–XIII ст., трапляється чи не частіше, ніж традиційне *исполчити*⁹. Так, у 1275 р. під час спільного походу військ князя Лева Даниловича з татарами проти литовців, союзники, дочекавшись сходу сонця, "...начаша израживати полкы..."¹⁰. Отже, з інформації літописів можна стверджувати, що вищим з'єднанням у галицько-волинському війську (як і військах інших земель) був *полк*. Таке з'єднання не було постійним, а формувалося безпосередньо напередодні битви – перед її початком.

Полк, зазвичай, очолював князь із досвідченим воєводою, який часто фактично командував, особливо тоді, коли у князя не вистачало бойового досвіду. Так, наприклад, у знаменитій битві 1245 р. поблизу Ярослава*

⁶ Кирпичников А. Куликовская битва. – Ленинград, 1980. – С. 22.

⁷ Его же. Военное дело... – С. 7.

⁸ Котляр М. Військова справа... – С. 122.

⁹ Там само.

¹⁰ Ипатьевская летопись // Полное со-

брание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 872.

* Ярослав – місто на лівому березі Сяну; нині – м. Ярослав (Підкарпатське воєводство, Польща).

до молодого князя Лева Даниловича, який очолював один із полків, призначено боярина Василька Гавриловича із завданням оберігати княжича й утримувати від поспішних та нерозважливих вчинків на полі бою¹¹.

Полк складався з підрозділів, сформованих за територіальним принципом, тобто зібраних з однієї землі (уділу, волості) чи, навіть, із різних, але сусідніх територій. Такі підрозділи називалися *стягами*, або *хорогвами*¹². Полк міг мати від 3 до 5 *стягів*, а іноді й більше. На відміну від *полків*, *стяги* комплектувалися уже на місцях збору військ і залишалися постійними на весь час кампанії. Їх очолював правитель або намісник волості, тобто князь чи боярин. На думку А. Кірпи́чнікова, *стяги* як окремі підрозділи почали використовувати не пізніше другої половини XII ст.¹³ Надалі це вже було правилом. Наприклад, у складі об'єднаної польсько-литовської армії під час Грюнвальдської битви 15 липня 1410 р. польський хроніст Ян Длугош перерахував хоругви Холмської, Галицької, Подільської, Теробовельської, Львівської, Перемишльської та інших українських земель¹⁴.

Стяги формувалися зі *списів* (початково *копье*, *корие*, *коріе* – польськ.), вперше згаданих у літописі під 1153 р., знаних ще з джерел XVI ст.¹⁵ Від середини XIV ст. цей найменший підрозділ був у всіх європейських арміях¹⁶. До *спису* входив кінний лицар (боярин, гридь чи отрок) зі своїми лучниками, зброєносцями та пажамі. Кількість воїнів у *списі* залежала від розмірів лену самого державця.

Враховуючи, що *полк*, який мав у своєму складі 900 *списів*, нараховував понад 7 тис. бійців і за аналогією з чисельністю *списів* у польських та німецьких землях, на думку Леонтія Войтовича, в галицько-волинському війську ці підрозділи мали від 3 до 20 воїнів¹⁷. *Спис* у складі важкоозброєного лицаря-списоносця, 2 лучників чи арбалетника і зброєносця – всіх кінних – класичне явище для середньовічної Центрально-Східної Європи¹⁸. Кількість *списів* у *стязі* не була регламентована й залежала від території уділу чи волості, в якій *стяг* формувався.

Так було і в інших європейських країнах. Тільки за реформою Карла VII (1422–1461) у Франції вперше встановлена постійна чисельність *списа* – 8 воїнів у складі лицаря, 2 панцирників-сержантів, 3 зброєносців у легших панцирах і 2 лучники¹⁹. Усі вони були кінними.

Організаційна структура руського війська відповідала європейським лицарським військам. І *спис* ("Lance", "Spies", "Gleve"), і *стяг* ("Banner"), і *полк* ("Bataille") були поширеними тактичними підрозділами в усіх тогочасних європейських державах. Важко визначити, хто і від кого запозичив цей склад

¹¹ Войтович Л. Князь Лев Данилович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 1). – Львів, 2012. – С. 10.

¹² Кірпи́чніков А. Куликовская битва. – С. 24.

¹³ Там же. – С. 23.

¹⁴ Длугош Я. Грюнвальдская битва. – Москва; Ленинград, 1962. – С. 89.

¹⁵ Рыбаков Б. Военное дело... – С. 404; Войтович Л. Реформи армії... – С. 89.

¹⁶ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – Москва, 1933. – Т. 3. – С. 151.

¹⁷ Войтович Л. Реформи армії... – С. 90.

¹⁸ Кірпи́чніков А. Куликовская битва. – С. 22.

¹⁹ Войтович Л. Реформи армії... – С. 90.

замість давнішої десяткової структури народних ополчень (десятки, сотні, тисячі). Ускладнення озброєння, найперше захисного, та його чимала вартість призвели до переходу від ополчення до лицарського війська, формованого з бенефіцій та феодинів. Іншої системи, втім і на Русі, просто не могло бути²⁰.

Безпосередньо в битвах і в галицьких, й у волинських військах спочатку, напевно, використовували давній руський бойовий порядок – поділ усіх сил на три частини: головний або великий полк – *чело* і два флангових, бічних – *крылья*²¹. Таке триєдине розташування полків, на думку Б. Рыбакова, вперше описано в літописі під 1024 р. (битва Ярослава Мудрого з братом Мстиславом біля Листвена*)²². Пізніше кількість полків збільшилася до п'яти – додалися передовий (*перед*) та сторожовий (*сторожжя*)²³.

Виникнення передового полку пов'язане з появою у XII ст. нової тактичної одиниці – легкої кавалерії, *стрельцов*. Це була спроба використати ополчення з вільних селян (смердів) подібно до англійських лучників, які також набиралися з вільних селян (фригольдерів). Звичайно, стрільці, діючи попереду, не порушували тричленного бойового складу й мали основним завданням розладнати бойовий порядок противника перед атакою головних сил або ж заманити його розіграною втечею.

Сторожа була своєрідним “вільним” елементом бойового шиккування й могла довільно переміщатися як вздовж фронту, так і в глибину шиккування воїнів, не порушуючи його²⁴. Очевидно, що завдання такого полку більше стосувалося маршів, під час яких основна частина війська рухалася без доспіхів під охороною сторожового полку. А в битвах останній використовували для підсилення, або ж як загальний резерв.

Перед початком кожного маршу вперед обов'язково висилали *стежі* зі складу того ж сторожового полку, які нав'язували бій з такими ж сторожами противника і намагалися захопити полоненого з метою отримання інформації про переміщення та чисельність ворожого війська. Наприклад, у 1259 р. під час походу еміра Бурундая король Данило Романович вислав сторожу з метою дізнатися місцеперебування основних сил темника²⁵.

Тричленний поділ застосовувало й волинське військо в битві з угорцями біля м. Шумська в 1233 р., і військо князя Лева Даниловича з татарами в поході проти литовців 1275 р. Його відзначено і в багатьох інших битвах, описаних на сторінках Галицько-Волинського літопису. У згаданій знаменитій битві галицько-волинського війська проти підтриманого угорсько-польською коаліцією претендента Ростислава Михайловича біля Ярослава (1245)

²⁰ Войтович Л. Військо... – С. 93–108; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Київ, 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 385–394.

²¹ Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 6; Войтович Л. Військо... – С. 105–106; Котляр М. Військова справа... – С. 123.

* Листвен – місто в Чернігівській землі

на правому і лівому березі верхів'я Боловса; нині – два городища біля с. Малого Листвена Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

²² Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 6.

²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 662.

²⁴ Котляр М. Військова справа... – С. 137.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 848.

галицько-волинське військо складалося з п'яти полків. Ця битва, на думку А. Кірпи́чнікова, – не тільки приклад високого військового вміння воїнів князя Данила Романовича, а й показник нових прийомів ведення бою, пов'язаних із зростанням оперативної самостійності тактичної одиниці – полку²⁶.

Але це був перехідний період, коли основними залишалися все ті ж три *полки*. Тричленний поділ військ на *полки* застосувався, на думку М. Котляра, у XII – першій половині XIII ст.²⁷. Те, що передовий і сторожовий полки упродовж XIII ст. набували все більшої значущості та самостійності, в наступному столітті привело до змін у поділі війська. Тож у битвах XIV–XV ст. армії найчастіше ділилися уже на 5 полків, хоча були випадки поділу на один, два, чотири чи шість²⁸.

Щодо конфігурації бойових порядків серед дослідників немає однаковості. Згідно з версією Б. Рыбакова, найоптимальнішою формою бойового порядку був клин²⁹. Принцип клину поширювався на весь порядок армії, надаючи легкість маневрування полком другого ешелону. Це було зумовлено тим, що навіть за найтіснішого руху полків, коли крила йшли вслід за чолом, усередині бойового порядку залишався трикутний порожній простір, який дозволяв здійснити швидке введення до бою задніх полків³⁰. Тобто, руський бойовий порядок не був непорушним і нездатним до різкої зміни. Але з цим навряд чи можна погодитися. Радше, конфігурація залежала від поля битви та війська противника. Найяскравіший тому приклад – битва поблизу Ярославля, коли розташування військ взагалі було оригінальним: полк претендента на галицький престіл Ростислава Михайловича на початку бою прагнув завдати удару головному полку князя Данила Романовича, тоді як польський полк князя Болеслава Сором'язливого мав нейтралізувати волинський полк князя Василька Романовича. Угорський полк бана Фільнія, з одного боку, і полк князя Лева Даниловича – з іншого, зайняли позиції у другій лінії і вступили в битву на прикінцевому етапі. Зауваживши маневр князя Ростислава та розгадавши його наміри, Данило Романович кинув проти нього передовий полк двірського Андрія, який, мабуть, пройшов в між полками Данила та Василька Романовичів³¹.

Долю ж битви вирішували не так зіткнення бойових порядків головних сил, як рукопашні сутички окремих воїнів. Упродовж XIII–XIV ст. вишкіл та озброєння поодиноких воїнів були вирішальними для результату бою. У зіткненні, на думку А. Кірпи́чнікова, головне зламати бойовий порядок війська, розладнати стрій, а не повністю знищити противника, що було практично нереально³². Оскільки коні, які несли власні доспіхи та важкоозброєних лицарів з їхнім спорядженням, швидко втомлювалися, організувати переслідування противника, що відступав чи втікав, було можна тільки при збереженні свіжих резервів, що траплялося вкрай рідко.

²⁶ Кірпи́чніков А. Военное дело... – С. 475.
С. 7–8.

²⁷ Котляр М. Військова справа... – С. 125.

²⁸ Войтович Л. Князівські династії... –

С. 14.

²⁹ Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 16.

³⁰ Там же. – С. 16.

³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 803.

³² Кірпи́чніков А. Битви... – С. 76.

Зрозуміло, лицарське військо, сформоване з професіоналів, завдяки озброєнню і вишколу мало безперечні переваги над будь-яким ополченням, незважаючи на його чисельність. Так сталося в 1252 р. під час походу князя Данила Романовича на ятвягів*. У них, мабуть, забракло мужності розпочати бій, коли вони побачили, як воїни галицько-волинського війська приготувалися до битви: *“...щитъ же ихъ тако зарѣ бѣ, шоломъ же ихъ тако сѣнцю восходѣщую, копиемъ же ихъ дрѣжащимъ в роука^x тако трѣсти мнози...”*³³.

На жаль, літописи зберегли дуже мало переказів про похідні порядки не тільки галицького і волинського, а й усього давньоруського війська. Достеменно відомо, що військові походи відбувалися як взимку, так і в літню пору. Швидкість маршу залежала, насамперед, від обтяження війська обозом, де перебували продукти, фураж і захисне спорядження, яке воїни одягали безпосередньо перед боєм. Взагалі ж, денний перехід кінного війська сягав приблизно 50 км, а максимальна швидкість – 120 км за добу (без обозу, з запасним конем). Правда, щодо останнього висновку Б. Рыбакова є серйозні сумніви, оскільки такий темп можна було витримати не більше дня.

Крім звичних маршів, при пересуванні війська практикували і форсовані марші без обозу – *изгоном, вборзе*. Тоді забезпечували військо провіантом і фуражем “зажитники”, яких заздалегідь висилали до переду. Водночас вони проводили і розвідку³⁴. Але такі випадки траплялися рідко. Звичайно, їх зумовлювали неординарні обставини, коли виникала проблема транспортування бойових обладунків: адже, крім сторожі, на марші в доспіхах ніхто не пересувався. Їх везли на возах і це, навіть із заміною коней, впливало на швидкість³⁵.

Повідомлення Галицько-Волинського літопису про великі кампанії князів проти західних сусідів зафіксували і певні особливості похідного порядку галицького та волинського війська. Так, 1243 р., воюючи з краківським князем Болеславом Сором'язливим, князі Данило та Василько *“внидоста во землю Ладъскоую четырма дорогами . самъ Данило ваева школо Люблина. А Василко по Изволи и по Ладѣ школо Бѣлоє. Дворьскыи же Сѣндрѣи по Сяноу, а Вышата воева Подѣгорье”*³⁶. Іншого разу володимирський князь Володимир Василькович, який у 1282 р. втрутився до міжусобної боротьби мазовецьких князів – братів Конрада і Болеслава, виславши військову допомогу Конраду, *“...поиде свои^м полкомъ, а Желиславъ свои^м полкомъ, а Дуунаи своимъ полкомъ. Кондратъ же князь с Лажы своимъ полкомъ, а Тюима своимъ полкомъ”*³⁷. Як звернув увагу М. Котляр, князі та воєводи вели власні полки в чіткому порядку, за певним планом, не дозволяючи розбрестися територією, якою проходили³⁸. Тільки суворе дотримання дисципліни і

* Ятвяги – пруське плем'я, що жило між середнім правобережжям Нарева і середнім лівобережжям Німану, нині це територія північної половини Підляського та східної частини Вармінсько-Мазурського воєводства у Польщі та південно-західна частина Литви.

³³Ипатьевская летопись. – Стб. 813.

³⁴Рыбаков Б. Военное дело... – С. 407.

³⁵Там же. – С. 407.

³⁶Ипатьевская летопись. – Стб. 795–796.

³⁷Там же. – Стб. 885.

³⁸Котляр М. Військова справа... – С. 137.

недопущення відхилення від прийнятих планів маршів у поєднанні з постійною розвідкою, яка мусила забезпечувати зв'язок між окремими полками, могли гарантувати загальний успіх.

Порушення маршу і відхилення від наперед спланованих маршрутів загрожувало великою небезпекою. Так, під час спільного з татарами походу на Сандомирщину в 1280 р. воїни князя Лева Даниловича "...начаша росходитисѧ воеватѧ. Бѣ оучини над нимѣ волю свою. оубиша бо Лѧховѣ. ѿ полкоу его. многѣ боярѣ и слоуги добрѣѣ. И Татарѣ часть оубиша и тако возвратисѧ Левѣ назадѣ с великѣмъ бещестѣемъ"³⁹.

Підсумовуючи, можна ствердити: розвиток військової справи в галицьких та волинських землях відбувався синхронно й аналогічно до відповідних процесів у сусідніх європейських країнах; значні зусилля галицько-волинських князів, зокрема короля Данила Романовича та князя Лева Даниловича, з переоснащення і реорганізації війська дали добрі результати, забезпечивши успіхи в походах проти найближчих сусідів, зокрема угорських, польських і чеських військ. Не буде перебільшенням також визнати, що бойові та похідні порядки галицького й волинського війська в XIII–XIV ст., тактика та організація військової справи загалом перебували на високому рівні, який відповідав рівню найближчих сусідів, передових у цьому плані європейських країн.

Львівський національний університет імені Івана Франка

³⁹Ипатьевская летопись. – Стб. 882.

Андрій СТАСЮК

УЧАСТЬ ОРДЕНУ ФРАНЦИСКАНЦІВ У ПЕРЕГОВОРАХ РОМАНОВИЧІВ З ПАПСТВОМ У 40-х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ

Напередодні монгольського вторгнення 1237 р. руські землі вже понад століття були єдиним політичним організмом*. Упродовж першої половини XIII ст. основну політичну роль на Русі відгравали представники трьох найбільших відгалужень роду Рюриковичів: галицько-волинські Романовичі, чернігівські Ольговичі та владимиро-суздальські Всеволодовичі. Одним з найвпливовіших родів XIII – першої половини XIV ст. залишалися Романовичі, родоначальником яких став представник волинської гілки Мономаховичів, великий київський князь, володар Володимирської та Галицької земель Роман Мстиславович (бл. 1152–1205)¹. Літописець, назвав його “самодержця всеа Роуси”². Значну роль Роман Мстиславович відігравав і на політичній арені середньовічної Європи. Як внук польського князя Болеслава III Кривоустого (1086–1138) галицько-володимирський правитель підтримував тісні контакти з володарями Польщі. На початку XIII ст. він уклав союзи з Угорським королівством та Ромейською імперією. Наслідком останнього став шлюб самого князя з представницею імператорської династії Ангелів³.

* Політичний розпад ранньосередньовічного державного об'єднання з центром у Києві більшість дослідників пов'язують зі смертю останнього великого київського князя Мстислава (Федора) – Гарольда Володимировича (1076–1132) – сина київського правителя Володимира Всеволодовича Мономаха (1053–1125) та англосаксонської принцеси Гітти Вессекської (†після 1098).

¹ *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 470–471. Найповніше діяльність князя Романа показана в новішому дослідженні Олександра Майорова: *Майоров О. В.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1 (До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики); *Его же.* Русь, Ви-

зантя и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2011.

² *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Москва, 2001. – Т. 2. – Изд. 2. – Стб. 716.

³ Дискусія про походження та ідентифікацію другої дружини Романа Мстиславовича триває вже понад століття. Найбільшого поступу вона сягнула упродовж останнього двадцятиліття завдяки дослідженням Леонтія Войтовича, Єроніма Гралі, Даріуша Домбровського та Олександра Майорова, які ґрунтовно аргументували візантійське походження “княгині Романової”. Остання версія О. Майорова, що княгиню звали Єфросинією, наразі перебуває на стадії критичного осмислення. Див.: *Майоров О. В.* Галицько-волинський князь... – Т. 1. – С. 432–543; *Его*

Не до кінця зрозумілі стосунки Роман Мстиславович підтримував також з Римською Церквою, свідченням чого, очевидно, є відоме пожертвування 30 марок (XXX marcas) "Романа короля русинів" (Romanus rex Ruthenorum) бенедиктинському монастирю апостолів Петра і Павла в туринському місті Ерфурті⁴ та дискусійні відомості⁵ з праці російського автора першої половини XVIII ст. В. Татищева (1686–1750) про відхилення пропозиції папи Інокентія III (1198–1216) прийняти королівську корону (1204)⁶.

Загибель Романа Мстиславовича неподалік м. Завихост 19 червня 1205 р. суттєво вплинула на політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі. Навколо його спадщини розгорілося багатолітнє протистояння, у яке виявилися втягнутими представники руських династій, угорські, польські, литовські й половецькі правителі⁷. Наступниками стали малолітні сини Данило (1201–1264) та Василько (1203–1269), регентшею була "княгиня Романова" (? – після 1253)⁸.

Практично до кінця 30-х років XIII ст. Романовичам, зокрема Данилові, вдалося здобути одну з домінантних позицій серед руських князів. На кінець 1239 – початок 1240 рр. він зосередив під своїм контролем землі Волині, Галицького князівства та Києва. Однак прихід монголів у 1240–1241 рр. докорінно змінив ситуацію⁹. Спустошливий похід хана Бату змусив багатьох князів переховуватися в угорських, німецьких та польських землях. Серед найзнатніших руських правителів, що втекли на захід, були Михайло

же. Русь... – С. 318–336; Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściławowicza // *Slavia Orientalis*. – Warszawa, 1982. – R. 31, nr 3–4. – S. 117–127; Dąbrowski D. Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 263–266; Воїтович Л. В. Княжа доба... – С. 480–487; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 96–97, przyp. 128; Майоров О. В. Галицько-волинський князь... – Т. 1. – С. 432–543; *Его же. Русь...* – С. 287–289.

⁴ Aus Handschriften des Erfurten St. Peterklosters. Von Oswald Holder-Egger // *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichte des Mittelalters*. – Hannover und Leipzig, 1897. – Bd. 22. – S. 517.

⁵ Проблема достовірності оригінальних свідчень Василя Татищева до історії середньовічної Русі порушена ще в XIX ст. й дискутується досі. Щодо описаного в нього прибуття папських послів до Романа Мстиславовича триває полеміка між Олексієм Толочком ("История Российская" Василя Татищева: источники и из-

вестия. – Москва; Киев, 2005. – С. 469–477) та Олександром Майоровим (Галицько-волинський князь... – Т. 1. – С. 197–208; *Его же. Русь...* – С. 163–179). Можна погодитися, що за політико-релігійних умов початку XIII ст. Інокентій III міг спробувати встановити контакти з князем Романом. Водночас підтвердження або спростування цієї тези, як зауважив Віталій Нагірний (Polityka... – S. 117–118), за браком джерел наразі неможливе.

⁶ Татищев В. Н. История Российская: В 3 т. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 463.

⁷ Nagirnyj W. Polityka... – S. 224–225.

⁸ Іпатіївський літопис іменує її "кнагини же Романоваа", "кнагиню", "Романовыи кнагин", "кнагини же Романоваа", "кнагини великаа Романоваа", див.: Ипатьевская летопись. – Стб. 718, 720–721, 726. За дослідженнями О. Майорова, матір'ю Данила Романовича була Єфросинія (в чернецтві Анна або Марія) – донька імператора Ісака II Ангела (бл. 1156–1204); Майоров О. В. Галицько-волинський князь... – Т. 2. – С. 432–543; *Его же. Русь...* – С. 329, 335.

⁹ Nagirnyj W. Polityka... – S. 217.

Всеволодович (1179–1246) та Данило Романович¹⁰. Військова кампанія Чингізидів закінчилася погромом Центральної Європи. У 1241–1242 рр. кочівники пройшли через польські, чеські та угорські землі, досягнувши узбережжя Адриатичного моря, а на зворотному шляху спустошили Сербію й Болгарію. Значна втрата ресурсів та зміна внутрішньої ситуації у державі Чингізидів* зумовили повернення військ до Степу на рубежі 1242–1243 рр.

Монгольська небезпека значно актуалізувала східну політику Апостольської столиці. Новообраний папа Інокентій IV (1243–1254) наприкінці грудня 1244 р. оголосив про скликання Вселенського собору для розгляду та вирішення питань, пов'язаних із папсько-імператорськими відносинами, статусом Латинської імперії та Святої Землі, а також загрозою монголів¹¹. Церковний собор проходив від 28 червня до 17 липня 1245 р. у французькому місті Ліон, де розташовувалася тимчасова резиденція Інокентія IV. У постанові “Про Татар” (De Tartaris) собор ухвалив рішення, що стосувалося усіх християн, інформувати Папську курію про маневри війська кочівників, а також від імені Церкви зобов'язався частково покрити витрати на укріплення земель, через які татари могли повторно проникнути до Європи¹².

Ситуація у Центрально-Східній Європі після приходу монголів сприяла поглибленню політично-релігійного діалогу між правителями Русі та папою. Знаковою стала участь у Ліонському соборі білгородського єпископа Петра (? – після 1245 р.)¹³, іменованого в західноєвропейських авторів XIII ст. Петром, архієпископом з Русі¹⁴, який виклав делегатам собору

¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 782–784, 786–788.

* На початку грудня 1241 р. помер великий монгольський хан Угедей (1186–1241), що вплинуло на рішення ряду Чингізидів повернутися до Степу для участі у виборах нового правителя, хоча сам Бату мав намір продовжувати кампанію.

¹¹ Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łacinski, polski / Układ i opracowanie ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ. – Kraków, 2007. – Т. 2. – С. 329–330.

¹² Ibidem. – С. 380–383.

¹³ Селарт А. Архиепископ Петр и Лионский собор 1245 года // *Rossica Antiqua*. – Санкт-Петербург, 2011. – № 1. – С. 106–108.

¹⁴ Відповідний факт засвідчений у “Великій Хроніці” (*Chronica Majora*) Матвія Паризького під 1244 р.: “Один архієпископ з Русі, Петро на ім'я, муж, як можна було судити, чесний, побожний і гідний довір'я, був гнаний татарами, так що мусів покинути своє архієпископство, і навіть звідти втекти; він прибув до підальпійських країв, щоб одержати

там пораду та військову допомогу [для своєї країни] (у перекладі Віри Матузової йдеться не про військову допомогу для своєї країни, а допомогу для свого архієпископства, див.: Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарии / Под редакцией В. Пашуто. – Москва, 1979. – С. 151), а для себе – слова розради у власних клопотах, якщо тільки на це буде ласка Божа, взаємна згода Римської Церкви і [тутешніх] володарів. Отож, коли його запитали, що він знає про згаданих татар, тим, хто його питали, відповів так...” (“*Quidam archiepiscopus de Russcia, Petrus nomine, vi rut estimari potuit honestus, spiritualis et fide dignus, a Tartaris exterminatus, ut archiepiscopatu suo immo ab ipso fugiens et effugatus, ad partes se transtulit cisalpians, consilium et auxilium et de sua tribulatione consolationem adeptus si sibi dante Deo ecclesia romana et principum Clemens forte gratia subveniret. Requisitus igitur de conversatione ipsorum Tartarorum quam expertus est, inquisitoribus sic*

доволі вичерпну інформацію про татар. З постаттю архієпископа Петра, в історіографії, дотичній до проблем контактів руських князів із понтифікатами, пов'язане питання ідентифікації особи або інституції*, яку репрезентував руський єрарх на ліонському зібранні 1244–1245 рр. Щодо відповідної проблеми в історичній науці утвердилися три основні версії¹⁵. Згідно з

respondit...). Про участь руського архієпископа в І Ліонському соборі розповідають також “Буртонські Анналі” (“Annales Burtonenses”) під 1245 р.: “Серед інших прелатів світу прибув на собор до Ліону руський архієпископ на ймення Петро, який, за твердженням тих, що повернулися з собору, не знав ані латини, ні греки, ні гебрійської мови, але через перекладача досконало виклав перед кир папою Євангеліє. Він навіть був особисто запрошений і взяв участь у богослужінні разом з кир папою та іншими прелатами, хоча його сакральні облачення відрізнялися від їхніх. [На соборі] архієпископу Петрові з Русі були задані запитання щодо татар: по-перше, про їхнє походження; по-друге, про вірування; по-третє, про виконання обрядів; по-четверте, про спосіб життя; по-п’яте, про їхню міць і вдачу; по-шосте, про їх чисельність; по-сьоме, про їхні наміри; по-восьме, про дотримання ними договорів; по-дев’яте, як вони приймають послів. І він відповів так...” (“Inter ceteros mundi prelates venit ad concilium apud Lugdunum archiepiscopus Ruthenus nomine Petrus, qui, prout quidam asserebant de concilio venientes, neque Latinam neque Grecam neque Hebraicam novit linguam et tamen per interpretem peroptime coram domino papa ceterisque prelatibus in divinis, sacris vestibus indutus, set non eo modo quo ipsi, divinatorum assistebat celebrationi. Requisite Petrus archiepiscopus de Russia super factis Tartarorum, primo de origine, secundo de modo credendi, tertio de ritu colendi, quarto de forma vivendi, quinto de fortitudine, sexto de multitudine, septimo de intentione, octavo de observancia federis, nono de nunciorum receptione, respondit sic...”). Цит. за: *Паславський І.* Інформація про татар руського архієпископа Петра, учасника І Ліонського собору (1245) // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 216–231.

* Априорі можна обережно припустити, що єпископ Петро, покинувши кафедру через монгольську загрозу, змушений був емігрувати до однієї з центральноєвропейських держав, звідки міг потрапити в оточення папи, не маючи на меті репрезентувати політичні інтереси руських князів. Тоді появу владика Петра в Римській курії, найправдоподібніше, мотивувала потреба в докладній інформації про татар. Цілком ймовірно, що покровителем його місії міг бути один з правителів Центральної Європи, при дворі якого владика знайшов притулок. Очевидно, перебуваючи в оточенні Інокентія IV, білгородський єпископ намагався скористатися із ситуації і вирішити два питання: 1) пов’язане з допомогою для князівства (Іван Паславський) чи архієпископства (Віра Матузова); 2) особисті. Отже, гіпотетично владика Петро міг репрезентувати перед папою не інтереси того чи того князя, а церковної інституції. Проте, за браком джерел, таке трактування треба сприймати тільки як припущення.

¹⁵ Огляд історіографії архієпископа Петра та його місії див.: *Паславський І.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009. – С. 12–49; *Його ж.* Інформація... – С. 209–211. Водночас усі три версії про вірогідного ініціатора посольства побудовані на інтерпретаціях походження архієпископа Петра: як галицького єпископа, ігумена київського Спаського монастиря на Берестовім, або одного з єрархів епархій північно-східних земель Русі. Проте, як переконливо, на наш погляд, довів естонський історик Анті Селарт, руським архієпископом на Першому Ліонському соборі був білгородський владика Петро, ім’я, титул і походження якого фігурують у рукописі XIV ст. під назвою: “Допит архієпископа Петра з

першою, архієпископа Петра розглядають як посла Романовичів до папи¹⁶. За другою він репрезентував інтереси князя Михайла Всеволодовича¹⁷, а за третьою – владими́ро-суздальського правителя Ярослава Всеволодовича (1191–1246)¹⁸. За браком джерел не можна впевнено стверджувати, хто з названих князів виступав ініціатором посольства, адже достовірних документів, що характеризували б конкретну особу чи інституцію, від імені якої виступав єрарх, не виявлено. Проте не виключено, що саме Данило Романович, Михайло Всеволодович або Ярослав Всеволодович були ініціаторами місії єпископа, оскільки його єпархія¹⁹ упродовж кінця 30-х – першої половини 40-х років почергово перебувала під їхнім політичним впливом²⁰.

Цінна інформація про татар, яку надав руський владика Інокентієві IV на межі 1244–1245 рр., зумовила серію папських посольств до монгольських ханів. На початку весни 1245 р. з Ліона відряджено чотири дипломатичні місії на чолі з домініканцями Асцеліном із Кремони (? – після 1248 р.) і Андреа з Лонжюмо (бл. 1200–1253) та францисканцями Лоренцо з Португалії (? – після 1251) й Іоаном де ПIANO Карпіні (1182–1252)²¹. Посольство на чолі з Іоаном де ПIANO Карпіні відіграло також значну роль у налагодженні політично-релігійного діалогу з Романовичами. Очевидно, до компетенції легата входили також місіонерські завдання, які Інокентій IV сформував щодо країн Східної Європи в березні 1245 р.

Ліонський собор суттєво поживив напрям діяльності, активними репрезентантами якого, поряд з іншими католицькими місіонерами, були

Белграба, що в Русії, стосовно татар ([R] *Equisitus petrus archiepiscopus de belgrab in ruscia super facto tartarorum*): *Селарт А. Архиепископ Петр...* – С. 100–113.

¹⁶ *Петрушевич А. С. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія.* – Львовъ, 1881. – С. 53–54; *Дашкевич Я. Р. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге видання, виправлене і доповнене.* – Львів, 2007. – С. 35–61.

¹⁷ *Томашівський С. Т. Предтеча Ісидора. Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245) // Записки Чина святого Василя Великого.* – Жовква, 1927. – Т. 2, вип. 3–4. – С. 221–313; *Чубатий М. Д. Історія Християнства на Русі-Україні.* – Рим; Нью Йорк, 1965. – Т. 1 (до 1353 р.). – С. 603–612; *Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках.* – Москва; Ленинград, 1959. – С. 149–150; *Свідерський Ю. Ю. Боротьба*

Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 104–105; *Майоров А. В. Русь...* – С. 685.

¹⁸ *Толочко О. П. Петро Акеревич – гаданий митрополит всея Руси // Український історичний журнал.* – 1990. – № 6. – С. 51–54.

¹⁹ Літописний Білгород – сучасне село Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. – одного з передмість Києва, яке виконувало роль західного форпосту столиці. Білгородська кафедра в єрархічній системі Київської митрополії належала до найдавніших і найшановніших а єпископ вважався вікарієм митрополита. Див.: *Щапов Я. Н. Государство и церковъ Древней Руси X–XIII вв.* – Москва, 1989. – С. 36–37.

²⁰ *Войтович Л. В. Княжа доба...* – С. 408, 492, 533.

²¹ *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów / Pod redakcją J. Strzelczyka.* – Poznań, 1993. – S. 68–78.

представники ордену францисканців. Зокрема, 25 березня 1245 р. Інокентій IV звернувся до всіх патріархів, архієпископів і єпископів християнського Сходу із закликом до подолання схизми та церковного об'єднання навколо Рима²². Поширення булли серед православних єрархів папа доручив “улюбленим синам з ордену Братів Менших” (“injungimus, quatenus dilectos filios Fratres Ordinis Fratrum Minorum latores praesentium”)²³. За декілька днів до того, 21–22 березня 1245 р., Інокентій IV видав буллу із серії “Cum hora undecima”^{*} для францисканських ченців, відряджених до “численних невірних народів Сходу” (“...in Terras... aliorumqua infidelium nationum Orientis”), серед яких вперше у практиці міноритських місій виокремлено руські терени (Ruthenorum)²⁴. Папа уповноважив францисканських місіонерів на Сході, а, отже, – і в руських землях, проповідувати Слово Боже, спілкуватися з екс-комунікованими та звільняти їх від церковних заборон, навертати до єдності Христової віри через хрещення, сповідати та відпускати гріхи, засновувати храми, за потреби здійснювати таїнство шлюбу та чин похорону²⁵. Упродовж серпня–вересня 1245 р. із папської канцелярії вийшло ще два документи, які сприяли поширенню францисканських та домініканських місіонерів на Русі. Зокрема, в буллі від 18 серпня 1245 р., Інокентій IV закликав архієпископів, єпископів та інших духовних осіб Угорщини (Hungariae), Чехії (Bohemiae), Польщі (Poloniae), Русі (Russiae), Лівонії (Livoniae), Пруссії (Prussiae) та Славії (Slaviae) захищати перед різними утисками францисканців²⁶. Аналогічний привілей від 17 вересня того ж року домініканцям поширив їх діяльність на Кашубію та Померанію (Caffribriam et Pomeraniam)²⁷.

У контексті появи булл з березня–серпня 1245 р. щодо францисканських місій на Сході, організовано посольство до великого монгольського хана під керівництвом Іоана де Плано Карпіні. Головне завдання місії полягало у встановленні дипломатичних контактів між Апостольською столицею та Ордою з перспективою християнізації кочівників²⁸. На основі місії до монголів 1245–1247 рр. легат написав “Історію монголів, яких ми називаємо татарами” (“Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus”)^{*}, де найповніше

²² Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco / Fr. Joannis Baptiste Constantii, Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleae. – Romae, 1759. – Т. 1. – Р. 362–364.

²³ Ibidem. – Р. 364.

^{*} “Cum hora undecima” (з лат. “В одинадцятій годині”) – серія папських булл для католицьких місіонерів на Схід. Перша видана 1235 р. домініканським ченцям, що одержали право причащати, сповідати, відлучати, проповідувати та виконувати інші таїнства в землях “єретиків і схизматиків”. Назва походить із євангельського тексту від Матея 20, 1–16.

²⁴ Bullarium franciscanum... – Р. 360–361; Bullarium Poloniae / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś. – Romae, 1982. – Т. 1 (1000–1342). – S. 82.

²⁵ Bullarium franciscanum. – Р. 360–361; Bullarium Poloniae... – S. 82.

²⁶ Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV / Edidit A. Potthast. – Graz, 1957. – Vol. 1–2. – N. 11811.

²⁷ Ibidem. – N. 11878.

²⁸ Benedykt Polak. Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247) / Wydał J. Strzelczyk. – Warszawa, 2008. – S. 83–84.

^{*} Окрім твору Іоана де Плано Карпіні, францисканська дипломатична місія до монголів відображена ще у двох працях

висвітлені всі перипетії подорожі. У розділі “Про ті області, через які ми проїхали, і про їх розташування, про двір імператора Татар і його князів і про свідків, які нас там знайшли” (“De provinciis et situ earum per quas transivimus, et de curia imperatoris Tartarorum et principum ejus, et de testibus qui nos invenerunt ibidem”) легат виклав маршрут подорожі, а також згадав усіх правителів та інших знатних осіб, з якими зустрічався під час місії²⁹.

Делегація у складі її керівника та одного зі співбратів ордену³⁰, не відомого на ім'я, 16 квітня 1245 р. вирушила з Ліона на схід³¹. Приблизно в середині – другій половині травня³² вона прибула до двору чеського короля Вацлава I (1205–1253) і за його порадою та сприянням визначила подальший маршрут через Польщу та Русь³³. У Вроцлаві до делегації приєднався місцевий францисканець Бенедикт Поляк (1200–1280) як перекладач³⁴. У польських землях Іоана де Плано Карпіні тепло прийняли краківський князь Болеслав Сором'язливий (1226–1279) та мазовецький правитель Конрад I (1187–1247)³⁵.

У чеських та польських землях Іоан де Плано Карпіні перебував від кінця весни до кінця осені 1245 р. Такий тривалий час, на нашу думку, могла спричинити нестабільна ситуація у південно-західних землях Русі. Адже від липня 1245 р. активізувалося протистояння між руськими князями Данилом Романовичем та зятем угорського короля Бели IV (1206–1270) Ростиславом Михайловичем (1219–1264) у боротьбі за Галич. Його вирішено 17 серпня 1245 р. у битві поблизу Ярослава, де Романовичі завдали поразки

міноритського походження: Бенедикта Поляка “Реляція брата Бенедикта Поляка” (“Relatio Fr. Benedicti Poloni”) та анонімна “Історія татар брата Ц. де Брідія” (“Hystoria Tartarorum Fratri C. de Bridia”).

²⁹ Іоаннъ де Плано Карпини. Історія Монгаловъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ Восточныя страны / Введение, переводъ и примѣчанія А. І. Малеина. – Санкт-Петербургъ, 1911. – С. 43–62; Relation des Mongolos ou Tartares par le frèrer Jean du Plan de Carpin de l'order des frères mineurs, lègat du Saint-Sige Apostolique, nonce en Tartarie pendant les années 1245, 1246, 1247 / Ed. par M. D'Arvezac. – Paris, 1838. – P. 341–377.

³⁰ Можливо, з Ліона Іоана де Плано Карпіні супроводжував чеський мінорит Чеслав/Стефан Чех (Ceslao Voemo OFM), якого згадав Ц. де Брідія, див.: *Benedykt Polak. Z Europry...* – S. 32. На участь у місії певної кількості братів вказав сам її керівник, зазначивши, що при ставці хана Бату татари затримали кілька учасників: *Іоаннъ де Плано Карпини. Історія Монгаловъ...* – С. 50. На думку Маріана Плезія та Єжи Стжельчика, брат Чеслав

з Чехії та анонім Ц. де Брідія були саме тими ченцями-заручниками хана Бату (пізніше – Мауці). Див.: *Benedykt Polak. Z Europry...* – S. 32–33.

³¹ *Benedykt Polak. Z Europry...* – S. 73.

³² Згідно з спостереженнями Владислава Абрахама, папська делегація в середньому упродовж дня долала 40 км: *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* – Lwów, 1904. – Т. 1. – S. 123–124, przyp. 3.

³³ *Іоаннъ де Плано Карпини. Історія Монгаловъ.* – С. 44.

³⁴ Оскільки основними інформаторами францисканців під час монгольської місії 1245–1247 рр. виступали власне руські князі, клірики, воїни, знатні люди та ремісники, Бенедикт повинен був добре розуміти мову, якою розмовляли на Русі, й, очевидно, мати елементарні знання з котроїсь із мов, якими користувалися при дворі Чингізидів. Цих навиків, за припущенням Є. Стжельчика, він міг набути під час попередніх візитів на Русь, можливо, як місіонер чи дипломат: *Benedykt Polak. Z Europry...* – S. 34.

³⁵ *Іоаннъ де Плано Карпини. Історія Монгаловъ.* – С. 44.

Ростиславу Михайловичу, якого підтримали угорські війська та краківський правитель Болеслав Сором'язливий³⁶.

Очевидно, упродовж літа 1245 р. місія францисканців могла перебувати у Празі, Вроцлаві або Кракові й тільки після Ярославської битви восени 1245 р. посольство через Ленчицю відбуло на схід. Цілком ймовірно, що під час вимушеної паузи Іоан де Пано Карпіні інформував Апостольську столицю про політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі³⁷. Можливо, наслідком таких консультацій стало видання 18 серпня 1245 р. загальної охоронної булли для францисканців, зверненої до численних архієпископів та єпископів, серед яких згадані також єрархи Угорщини, Чехії, Польщі, Русі та Пруссії³⁸.

При дворі князя Конрада Мазовецького в Ленчиці приблизно наприкінці листопада – на початку грудня 1245 р. відбулася зустріч францисканської місії з князем Васильком Романовичем, у ході якої, на прохання місцевого правителя та краківського єпископа Яна Прандоти (1242–1266), папська делегація одержала покровительство волинського князя. Разом з молодшим братом Данила Романовича францисканці, за словами Іоана де Пано Карпіні, прибули до володінь руських князів (ймовірно, – Володимира), де, пробувши кілька днів, легат проголосив перед князем Васильком та єпископами буллу Інокентія IV³⁹, у якій папа закликав до єдності Церкви (*redire ad Ecclesiae unitatem sanctae matris*)⁴⁰. Окрім офіційного звернення, францисканець намагався схилити князя та вище духовенство до унії, однак волинський князь відповів, що не може приймати такі рішення без старшого брата Данила, який перебував в Орді. Із княжого двору францисканці в супроводі слуги волинського володаря вирушили до Києва, а звідти – до володінь монголів⁴¹.

Серед татар послі пробули понад рік, побувавши у ставках Куремси (? – після 1258), Мауці та Бату, й були присутні також на інтронізації великого каана Гуюка (1206–1248) влітку 1246 р. неподалік від Каракурума. У володіннях Чингізидів Іоан де Пано Карпіні зустрів руських князів – Данила Романовича, владимиристо-суздальських правителів Ярослава Всеволодовича⁴² та його сина Олександра Ярославовича (1221–1263), а також інших

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 800–805.

³⁷ Тезу про додаткові консультації Іоана де Пано Карпіні з Римською курією під час перебування в Чехії або Польщі свого часу висунув В. Абрахам, вважаючи, що саме тоді легат міг отримати певні інструкції щодо Русі: *Abraham W. Powstanie organizacji...* – S. 123, *przyp.* 2. Підтримуючи думку В. Нагірного, що легат не мав конкретних завдань від папи до Романовичів (див.: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...* – S. 250–251), ми вважаємо, що папському легатові, згідно з буллою від 25 березня 1245 р., було довірено сповісти руському єпископату про позицію Інокентія IV щодо об'єднання Церкви.

³⁸ *Regesta...* – N. 11811.

³⁹ Як слушно зауважив В. Абрахам, легат виголосив перед князем Васильком та волинськими єпископами буллу Інокентія IV від 25 березня 1245 р., звернену до всіх християнських єрархів Сходу із закликом до церковного об'єднання навколо Римського престолу: *Abraham W. Powstanie organizacji...* – S. 123.

⁴⁰ *Relation des Mongolos...* – P. 343–344.

⁴¹ *Іоанн де Пано Карпіні. Історія Монгаловь.* – С. 45–46.

⁴² Очевидно, Іоан де Пано Карпіні проводив переговори з владимиристо-суздальським князем Ярославом Всеволодовичем, адже від 23 січня та 15 вересня 1248 р. збереглися дві папські булли до

князів, воїнів, ремісників та священників, які походили з Русі й були основними інформаторами папських послів в Орді⁴³.

На зворотному шляху в середині літа 1247 р. місія знову відвідала володіння Романовичів і цього разу на зустрічі з Іоаном де Плато Карпіні був присутній галицько-волинський князь Данило. За словами легата, Романовичі після довгих нарад з вищим духовенством (episcopis) та знаттю (probis viris) відповіли, що "прагнуть мати кир папу своїм отцем і зверхником, а святу Римську Церкву – владаркою і вчителькою" ("dicentes quod Dominum Papam velent habere in dominum et in patrem, et sanctam Romanam Ecclesiam in dominam et magistram")⁴⁴. Із францисканцями князі відрядили до понтифіка власних послів з листом, повторно підтвердивши попередні домовленості, про які, за спостереженням Іоана де Плато Карпіні, вже інформували папу через свого абата (ігумена)⁴⁵⁴⁶.

Папський легат чітко вказав, що від часу його переговорів з Васильком Романовичем, наприкінці 1245 р., галицько-волинські князі перед серединою 1247 р. вже розпочали політично-релігійний діалог з Апостольською столицею. Беззаперечне свідчення початку таких контактів – папські булли від 3 травня 1246 р. щодо Русі⁴⁷. У семи посланнях, адресованих всім християнам Русі, яснішому королю Русі, архієпископові Пруссії та Естонії й домініканським ченцям⁴⁸, папа закликав та доручив організацію подолання

князя Олександра Ярославовича із закликом наслідувати свого батька та визнати владу Римського престолу, а також підтримувати латинників у своїх володіннях: *Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta* / Ab A. J. Turgenewio. – Petropoli, 1841. – Т. 1. – Р. 68–69; *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Romae, 1859. – Т. 1 (1216–1352). – Р. 46–47. Польський домініканський історик Абрахам Бозовій (1567–1637) у своїх "Церковних анналах" ("Annales Ecclesiastici") подав легендарну згадку, нібито князь Ярослав після знайомства з Іоаном де Плато Карпіні прийняв францисканську рясу і прославився як міноритський чернець: *Рамм Б. Я. Папство...* – С. 161, прим. 230. Безумовно, легат відзначив би це в "Історії монгалів". На загал, відносини між владимиро-суздальськими правителями та Апостольською столицею були досить фрагментарними і не мали продовження.

⁴³ *Іоаннъ де Плато Карпини. Історія Монгаловъ.* – С. 57–58, 61–62.

⁴⁴ *Relation des Mongolos...* – Р. 373; *Spotkanie dwóch światów...* – S. 174; Український переклад фрагменту: *Паслав-*

ський І. В. Український епізод... – С. 55.

⁴⁵ Одним із послів князя Данила Романовича до Інокентія IV у 1247 р. був ігумен монастиря святого Даниїла в Угровську Григорій: *Паславський І. Український епізод...* – С. 61–65.

⁴⁶ *Іоаннъ де Плато Карпини. Історія Монгаловъ.* – С. 61.

⁴⁷ У науці появу семи папських булл від 3 травня 1246 р. пов'язували з переговорами Іоана де Плато Карпіні з Васильком у кінці 1245 р., діяльністю руського архієпископа Петра, зовнішньою політикою князів північно-східних теренів Русі, посередництвом угорського короля та польських князів й безпосередньою ініціативою князя Данила Романовича. Історіографію цієї проблеми див.: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...* – S. 248–256. Автор обґрунтував гіпотезу, що князь Данило під час подорожі в Орду через домініканських місіонерів звернувся до Інокентія IV з певними політично-релігійними пропозиціями: *ibidem.* – S. 253–254.

⁴⁸ В одній з булл щодо Русі, датованих 3 травня 1246 р., папа доручив домініканцям (Ordinis Praedicatorum), брату Олексію (Fratri Alexio) та його товаришу з Чехії (et... Socium eius, qui cum fuit in Voemia), бути

“схизми” в руських землях через відхід від “грецького обряду, що перешкоджає церковній єдності та не забезпечує відпущення гріхів й спасіння душ” (“ritus Graecorum, qui superstitiose ac dampnabiliter ab unitate ecclesiastica recesserunt, fuerint hactenus non sine animarum periculis observati”)⁴⁹.

У контексті папських булл від 3 травня 1246 р. пруському архієпископові Альберту, якого Інокентій IV призначив легатом у руських справах, дозволено висвятити для Русі єпископа латинського обряду з домініканців, францисканців або інших духовних осіб (“episcopus latinus de Ordine Praedicatorum, vel Minorum, ac aliorum Religiatorum, et de Clericis”)⁵⁰. Згадка насамперед бажаних кандидатур наголошує на місіонерській діяльності обох орденів на теренах Центрально-Східної Європи, зокрема й на Русі, у другій половині 1240-х років.

Листування між Романовичами та Апостольською столицею продовжувалося у 1247 – на початку 1248 р. за посередництва домініканців Олексія і Генріка та ігумена монастиря святого Даниїла Григорія. У ході переговорів вдалося вирішити кілька важливих політико-релігійних питань. Упродовж 27–28 серпня та 7–12 вересня 1247 р. папа спеціальними буллами підтвердив наявні й узаконив майбутні⁵¹ територіальні здобутки галицько-волинських князів, дозволив руському духовенству використовувати в Літургії проскури з квашеного тіста, заборонив хрестоносцям та іншим духовним особам проводити різноманітну діяльність й отримувати земельні наділи в теперішніх і майбутніх володіннях Романовичів без їх дозволу. Також Інокентій IV надав архієпископові Альберту право в окремих випадках на Русі та Пруссії звільняти від дотримання церковних канонів і доручив прийняти присягу руських князів, ерархів та знаті щодо відречення від “схизми”⁵².

посередниками між Апостольською столицею та Романовичами, надаючи їм такі ж права, які одержали ті, що вирушили до татар (“...commitentes eis auctoritate praesentium eandem auctoritatem, quod habent ii, qui sunt ad Tataros destinati...”): *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia* (1075–1953): In 2 v. / Colleget in introductione et adrotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM. – Romae, 1953. – V. 1 (1075–1700). – N 17–18. – P. 33–34. В. Нагірний припускає, що саме Олексій та Генрік (особу другого ченця встановлено завдяки науковим напрацюванням Владислава Абрахама та Бертольда Альтанера – див. далі) могли бути першими посередниками у відносинах між Інокентієм IV та Романовичами: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...* – S. 254–255. Певним підтвердженням цієї тези може слугувати зміст папських листів від 3 травня 1246 р., у яких акцентується на “поверненні до єдності Церкви” через прийняття латинського обряду. Тобто, інфор-

мацію, що потрапила до канцелярії Інокентія IV в кінці квітня – на початку травня 1246 р. від Даниїла Романовича, й доставили особи католицького віросповідання, які, очевидно, не зовсім коректно передали її, що привело до пізнішого спеціального звернення Романовичів у питаннях збереження грецького обряду.

⁴⁹ *Documenta...* – P. 28–34.

⁵⁰ *Bullarium franciscanum...* – P. 412; *Documenta...* – P. 32.

⁵¹ В історіографії основною є теза, що майбутні володіння Романовичів, згадані в папських буллах від 1247 р., – ятвязькі землі. Зокрема, упродовж 1248–1254 рр. галицько-волинські князі з польськими союзниками здійснили військові походи на ятвягів. З відповідними акціями треба також пов’язувати місіонерську діяльність у їх землях домініканців зі встановленням ятвязького єпископства: *Nagirnyj W. Polityka...* – S. 262–272.

⁵² *Documenta...* – N. 20–27. – P. 35–40.

Активну участь у переговорах взяв також Іоан де Пано Карпіні. Зокрема, разом із францисканцями Романовичі вкотре відрядили послів до Інокентія IV із проханням про узаконення кровноспорідненого шлюбу між князем Васильком та його троюрідною сестрою Дубравкою (?–1248) – донькою Конрада Мазовецького⁵³. Вже 5 грудня 1247 р. папа видав дві булли, адресовані подружжю, у яких узаконив їх шлюб⁵⁴. Наслідком францисканської місії до монголів 1245–1247 рр. стали також листи понтифіка до князів Данила Романовича й Олександра Ярославовича та братів Тевтонського ордену у Пруссії на чолі з віце-ландмейстером Генріхом фон Вейде (1247–1249) від 22, 23 та 24 січня 1248 р., відповідно, з проханням інформувати Апостольську столицю про можливу загрозу від татар⁵⁵. Безумовно, занепокоєння Інокентія IV щодо ймовірності повторного нападу кочівників на Європу спричинило ретельне вивчення звіту, який, очевидно, надали Іоан де Пано Карпіні та Бенедикт Поляк за результатами посольств до Орди.

Відносини Романовичів у другій половині 40-х років з Апостольським престолом не були винятковим явищем папської політики у Східній Європі чи виявом лише дипломатії галицько-волинських князів, а стали частиною екуменічних контактів між Римською та Грецькою Церквами середини XIII ст.⁵⁶. Значну роль у міжконфесійних переговорах папи з православним світом відіграли францисканці. Так, 21 березня 1245 р. за посередництва францисканців Інокентій IV звернувся до болгарського царя Коломана I Асеня (1234–1246) із закликом до унії та скликання собору з участю болгарського і грецького духовенства для вирішення проблеми єдності Церков⁵⁷. Також 9 серпня 1246 р. понтифік призначив свого сповідника (*Poenitentiarium nostrum*) мінорита Лаврентія (*Laurentium de Ordine Minorum*) офіційним легатом до патріархів Константинополя (Нікеї) – Мануїла II (1244–1254) та Антіохії – Симеона II (1245–1260)⁵⁸. Упродовж весни–літа 1247 р. легатові підтверджено попередні й надано нові повноваження щодо єрархів народів Близького Сходу⁵⁹. У контексті дипломатичної діяльності брата Лаврентія Інокентій IV 7 серпня 1247 р. звернувся до патріарха Мануїла II з пропозицією церковної унії⁶⁰.

Інформація про церковні переговори між Апостольською столицею та Нікеєю відображена також в актовій документації патріарха Мануїла II та нікейського імператора Іоана III Дуки Ватаца (1222–1254). Зокрема, наприкінці 1248 р. патріарх та імператор надіслали до папи листи з проханням відправити легатом Апостольської столиці генерального міністра

⁵³ *Войтович Л. В.* Княжа доба... – С. 494–495.

⁵⁴ *Documenta...* – N. 28–29. – P. 40–41.

⁵⁵ *Матузова В. И., Назарова Е. Л.* Крестовосцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 2002. – С. 262–265, 357–360.

⁵⁶ *Майоров О. В.* Між Нікеєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв'язків галицько-волинських князів //

Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 191.

⁵⁷ *Bullarium franciscanum...* – P. 357–359.

⁵⁸ *Ibidem.* – P. 421–422; *Regesta...* – Vol. 2. – N. 12248. – P. 1036.

⁵⁹ *Bullarium franciscanum...* – P. 452–453, 460–461, 475; *Regesta...* – Vol. 2. – N. 12487, 12546, 12549, 12630. – P. 1054, 1059, 1065.

⁶⁰ *Bullarium franciscanum...* – P. 484–485; *Regesta...* – Vol. 2. – N. 12636, 12637. – P. 1065.

францисканців Іоана з Парми (1247–1257)⁶¹. Відповідні послання імператор передав понтифікові за посередництва францисканського ченця Салімбене (Salimbene OFM), про що згадано в міноритській хроніці Салімбене де Адама (1222–1288)⁶². Папа відгукнувся на пропозицію греків і вже 28 травня 1249 р. генерал францисканців очолив делегацію Інокентія IV до Нікеї⁶³.

Отже, в папській політиці стосовно об'єднання Церков упродовж другої половини 40-х років можна простежити тенденцію до активної участі в переговорних процесах францисканців. Дипломатична діяльність щодо церковної унії упродовж 1245–1249 рр. за їх посередництва, закономірно, реалізована в Нікейській імперії, Болгарському царстві і – частково – на Русі. Одним з основних чинників, що зумовили формування цієї тенденції, очевидно, було чисельне зростання та динамічне поширення францисканських місіонерів у Центрально-Східній Європі після монгольського вторгнення 1240–1242 рр.

Опосередкована інформація про певні контакти між легатами-францисканцями та руським духовенством на тлі переговорного процесу Романовичів й Апостольської столиці у другій половині 40-х років відображена і в Галицько-Волинському літописі. Зокрема, стаття 1207 р. зберегла оригінальне повідомлення про одну з перших францисканських святих – Єлизавету Тюрінгську (1207–1231). Ця згадка пов'язана із заручинами між донькою угорського короля Андрія II (1176–1235) Кунегундою (Єлизаветою) та ландграфом Тюрінгії Людовіком IV (1200–1227): "...и да дщерь свою за Лонокрабовича за Лоудовика бѣ бо мужь силенъ и помощникъ братоу ее юже нынѣ стѣоу нарѣчаюѣ именемъ Альжьбитъ преднею бо има еи Кинека много бо послужуи Бѣви по мужи своемъ и стѣоу нарѣчаюѣ"⁶⁴.

Доволі лояльний зміст повідомлення про представницю династії Арпадів – святу Єлизавету, у якому заакцентовано її святість та служіння Богові, очевидно, є слідом одного з періодів зближення Романовичів із угорськими монархами*. Найсприятливішим моментом для появи такого

⁶¹ Regesten der Kaiserkunden des Oströmische Reiches von 565–1453 / Bearbeitet von F. Dölger. – München; Berlin, 1932. – Teil 3: Regesten von 1204–1282. – N. 1795. – S. 24; *Laurent V. Les registres des actes du patriarchat de Constantinople.* – Paris, 1979. – Vol. 1, Fasc. 4: Les registres de 1208 à 1309. – N. 1311. – P. 118.

⁶² *Майоров О. В. Між Нікеєю...* – С. 193–194; *Chronica fratris Salimbene de Adam* / Ed. O. Holder-Egger // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* – Hannoverae, 1913. – Т. 32. – P. 304–305, 321.

⁶³ *Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад (Взаимоотношения с государствами Апеннинского полуострова и папством)* // *Византийский временник.* – Москва, 1974. – Т. 36. – С. 113; *Regesta...* –

Vol. 2. – N. 13384, 13385, 13386. – P. 1122.

⁶⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 723; *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За редакцією М. Котляра.* – Київ, 2002. – С. 79.

* Канонізація святої Єлизавети Тюрінгської відбулася 25 травня 1235 р., а вже за декілька місяців, 14 жовтня, на коронації Бели IV був присутній князь Данило Романович. Відповідно, інформація про нову святу могла виходити від когось із тодішнього княжого оточення, хто згодом мав причетність до написання чи редагування літопису. Однак остаточно така інформація могла закріпитися тільки після укладення союзу між обома правителями в 1246–1247 рр.

викладу можна вважати встановлення союзу між Данилом Романовичем та Белою IV у 1246–1247 рр. Посередником виступив номінат Романовичів на Київську митрополію Кирило II (1247–1281). Русько-угорський союз скріпив шлюб сина Данила – Лева Даниловича (бл. 1225–1301) та доньки Бели IV Констанції (? – †після 1287), який, за припущеннями Леонтія Войтовича, давав саме митрополит Кирило II⁶⁵. Відповідно до свідчення літописного повідомлення, угорський король за сприяння в налагодженні стосунків із Романовичами обіцяв митрополитові-номінанту підтримку в його подорожі на поставлення до Нікеї: “...яко проведеу тѣа оу Грькы с великою чс̑тью^{66/67}. Можемо припустити, що протекція Бели IV стосувалася патріаршого затвердження Кирила на київського митрополита. Угорський монарх міг вплинути на нього, оскільки мав за дружину доньку імператора Феодора I Ласкаріса (1204–1221) Марію (1206–1270)⁶⁸.

Королева Марія відіграла помітну роль в екуменічних переговорах між Нікеєю та Апостольською столицею. У папській буллі від 30 січня 1247 р., адресованій “Улюбленій доньці, найяснішій королеві Угорщини” (“Dilectae filiae illustri Reginae Hungariae”), Інокентій IV подякував їй за старання щодо церковної унії. Показово, що посередниками між королевою та понтифіком були францисканці – провінційний міністр Угорщини Яків та брат Роман (Jacobus Ministro Provinciali, et Romano Ordinis Fratrum Minorum Hungariae)⁶⁹.

Залучення міноратів до виконання дипломатичних доручень угорських монархів вказує на їх присутність при дворі⁷⁰. З огляду на наведені аргументи, припускаємо вірогідність появи інформації про святу Єлизавету Тюрінгську в інтелектуальному середовищі Романовичів через митрополита Кирила II, що неодноразово зустрічався з королем Белою IV, в оточенні якого перебували представники ордену⁷¹. Тому ймовірно, що руський єрарх під час переговорів з королем міг спілкуватися з духовними особами при дворі, можливо францисканцями, які й розповіли йому про побожне життя канонізованої рідної сестри Бели IV⁷².

⁶⁵ Войтович Л. Князь Лев Данилович (Славенні постаті Середньовіччя. – [Вип. 2]). – Львів, 2012. – С. 35–36.

⁶⁶ У давньоруській традиції слово “честь” трактується як честь, шана, повага, ушанування, уславляння, благоговіння, перевага, достоїнство: Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 3: Р-Я и Дополненія. – С. 1571–1573.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 809; Галицько-Волинський літопис. – С. 110, 263.

⁶⁸ Майоров А. В. Русь... – С. 697.

⁶⁹ Bullarium franciscanum... – P. 446–447.

⁷⁰ Шанобливе ставлення Арпадів до францисканців підтверджує чисельність представників династії у цій спільноті.

Окрім святої Єлизавети Тюрінгської, дві доньки короля Бели IV – свята Кунегунда (1234–1292) та свята Йоланта (бл. 1244–1298) належали до кларисок. Сповідниками Бели IV були францисканці Роман та Павло: Fazekas E. Rády sv. Františka a Arpádovci. Príspevok k rozšíreniu rádov sv. Františka v Chorvátsku, Slavónsku a Dalmácii, Uhorsku a Poľsku. Diplomová práca. Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenských dejín / Školiteľ: Doc. Martin Homza, Dr. – Bratislava, 2008. – S. 47.

⁷¹ Balanyi G. A ferences mozgalom begyökerezése Magyar földön. – Budapest, 1940. – 17–19 old.; Fazekas E. Rády... – S. 47–48.

⁷² Згідно з пізньосередньовічною “Короткою хронікою братів менших” (“Compendium Chronicarum Fratrum

Підсумовуючи участь францисканців у переговорному процесі 40-х років XIII ст. між галицько-волинськими князями та папою, варто окреслити загальну політико-релігійну ситуацію тогочасної Центрально-Східної Європи. Прихід кочівників з Азії суттєво позначився на всіх сферах життя. За цих умов значно активізувалася східна політика Апостольської столиці. У ході приготувань та проведення I Ліонського собору папа Інокентій IV організував до татар декілька посольств. Водночас францисканські місіонери на теренах Східної Європи, втім на Русі, в березні 1245 р. одержали широкі привілеї та повноваження. Однією з важливих прерогатив східної політики Папської курії було подолання церковного розколу 1054 р. Саме тому впродовж 1245–1247 рр. між Апостольською столицею і Грецькою, Антіохійською, Болгарською та Руською Церквами встановлено офіційні контакти – здебільшого за посередництва власне міноритів.

Від другої половини 40-х років тісні стосунки з Апостольським престолом нав'язали також галицько-волинські Романовичі – представники одного з найвпливовіших княжих відгалужень Русі XIII – початку XIV ст. У 1245–1247 рр. папський легат до монголів францисканець Іоан де П'єрано Карпіні, крім основної місії, нав'язав із руськими володарями тісні відносини. Результатом контактів другої половини 40-х років стало вироблення основних політичних та релігійних положень ймовірної церковної унії. Опосередкована причетність францисканців до цього процесу простежується після укладення союзу між Романовичами та Арпадами. Зближення Романовичів з Апостольською столицею у 40–50-х роках XIII ст. проходило на тлі екуменічних переговорів між понтифіком та константинопольським патріархом, що надавало русько-папським контактам загальноєвропейського значення.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Minorum"), яку уклав брат Маріан з Флоренції (? – після 1523), сам король Бела IV належав до Третього (світського) ордену братів менших: *Compendium Chronicarum Fratrum Minorum. Scriptum*

a Patre Mariano de Florentia // Archivum Franciscanum Historicum. Periodica publication trimestris / Cura PP. Collegii D. Bonaventurae. – Quaracchi, 1909. – Annus 2, t. 2. – P. 457.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ДВА СТИЛІ НАЙСТАРШИХ ІКОН ПЕРЕМИШЛЯ

Загальне поживлення студій над найдавнішою спадщиною українського іконопису від 1990-х років увінчалось одним з найважливіших відкриттів у мистецькому доробку княжої доби української історії. Ще зовсім недавно панувало переконання, що, поза поодинокими винятками, українські ікони збереглися тільки від другої половини XV ст.¹ Віднайдення із зазначеною активізацією досліджень очевидно старших від головного фонду тогочасних зразків та аргументоване передатування окремих уже віддавна знах об'єктів, доповнене ідентифікованими репліками втрачених оригіналів, підвело до усвідомлення зовсім іншої ситуації зі спадщиною найстарших українських ікон. Переосмислення доступного їх комплексу у складеному в результаті цього новому контексті привело до висновку про давніше походження певної частини доробку українського станкового малярства на західноукраїнських землях. Тепер його еволюцію на конкретних зразках вдається простежити ще від пізньої княжої доби – другої половини XIII–XIV ст.² Розпочинають історію у регіоні дві групи найстарших ікон, збережених на теренах давньої Перемишльської єпархії³. Вони належать майстрам місцевої

¹ Такий погляд канонізувала видана в другій половині 1960-х років багатотомна “Історія українського мистецтва”. Див.: *Свенціцька В. І.* Живопис XIV–XVI століть // *Історія українського мистецтва: У 6 т. – Київ, 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 214–215, 217–218.* Пор.: *Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. – Київ, 1976. – С. 9–10. Його фактично продовжив огляд ікон для новішого видання “Історії українського мистецтва”: *Пуцко В.* Іконопис // *Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 928–937.*

² Увагу до цього найстаршого комплексу українських ікон привернуто: *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 20–40. Пор.: *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2:*

Українська культура XIV – першої половини XVII століть. – С. 286, 288; Його ж. Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // *Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 154–179; Його ж.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття // *Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 163–188; Його ж.* Ікони, українські ікони // *Енциклопедія історії України. – Київ, 2005. – Т. 3: З–Й. – С. 434–435; Його ж.* Ікона // *Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2011. – Т. 11: Зор–Как. – С. 278–279; Його ж.* Ікони часів князя Лева Даниловича // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2011. – Вип. 11. – С. 307–326.*

³ З усаленням після Другої світової війни українсько-польського державного кордону територію єпархії розділено:

школи⁴, відображають певні особливості її еволюції, навіть якщо окремі з них можуть бути об'єктами імпорту. Разом вони засвідчують побутування на місцевому ґрунті окремого західноукраїнського відгалуження відповідного аспекту традиції старокиївського історично-культурного родоводу поміж двома визначальними моментами історії епохи – від 1240-х до 1340-х років.

Початкові десятиліття цього останнього століття княжої доби позначені монгольською навалою, а завершення принесло занепад галицько-волинської державності, як і української державності загалом. За пануючого донедавна переконання про втрату мистецької спадщини, тодішнє мистецьке життя, закономірно, не привертало більшої уваги. Однак ідентифіковані досі нечисленні уже, проте винятково вимовні приклади показали безперечний розквіт культурної творчості упродовж усього століття. Найяскравіший, а водночас й рідкісний автентичний переказ цієї донедавна не побаченої знаменної сторінки західноукраїнського відгалуження національної культури старокиївської традиції пропонують саме ікони.

Однією з найважливіших особливостей відповідного етапу еволюції, значення якої далеко виходить поза суто мистецькі проблеми та власне український контекст, виявився якнайтісніший зв'язок найстарших західноукраїнських ікон у взірцевому для усієї ранньої національної культури християнського родоводу візантійському досвіді⁵. Старші з них найперше послідовно відтворюють візантійські моделі⁶. Проте від самого початку не менш виразно

більша її частина зі столицею опинилася на польській стороні кордону, менша – на українській. Найдокладніше про це донедавна не побачене явище на матеріалах старшої частини відповідного доробку див.: *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини... – С. 154–179; *Його ж.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... – С. 163–188; *Його ж.* Ікони часів... – С. 307–326.

⁴ Професійне середовище українських малярів Перемишля задокументоване тільки на пізнішому етапі історії. Першим його представником є щойно священик Гайль, знаний з діяльності для польського короля Владислава II Ягайла. Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 77–194. Пор. також: *Ejusdem.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna.* – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z

międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 264–271. Більше відомостей про місцевих майстрів зберегли актові книги міського архіву щойно середини XV–XVI ст. Виявлені при їх опрацюванні матеріали викладено: *Його ж.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С. 41–82.

⁵ Ця норма діяла ще якийсь час і після занепаду від середини XIV ст. власної державності за умов початкового періоду наступної, польсько-литовської доби української історії: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // *Україна крізь віки.* Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 1029–1049.

⁶ Це, зокрема, показали синхронні першому століттю українського християнства візантійські моделі окремих українських ікон відповідного часу: *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві

виявився й активний внутрішній потенціал власного досвіду. Поза скромно відображеною автентичними переказами іконографією перших київських святих – Антонія та Феодосія Печерських, Гліба і Бориса, цей автохтонний напрям – відкриття щойно останніх десятиліть студій і належить до найважливіших їх здобутків⁷. Поєднання обох відзначених тенденцій увінчалось ідентифікацією одного з важливих явищ для мистецької традиції усього східнохристиянського світу. Перші західноукраїнські ікони засвідчують обидва якнайтісніше взаємопереплетених аспекти малярської культури невеликим кількісно, проте показним комплексом самотутніх пам'яток, попри “статистичну” скромність, – істотно вартісним самостійним внеском до скарбниці релігійного мистецького досвіду всього східного християнства.

Історичний процес еволюції зобов'язує почати огляд від найдавніших, послідовно візантизуючих зразків. Першим серед них є фрагмент із вибраними святими з церкви святого Миколая у Тур'ї Старосамбірського р-ну на Львівщині (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея [(Шептицького)]), далі при пам'ятках цієї колекції місцезнаходження не подається⁸.

Мініатюрні постаті розташовані двома рядами одна над одною (третій долішній не зберігся). Уклад нагадує насамперед візантійські календарні ікони XII–XIII ст. зі збірки синайського монастиря святої Катерини Александрійської та зіставлення святих на крилах візантійських триптихів зі слонової кістки. Проте сам добір зображених не календарний, визначений іншим принципом. Реконструкцію його первісного складу істотно ускладнює те, що ікона збереглася лише частково: частина дошки втрачена, окрім того, з первісних трьох віліли тільки два горішні ряди фігур. Збережений середній ряд пропонує очевидну загадку через вміщення біля лівого краю чотирьох євангелістів, праворуч від яких знаходиться фрагмент п'ятої фігури. За доступними рештками ідентифікувати цей персонаж не вдається, проте його присутність доводить, що на втраченій частині дошки знаходилися інші постаті. Втім, такий висновок підказує не тільки долішній ряд.

XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2006. – Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 38–49.

⁷Найяскравіший його приклад принесло вивчення найдавнішого західноукраїнського “Покрову Богородиці” з церкви святої великомучениці Параскеви в Малнові поблизу Мостиськ на Львівщині (Київ, Національний художній музей України): *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 83–181. Конкретне походження ікони встановила: *Ходак І.* Ікона “Покрова Богородиці” з колекції Національного художнього музею України: проблема походження //

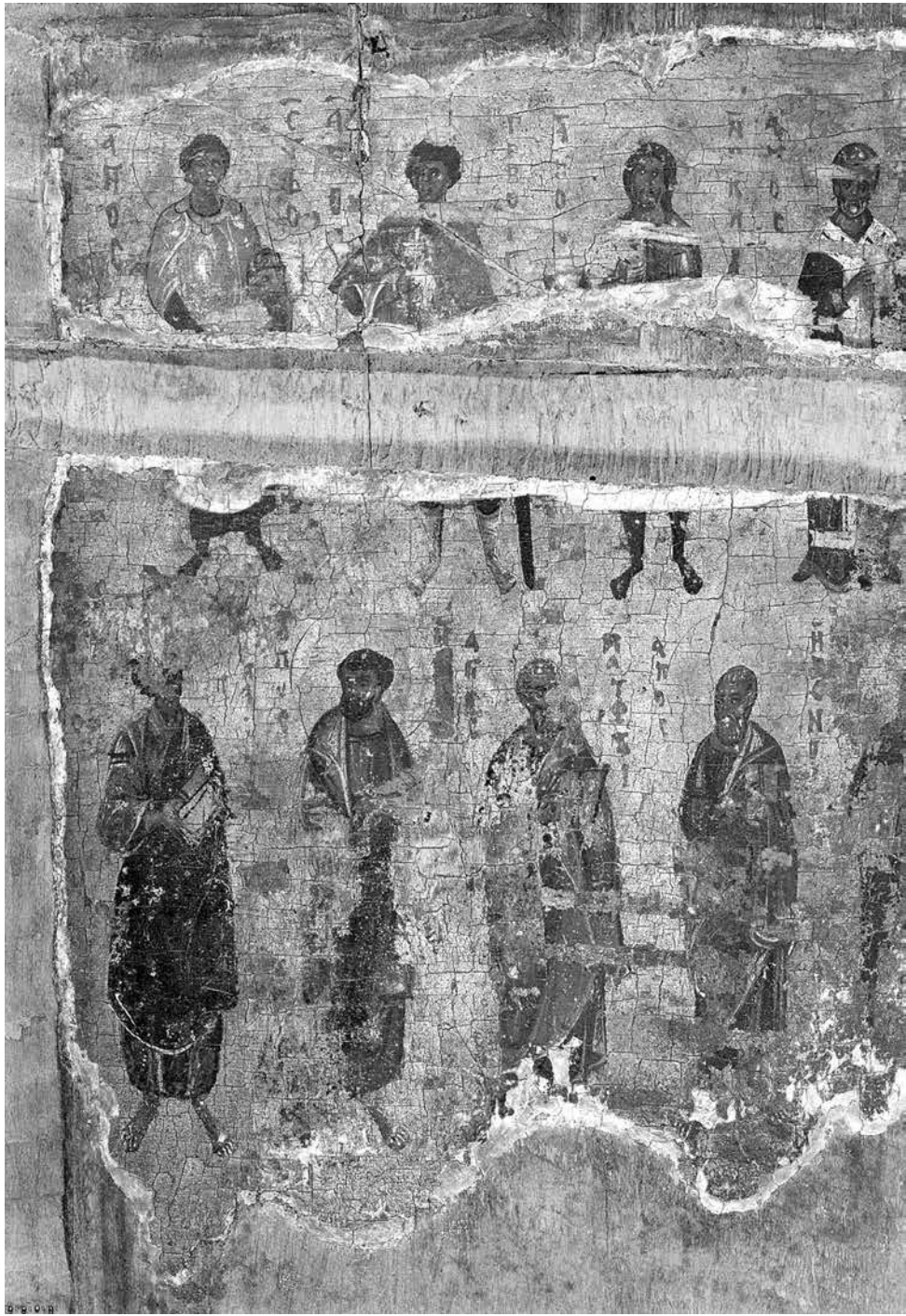
Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4. – С. 53–54.

⁸Репродукції див.: *Свенціцька В. І., Сидор О. Ф.* Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Л. 1–2; *Міляева Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона XI–XVIII століть. – Київ, 2007. – С. 108. – Л. 20; *Сидор О.* Патріярх Йосиф Сліпий і мистецтво. – Київ; Рим, 2012. – С. 112. – Л. 9–10. Коротко про неї див.: *Луцко В.* Візантійська ікона із села Явори // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25–26 червня 1996 року, м. Дрогобич. – Дрогобич, 1996. – С. 72–77; *Александрович В.* Відкриття... – С. 166–167; *Його ж.* Ікони часів... – С. 311–312.

Горішній реєстр укладають (від лівої сторони) святі архидиякон Стефан, воїни Георгій та Микита й характерна портретна постать святого Миколая праворуч, теж обрізана. Склад доступної частини реєстру підказує вірогідну симетричність укладу, хоча водночас серед синайських ікон є й унікальний зразок в "Деїсусі з чотирма рядами вибраних святих"⁹ XV ст. із несиметричним зіставленням постатей, при якому обидві половини реєстрів тематично не співпадають (наприклад, святителі і пророки), або ж об'єднані на неформальній засаді (святі мученики зі святими воїнами ліворуч, з архидияконом Стефаном та іншими мучениками не-воїнами). Тур'ївський фрагмент може бути залишком крила диптиху чи триптиху або ж окремої самостійної ікони. Докладний аналіз вцілілої частини композиції переконує у вірогідності останнього припущення. Симетричний уклад втраченої правої сторони підказує добір воїнів-мучеників, серед яких відсутній святий Дмитрій як традиційна пара до святого Георгія. Це дає підстави припускати "дзеркальне" вміщення від правої сторони святих архидиякона Лаврентія, воїнів Дмитрія і одного з Федорів (Тірона або Стратилата). Святий Миколай посередині, звичайно, не міг бути самотнім. До нього випадало б додати інших святителів, хоча таке зіставлення не належить до поширених. Оскільки вільніше, ніж у середньому реєстрі, розташування постатей підказує меншу кількість фігур, святителів було ще чотири чи п'ять (власне п'ять їх зображено на згаданій синайській іконі XV ст.), тобто сформований на засадах симетрії ряд, найправдоподібніше, уклали одинадцять постатей. Тоді святому Миколаєві мав відповідати симетричний святий, а в центрі, найвірогідніше, знаходилися Три святителі – Іоан Златоуст, Григорій Богослов і Василій Великий. В іншому разі за схемою вказаного синайського зразка втрачену праву половину ряду мали укласти симетричні збереженим мученикам святителі. Версію про одинадцять постатей розрідженого горішнього ряду підтверджує правдоподібність вміщення під ним повного апостольського чину, оскільки вцілілий залишок згаданої обрізаної постаті праворуч іконографічно так само вказує на апостола. Порушення наріжного для східнохристиянської теології та іконографії принципу ієрархії у зображенні мучеників та святителів над апостолами очевидне, проте причина такого очевидного відступу від канону залишається невідомою. Не вдається також з'ясувати вміщення євангелістів з лівого краю. Його загадковість, зі свого боку, підкреслює подібність до них фрагменту крайньої правої постаті того ж ряду. За іконографією це міг би бути апостол, що провадить до висновку про можливість повного апостольського ряду. Однак ця самотня фігура без певнішої ідентифікації не дає достатніх підстав для обґрунтованої реконструкції первісного складу середнього ряду.

Стилістично мініатюрні фігури відповідають візантійському малярству з-перед періоду відновлення імперії у 1261 р., ознаменованого утвердженням підкреслено величного монументального стилю. Ці міркування дозволяють датувати фрагмент у межах середини століття. Очевидним

⁹ Σωτηριον Σωτηριον Γ. και Μ. Εικονεζ
τηζ Μονηζ Σινα. – Αθηνα, 1956. – Т. 1. – Стр. 221.

Вибрані святі. З церкви в Тур'ї

видається походження з-перед останніх його десятиліть, коли утвердилися зазначені нові тенденції, які перед кінцем століття поширилися і на західноукраїнських землях (див. далі). Найстаршим їх зразком місцевого походження виступає мініатюра Слів святого Григорія Богослова (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека)¹⁰.

Прикметні особливості тур'ївського фрагмента в мініатюризації постатей мають паралель у згаданій найдавнішій західноукраїнській іконі Покрову Богородиці¹¹. Як показало докладніше дослідження, вона створена, очевидно, ближче до кінця століття, проте спрощеними засобами відтворює аристократичний елітарний оригінал, композиція якого розроблена у Холмі в 40–50-х роках¹². Це стало одним з найнесподіваніших відкриттів не тільки для українського середньовічного малярства, оскільки релігійна мистецька спадщина східнохристиянського світу класичної доби не пропонує жодної іншої не створеної на візантійському ґрунті так яскраво вираженої іконографічної новації у широко розробленій богородичній тематиці. Знаний дотепер “регіональний” іконографічний досвід релігійної мистецької культури східнохристиянського кола співвідноситься винятково з тематикою святих національних Церков.

Уклад малнівського “Покрову” засновано не тільки на ілюструванні канонізованого у новіших літературних викладах як нібито єдине джерело покровської традиції влахернського видіння святого Андрія Юродивого¹³. Зрештою, його опис зовсім не співпадає з самотнім для покровської іконографії зображенням Богородиці як Оранти на троні, як і іншими невідповідними йому деталями укладу. Видіння описує вхід Богородиці на чолі процесії святих до храму та її звернуту до Христа довготривалу слізну молитву за спасіння роду людського на амвоні й згодом у вівтарі. Літературною основою ядра малнівської композиції виявилось донедавна

¹⁰ Репродукцію див., зокрема: *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 230.

¹¹ Їх зіставлення під відповідним оглядом запропоновано: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 168–169. Пор.: *Його ж.* Відкриття... – С. 166. Пор.: *Його ж.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... – С. 173; *Його ж.* Ікони часів... – С. 312.

¹² *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 139–149, 174–177. Нові аргументи на підтвердження холмського родоводу реалізованої схеми див.: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронові поблизу Кобрини // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2011. – Вип. 20:

Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71.

¹³ Такий погляд не відповідає дійсності. Насправді покровська традиція закорінена в розробленому ще за ранньохристиянських часів шануванні Богородиці як заступниці і є новішою трансформацією цієї ідеї, для якої влахернське видіння – тільки один з історичних доказів, на загал скромнішого значення: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 40–44. Про еволюцію покровської ідеї у процесі розвитку шанування Богородиці, зміну його літературних джерел та відповідне переосмислення іконографічних схем див. також: *Ejusdem.* Źródła literackie oraz tradycja ikonograficzna w przedstawieniach Pokrowu Bogurodzicy // *Dajles historijos studijos.* – Vilnius, 2010. – Т. 4: *Socialinių tapatumų reprezentacijos.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje. – S. 361–382.

Покров Богородиці. З церкви у Малнові

не зауважене в покровському контексті описане в Житті видіння святому Андрієві Юродивому у Вербну неділю в Софійському соборі Константинополя царя Давида. У діалозі з ним юродивий відкликався до Богородиці як “господомолитвениці” та “великої заступниці”, що, власне, й визначило не зауважене донедавна справжнє наповнення ідеї Покрову Богородиці як Її опіки¹⁴. Малнівська ікона залучила одну з рідкісних версій зображення Богородиці в програмах оздоблення вівтарних апсид – як сидячої Оранти з символічно потрактованим погруддям Емануїла на лоні¹⁵. Деталі вбрання вказують на відтворення самої постаті за зразком стоячої Оранти¹⁶.

Холмський слід в іконі підказала вміщена ліворуч сцена зі святим архиєреєм, що благословляє чашу в руках диякона. За портретом він виявився святим Іоаном Златоустом, на честь якого, очевидно, був охрещений засновник Холма – король Данило Романович, а також освячено церкву в ансамблі холмської резиденції¹⁷. Пізніші іконографічні перекази переконують у поширенні в холмській околиці притаманного малнівській іконі рідкісного для української мистецької спадщини мотиву вміщених навколішки обабіч Богородиці ангелів зі своєрідно укладеною тканиною в руках¹⁸. До відкриття згаданих ікон в околиці Кобрин потрактованих на такий спосіб ангелів з тканиною зафіксовано тільки серед перемишльської спадщини. Виняткову позицію малнівського образу визначив також заснований на послідовному спрощенні аристократичного протографа стиль – наступні наближені за характером зразки такого підходу відомі щойно з другої половини XV ст.

Опрацьований у Холмі унікальний уклад “Покрову” водночас ще й перший, поза іконографією святих Київської Церкви – князів Гліба і Бориса, Антонія та Феодосія Печерських, Климента папи, приклад самостійних іконографічних пошуків релігійної мистецької практики українських земель.

Притаманний обом уже давніше знаним найстаршим іконам мініатюрний стиль відображає також нещодавно впроваджена до наукового вжитку й усе ще немало загадкова ікона святої великомучениці Параскеви зі сценами історії з церкви архангела Михаїла в Ісаях Турківського р-ну на Львівщині. Вона увійшла до літератури як зразок малярства нібито щойно другої половини XIV ст.¹⁹, проте насправді є давнішою. У цьому переконує насамперед зіставлення з намальованою близько середини століття іконою святої з однієї із церков Кульчиць на Самбірщині (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького)²⁰. Окрім однозначно давнішої стилістики,

¹⁴ Александрович В. Покров Богородиці. – С. 160–161.

¹⁵ Там само. – С. 133–135.

¹⁶ Там само. – С. 131–132.

¹⁷ Там само. – С. 142–143.

¹⁸ Його ж. Переказ... – С. 66–69. Приклади поширення зазначеного мотиву в молодшій мистецькій спадщині перемишльсько-львівського кола XVI–XVIII ст. див.: Александрович В. Покров Богородиці. – С. 136–138.

¹⁹ Параскева з житієм XIV ст. (?) з

Ісаїв. – [Львів, 2005]; Гелитович М. Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2006. – № 4(9). – С. 91–93.

²⁰ Новіші репродукції див.: Львівська галерея мистецтв. – Львів, 2007. – С. 15; Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 158. – Іл. 93. Безперечною реплікою такого зразка в немало

Свята великомучениця Параскева з історією. З церкви в Ісаях

до старшого родоводу схиляють також особливості чотирьох мініатюрно по-трактованих сюжетів історії, розташованих – як унікальний для усієї східнохристиянської практики приклад – тільки на правому полі. Їх вирішення з одинокою постаттю та скромним оточенням, яке відсилає до реалій конкретного епізоду, випереджує збережені в синайському монастирі святої Катерини Александрійської найстарші знані дотепер зразки іконографії святих зі сценами історії – початку XIII ст. Тобто, запропоновано переказ того етапу розвитку самого циклу, оригінальні приклади якого серед спадщини релігійної мистецької культури східнохристиянського кола досі не відомі. Якщо не рахувати двох вцілілих сцен молодшої кульчицької ікони, ісаївська знахідка виявляється унікальним ідентифікованим дотепер їх слідом²¹.

Цей винятковий на загальнохристиянському тлі приклад ранніх історичних циклів на місцевому ґрунті, правдоподібно, не одинокий. Аналіз перемишльської іконографії святого Миколая з історією допровадив до висновку, що чимало ікон мірлікійського святителя другої половини XV–XVI ст. з виразними елементами з-поза кола звичної візантійської іконографії виводяться від місцевого прототипу XIII ст., яким, здогадно, мала бути храмова ікона перемишльської Миколаївської ротонди²². Найприкметніша особливість декількох сцен їх циклів – не знані “модельним” візантійським зразкам²³ ротонди²⁴ в глах.

Як сцени історичного циклу, так і трактування постаті, а навіть формат ісаївської ікони вказують на зв'язок з обома “мініатюрними” іконами найстаршого західноукраїнського доробку, доводять належність ісаївського образу святої великомучениці до єдиного з ними стилістичного напрямку²⁵. Водночас окремі прикметні особливості пропонують елементи, виведені з-поза звичного східнохристиянського кола. До них належить не по-візантійськи дематеріалізована фігура, не притаманний класичним зразкам малярства відповідного кола вузький розріз очей, трактування рук, західноєвропейські за родоводом елементи архітектури у сцені зі святою в

переосмислених стилістичних формах першої половини XVI ст. є ікона з церкви Покладення ризи Богородиці в Сушиці Великій Старосамбірського р-ну Львівської обл. Репродукцію див.: Сидор О. Патріярх Йосиф Сліпий... – С. 115. Іл. 3. У галереї її вважають пам'яткою щойно XV ст. На безперечне давніше походження коротко вказано: Александрович В. Мистецтво... – С. 40. Уточнення датування у контексті віддаленої ремінісценції традиції монументального стилю ранніх Палеологів запропоновано: Його ж. Новий приклад малярства монументального ранньопалеологівського зразка в іконі Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісяях // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 248, 250.

²¹ Коротко про ікону як пам'ятку відповідної традиції див.: Александрович В. Відкриття... – С. 167; Його ж. Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... – С. 179–180; Його ж. Ікони часів... – С. 312–313; Його ж. Новий приклад... – С. 250.

²² Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 156–181.

²³ Ševčenko N. P. The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art. – Torino, 1983.

²⁴ Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона... – С. 164, 166.

²⁵ Його ж. Відкриття... – С. 154–179; Його ж. Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... – С. 163–188.

темниці, насамперед трактування невеликої вежі на зразок готичного пінакля²⁶ й навіть само червоне розфарбування стін. Усе це докази виразної присутності джерела західного родоводу серед складових реалізованого синтезу. Виняткова для свого часу пам'ятка – перший віднайдений слід західноєвропейських пов'язань західноукраїнських ікон, з-перед другої половини XV ст.²⁷, позначеної наростанням за нових історичних умов ролі західної складової у тому мистецькому синтезі, який відбувався на західноукраїнських землях²⁸. Правда, конкретного першоджерела взаємозв'язку віднайти не вдалося, що, закономірно, унеможлиблює докладніше окреслення співвідношення обох традицій, особливостей їх синтезу в цьому одинокому об'єкті перемишльського кола.

Немала відмінність трьох найдавніших ідентифікованих ікон поміж собою засвідчує доволі активний розвиток цього мистецького напрямку за умов середини – другої половини XIII ст. Вони виказують відкликання до різних джерел та перехрещення різнорідних творчих імпульсів з виразним наголошенням елемента власного творчого досвіду в найстаршому “Покрові” та його холмському протографі, як і перемишльській іконографії святого Миколая з історією. Водночас це єдина компактна група пам'яток, що відображає заснований на візантійських зразках “мініатюрний стиль” давнішого малярства, серед місцевої спадщини стверджений ще також ілюстраціями переписаного між 1219-1220–1225 рр. Архидієрейського Служебника першого перемишльського єпископа Антонія (Москва, Державний історичний музей)²⁹. Не сприймається ширшою тенденцією західна

²⁶ До цього унікального мотиву увагу привернуто: *Александрович В.* Ікони часів... – С. 312.

²⁷ Ця проблема вперше постала при вивченні рідкісної ікони Богородиці з Емануїлом в оточенні двох сянє слави з церкви архангела Михаїла у Флоринці (Історичний музей у Сяноку, далі – ІМС), коли виявилось, що постать сидячої Богородиці відтворює італійський зразок кінця XIII ст.: *Александрович В.* Ікона Богородиці в мандорлі з церкви Арг. Михаїла у Флоринці // Церковний календар 1997 рік. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1996]. – С. 88–89. Цей приклад у зіставленні із вказаним очевидним виразним західним слідом в ісаївській іконі святої великомучениці Параскеви вказує на вірогідність ширшої західної присутності в західноукраїнському малярстві другої половини XIII ст. Однак саму проблему щойно зауважено як окреме явище західноукраїнської мистецької культури епохи й вона вимагає докладного всебічного вивчення.

²⁸ Увагу до цього процесу привернуто: *Aleksandrowycz W.* Ukraińskie malarstwo religijne drugiej połowy XIV–XVI wieku: “spotkanie Wschodu i Zachodu” // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod redakcją prof. Teresy Chynczewskiej-Hennel i prof. Natalii Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 56–83; *Його ж.* Українське релігійне малярство другої половини XIV–XVI століть: “зустріч Сходу та Заходу” // Молода нація. – 2001. – Ч. 3: Україна і Польща: сторінки спільної історії (XIV–XVIII ст.). – С. 5–51.

²⁹ Найдокладніше про них див.: *Попова О. С.* Миниатюры Хутынского Служебника раннего XIII в. // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 274–289. Передрук див.: *Ее же.* Византийская и древнерусская миниатюра. – Москва, 2003. – С. 107–122. Перемишльський родовід рукопису встановив: *Пуцко В.* Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі // Європейське відродження та українська

зорієнтованість окремих особливостей ісаївської “Святої великомучениці Параскеви” як найранішого й поки одинокого для княжої доби очевидного звернення у релігійному малярстві до досвіду латинського Заходу.

Відповідно до тенденцій взірцевої культури Візантії, внаслідок якнайтіснішого взаємозв'язку у її колі упродовж останніх десятиліть XIII ст. на зміну “мініатюрному” стилеві прийшла утверджена з відновленням імперії підкреслено велична, монументальна версія малярства ранньопалеолітичного зразка. Український її варіант відкрито з віднайденням у 1984 р. “Богородиці Одигітрії” з Успенської церкви в Дорогобужі на Рівненщині (Рівненський обласний краєзнавчий музей)³⁰. Попервах знахідку співвіднесено зі знаним з докладного літописного викладу середовищем знаменитого волинського князя Володимира Васильовича (†1288), пропонувалося також датування близько 1300 р.³¹ Новіші дослідження дають підстави трактувати її дещо молодшою, уже початку XIV ст. Принаймні лик Богородиці виразно випереджує лики дів “Введення” – дару сербського короля Стефана Мілутіна з близько 1320 р. до соборної церкви сербського монастиря Хіландар на Афоні (Афон, монастир Хіландар)³².

Для перемишльського контексту дорогобузька “Богородиця” підтверджує зафіксовану доробком перемишльської школи другої половини XV–XVI ст. наявність аналогічного образу в Перемишлі, найвірогідніше, – соборі, де він, правдоподібно, загинув у пожежі перед 1540 р.³³ (висновок ґрунтується винятково на іконографії – жодна з віднайдених новіших місцевих реплік унікальних стилістичних особливостей дорогобузького зразка не передає).

У копії відомий й інший важливий об'єкт перемишльського малярства монументального стилю – гадана ікона з дару князя Лева Даниловича

література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 45. Про місце цих ілюстрацій у перемишльському малярстві та їх значення в окресленні часової межі поширення відповідного малярського напрямку див.: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... – С. 163.

³⁰ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 7–76. Численні фрагменти див.: *Богородиця-Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / Тексти до альбома: З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович.* – Львів, 2007. – С. 7–24. Унікальні колористичні особливості оригіналу при репродукуванні відтворено, однак, досить приблизно.

³¹ *Пуцко В.* Волинські ікони Богородиці Одигітрії // *Краківські українознавчі зошити.* – Краків, 1994–1995. – Т. 3–4. – С. 416. Автор повторив це датування в багатьох інших публікаціях, втім і в огляді середньовічних українських ікон для нового багатотомного видання “Історії українського мистецтва”: *Його ж.* Іконопис. – С. 927.

³² *Treasures of Mount Athos.* – Thessaloniki, 1997. – No 2.15. Аналогію відзначено: *Александрович В.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації.* Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 20. На можливість передатування принагідно вказано також: *Його ж.* Новий приклад... – С. 257.

³³ Увагу до такої вірогідності привернуто: *Александрович В.* Дорогобузька ікона... – С. 64–67.

для монастиря у Спасі поблизу Старого Самбора на Львівщині³⁴, znana за реплікою середини XVI ст. в Жидачівській чудотворній іконі Воплочення (Жидачів, церква Воскресіння Христового)³⁵. Щойно останнім часом до неї вдалося додати ще одну пам'ятку – цього разу львівського походження. Емануїл в іконі Богородиці на престолі з Емануїлом та двома ангелами другої половини XV ст. з Троїцької церкви в Гамульці в найближчій околиці Львова (Львівський музей історії релігії) так само відтворює протограф часів князя Лева Даниловича або його молодшу репліку³⁶.

Найновіші дослідження дали змогу ідентифікувати найстаршу оригінальну ікону цього напрямку, створену, вірогідно, на самому початку XIV ст., у “Богородиці з Емануїлом” зі згаданої церкви в Ісаїях. Оpubлікована як зразок малярства другої половини XIV ст.³⁷, вона насправді не має нічого спільного з тогочасним малярством, теж давніша, в окремих моментах відповідає іконі дорогобузької церкви й навіть, вірогідно, може бути дещо старшою від неї, чи, принаймні, відображати попередній етап та інший напрям стилістичної еволюції³⁸. Образ досить знищений, найбільше лик Богородиці, проте краще збережений лик Емануїла однозначно відсилає до дорогобузького зразка. Правда, на відміну від дорогобузької, ісаївська “Богородиця” не належить до аристократичного малярства. Вона репрезентує скромніший пласт традиції з очевидними антикласичними акцентами. Найяскравіший з них зберегли лик Богородиці, непропорційно видовжене праве плече та права рука. Так само іншим був конкретний протограф, а не створена за ранньопалеологівської доби константинопольська “Одигітрія святого Луки”, найближчу до оригіналу й найкращу репліку якої пропонує ікона Дорогобузького монастиря. Виконана на підставі цілком іншого оригіналу, що наголошує на багаточисельності віддавна в мистецькій практиці ікон, які слугували зразками для відтворення. Ісаївська “Богородиця” також не позбавлена унікальних іконографічних особливостей. Вона зберегла найраніший в українській спадщині приклад вміщення на німбі Христа традиційної грецької монограми, поряд з якою подає також рідкісну в цьому місці для всієї східнохристиянської традиції

³⁴ Її ідентифікацію запропоновано: *Александрович В.* Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 126.

³⁵ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Чудотворна ікона... – С. 116–135. Пізніше, здебільшого вже XVII–XVIII ст. приклади відкликання до того ж зразка наведено: там само. – С. 119–120.

³⁶ *Александрович В.* Ікони часів... – С. 314; *Його ж.* Найдавніші львівські ікони кінця XIV–XV століть // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 8. – С. 6.

³⁷ *Гелитович М.* “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв // Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2008. – № 6(11). – С. 138, 140; *Її ж.* “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї – рідкісна пам'ятка українського іконопису XIV століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 15: Матеріали XV Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2008 року. – С. 44–46. Див. також: *Богородиця Одигітрія з Ісаїв (Бойківщина) XIV ст.* – Львів, [б. р.].

³⁸ Найдокладніший аналіз ікони див.: *Александрович В.* Новий приклад... – С. 219–259.

монограму імені³⁹. Монограму звичайно вміщували в тлі й інших прикладів її перенесення на німб Христа в доробку українського релігійного малярства досі не зафіксовано⁴⁰.

Перелічені ікони Богородиці належать до старших зразків української версії стилю монументального ранньопалеологічного взірця. Він пустив в Україні глибші корені й ознаменований молодшими яскравими виявами уже з першої половини XIV ст. Їх відкрито при вивченні Дорогобузької “Богородиці”, коли встановлено найближчу її аналогію у підкреслено величних іконах архангелів Михаїла та Гавриїла з молитовного ряду, збережених у церкві святої великомучениці Параскеви в Далаві біля Яслиськ на території нинішньої Польщі⁴¹. Вони реалізують той самий своєрідний тип лику з круглими щоками, невеликим підборіддям, прямим носом, низьким чолом, проте найприкметнішою особливістю з-поміж деталей виявляються короткі круглі надбрівні дуги. Обидва “Архангели” пропонують винятково монументальні постаті без аналога серед спадщини українського релігійного малярства поза іконою Дорогобузького монастиря. Розрахунок пропорцій переконає, що фігури сягали півтораметрової висоти (від долу дошки обрізані). Вони належать до монументального молитовного ряду зі щонайменше п’яти ікон, обрамляли Триморфон зі Спасом, Богородицею й Предтечею. Оскільки у візантійському малярстві неподільно домінували півфігурні “Моління”, цілофігурних ікон такого призначення воно майже не знало. Серед доступного малярського доробку східнохристиянського культурного кола під цим оглядом далавських архангелів випереджує одинокий “Євангеліст Матвій” кінця XIII ст. (Охрид, Галерея ікон церкви Богородиці Перивлепти)⁴². В Україні, де, навпаки, не відомі півфігурні ряди⁴³, збережена в далавській церкві пара розпочинає окремий важливий

³⁹ Одинокий для тогочасного малярства аналог такого її вміщення віднайшовся у “Поцілунку Юди” з ансамблю фресок 1298 р. церкви святого Миколая у Прилепі в Сербії: *Пурић В.* Візантійське фрескове у Югославії. – Београд, 1974. – Ил. 16.

⁴⁰ *Александрович В.* Новий приклад... – С. 240–241.

⁴¹ *Його ж.* Дорогобузька ікона... – С. 27. Репродукції обох ікон архангелів див.: *Овсійчук В. А.* Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 185–186, 191; *Міляева Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... – С. 111–112. – Лл. 26–27.

⁴² Репродукований, зокрема: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)* / Edited by Helen C. Evans. – New Haven; London 2004. – No 11. – P. 192; *Velmans T.* Lo stile dell'icona e la regola constantinopolitana i Balcani e la Russia (VI–XV secolo) // *Bakalova E., Passarelli G., Petković S., Vasiliu A.,*

Velmans T., Vocotopoulos P. L. Il viaggio dell'icona. Dalle origini alla caduta di Bisanzio / A cura di T. Velmans. – Milano, 2008. – P. 56. – П. 34. За розмірами охридська ікона скромніша й сягає тільки 105 см висоти. Цілофігурний молитовний ряд візантійське мистецтво, звичайно, знало. Давніший його приклад зберегла, зокрема, синайська ікона XI ст. “Деїсус і великі празники”: *ibidem.* – П. 113.

⁴³ Їх поширення у старокіївській традиції доводить одинока фреска середини XII ст. в каплиці Преображенської церкви Спасо-Євфросиніївського монастиря в Полоцьку. Репродукцію див.: *Полацкі Спаса-Еўфрасінеўскі манастыр / Аўтар тексту А. А. Ярашэвіч.* – Мінск, 2006. – С. 19, 25; *Сарабьянов В. Д.* Спасо-Преображенская церковь Ефросиньева монастыря в Полоцке и ее фрески. – Москва, 2007. – С. 151.

Жидачівська ікона Вплочення. Жидачів, церква Воскресіння Христового

Архангел Михайл. З церкви в Даляві

Архангел Гавриїл. З церкви в Даляві

самобутній напрям традиції, який лежить в основі одного з варіантів високого багатоярусного комплексу ікон передвівтарної огорожі (іконостас).

Найближчим її продовженням є менший, тільки 117-сантиметровий “Святий Георгій” з церкви святого Миколая у Тур’ї⁴⁴ зі щонайменше дев’ятифігурного “Моління”. Він виводиться від малярства далявських “Архангелів”, проте репрезентує дещо скромніший його варіант (трактування волосся, палеографія напису), хоча, безперечно, так само високий професійний рівень, засвідчуючи різномірність виявів відповідного стилю на місцевому ґрунті. Обидва залишки одиноких з-перед другої половини XV ст. цілофігурних молитовних рядів вказують на них як достатньо рідкісне явище мистецької практики, більше поширене щойно за умов радикального оновлення української іконографії від другої половини XV ст.

Ширший контекст відображають також дві наступних ікони з однієї майстерні – “Архангел Михаїл з діяннями” з церкви святого Миколая у Стороні поблизу Дрогобича на Львівщині та цілофігурний “Спас” з церкви святих Кузьми і Дем’яна у Війському поблизу Сянока на території Польщі (ІМС).

Сторонянський “Архангел Михаїл”⁴⁵ виконаний у традиціях монументального напрямку малярства й відзначений широкою кремезною постаттю. Розкладена на площині могутня фронтальна фігура в хітоні, далматику й плащі поверх них, з мірилом у руці – одинока в українській іконографії архангела з діяннями на тлі неподільного панування образу архистратига небесного воїнства, в українській спадщині засвідченого починаючи від другої половини XV ст.⁴⁶ Сама центральна постать відкликається не до іконописної традиції, а давніших зображень архангелів у системі монументального малярства підбанного простору храмів на зразок одинокого вцілілого архангела київського Софійського собору⁴⁷. Можливий конкретний зразок є підстави вбачати в оздобленні київської Михайлівської Золотоверхої соборної церкви початку XII ст. Характерна широка фігура віддалено подібна до її фрески “Святий Миколай” (Москва, Державна Третьяковська

⁴⁴ Репродукції див.: Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Табл. XXXII; Овсійчук В. А. Українське малярство... – С. 192–193; Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 113. – Іл. 28.

⁴⁵ Репродукований: Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Іл. 4; Світ очима народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом / Автори-упорядники В. І. Свенціцька, В. П. Откович. – Київ, 1991. – № 2; Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 116. – Іл. 34.

⁴⁶ Найраніший приклад пропонує ікона з церкви святих Петра і Павла в Нагорянах

поблизу Сянока (Музей народного будівництва в Сяноку): Ikona karpacka. Album wystawy “Ikona karpacka” w parku Etnograficznym w Sanoku. Teksty naukowe Jerzy Czajkowski, Romualda Grządziela, Andrzej Szczepkowski. – Sanok, 1998. – II. 9; Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich. – Olszanica, 2001. – S. 201; Janocha M., ks. Ikony w Polsce od średniowiecza do współczesności. – Warszawa, 2008. – S. 342. – II. 274. Див., також наступну за часом ікону кінця XV ст. з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві: Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 155. – Іл. 92.

⁴⁷ Софія Киевская. Государственный архитектурно-исторический заповедник / Автор статьи и составитель Г. Н. Логвин. – Київ, 1971. – Іл. 29.

Богородиця з Емануїлом. З церкви в Ісяях

галерея)⁴⁸. Мають вони й поодинокі близькі деталі на зразок рисунка долішніх кінців плаща. Тому сторонянська ікона теж може передавати іконографічну традицію втрачених пам'яток знаменитого київського храму початку XII ст.⁴⁹ Принаймні постать виразно виводиться як з-поза іконописної традиції, так і актуальної практики епохи. Сторонянський "Архангел" відображає той напрям творчих пошуків, який не отримав продовження ані в мистецькій культурі самого Перемишля, ні в українському мистецькому досвіді загалом. Тому його відкликання до давнішого взірця сприймається безперечним. На відміну від постаті, цикл діянь пропонує схему, послідовно реалізовану в перемишльському середовищі починаючи від двох вказаних найстарших для нього прикладів.

До наступної епохи виразно звернутий і війський образ Спаса. Він незаслужено мало відомий насамперед через перебування у зарубіжній збірці та загальноприйняте в польській літературі датування щойно другою половиною XV ст.⁵⁰ Проте його стилістика не відповідає як малярській спадщині перемишльського кола того часу, так і відомим відтоді прикладам цієї іконографії⁵¹ – з Успенської церкви на Вовчу в Перемишлі⁵² та церкви святих Кузьми і Дем'яна в Милику⁵³. Ранішою, заснованою на зразках, знаних, зокрема, за написами на згаданих далявських іконах архангелів, є також палеографія. Спосіб моделювання характерного круглого лику та могутньої шиї, на якій спочиває невелика голова, послідовно відсилає до першої половини XIV ст. й дає підстави вбачати тут пізню позицію малярства монументального ранньопалеологічного зразка⁵⁴. Проведене докладне зіставлення зі сторонянським "Архангелом Михаїлом" переконує, що вони вийшли з однієї майстерні й належать одній руці (висновок підкріплений результатами фотографування із великим збільшенням, яке провели реставратори Анастасія Чабан та Павло Петрушак). Реалізована іконографія виводиться від постатей Спаса, які в ансамблях оздоблення візантійських

⁴⁸ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – № 5.

⁴⁹ Коротко на таку можливість вказано: Александрович В. Перемишльська ікона XIV ст. "Архангел Михаїл з діяннями" // Перемишльські дзвони. – Перемишль, 1994. – № 1. – С. 18.

⁵⁰ Найдокладніше про нього див.: *Bi-skupski R. Chrystus Pantokrator z Wujskiego. Ikona z XV wieku.* – Sanok, 1998; *Ejusdem. Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku.* Katalog zbiorów. – Sanok, 2013. – Т. 1. – Nr 2. – S. 76–80. Репродукції див., зокрема: *Kłosińska J. Icons from Poland.* – Warsaw, 1989. – Pl. 4; *Ejusdem. Ikony w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku.* – Warszawa, 1991. – Pl. 3–4; *Ejusdem. Ikony w zbiorach polskich.* – Warszawa,

1991. – Pl. 22; *Ikony.* – S. 27; *Janocha M., ks. Ikony w Polsce...* – S. 64. – Pl. 63

⁵¹ Огляд середньовічних українських ікон відповідного зразка див.: *Патріарх Димитрій (Ярема).* Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С. 53–70

⁵² Репродукцію після реставрації див.: *Горда-Цибко О.* Найстарші ікони з церкви Успіння Богородиці у Вовчому в Перемишлі // Пам'ятки України: історія та культура. – 2011. – № 1–2. – С. 27.

⁵³ *Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. – Табл. XXXVI.

⁵⁴ *Александрович В.* Мистецтво... – С. 29–31. Пор.: *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288; *Ejusdem. Przemyski ośrodek...* – S. 277; *Його ж.* Ікони, українські ікони. – С. 435.

Святий Георгій. З церкви в Тур'ї

храмів знаходилися праворуч від арки вітваря. Пристосування візантійських програм до інтер'єрів українських дерев'яних, здебільшого, церков дало цю рідкісну для східнохристиянського культурного кола версію ікон, поза Україною знаних лише в одиноких об'єктах. Війський образ зберіг перший приклад схеми, реалізованої також у декількох перемишльських репліках другої половини XV та XVI ст., втім згаданому образі з церкви давньої підміської резиденції перемишльських владик у монастирі на Вовчу.

Сторонянська та війська ікони завершують перемишльський доробок малярства монументального ранньопалеологівського зразка. На актуальному етапі осмислення спадщини епохи вони не піддаються докладнішому датуванню, проте видається вірогідним, що на місцевому ґрунті ремінісценції відповідної стилістики могли затриматися довше, тоді як у самій Візантії від 1310-х років вже утверджувався наступний, молодший варіант стилю зрілих Палеологів⁵⁵.

Уже після цієї пари ікон анонімною перемишльською майстерні створена згадана "Свята великомучениця Параскева зі сценами історії" з придорожньої каплиці в Кульчицях, яка пропонує далі відкликання до традиції тільки через відтворення найкоротшої редакції сцен історії, позначена очевидним наростанням графічного начала. Однак широка кремезна постать святої здатна пригадати також певні особливості трактування сторонянського архангела Михаїла й виводиться від тих же зразків, немало, проте, переосмислених відповідно до найновіших тенденцій духовного життя східнохристиянського світу середини – другої половини століття. Очевидно, зафіксований у ній підхід набув більшого поширення на місцевому ґрунті, виразний слід чого зберегла ще також репліка незалежного від кульчицького образу взірця у "Святій великомучениці Параскеві з двома ангелами" середини XVI ст. з церкви Покрову Богородиці в Трушевичах на Старосамбірщині⁵⁶. Водночас у кульчицькій іконі виявляються й інші тенденції. Відтворений з використанням своєрідного штрихування проведений впевненою лінією зовнішній контур та чіткий рисунок краю мафорію відсилають до одного з напрямів візантійського малярства першої половини століття, який репрезентує, зокрема, поясна ікона святого Георгія (Афіни, Візантійський музей)⁵⁷. Застосоване трактування висвітлень на лику довгими гострими штрихами білил попереджує знаний малярський засіб майстрів, що перебували під впливом вчення ісихастів. Щодо цього кульчицька "Свята великомучениця" випереджує знані рідкісні українські ікони відповідного зразка – дві версії кінного святого Георгія з церков Собору Йоакима і Анни в Станілі⁵⁸ та

⁵⁵ Його першою пам'яткою виступає комплекс мозаїк і фресок константинопольського монастиря Хора (Кахріє джами) другої половини 1310-х років: Underwood P. A. The Kariye Djami. – New York, 1966–1975. – Vol. 1–4.

⁵⁶ Репродукована: Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 225. – Іл. 148.

⁵⁷ *Acheimastou-Potamianou M. Icons of the Byzantine Museum of Athens. – Athens, 1998. – Nr 11.*

⁵⁸ Репродукції див. зокрема: Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Табл. XLVIII; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 110. – Іл. 24.

Архангел Михаїл з діяннями. З церкви в Стороні

Перенесення мощів святого Миколая у Старому Кропивнику (Львів, збірка Студіон)⁵⁹ на Дрогобиччині, за цією ознакою входить до спільної з ними групи⁶⁰. Очевидна деформація лику відсилає до виразних антикласичних тенденцій, серед спадщини перемишльського кола здатних зблизити її з ісаївською “Богородицею”⁶¹, хоча й стилістично є немало ранішою. Поєднання перелічених особливостей визначає своєрідне місце кульчицької пам’ятки як у мистецькій спадщині західноукраїнських земель, так і в історії побутування стилю монументального ранньопалеологічного зразка на перемишльському ґрунті. Вона виявляється найпізнішим його оригінальним слідом, звернутим уже до епохи, для якої традиція Галицько-Волинської держави неухильно ставала явищем історії. У мистецтві Перемишля на той час поширювалися нові тенденції, засновані на молодшому візантійському досвіді зрілих Палеологів. За історичним для українського контексту взірцем він став головною зовнішньою складовою наступного етапу мистецького синтезу, отримавши послідовне відображення у релігійному малярстві перемишльської школи другої половини XIV ст. й наступної доби⁶².

Спадщину останнього століття княжої доби української історії в іконах, збережених насамперед серед доробку майстрів перемишльського кола, щойно розпочато відкривати й осмислювати як окреме самостійне важливе явище національної традиції. Цей процес розвивається не без несподіваних – випадає визнати – “труднощів”, оскільки за актуального стану історично-мистецьких досліджень в Україні перелічені перемишльські ікони в зазначеному контексті виступають не без “опору”. У такому трактуванні їх не сприйняли ні упорядники найбільшого досі альбому українських ікон⁶³, ні автор текстів про ікони відповідного періоду для нового багатотомного видання “Історії українського мистецтва”⁶⁴. Як пам’ятки пізнішого часу з “традиційним”

⁵⁹ До наукового вжитку впроваджено: *Александрович В.* Друга збірка релігійного мистецтва отців Студитів у Львові // *Пам’ятки України.* – 1998. – Ч. 1. – С. 13. Передрук: *Українське сакральне мистецтво з колекції “Студіон”* – Львів, 2012. – С. 10–19.

⁶⁰ Таку інтерпретацію ікони запропоновано: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1042.

⁶¹ *Александрович В.* Новий приклад... – С. 249, 251.

⁶² Новіший огляд відповідної спадщини див.: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1029–1049.

⁶³ *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона...

⁶⁴ Див.: *Пуцко В.* Іконопис. – С. 925–950. З цього приводу див.: *Александрович В.* Ікони княжої доби на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” //

Княжа доба: історія і культура. – Вип. 5. – С. 239–241; *Його ж.* Середньовічне мистецтво Перемишльської єпархії на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” // *Церковний календар 2012.* Видання Перемишсько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 2011]. – С. 138–162. Уже була нагода відзначити, що автор не тільки не міг не знати віднесених до перемишльської спадщини ікон першої половини XIV ст., а й свого часу готовий був прийняти запропоновану їх інтерпретацію як досить вірогідну: *Його ж.* Ікони княжої доби... – С. 241. Пор.: *Пуцко В.* Про церковне малярство України XIV ст. // *Історія релігій в Україні.* Науковий щорічник 2004 рік. – Львів, 2004. – Кн. 2. – С. 514. Показово, що цих ікон “не побачено” не тільки як пам’яток першої половини XIV ст. – за винятком сторонянського “Архангела”, у тексті вони не фігурують взагалі. Втім, здається, автор відбирав насамперед ті позиції

Спас. З церкви у Війському

датуванням вони фігурують у літературі й експонуються у музеях, хоча викладений погляд на цю групу ікон у літературі запропоновано ще півтора десятка років тому⁶⁵ й згодом повторено неодноразово з незмінним поглибленим інтерпретації відповідного комплексу мистецької спадщини.

Однак набагато глибше від практикованого донедавна вивчення самих пам'яток та осмислення їх у широкому східнохристиянському контексті, досить скромно дотепер залученому до опрацювання “не визнаного” найдавнішого аспекту малярської культури українського Перемишля, не тільки переконує у тому, що вдалося віднайти важливе явище національної традиції на одному з найголовніших напрямів її внутрішньої еволюції. Новоідентифіковані ікони виявляються водночас помітним відкриттям і для усього східнохристиянського світу. Поза самою Візантією, її мистецька традиція, як відомо, найактивніше поширювалася у найближчих слов'янських сусідів на Балканах, де на підтвердження цього процесу залишилася яскрава спадщина. Натомість неодмінна – з огляду на перейняття християнства від Візантії – присутність України, яка так само приєдналася до цієї спільноти досить рано – ще перед кінцем X ст., через стверджену у давнішому сприйнятті нібито втрату доробку іконопису з-перед XV ст., у цій системі досі не зауважена. Нововідкриті у їх властивому історичному значенні найстарші перемишльські ікони мініатюрного зразка та молодші приклади місцевої версії малярства монументального раньопалеолітичного взірця, репрезентуючи перше засвідчене конкретними пам'ятками століття еволюції релігійної малярської культури на місцевому ґрунті, виступають у цьому колі цілком однозначно. Проте йдеться не тільки про український контекст, а тим більше, звичайно, не винятково про нього. Відкриття по сталих як свідчення якнайтіснішої візантійської залежності найстарших ікон Галицько-Волинської держави показує їх не менш важливим виявом успіхів зразкової візантійської традиції там, де конкретних доказів її експансії досі зібрано вкрай небагато. З цього огляду описана група ікон, які пропонують українську версію двох наступних стилістичних відмін візантійського малярства XIII–XIV ст. – не менш важлива позиція й історичного візантійського надбання. Вони виявляються так само невід'ємною складовою великого сукупного досвіду східного християнства, який відіграв таку істотну роль у виникненні й утвердженні української мистецької традиції як одного з наймолодших його відгалужень.

Виняткове значення цього скромного вже кількісно комплексу пам'яток визначає насамперед те, що поза самою Візантією перший засвідчений на західноукраїнських землях мініатюрний стиль в іконах досі не зафіксований

української спадщини другої половини XV–XVI ст., які, відповідно до однієї з його улюблених тез публікацій останніх років, ілюструють найперше спрощення моделей високої професійної культури у творчості майстрів скромнішого фахового рівня. Див.: *Його ж. Іконопис.* – С. 935–950. Послідовно стверджений спадщиною

перемишльського кола та двома найстаршими іконами Волині найважливіший аспект традиції, який полягає у якнайширшому використанні досвіду візантійського аристократичного малярства, до нього не промовив.

⁶⁵ Александрович В. Мистецтво... – С. 20–42.

Свята великомучениця Параскева зі сценами історії. З каплиці в Кульчицях

взагалі. Малярство монументального ранньопалеолітичного зразка зна- не також за сербською спадщиною. Проте – поза Балканами – Україна так само виявляється єдиною територією, де відповідна традиція отримала більше поширення й увінчана такими визначними для всієї східнохристи- янської культури позиціями, як Дорогобузька “Богородиця Одигітрія” та далявські ікони архангелів.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Олег БУБЕНОК

КОЛИ І ХТО ЗАСНУВАВ МІСТО ЧЕРКАСИ?

У сучасній вітчизняній медієвістиці є ще чимало проблем, що потребують подальшого дослідження. Поміж ними варто виділити питання, пов'язані з виникненням міста **Черкаси**, розташованого на правому березі Дніпра на південь від Києва. Його походження ще й досі не з'ясоване, не дивлячись на те, що історіографія самого сюжету має понад двісті років. Причина цього в ідеологічній заангажованості тих дослідників, які вдавалися до зазначеної проблеми. На жаль, ця тенденція зберігається надалі.

Перший напрям у відповідних студіях можна вважати панславистським і він набув поширення насамперед серед деяких сучасних українських дослідників. За їхньою логікою, топонім **Черкаси** має місцеве слов'янське походження, бо “черкасами” за часів пізнього Середньовіччя сусіди називали українців у Центральній та Східній Україні. До того ж, всупереч даним писемних джерел, окремі автори стверджують, що адигів Північного Кавказу називали “черкесами”, а українських козаків – “черкасами”. Це, на їхню думку, не одне і те ж. На жаль, вони навіть не намагалися переглянути хоча б опубліковані джерела, бо в російських актових документах від XIV ст. по XVIII ст. адизьке населення Північного Кавказу також називалося “черкаси”¹. Окрім того, ці скептики взагалі не в змозі подати будь-яку етимологію назви **Черкаси** і не можуть пояснити, чому топонім і етнонім співпадають. З іншого боку, якщо зазначена група дослідників визнає неслов'янське походження етноніма та топоніма **Черкаси**, це ніби змусить їх погодитися з тим, що біля витоків українського козацтва були вихідці з Північного Кавказу, а не зі слов'янського середовища. Можна лише уявити, наскільки важким ударом для них може стати визнання цього факту, бо такі скептики здатні заперечувати не лише присутність у Середньовіччі на території України кавказців, а й аланів та навіть тюрків. Складається враження, що ситуація з назвою **Черкаси** починає нагадувати запеклу боротьбу норманістів та антинорманістів навколо походження терміна **Русь**.

Є навіть дослідники, які вважають етнотопонім **Черкаси** наслідком перебування у Центральній Україні аланів, відкликаючись при цьому до алано-осетинської етимології етноніма **черкеси**, що її запропонував, наприклад, Макс Фасмер. Він пов'язував походження етнонімів **касог** і **черкес** зі скороченими формами осетинського **caerkasaeg** (від **caeraes** “орел” із **charkas**)².

¹ Кабардино-русские отношения в XVI–XVII в. – Москва, 1957. – Т. 1.

² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1986. – Т. 2. –

У даному разі складається враження про стосунок цих етнічних назв до темної тварини, що можна спостерігати в багатьох народів. Проте писемні джерела відзначають зовсім протилежну ситуацію: спочатку вживали термін *касог* і лише в середині XIII ст. адигів почали позначати терміном *черкас*. До цього варто додати, що термін *черкес* на Північному Кавказі предки осетинів не використовували ні як самоназву, ні як позначення сусідів. Осетини ще й досі називають сусідів-кабардинців *каесаг*, *каесгон*³, а не *черкес* або *черкас*.

Щодо походження назви *черкаси* існують дуже курйозні гіпотези. Так, ще в 60-х роках минулого століття в "Українській радянській енциклопедії" стверджувалося: "Виникнення поселення, як і самої назви "Черкаси", в певній мірі пов'язане із клобуками чорними, яких в одному списку "Повісті временних літ" названо "чернъасы"⁴. Дивно, що тут притягають асів, у яких традиційно бачать аланів. З цього приводу Олександр Стрижак зазначив: "Безпідставність такої етимології неважко довести: ні давньоруська, ні її спадкоємці – українська, російська чи білоруська мови – не знають переходу приголосної Н у К... Якби таке слово ("чернъасы" чи "чернъасы") існувало коли-небудь, то утворена від нього назва міста мала б форму "Чернаси" або "Черняси", чого не засвідчено у жодному із документів... "чернъасы" – це плід фантазії авторів відповідної статті "УРЕ"⁵.

Однак у свій час гіпотеза про походження назви міста Черкаси від "чорних клобуків", тобто торків і берендеїв, набула популярності. Її творцем можна вважати відомого російського історика XVIII–XIX ст. Миколу Карамзіна, який пов'язував появу назви "Черкаси" у Наддніпрянщині з "Торками і Берендеями" домонгольського періоду. Свою гіпотезу М. Карамзін обґрунтував так: "И так Козаки были не в одной Украине, где имя их сделалось известно по Истории около 1517 года; но вероятно, что оно в России древнее Батыева нашествия, и принадлежало Торкам и Берендеям, которые обитали на берегах Днепра, ниже Киева. Там находим и первое жилище Малороссийских Козаков. Торки и Берендеи назывались Черкасами: Козаки также. Вспомним Касогов, обитавших, по нашим летописям, между Каспийским и Черным морем; вспомним и страну Казахию, полагаемую Императором Константином Багрянородным в сих же местах; прибавим, что Оссетинцы и ныне именуют Черкесов Казахами: столько обстоятельств вместе заставляют думать, что Торки и Берендеи, называясь Черкасами, назывались и Козаками..."⁶. Проте відоме джерело цієї гіпотези – Воскресенський літопис, складений наприкінці XVI ст. Під 1152(6660) р. у ньому зазначено: "И поиде король с Угры и со Мстиславом Изяславичем, посла же король ко Изяславу, река; "отче! Кланяю ти ся; прислал еси ко

С. 206–207; *Его же*. Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1987. – Т. 4. – С. 344.

³ *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Ленинград, 1958. – Т. 1. – С. 588–589; *Волкова Н. Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – Москва, 1973. – С. 20–21.

⁴ Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1964. – Т. 16. – С. 118.

⁵ *Стрижак О. С.* Назва веде до глибин // Молодь України. – 27 серпня 1967.

⁶ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 5. – С. 243.

мне про обиду Галицького князя, и яз ти zde уже пошел, а ты поиди часа того, и не положим того на себе, но нас как с ним Бог исправит". Изяслав же то слышав, скопя свою дружину поиде, пойма с собою Вячеславль полк весь, и все Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы..."⁷.

З цього приводу варто зазначити, що в деяких тюркомовних народів набули поширення родоплеменні назви аналогічного типу: рід *черкеш* алабугатських татар (ногайців) у низинах Волги, рід *черкес-черкеш-серкеш* покоління *бауле* племені *алчин* Молодшого жуза казахів⁸. Окрім того, варто згадати про рід *серкеш* узбеків-локайців⁹. Проте в домонгольській час етноніми на кшталт *черкес-черкас* жодного разу не згадані в писемних джерелах. Але до цього варто додати, що дані археології та топонімії свідчать: після монгольської інвазії у середині XIII ст. чорні клобуки залишили Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, а їхнє місце посіли половці, які повернулися у другій половині XIII ст. з Угорщини¹⁰.

Що стосується ранньої дати Воскресенського літопису – XII ст., то О. Стрижак прокоментував це так: "Проте *черкаси* як інша назва "чорних клобуків" у жодному з давніших або пізніших списків літопису не згадується. Дуже ймовірно, що це "творчість" одного з переписувачів (Воскресенський літопис складено наприкінці XVI ст., коли вже теж міркували про походження Черкас)"¹¹. До того ж, торчесько-береднейська гіпотеза так і не пояснює, чому за часів пізнього Середньовіччя італійські та російські автори фіксують черкасів також на Північному Кавказі, де, як відомо, торків і берендеїв не було.

Прихильники ж останнього напрямку, навпаки, вірять у зв'язок українського топоніма *Черкаси* з назвою адигів Північного Кавказу. Ідея про те, що сюди могли переселити адигів з Північного Кавказу правителі Золотої Орди наприкінці XIII ст., була дуже популярною серед істориків Російської імперії у XVIII–XIX ст. (Васілій Татищев, Афанасій Шафонський, Іван Болтін, Дмитро Бантиш-Каменський, Александр Рігельман). Необхідно відзначити, що ця гіпотеза є більше історіографічним курйозом XVIII ст. і не підкріплена ніякими відсиланнями до історичних джерел. Але вона була настільки популярною серед істориків XVIII–XIX ст., що навіть стала підставою для написання кілька десятиліть тому спеціальної історіографічної статті Володимира Горленка¹².

⁷ Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 56.

⁸ Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX вв.). – Алма-ата, 1968; Бушаков В. А. Етнонім черкас (до семантичної типології етнонімів) // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "IX сходознавчі читання А. Кримського", м. Київ, 1–2 червня 2005 року. – Київ, 2005. – С. 83.

⁹ Кармышева Е. К. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. – Душанбе, 1954. – С. 99–100.

¹⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Вос-

точной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – С. 153; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999. – С. 107; Отрощенко В. В., Вовк Т. А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України. Тюркський світ. – Київ, 2000. – С. 81–89; Отрощенко В. В. Угорська тема в біографії шляхетного кипчака з Чингульської Могили // Східний світ. – 2012. – № 1. – С. 103–107.

¹¹ Стрижак О. С. Звідки назва міста // Українська мова та література в школі. – 1968. – № 2. – С. 82.

¹² Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII –

Із сучасних українських дослідників, окрім нього, на можливість такої міграції вказував також О. Стрижак¹³ та деякі інші вчені. Дана гіпотеза, за зрозумілих причин, знайшла чимало прихильників на Північному Кавказі. Так, кабардинські лінгвіст Джамалдін Коков й історик Нуралі Шафієв навіть не сумніваються у тому, що місто Черкаси на Дніпрі заснували адиги-черкеси, які переселилися сюди з Кавказу¹⁴. Окрім того, на сучасному етапі завдяки Інтернету аматори-історики адизького походження почали поширювати ідеї про нібито дуже істотний внесок черкасів-адигів у розвиток предків українців за часів розвинутого та пізнього Середньовіччя. Вони знаходять “адизькі” слова у лексиці української мови, хоча в багатьох випадках уже давно доведено слов'янське походження такої лексики. Окрім того, ці автори вважають, що багато політичних діячів України мали адизьке (кавказьке) походження, наприклад, гетьман Іван Мазепа. Коротше кажучи, за їхньою логікою, де траплялася назва **Черкаси**, це є частина “Великої Адигеї”. Звісно, такий підхід викликає справедливе обурення українських істориків, але не дає змоги без упередження підійти до з'ясування дійсно цікавої наукової проблеми.

Що стосується останньої гіпотези, то вона оформилася серед російських істориків у XVIII – на початку XIX ст., тобто тоді, коли минуло більш ста років від офіційного приєднання Малоросії та Кабарди до Московської держави. Виходить, що автори цієї гіпотези прагнули обґрунтувати права Росії як на Україну, так і Черкесію, бо, за з їхніми твердженнями, українці і черкеси мали спільне походження. Про те, що це гіпотеза з суто ідеологічних підґрунтям, може свідчити зовсім протилежна легенда. Так, у XVIII ст., коли між Російською й Османською імперією точилися суперечки щодо подальшої долі Кабарди, в московських архівах дуже швидко знайшли датований 1732 р. документ, у якому збереглася записана нібито від черкесів легенда, що “кабардинцы были родом из Малой России и принадлежат России”¹⁵.

Але повернемося до офіційної російської легенди про заснування міста Черкаси у Наддніпрянщині. Відповідно до неї, татарський баскак у Курському князівстві переселив черкесів (черкасів) з Пятигір'я на Кавказі до своїх володінь. Проте ці переселенці робили багато шкоди курському князеві Олегу, тому той, за згодою хана, вигнав їх з Курського князівства. Ці черкаси переселилися до Наддніпрянщини і заснували біля Канева свою фортецю Черкаси¹⁶. При цьому заснування Черкас на Дніпрі російські історики відносили до різного періоду: одні пов'язували його з подіями кінця XIII ст. (1282) – Іван Болтін¹⁷, Михайло Антоновський¹⁸, автори “Словника

первой половины XIX вв. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 96–107.

¹³ Стрижак О. С. Звідки назва... – С. 83.

¹⁴ Коков Дж. Н. Кабардинские географические названия. Краткий словарь. – Нальчик, 1966. – С. 156–157; Шафиев Н. А. История и культура кабардинцев в период позднего средневековья (XIV–XVI вв.). – Нальчик, 1968. – С. 32–33.

¹⁵ Кудашев В. Н. Исторические сведен-

ия о кабардинском народе. – Нальчик, 1991. – С. 55.

¹⁶ Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы... – С. 96–107.

¹⁷ Болтин И. Примечание на историю древнюю и нынешнюю России г. Лекрека. – Санкт-Петербург, 1788. – Т. 1. – С. 344–345.

¹⁸ Георги И. Г. Описание всех, обитающих в Российском государстве народов. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. 4. – С. 238.

географічного Російської держави"¹⁹, Дмитро Бантиш-Каменський²⁰. Інші ж відносили заснування м. Черкаси до XIV ст. (В. Татіщев²¹, А. Шафонський²², А. Рігельман²³ та ін.).

При цьому прибічники ранішої дати виходили від даних Воскресенського літопису, в якому дійсно йшлося про напади розбійників в Курському князівстві під 1282 (6791) р., але не було жодної згадки про черкасів²⁴. Як виявилось, ми маємо справу з переказом тексту І. Болтіна. У той же час бачимо, що А. Шафонський, А. Рігельман, дотримуючись дати XIV ст., керувалися повідомленням В. Татіщева. Отже, до російської історіографії сюжет про заснування м. Черкаси на Дніпрі вихідцями з П'ятигір'я впровадили В. Татіщев та І. Болтін. Однак хто був першим і чому такі розбіжності у датуванні?

Якщо придивитися до повідомлення І. Болтіна, то можна побачити, що його досить докладна розповідь є комбінацією повідомлень В. Татіщева і Воскресенського літопису. Тоді незрозуміло, звідкіля В. Татіщев запозичив цей переказ. Складається враження, що він або використовував текст невідомого нам літопису, або, орієнтуючись на інформацію Воскресенського літопису, багато чого додав від себе. Звернемо увагу на відсутність документів XVI–XVII ст. з бодай натяком на заснування м. Черкас зусиллями біженців з Курського князівства. Однак це можна пояснити тим, що В. Татіщев або його інформатор були добре знайомі з топонімією. У XIX в. Микола Маркевич відзначив на Курщині існування назв сіл з етнонімом *черкаси*: *Черкаське, Черкаські Тишки, Черкаська Лозова, Поріччя Черкаське*²⁵. Окрім того, сучасний північнокавказький дослідник Дж. Коков на території Курської обл. відзначив й інші аналогічні назви: хут. Зеландсько-Черкаська, хут. Черкаси, с. Черкаська Конопелька, тощо²⁶. Безумовно, він має рацію, коли визнає: ці назви "справедливо вважаються українськими і занесені сюди вихідцями з України (у XVI–XVII ст.)". Питання в тому, чи знав про це В. Татіщев або його інформатор?

Проте найбільший інтерес викликає "литовський" варіант цієї легенди, записаний у середині XVI ст. Йдеться про люстрацію Канівського замку 1552 р., де сказано: "*Початокъ Черкасовъ и Канева. Отъ початку Черкасовъ и Канева уходы по всимъ тымъ рекамъ вольны были Каневъцомъ, бо яко князь великій Литовскій Гедиминъ, завоевавши надъ моремъ Кафу и весь Перекопъ и Черкасы Пятигорское, и привевъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепородъ, а иншихъ на Днепре, где теперъ Черкасы сидятъ, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидячи Снепородце на Днепре у Каневе, предся отъчизны свои по речкамъ инымъ Севирскимъ*

¹⁹ Словарь географический Российского государства. – Москва, 1805. – Ч. 4. – С. 106.

²⁰ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – Москва, 1821. – Т. 1. – С. 109, прим.

²¹ Татищев В. Н. История Российская. – Москва; Ленинград, 1969. – Т. 1. – С. 320, 324–325, прим. 11.

²² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описа-

ние... – Киев, 1851. – С. 53.

²³ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе. – Москва, 1847. – Ч. 1. – С. 5–10.

²⁴ Воскресенская летопись. – С. 176–177.

²⁵ Маркевич Н. О козаках // Чтения Московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1859. – С. 35.

²⁶ Коков Дж. Н. Кабардинские географические названия. – С. 156.

уходити не престали”²⁷. На протилежному від м. Черкас лівому березі Дніпра на берегах р. Сліпород, правій притоці Сули, дотепер існує с. П’ятигорці.

У даному разі привертає увагу не стільки дата описаної події, бо Гедимін був литовським князем з 1316 по 1341 р. (тобто територія Черкас ще тоді не входила до складу Литовського князівства), а те, що Гедимін не ходив походом у той час на Крим. Тому, враховуючи це, сто років тому Лев Падалка висловив припущення, що народ “черкаси” та місто Черкаси з’явилися у Середній Наддніпрянщині після Кримського походу великого литовського князя Вітовта²⁸. Очевидно, дослідник мав на увазі похід 1426 р., внаслідок якого литовський князь не лише захопив Крим, а й дійшов до м. Сарая на Волзі, тобто він проходив повз рівнину Північного Кавказу, де неподалік проживали “черкасы пятигорские”. З огляду на це, може йтися лише про одне з можливих переселень адигів, а не заснування міста Черкаси. Тому потрібно з’ясувати, коли і хто почав згадувати це місто.

Перші достовірні нотатки про місто Черкаси з’явилися тільки на межі XV–XVI ст. Так, у написаному в першій половині XVI ст. Супрасльському літопису під 1395 р. зазначено: “Тои же весны князь велики Витовт поиде взя град Житомир и Вручии, и приѣха к нему князь Волидемѣр. Того жь лѣта на осен князь великии Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл, а на Киеве посади князя Скиригаила. Самъ же князь великии Витовт поиде на Подольскую землю, а князю Скиригаилу повели ити ис Киева ко Черѣкасомъ и ко Звенигороду. Князь же Скиригаило божиею помощию, великого князя Витовта повелениемъ взя Черкасы и Звенигород и возвратися паки ко Киеву”²⁹. Згадано м. Черкаси і в ярлику кримського хана Менгли-Гірея литовському князю Сигізмунду, датованому 1506–1507 рр.³⁰ Наступний документ – цитована люстрація Канівського замку 1552 р. зі свідченням про заснування міста Черкаси за князя Гедиміна з переселенням сюди черкасів п’ятигорських³¹. Наступним є зазначене повідомлення Воскресенського літопису, складеного наприкінці XVI ст., де під 1152 (6660) р. фігурують “Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы...”³².

У Густинському літопису, написаному вже на початку XVII ст., під 1305 р. подано: “Паки Гедиминъ, князь Литовскій, Овруче и Житомиръ взяли подъ княземъ Кіевскимъ Станиславомъ. Въ то же время и самого князя Станислава Кіевского, и Лва Луцкого, и Романа Брянского и прочіяхъ порази, и Кіевъ подъ нимъ взяли и потом Каневъ, Черкасы, Путывль, Брянско и Вольнь...”³³. Тому О. Стрижак не сумнівався, що Черкаси засновано до 1305 р., тобто у XIII ст.³⁴, не дивлячись на те, що Гедимін був литовським

²⁷ Архив Юго-Западной России. – Киев, 1886. – Ч. 7, т. 1. – С. 103.

²⁸ Падалка Л. В. Историческая обстановка формирования бытового уклада народной жизни на Полтавщине. – Полтава, 1910. – С. 42.

²⁹ Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 25. – С. 65.

³⁰ Акты, относящиеся к истории За-

падной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2: 1505–1544. – С. 4.

³¹ Архив... – С. 103.

³² Воскресенская летопись. – С. 56.

³³ Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 348.

³⁴ Стрижак О. С. Звідки назва міста... – С. 83.

князем з 1316 по 1341 рр. Надалі назва **Черкаси** вже не сходила зі сторінок історичних документів, оскільки місто стало одним з адміністративних центрів Литовсько-Польської держави і назва **черкаси** поширилась на українських козаків, які там проживали. Тому варто з'ясувати, коли і де з'явився цей етнонім, що став топонімом, а потім знову етнічною назвою.

Багато дослідників вважають, що вперше черкесів згадано в "Таємній історії монголів", написаній після 1240 р. Там при описі подій між 1219 і 1225 рр. серед народів, які зазнали нападу монголів, згаданий народ **Серкесут**, а при описі подій 1228 р. – **Сергесут**³⁵. Сучасні дослідники одноставні, що це і є одна з перших згадок про черкесів. Проте на підставі самого тексту практично неможливо з'ясувати, яка форма етноніма є первісною – **черкас** чи **черкес**? Необхідно зважити, що "Таємна історія монголів" була записана старомонгольською мовою за допомогою китайської графіки.

Найраніші згадки етноніма в європейських джерелах дають саме версію **черкаси**. Так, у творі Джованні дель Плано Карпіні "Історія Монгалів", написаному в 40-х роках XIII ст., перелічені завойовані монголами народи, де згаданий народ **Чіркаси**. В іншому уривку автор зазначив, що на південь від країни "Команії" поруч з аланами та хозарами проживали **Чіркасси**³⁶. Навіть ще в XV ст. італійські автори Йосафат Барбаро та Георгій Інтеріано використовували форму **Черкас**³⁷. Проте вже від XVI–XVII ст. західні європейці почали використовувати термін **черкес**³⁸. Необхідно зазначити, що в руських літописах етнонім **черкас** фігурує від початку XIV ст. до XVIII ст.

Можливо, однією з перших російських згадок про черкасів є інформація Патріаршого або Ніконовського літопису під 1319 р. про ситуацію на Центральному Кавказі: "За рекою Теркою, под великими горами Яскими и Черкасскими, у града Титякова, на реке Сивинце, близ врат железных, у болвана медного златья главы, у Темирева богатыревой могилы"³⁹. Під 1380 р. при описі складу найманців Мамає під час Куликовської битви серед інших народів згадані Черкаси: "понаймовал Бесермены, и Армены, Фрязы, Черкасы, Ясы, Буртасы..."⁴⁰. Тут не може викликати заперечень те, що йдеться про жителів Північного Кавказу, тобто адигів.

Проте російські літописці, описуючи події середини XV ст., вже почали використовувати термін **черкаси** не тільки до жителів Північного Кавказу. Так, у Холмогорському літописі при описі подій 1446 р. зазначено: "А

³⁵ Козин С. А. Сокровенное сказание (Юань чао би ши). – Москва; Ленинград, 1941. – С. 188–189, 191.

³⁶ Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов // Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А. И. Малеина. – Москва; Ленинград, 1957. – С. 57, 72.

³⁷ Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. – Ленинград, 1971. – С. 108; Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного

Кавказа. – Москва, 1973. – С. 24.

³⁸ Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия... – С. 24.

³⁹ Патраршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10. – С. 184.

⁴⁰ Воскресенская летопись – С. 34; Никаноровская летопись // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1962. – Т. 27. – С. 71; Сокращенный летописный свод 1493 г. // ПСРЛ. – Т. 27. – С. 252; Сокращенный летописный свод 1495 г. // ПСРЛ. – Т. 27. – С. 331.

мы пришли из Черкас”, а під 1546 р.: “Тое ж весны присланые татарове от черкас бити челом к великому князю, чтобы пожаловал князь великий, велел им город поставить от Путимля...”⁴¹. Аналіз текстів пізніх російських літописів дає підстави вважати, що від середини XV ст. “черкасами” почали називати не тільки жителів Північного Кавказу, а й частину жителів Центральної України. Проте пояснення цього – вже окрема наукова проблема.

Що стосується мусульманських джерел, то найраніші згадки етнонімів *дж.рк.с* або *ч.рк.с* збереглися у фарсомовних авторів, які жили наприкінці XIII–XIV ст. Так, у відомого перського історика Рашид ад-Діна в “Джами’ ат-Таваріх” (Зібрання літописів) присутній лише варіант етноніма *дж.рк.с*. Черкеси згадані при описі походів монголів на Північний Кавказ та до Східної Європи⁴². Етнонім *дж.рк.с* трапляється також в інших фарсомовних авторів: анонімного продовжувача Рашид ад-Діна (XV ст.) у фрагменті, де йдеться про події часів правління хана Узбека⁴³; “Книзі перемог” Шамі (XV ст.) при описі подій кінця XIV ст.⁴⁴; “Книзі перемог” Езді (XV ст.), у фрагментах якої описані походи Джучи та Тимура проти народів Східної Європи й Кавказу⁴⁵; в анонімному творі “Родовід тюрків” (XV ст.) при описі володінь, що мали належати хану Джучі⁴⁶. Проте у фарсомовного автора XIV ст. Казвіні “Таріх-і гузіде” при описі подій часів правління хана Узбека виступає інший варіант етноніма – *ч.рк.с*⁴⁷. Отже, персам черкеси стали відомі як народ лише від кінця XIII – початку XIV ст. Для їх позначення використовували переважно варіант етноніма *дж.рк.с*. Усе це може свідчити про запозичення етноніма жителями Персії та Середньої Азії від населення Золотої Орди. До цього варто зазначити, що в перській графіці присутнє позначення для приголосного *ч*, але, не дивлячись на це, перси в більшості випадків вживали форму *дж.рк.с*, а не *ч.рк.с*. Необхідно зважити на те, що з числа мусульманських країн хулагуїдський Іран був найближчим сусідом Золотої Орди і форму етноніма *дж.рк.с* перси мали запозичити не від арабів, у середовищі яких він поширився пізніше.

Так, термін *ал-дж.рк.с* лише з’являється у XIV ст. в арабомовних авторів: ал-Омарі, який серед підданих хана Золотої Орди згадує черкесів⁴⁸; Ібн Батути, який, описуючи населення столиці Золотої Орди – Сарая, вказав черкесів⁴⁹; ал-Айні, який згадує народ *ал-дж.рк.с* серед підкорених у першій половині XIII ст. народів⁵⁰. Проте в ал-Омарі виступає й інший варіант цього ж етноніма *ал-джарк.с*, вжитий у тому фрагменті його твору, де

⁴¹ Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1977. – Т. 33. – С. 136.

⁴² Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 33, 36, 37, 48, 64; Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 2. – С. 129; Его же. Джами’ ат-Таварих. Критический текст. – Москва, 1980. – Т. 2, ч. 1. – С. 136.

⁴³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материала-

лов... – С. 143.

⁴⁴ Там же. – С. 122, 246.

⁴⁵ Там же. – С. 145, 156, 180, 181, 185, 248.

⁴⁶ Там же. – С. 204–205.

⁴⁷ Там же. – С. 92, 220.

⁴⁸ Его же. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 1. – С. 210, 231, 213, 234, 225, 247.

⁴⁹ Там же. – С. 306.

⁵⁰ Там же. – С. 478, 503.

йдеться про народи Золотої Орди⁵¹. Крім того, арабомовний автор кінця XIV – початку XV ст. ал-Калкашанді згадав й антропонім *Хаджидж.рк.с*, що має у собі етнонім *дж.рк.с*⁵². Появу етноніма *ал-дж.рк.с* у творах арабомовних авторів XIV ст. можна пояснити тим, що саме в той період мандрівники з арабських країн почали відвідувати Золоту Орду, як Ібн Батута, а також тим, що були встановлені міцні зв'язки між правлячими династіями Золотої Орди і мамлюків Єгипту, серед яких навіть була черкеська династія. З огляду на це, можна вважати, що араби, як і перси, могли запозичити етнічний термін *ал-дж.рк.с* від золотоординців. Необхідно також враховувати, що це могло стати наслідком особливостей арабської графіки та арабської мови, де замість відсутнього приголосного *ч* вживався *дж*.

Що стосується османо-турецьких текстів, то особливість пристосованої до турецької мови арабо-перської графіки дала варіант *чркс*, який турки-османи вимовляли як *черкес*⁵³. Отже, враховуючи факт появи турків-османів у Криму та на Північному Кавказі у другій половині XV ст. і поширення етноніма *черкес* у середовищі західноєвропейських авторів XVI ст., можна висловити припущення, що західноєвропейські мандрівники могли запозичити цей варіант етнічної назви саме від турків-османів і сприяли його поширенню у Європі.

У зв'язку з цим можна підтримати наступне припущення Наталії Волкової: "...з 40–50-х років XIII ст. джерела досить часто фіксують етнічні назви Північного Кавказу немов би крізь призму тюркських мов, носії яких були найближчими сусідами північнокавказців. Уявляється найбільш вірогідним, що етнонім *черкес*, що виник у середовищі тюркомовного населення для позначення адигів, був запозичений особами, які відвідали Північний Кавказ, а від них увійшов до європейської та східної літератури"⁵⁴.

Отже, первісною формою етнічної назви був варіант *черкас*, а похідним від нього – *черкес*. Виходить, що появу топоніма з назвою *Черкаси* у Середній Наддніпрянщині можна відносити не лише до литовських часів, а й до золотоординського періоду. До того ж, відетнонімічні назви населених пунктів у множині досить поширені у Північному Причорномор'ї як на слов'янських, так і не слов'янських територіях. Достатньо згадати назву міста *Яси* в Румунії, поселення *Печеніги* на Харківщині, *Литвяки* на Полтавщині, *Торки* на Львівщині тощо.

Для вирішення питання про присутність у Середній Наддніпрянщині вихідців з Кавказу важливий аналіз топонімії поблизу Черкас або в самому місті. Свого часу Павло Гудзенко, вважаючи, що Черкаси виникли ще в XI ст., не заперечував кавказького походження перших мешканців. Як доказ він навів наступний аргумент: "Околиця, на якій оселилися бродники кавказького походження, зберегла свою історичну назву "Казбет", що є тожньою назві "Казбек"..."⁵⁵. Проте цей топонім в м. Черкасах може мати

⁵¹ Там же. – С. 225, 247.

⁵² Там же. – С. 397, 406.

⁵³ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 3,

ч. 2. – Стб. 1969.

⁵⁴ Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия... – С. 25.

⁵⁵ Гудзенко П. А. Черкаська область. – Київ, 1959. – С. 89.

пізнє походження, тому що, за даними Дж. Кокова, на Північному Кавказі назва гори Казбек є похідною “від імені князя Казібег, який володів поселенням біля підніжжя гори на початку ХІХ ст.”. Далі дослідник додає, що “у кабардинців відома більш давня назва цієї гори – Бралич”⁵⁶. Тому варто звернутися до раніших джерел.

Донедавна дослідники не піддали аналізу топоніми в люстраціях Канівського і Черкаського замків 1552 р. Однак там є назви, що зазнали слов'янської адаптації, які неможливо пояснити з огляду індоєвропейських чи алтайських мов. Але зробити це за допомогою кавказьких (адизьких) мов, на нашу думку, цілком можливо. У даному разі оправдане залучення даних про аналогічні назви Північного Кавказу в місцях адизького розселення.

Так, у люстрації Канівського замку згадане “Селище замьково *Tenceev* на Рси, 5 миль от замьку”⁵⁷. Відкинувши закінчення, одержуємо початкові форми **Tencei* чи **Tence*. Остання з них добре співвідноситься із сучасним топонімом Західного Кавказу *Tyance*, яке Дж. Коков тлумачить з адизьких мов, як “дві ріки, дворіччя”⁵⁸. У нашій ситуації появу топоніма *Tenceev* можна пояснити тим, що поселення знаходилося між двома ріками – Рось і Дніпро.

Там же було “село *Тулибле* у версти оть замьку”⁵⁹. Наприкінці люстрації Канівського замку згадані і жителі цього села як “*Тулибцы*”⁶⁰. Виходячи з цього, можна вважати первісною формою топоніма термін **Туліб*. Дж. Коков відзначив на Північному Кавказу існування подібного топоніма *ТхьальэІупІ(э)* [Тхатлаупа], що означає “місце, де відбувається молитва”⁶¹.

Неподалік від Канева зафіксовано також “селище Дердева, пусто, землянское”⁶². Якщо відкинути слов'янське закінчення, одержуємо приблизну первісну форму **Дерд-*, що нагадує кабардинське слово *Дурдыл* – “надзвичайно гарне, красиве”. Отже, в первісній назві варто бачити термін із семантикою “красиве (місце)”, що цілком узгоджується з природою Середньої Наддніпряни.

У люстрації Черкаського замку згадані “Уходы або станы – по реце *Днепру*”, серед яких фігурують “Уход Томаховка” та “Уход на Тавани”⁶³. З огляду на першу назву, варто згадати припущення Веніаміна Кобичева, що кавказьке походження міг мати “Томако – острів на Дніпрі”. При цьому дослідник так і не пояснив етимології самої назви⁶⁴. Можливо, тут наявний той же топонім. Варто нагадати повідомлення автора кінця ХVІІІ ст. Тунманна, згідно з яким у 1484 р. турки-османи завоювали на Північно-Західному Кавказі черкеські фортеці і міста Тамако, Темрук та Ачук.⁶⁵ Отже, не виключена спорідненість топоніма *Томаховка* у Наддніпряниці з назвою черкеської фортеці *Тамако*. Цікаво, що в кабардинській мові слово

⁵⁶ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия. – Нальчик, 1974. – С. 206.

⁵⁷ Архив... – С. 101.

⁵⁸ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия. – С. 264–265.

⁵⁹ Архив... – С. 99.

⁶⁰ Там же. – С. 105.

⁶¹ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская)

топонимия. – С. 260.

⁶² Архив... – С. 98.

⁶³ Там же – С. 84.

⁶⁴ Кобычев В. П. В поисках прародины славян. – Москва, 1973. – С. 93.

⁶⁵ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 62.

тэмак означає “горло”. Враховуючи, що тут знаходилися небезпечні місця для судноплавства, можна запропонувати семантику терміна *Томаховка* як “Паща”. Для порівняння додамо, що тут же в люстрації згадано “уходы на порозехъ”, серед яких фігурує “Ненасытець”⁶⁶. Не менший інтерес може мати й назва *Тавань*, яка дуже нагадує назву півострова на Північно-Західному Кавказі *Тамань*. За даними Дж. Кокова, адизьке *тэмэн* означає “болото, плавні”⁶⁷. Враховуючи, що тут маємо справу з узбережжям Дніпра, де утворюються плавні після розливів, є підстави вважати топонімічну назву *Тавань* перекрученою кавказькою назвою *Темен*.

На додаток до сказаного можна відзначити, що в цьому ж районі протікає річка з явно кавказькою назвою – *Псоля*, що є правою притокою Дніпра. Нагадаємо, що в кавказьких мовах корінь *пс-* означає “річка, вода”. Можливо, що “Книга Великому Чертежу” початку XVII ст. зберегла одну з перших згадок про неї: “А с правые с Литовские стороны Днепра, ниже города Могилева, пала в Днепр река Береза; с правые же стороны, выше Сулы, пала река Тесмень. А ниже Тесмени, против реки Псла, пала речка Омельник Псельской”⁶⁸.

Але є одна назва в Черкасах, що може вказати на зв'язок з П'ятигір'ям на Північному Кавказі. Ще в 1967 р. О. Стрижак зафіксував один цікавий факт: “Так, у Черкасах на Дніпрі одна з околиць називається Бешту (порівняємо з горою Бештау на Північному Кавказі, біля підніжжя якої розкинулося місто П'ятигорськ, від тюркського “беш” – п'ять і тау – “гора”⁶⁹. На жаль, дослідник не вказав джерело своєї інформації. Але якщо це правда, то варто згадати у люстрації Канівського замку в 1552 р. серед великої кількості імен місцевих жителів різноманітного походження антропонім “Степанец П'ятигорчин”⁷⁰. Створюється враження, що малоросійські черкаси називали п'ятигорських черкасів не інакше як “п'ятигорці”. Проте варто звернути увагу на аргументи опонентів, згідно з якими прізвисько “П'ятигорчин” може вказувати на те, що він був родом із села П'ятигори на Київщині. Але це село налічує лише 400-річну історію. Колишня назва села *Триножин*. Уперше під назвою *П'ятигори* воно зафіксоване в документах 1596 р.⁷¹. А “Степанец П'ятигорчин” згаданий у документі в 1552 р. Не було тоді в 1552 р. і села П'ятигорці на лівому березі Дніпра на берегах р. Сліпорід, правої притоки Сули. У легенді про заснування міста Черкаси в люстрації відзначено, що князь Гедимін завоював “...Черкасы П'ятигорское, и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепородъ, а иныхъ на Днепре, где теперъ Черкасы сидятъ, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидячи Снепородце на Днепре у Каневе...”⁷². Незважаючи на легендарність повідомлення, доводиться припустити можливість того, що п'ятигорські черкаси знаходилися і на лівому березі Дніпра, звідкіля могли заселяти правобережжя Середньої Наддніпряни.

⁶⁶ Архив... – С. 84.

⁶⁷ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия... – С. 263.

⁶⁸ Книга Большому Чертежу. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 112.

⁶⁹ Стрижак О. С. Назва веде до глибин // Молодь України. – 27 серпня 1967.

⁷⁰ Архив... – С. 104.

⁷¹ Київська область (Історія міст і сіл УРСР). – Київ, 1971. – С. 676.

⁷² Архив... – С. 103.

Наслідком цього й стала поява після 1552 р. на берегах Сліпорода села П'ятигорці (множина, аналогічна назвам поселень *Черкаси, Яси, Литвяки, Печеніги, Торки* тощо). Звернемо увагу на ще один цікавий момент: назва *Бешту* в Черкасах, що є похідною від тюркського топоніма *Беи-тау* – “П'ять гір”, не могла з'явитися при литовцях, які не були тюркомовними. Тому в ній варто вбачати слід присутності золотоординців як тюркофонів.

Серед чималої кількості імен у люстраціях Черкаського та Канівського замків варто виділити ще один антропонім, що вказує на гідронім Північного Кавказу. Так, серед мешканців Канівського замку згаданий “Федко Басанській”⁷³. У зв'язку з цим варто навести спостереження Дж. Кокова про поширення серед адигів антропоніма *Бахьсэн*, збереженого досі як прізвище *Бахьсэн-хэ* (*Баксановы*). На думку дослідника, ця родова назва похідна річки *Бахьсэн* (*Баксан*) на Північному Кавказі⁷⁴.

Однак цим перелік подібних назв аж ніяк не обмежується, хоча цілком можливо, що не всі запропоновані кавказькі етимології доведені. Здається, люстрації 1552 р. можуть стати важливим джерелом для лінгвістів-кавказознавців і доказом того, що задовго до середини XVI ст. адизькі переселенці вже перебували в Середній Наддніпрянщині.

Тому записана у люстрації 1552 р. легенда про заснування Черкас може відображати намагання литовського автора пояснити, звідкіль з'явилися між Черкасами і Каневом на правому березі та на лівобережжі Дніпра в басейні Сліпорода черкаси кавказького походження. На перший погляд, складається враження, що йдеться про одного автора. Проте привертає увагу те, що літопис вказує на часи правління Гедиміна (1316–1341): “яко князь великий Литовській Гедиминь”. При цьому йому приписано заслуги князя Вітовта з 1426 р.: “завоювавъши надъ моремъ Кафу и весь Перекопъ”⁷⁵. Отже, в першій частині цієї легенди присутня явна “кон'юктура” литовського автора, обумовлена суто ідеологічною потребою не лише довести права литовців на Черкаси та Канів, а й показати їх давність. Що стосується Канева, то це також вигадка, бо місто, я відомо, існувало ще за княжих часів.

Проте подальша частина легенди вже не нагадує творчість литовських авторів: “...и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ...”. Складається враження, що тут зафіксовано місцевий фольклорний сюжет, який дуже нагадує кавказькі легенди про князів та княгинь. Тобто, перед нами спотворена легенда місцевих мешканців про своє походження, яка на 1552 р. могла мати не одну сотню років. Це дає підстави вважати повідомлення значно ближчим до істини, ніж ретроспективні “здогадки” російських істориків XVIII – першої половини XIX ст. Для прикладу можна навести “Повість минулих літ”, початкові частини якої пропонують немало мотивів фольклорного забарвлення. Проте більшість дослідників не мають сумнівів щодо наявності в таких повідомленнях якоїсь частини історичної правди.

З іншого боку, згадка про литовських князів дозволяє припускати, що міграції кавказців до Середньої Наддніпрянщини могли відбуватися й за литовської доби, тобто може йтися про багатоетапність цього процесу.

⁷³ Архив... – С. 105.

⁷⁴ Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская)

топонимия... – С. 148–149.

⁷⁵ Архив... – С. 103.

Відомо чимало фактів, коли маленька колонія з часом розширюється за рахунок новоприбульців-співплемінників. Дані писемних джерел свідчать, що для таких міграцій у XIII–XVI ст. існувало чимало нагод. Необхідно виходити з того, що Середня Наддніпрянщина була найближчою територією, куди могли переселятися мешканці рівнин Північно-Західного Кавказу через катаклізми, яких зазнав тоді регіон.

Насамперед варто привернути увагу до спостережень Володимира Кудашева: "З половини XV ст. у кабардинців з'явився новий небезпечний ворог – засноване біля того часу Кримське ханство. Кабардинці змушені були платити кримським ханам данину грішми або невільниками. Задовольнити жадобу ханів кабардинці, однак, не могли. Вимоги ханів поступово збільшувались і часто не знали меж. Коли ж кабардинці відмовлялися задовольнити їх, кримські татари робили набіги та спустошували Кабарду..."⁷⁶.

Необхідно відзначити, що вимушена міграція адигів-черкасів з Північного Кавказу до Середньої Наддніпрянщини могла відбутися також наприкінці XIV ст. під час походів Тимура проти Золотої Орди. Як свідчать перські історики Шамі та Йезді, наприкінці 1395 р. військо Тимура залишило Азов на Нижньому Дону й пішло до степів Північного Кавказу, де вже тоді жили черкеси, які, відступаючи, палили усе на своєму шляху, аби позбавити коней супротивника корму. Однак завойовники успішно перейшли степ, дійшли до р. Кубані і "властною рукою ограбили весь улус черкесский, захватили большую добычу"⁷⁷. Про наслідки навали Тимура свідчить також турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі. Ось як він описав занепад однієї з фортець черкесів: "На берегу Азовского моря была неприступная крепость на песках. Здесь против Салсала сражались несколько тысяч удостоившихся счастья [стать шехидами]. Ныне тут около сорока-пятидесяти священных могил шехидов с надгробными памятниками. Но крепость разрушил Темурленк..."⁷⁸.

З огляду на це, можна вважати, що не всі черкеси втікали від Тимура з гори Кавказу, бо, за даними перських істориків, Тимур із Прикубання пішов до високогір'їв Кавказу, де напав на місцеві племена⁷⁹. Якась їх частина могла мігрувати до Середньої Наддніпрянщини, що тоді вже входила до Великого князівства Литовського.

Не варто відкидати можливість того, що й за часів золотоординського хана Узбека (Гійас ад-Дін Мухаммед), який правив від 1313 р. до 1341 р., могло відбутися переселення черкесів, як і аланів-асів, з Північного Кавказу до Північного Причорномор'я. Підставою для такого міркування є свідчення арабського автора ал-Омарі, який назвав хана Узбека султаном Хорезму, оскільки той був родом з Ургенча. Арабський інформатор повідомляє про характер відносин хана зі своїми васалами наступне: "У султана этого государства (Хорезм – В. Т.) рати Черкесов, Руси* и Асов. Это жители городов

⁷⁶ Кудашев В. Н. Исторические сведения о кабардинском народе. – Нальчик, 1991. – С. 37–38.

⁷⁷ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 2. – С. 180–181.

⁷⁸ Эвлия Челеби. Описание Северного

Кавказа (Извлечения из "Сейяхат-наме"). – Москва, 2011. – С. 9.

⁷⁹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 2. – С. 122, 181–182.

* Тут і далі в російському перекладі у цьому виданні: "Русских".

благоустроенных, людных, да гор лесистых, плодовыхых. У них произрастает посеянный хлеб, струится вымя (т. е. водится скот – В. Т.), текут реки и добываются плоды. Они (Черкесы, Русь и Асы – В. Т.) не в силах сопротивляться султану этих стран и поэтому обходятся с ним, как подданные его, хотя у них и есть (свои – В. Т.) цари”⁸⁰.

Міграція адигів до Середньої Наддніпрянщини могла відбутися і в останніх десятиліттях XIII ст., наприклад, за Ногаю. Відомо, що в 70-х роках XIII ст. він відокремився від Золотої Орди і правив у Північному Причорномор’ї аж до 1300 р. У період розквіту улус Ногаю охоплював величезні території від Яїка до Дунаю⁸¹. Природно, що в експансіоністських намірах він повинен був спертися на значні збройні сили. У 1262–1263 р., за часів правління хана Берке, Ногай брав активну участь у бойових діях на Кавказі⁸². Отже, він міг тоді включити до свого війська й представників інших народів Північного Кавказу і черкесів (черкасів), використовувати їх бойовий потенціал у Північному Причорномор’ї.

Окрім того, найраніша міграція адигів-черкасів (черкесів) з Північного Кавказу до Середньої Наддніпрянщини могла статися в першій половині XIII ст. на тлі походів монголів. Варто звернути увагу на наступне повідомлення Рашид ад-Діна: “в нокай-ил, год собаки, соответствующий 635 г. х. (август 1237 г. – август 1238 г.), осенью Менгу-каан и выступили против черкесов (ч-р-к-с – О. Б.) и зимою убили тамошнего государя по имени Тукара...”⁸³. Уже тоді черкеси могли спробувати втекти до Середньої Наддніпрянщини. Проте опис подорожі Д. дель Плано Карпіні, який на початку 1246 р. побував у Середній Наддніпрянщині, не згадує знаходження біля Києва та Канева “Чіркасів”⁸⁴. Отже, поселення Черкаси могло виникнути на правому березі Дніпра лише після лютого 1246 р.

Проте є одне повідомлення, яке дає змогу докладніше окреслити часові межі появи адигів у Північному Причорномор’ї. Йдеться про фрагмент твору Георгія Пахимера (1242 – біля 1310) “Історія про Михайла та Андроніка Палеологів”. Візантійський автор, розповідаючи про діяння хана-заколотника Ногаю, відзначив: “Ногай из Тохарцев (монголо-татар – О. Б.) был человек могущественный, опытный в управлении и искусный в делах воинских. Посланный от берегов Каспийского моря начальникам своего народа, носившим названия ханов, с многочисленными войсками из туземных Тохарцев, которые назывались Монголами, он напал на племена, обитавшие к северу от Эвскинского Понта (Чорного моря – О. Б.), издавна подчиненные Римлянам (византийцам – О. Б.), но по взятии города (Константинополя – О. Б.) Латинянами и по причине крайнего расстройтва Римских дел, отложившиеся от своих владык и управлявшиеся самостоятельно. При первом своем появлении Ногай взял те племена и поработил.

⁸⁰ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 1. – С. 210, 231.

⁸¹ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. – Киев, 1899. – С. 66.

⁸² Егоров В. А. Историческая география

Золотой Орды в XIII–XIV в. – Москва, 1985. – С. 33.

⁸³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – Т. 2. – С. 37.

⁸⁴ Джiovанни дель Плано Карпини. История Монгалов. – С. 67–68.

Видя же, что завоеванные земли хороши, а жители легко могут быть управляемы, он отложился от пославших его ханов и покоренные народы подчинил собственному своему владычеству. С течением времени соседние обитавшие в тех странах племена, каковы Аланы, Зикхи, Готы, Руссы и многие другие, изучив их язык и вместе с языком, по обычаю, приняв их нравы и одежду, сделались их союзниками на войне. От этого Тохарское племя скоро до чрезвычайности распространилось, сделалось могущественным и, по своей воле, неодолимым, так что, когда напали на него, как на племя возмутившееся, верховные его повелители, оно не только не поддалось им, но и еще множество их положило на месте”⁸⁵. Г. Пахимер був сучасником описаних подій, тому є підстави вважати його повідомлення достовірним. Варто нагадати, що візантійці називали адигів зіхами. Проте незрозуміло, де проживали тоді ці зіхи – в Криму, у сусідстві з готами, чи у Середній Наддніпрянщині, на південних кордонах руських земель? На тлі наведених даних є підстави не відкидати того, що йдеться про населення Середньої Наддніпрянщини. Отже, заснування поселення Черкаси можна датувати в межах 50–60 років XIII ст., тобто між 1246 і 1270 рр.

Це був період правління перших золотоординських ханів Бату (1227–1255), Сартака (1255–1256), Берке (1257–1267) та Менгу-Тимура (1266–1282). Аналіз даних писемних і археологічних джерел дає підстави вважати, що вже перші хани Золотої Орди почали проводити реформи, серед яких важливе місце посідала політика переселення народів. Її добре видно на прикладі степової частини Північного Кавказу і Причорномор’я. Однак така політика монголів мала свої особливості. Насамперед, відзначимо зв’язок переселень з улусною системою в Монгольській імперії, основи якої заклав Чингіс-хан. Як встановили дослідники, уже в середині XIII ст. на завойованих і підпорядкованих монголам територіях Азії і Східної Європи утворилися чотири держави-улуси – Джучі, Чагатай, Хулагу та Великого хана монголів (імперія Юань), серед яких позиції лідера належали останньому⁸⁶. У безпосередньому зв’язку з улусною системою Монгольської імперії знаходилася військово-адміністративна організація, відповідно до якої принцип формування території і комплектування збройних сил були взаємопов’язаними. При цьому монгольське військо поділялося на три групи – центру, правої і лівої руки. За часів Чингіс-хана при формуванні флангів монгольського війська зазначився відступ від традицій кочівників – військові підрозділи вже не комплектувалися за етнічною ознакою й одне плем’я могло бути розділене між правим та лівим крилом. Такий поділ привів до виникнення нової військово-адміністративної системи Монгольської імперії, дуже відмінної від організації попередників⁸⁷. У безпосередньому зв’язку з військовою улусною системою знаходився також

⁸⁵ *Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки, переведенные при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 1. – С. 317.*

⁸⁶ *Владимирицов Б. Я. Общественный*

строй монголов. – Ленинград, 1934. – С. 98–99; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва, 1973. – С. 43–67; Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь; Москва, 1997. – С. 128.

⁸⁷ *Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – С. 19, 128.*

уведений за Чингіс-хана поділ армії на десятки, сотні, тисячі, тумани. При новій системі “ноян-тисячник” виявлявся належним зовсім до іншого розряду, ніж “люди” його “тисячі”. У міру того, як монголи підкоряли нові території й до армії стали включати представників підкорених народів, спосіб організації бойових підрозділів відповідно до територіальних і десяткових принципів поширювався і на ці нові одиниці у складі збройних сил монголів. Улусна система в Золотій Орді після Бату підпала під подальшу трансформацію. Власне Улус Джучі теж поділявся на улуси – східне і праве західне крило. При цьому сам поділ було багатоступеневим. У результаті монголи порушили характерну для кочівників традицію створення адміністративної системи за етнічним принципом – узяв гору територіальний принцип, при якому етнічні групи виявлялися спеціально розділеними по територіях улусів. Завдяки цьому задля послаблення позицій підкорених народів монголи могли переселяти їх частину в інші віддалені від центру держави-улуси⁸⁸. Водночас переселені зі своїх терпенів частини етнічних груп ставали опорою монголів на інших завойованих територіях. Це забезпечувало можливість утримувати владу на нових землях тривалий час. Відзначимо, що такий принцип організації переміг уже при перших ханах Золотої Орди.

Інша ж причина, що стимулювала переселення в Золотій Орді, мала економічний характер. У другій половині XIII ст. спостерігається економічне відродження улуса Джучі. Варто відзначити прагматизм західних Чингізидів, які прагнули відновити функціонування торгових шляхів. При перших Джучидах уже створено сприятливі умови для зовнішньої торгівлі⁸⁹. При цьому в монгольському суспільстві зберігалася природна риса багатьох створених кочівниками держав, відповідно до якої заняття торгівлею не вважалося престижним для кочівників, але дуже прибутковим. Тому монголи самі до торгівлі не вдавалися, проте заохочували до неї своїх підданих. Не вважалися престижними в середовищі монголів, як і серед інших кочівників, і заняття ремеслами. Водночас уздовж торгових шляхів виникали ремісничі центри, що незабаром привело до появи нових міст як ремісничо-торгових осередків. Основою їх населення, як правило, були не монголо-татари. Отже, переселення частин осілих народів з Північного Кавказу до Північного Причорномор'я підлягало прагматичним міркуванням вже перших правителів Золотої Орди. Повідомлення Д. дель Плано Карпіні про аланського намісника монголів у Каневі⁹⁰ дає підстави вважати, що територія, де виникло поселення Черкаси, була володінням власне улусу Джучі, а не частиною “буферної зони”, як вважав Вадим Єгоров⁹¹. Якщо це так, то необхідні дані, що засвідчували б золотоординський період історії Черкас.

З огляду на це, останнє слово залишається за археологами. Так, дослідження Дмитра Куштана 2002 р. в історичній частині м. Черкаси дали досить

⁸⁸ Владимирцов Б. Я. Общественный строй... – С. 103–104; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй... – С. 49–51.

⁸⁹ Калан Э. Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Востока (вторая половина XIII–

XIV вв.). – Автореф. дис. ... канд. ист. н. – Казань, 2011.

⁹⁰ Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. – С. 67–68.

⁹¹ Егоров В. Л. Историческая география... – С. 37.

цікаві дані про функціонування посаду Черкаського замку. У 2004 р. він з цього приводу висловився так: “Перший горизонт (XIV–XV ст.) відповідає періоду ранньої історії міста, коли воно було у складі Великого князівства Литовського. Археологічні дослідження комплексів цього періоду у Черкасах практично не проводились, тому матеріали, виявлені під час розкопок по вул. Смілянській 2, є унікальними для вивчення історії міста та матеріальної культури його населення за литовської доби. Показовою є кераміка цього періоду – світлоглиняні горщики, потовщені краї та вінець яких нагадують давньоруську традицію. Орнаментовані вони жолобчатими або хвилястими лініями на плічках, іноді – вдавленнями по краю вінця та по валику під ним. Внутрішня поверхня горщиків інколи буває вкрита зеленою поливою. Характерними для цього часу також є напівсферичні покриття з петлеподібною ручкою зверху, сковорідки-латки на ніжках, прямостінні келихи. Знайдено також два біконічних керамічних пряслиця та невеличкий тигель для виготовлення поливи. Інші знахідки – вироби з заліза: ножі, окуття лопат, швачки, серпи, підкови для чобіт, вістря стріл, пряжка; свинцю: риболовна блешня; міді: орнаментована викладка, черпак-цідилка; каменя: точильні бруски, шиферне пряслице. З рогу оленя виготовлені руків’я до ножів, застібка з грибоподібними закінченнями, а з трубчастої кістки – свисток. У заповненні багатьох ям, а також котлованах споруди та житла виявлені кістки тварин, а також велика кількість луски та кісток риб”⁹². На основі аналізу цих знахідок Д. Куштан зробив висновок про характер діяльності мешканців Черкаського посаду: “Виявлені під час розкопок знаряддя праці свідчать про добре розвинені галузі ремісництва: гончарство, різьблення по кістці та рогу, ковальство та бронзоліварне виробництво, прядіння та швацтво. Доказом заняття хліборобством та городництвом є виявлені тут знаряддя праці: серпи та окуття для лопат. Велика кількість кісток тварин свідчить про значну роль тваринництва та мисливства. Останнє також підтверджується виявленими обрізками та заготовками з рогу оленя. Чималу роль відіграло рибальство – знайдені кістки та луска риб, гачок-блешня, грузила для риболовних сіток”⁹³. Щодо часу припинення існування найстарішого шару Черкаського поселення та замку Д. Куштан висловився на користь його зв’язку з нападом кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм у 1483 р.⁹⁴ Проте дослідник так і не визначив, коли виникли Черкаський замок та посад – у першій чи другій половині XIV ст.

Варто нагадати, що у 1925 р. біля села Василиці, яке тепер належить до околиці Черкас, знайдено скарб 59 золотоординських монет, одну західноєвропейську монету та 57 жіночих срібних прикрас. Речова частина скарбу датується у межах XI–XIV ст. і знаходить аналоги в Поволжі, на Русі та інших територіях Східної Європи. Що стосується монет, то найранішою з

⁹² Куштан Д. Нові дослідження посаду Черкаського замку // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 19–20.

⁹³ Його ж. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор’я і Крим у добу

середньовіччя (XIV–XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам’ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 77.

⁹⁴ Куштан Д. Нові дослідження... – С. 20.

них є монета хана Джанібека (747 р. г.), а найпізнішими – монети часів Гійас ад-Діна Мухаммада, викарбувані в Орді в 777 р. г. На підставі цього дослідники скарбу З. А. Зразок, Л. Строева та К. К. Хромов датували його “між 1376 та 1380 рр.”. Вони зробили висновок, що “скарб, являючись скарбом швидкого накопичення, був захований людиною, яка прибула із Волзько-Донського регіону та мала при собі набір дорогоцінних прикрас”⁹⁵. Проте в нас немає сумнівів, що після Синьоводської битви 1362 р. Черкаси увійшли до Литовського князівства, тому монетні знахідки, датовані кінцем XIV ст., можуть свідчити лише про зв’язки з Золотою Ордою, а не вказувати на продовження тут золотоординського періоду аж до кінця XIV ст. Тому значний інтерес можуть викликати раніші знахідки.

Іх зробили Сергій Рець у 1996 р. та Дмитро Куштан у 1999 р., які дослідили пам’ятки долитовського періоду на місці колишнього с. Василиця – околиці сучасних Черкас⁹⁶. За даними Д. Куштана, 1996 р. “...на піщаному підвищенні у заплаві Дніпра під час розвідок виявлено могильник та поселення XIII–XIV ст. У культурному шарі виявлено фрагменти кружально-го посуду та досліджено одне поховання (п. № 1). Тут же знайдено значну кількість залізних шлаків, що може свідчити про існування на поселенні залізобудівного центру. У 1999 році автор на цій пам’ятці дослідив ще два поховання цього ж часу (п. № 2 та 3). Небіжчики лежали випростані на спині, головою на захід, руки складені на животі. Поховання № 1 супроводжувалося бронзовою дротяною сережкою зі скляною намистиною”⁹⁷.

Чималий інтерес здатна викликати остання знахідка. Така ж дротяна сережка з двоскладовим рухомим стержнем, на кінці якого вміщена намистина, знайдена серед інвентарю великого християнського кладовища золотоординського періоду у Нижній Наддніпрянщині Мамай-Сурка, датованого другою половиною XIII – початком XV ст.⁹⁸ За словами дослідника цього комплексу Михайла Єльнікова, такі сережки, що за формою пригадують знак запитання, трапляються “у шарах XIV ст. Волзької Булгарії (тип VI, варіант А)”. Окрім того, він зазначив: “Тип VI мав широке розповсюдження у шарах Кучугурського городища” золотоординської культури у степовій Наддніпрянщині⁹⁹. Як вдалося встановити, на Кучугурському городищі є подібні, але не зовсім аналогічні до черкаських сережки¹⁰⁰.

⁹⁵ Зразок З. А., Строева Л., Хромов К. К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV в. Из с. Василица Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. – Киев, 2007. – Часть 2: Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – С. 118–129.

⁹⁶ Рець С. К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р. // Науковий Архів Інституту археології НАН України. – 1996. – С. 24–44; Куштан Д. П. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 р. //

Науковий Архів Інституту археології НАН України. – 2000. – С. 9, 35–38.

⁹⁷ Куштан Д. Рання історія... – С. 75–77.

⁹⁸ Єльніков М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – Ч. 1–2 (7–8). – С. 44. Рис. 4, 7.

⁹⁹ Там само. – С. 48.

¹⁰⁰ Довженок В. Л. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам’ятки УРСР. – Київ, 1961. – Т. 10. – С. 175–193.

Отже, є підстави підстави вважати, що на околиці сучасного м. Черкаси уже в другій половині XIII – на початку XIV ст. існувало неукріплене поселення з християнським населенням. Варто зазначити, що монголи дотримувалися правила, згідно з яким підлегле осіле населення не могло будувати фортечні мури. Ким були ці жителі – місцевими слов'янами чи вихідцями з Північного Кавказу, – поки встановити не вдається. Проте варто нагадати, що адиги, яких візантійці називали зіхами, традиційно вважалися християнами. Відомо, що в Східному Причорномор'ї діяла Зіхська єпархія Константинопольського патріархату. На думку Олександра Гадла, перший християнський єпископ зіхів з'явився уже в середині VI ст. Зіхська єпархія, як самостійна архієпископія Константинопольського патріархату, продовжувала існувати й у XIV ст.¹⁰¹ Черкесів або зіхів у XV ст. називали грецькими християнами італійські автори Й Барбаро та невідомий тосканець¹⁰². Результати археологічних розкопок на Північно-Західному Кавказі, тобто у місцях проживання зіхів, свідчать, що частина місцевого населення дотримувалася як язичницьких вірувань, так і християнських вірувань. Про останні можуть свідчити ґрунтові могильники біля колишнього радгоспу "Південні культури" та християнського храму Лоо. У першому випадку небіжчиків ховали у простих ґрунтових ямах, переважала північно-західна орієнтація. Що стосується некрополя храму в Лоо, то там небіжчики поховані за християнським звичаєм у могильних ямах, обкладених вздовж периметра кам'яними плитами. За рідкісним інвентарем ці кладовища датовано X–XII ст.¹⁰³

На жаль, археологічні дослідження пам'яток золотоординського часу в Черкасах поки були винятково епізодичними. Тільки повномасштабні пошуки християнського кладовища та пов'язаного з ним поселення на місці колишнього с. Василиця допоможуть остаточно з'ясувати походження місцевого населення та час функціонування пам'ятки. Не дивлячись на це, є підстави стверджувати, що на місці міста Черкаси до 1362 р. вже існувало золотоординське поселення з християнським населенням.

Підсумовуючи, зазначимо чимало випадків, коли назва невеликого поселення переходить на нову фортецю або місто, що виникає поруч. Так могло бути і з назвою **Черкаси**, яка наприкінці XIII ст. могла лише позначати золотоординське поселення, прикордонне з Руссю. У другій половині XIV ст. тут виник литовський центр міського типу і назва старого поселення перейшла на велике нове поселення, що складалося із замку і посаду.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

¹⁰¹ Гадло А. В. Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья // Из истории Византии и византиноведения. – Ленинград, 1991. – С. 93–106.

¹⁰² Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини... – С. 157; Поркшеян Х. А. К вопросу о пребывании адыгов в Крыму и об их взаимоотношениях

с народами Крыма в эпоху средневековья // Ученые записки Кабардино-Балкарского НИИ. – Нальчик, 1957. – Т. 13. – С. 361–362.

¹⁰³ Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья (Археология СССР. Свод археологических источников). – Москва, 2003. – С. 215.

Ілля ПАРШИН

ЧИ БУЛО ПАПСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКУ XIV СТОЛІТТЯ?

Історія Галицько-Волинської держави часів короля Юрія Львовича (1252–1257–1308) відома й досліджена мало. Це пов'язано насамперед із браком джерел з переказами принаймні про політичні події початку XIV ст. Уже понад століття зберігає актуальність загальновідомий вираз Михайла Грушевського про *“кімерійську пітьму”*¹, що спадає на історію цих земель із завершенням викладу подій у т. зв. Галицько-Волинському літописі (третій частині Іпатіївського літописного зведення). *“Пітьма”* ця настільки густа, що чимало дослідників відмовляються продовжувати наукові пошуки, констатуючи, як свого часу зробив відомий російський автор Володимир Пашуто, необхідність віднайдення додаткових свідчень: *“Розгляд подальшої історії цієї території вимагає залучення іншого кола джерел і ставить перед дослідником абсолютно інші джерелознавчі завдання”*².

Безумовно, йдеться про використання, зокрема, латиномовних та німецькомовних хронік, на сторінках яких мали би зберегтися відомості про велику державу, один із впливових політичних центрів тогочасної Центрально-Східної Європи. Відповідні студії велися неодноразово і це дало змогу віднайти відповіді на чимало важливих питань. На нашу думку, найкращі наукові роботи із зазначеної проблематики написали Михайло Грушевський³, Ярослав Ісаєвич⁴ та Леонтій Войтович⁵. Проте залучення додаткових джерел, безумовно, продовжуватиметься. Ця розвідка заснована на аналізі як знаних у літературі, так і досі не використаних пам'яток, безпосередньо дотичних до часів короля Юрія Львовича.

Відомі латиномовні наративні джерела зі звітками про діяльність цього володаря згадують його на початку XIV ст., коли він уже був самостійним правителем об'єднаної Галицько-Волинської держави, очевидно, з

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 108.

² Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 302.

³ Грушевський М. Історія... – С. 108–115.

⁴ Ісаєвич Д. Галицко-волыньское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Древ-

нейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С. 71–77.

⁵ Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького (Історичні та культурологічні студії. – Т. 3). – Львів, 2001. – С. 70–78.

титолом “короля Русі та князя Володимирії (Волині)”, відомим з його печатки⁶. Прийняття королівського титулу підштовхує істориків до обговорення церковної політики, втім унійних переговорів з апостольським престолом. Доказом таких контактів уже тривалий час вважається одинокий запис польського хроніста Яна Длугоша (1415–1480) під 1309 р.:

“Clemens Papa quintus ad... Ruthenorum regem nuntiis insignibus missis, hortatur et requirit eum, ut iuxta pollicitationem suam per nuntios et litteras factam, ad obedientiam et unionem ecclesiae Romanae venire non negligat. Qui nuntios apostolicos vacuos remittens, in schismate inveterato perseveravit, et graecorum errorem potioem duxit catholica puritate”⁷.

Ім'я володаря, як вказав редактор видання Олександр Пшездзецький у примітці до опублікованого тексту, було затерте в усіх відомих списках праці польського хроніста⁸, однак дослідники не сумніваються, що йдеться саме про Юрія Львовича⁹. Тільки дата його зустрічі з папським посольством, очевидно, записана невірно, бо, згідно зі свідченнями того ж Я. Длугоша, король помер ще за рік до того:

“Quintodecimo Kalendas Aprilis ducissa Eufemia, fili Kazimiri ducis et consors Georgiae Russiae ducis, absumpta est: quam vir suus dux Russiae Georgius secutus, vicessima prima Aprilis obiit; qui cum in die beati Georgii natus, baptisatus et nomen sum sortitus foret, etiam in die suo rebus absumptus est humanis. Vir industrius et liberalis, et in religiosos munificus: sub cuius regimine Russiae et pacis pulchritudine et divitiarum amplitudine inclita habebatur”¹⁰.

Джерело цієї звістки не відоме¹¹. Незважаючи на те, що перша докладно датована згадка про наступників короля, князів Андрія та Лева Юрійовичів належить тільки до 1315 р.¹², дослідники загалом з довірою ставляться до цього повідомлення, уточнюючи хіба часовий проміжок 21–24 квітня¹³.

⁶ Лаппо-Данилевский А. С. Печати последних галицко-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 241.

⁷ “Папа Климент V до... короля Русі послів поважних відправляючи, нагадує і закликає його, щоби обіцянку свою через послів та листи висловлену, до підлеглих і єднання з Римською Церквою іти, не забув. Тих послів ні з чим відіславши, [король] у схизмі застарілій залишився, і греків помилку визнав кращою від католицької чистоти” (переклад – І. П.): Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia / Ed. A. Przewdzicki. – Kraków, 1876. – Т. 3. – Р. 43.

⁸ Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia. – Not. 2.

⁹ Грушевський М. Історія... – С. 113–114.

¹⁰ “Дня сімнадцятого березня [1308 р.]

княгиня Євфимія, донька Казимира князя і дружина Георгія, князя Русі, померла: той чоловік її, князь Русі Георгій, двадцять першого квітня помер; який у день святого Георгія народжений, охрещений і [на честь його] іменований, того самого дня відійшов із нашого світу. Муж діяльний і благородний, і до духовенства щедрий: під його правлінням Русь і мирним блаженством, і багатствами слава була” (переклад – І. П.): Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia. – Р. 39.

¹¹ Semkowicz A. Krytyczny rozbiór “Dziejów polskich” Jana Długosza do roku 1384. – Kraków, 1887. – S. 333.

¹² Codex diplomaticus Majoris Poloniae / Wydał I. Zakrzewski. – Poznań, 1878. – Т. 2. – Nr. 976.

¹³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 204, 217; Войтович Л. В.

Враховуючи особливості політичної ситуації, нібито є підстави твердити, що переговори короля Юрія Львовича з апостольським престолом відновилися, до того ж, як видається, мали бути безпосередньо пов'язані з утворенням 1303 р. Галицької митрополії.

Очевидно, плани створення такого окремого релігійного центру у Галичці активно обговорювалися ще за часів князя Лева Даниловича (1225-1228–1299-1301)¹⁴. Однак успішне їх завершення припадає, на перший погляд, на далеко не найсприятливіший для цього момент – часи патріарха Атанасія I (1230–1309), який вельми неохоче йшов на дроблення Київської митрополії. На думку дослідника церковного життя Миколи Чубатого, для короля Юрія Львовича переговори з папськими посланцями були додатковим аргументом у справі швидшого створення окремої Галицької митрополії. Погрожуючи константинопольським владикам унією з Римом і, можливо, отримавши королівську корону з рук папи, руський правитель досяг мети, однак скоро він був змушений знову вдатися до цієї тактики. До активніших дипломатичних контактів із папською столицею король мав би повернутися у 1307–1308 рр., після того, як 1305 р. помер перший галицький митрополит Нифонт, а його наступник, Петро Ратенський (бл. 1260–1326), був висвячений уже на київського митрополита¹⁵. Значення галицького церковного осередку, отже, зменшилося¹⁶, що, закономірно, не входило до планів короля. Щоправда, елементи напруженої політичної боротьби, якщо вона і велася, залишилися невідомими, адже Я. Длугош не став вдаватися до її подробиць.

З інших джерел, дотичних до руської місії римських нунціїв, можна тільки встановити, що Миколай та Гентілій, папські легати в Угорщині на початку XIV ст., до свого титулу додавали також Галицьку землю і Волинь (“Galatiae et Lodomeriae”)¹⁷, окреслюючи на такий спосіб межі наданої їм юрисдикції. Останній у 1309 р. навіть заборонив “схизматику” взяти за дружину католичку¹⁸, у чому можна би вбачати певну реакцію на провал переговорів з руськими володарями. Однак власне доказом це вважати все одно не можна. Адже не виключено, що віднесення Галицької землі й Волині до територій, підвладних юрисдикції легатів, відбулося з оглядом на титул угорських королів, які ще від кінця XII ст. іменували себе також королями Галіції (вперше у грамоті 1189 р.¹⁹), а згодом – Галіції і Волині. До того ж,

Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 506.

¹⁴ Коструба Т. Юрій чи Лев? Хто оснував Галицьку Митрополію? // Його ж. Нариси з церковної історії України X–XIII ст. Вид. 2. – Торонто, 1955. – С. 110–113.

¹⁵ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. 1: Від початку до 1353 р. – С. 665–667.

¹⁶ Скочиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV ст.: особливості еkleзіального, правового та суспільного статусу // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 263–267.

¹⁷ Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Opera J. Em-ler. – Praeae, 1882. – Pars 2: Annorum 1253–1310. – P. 810; Codex diplomaticus Hungariae / Studio et opera G. Fejér. – Buda-e, 1850. – T. 6, Vol. 2. – P. 308–311.

¹⁸ Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – T. 1. – S. 172.

¹⁹ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дорогочинь 1253: Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 4.

інших слідів діяльності Миколая і Гентілія у королівстві Русі серед документів папської курії не віднайдено.

Проти самої ймовірності візиту папських посланців до короля Юрія Львовича (а, отже, і правдивості записів Я. Длугоша) свого часу рішуче виступив Володимир Мацяк. Його скепсис був пов'язаний насамперед зі складним політичним становищем римських архиєреїв, їх перебуванням в "Авіньйонському полоні"²⁰. Зазначимо, що подібна обставина не завадила папі Іоанну ХХІІ (1249–1334) закликати руських князів (можливо, Андрія та Лева Юрійовичів) до релігійного єднання з римським престолом у 1317 р.²¹, а 1327 р. сподіватися на досягнення компромісу у цьому питанні зі спадкоємцем Романовичів Юрієм Болеславом Тройденовичем²² (у папській грамоті князя помилково іменовано "Рориславом" – на цю невідповідність вказав ще М. Грушевський²³). Окрім того, варто відзначити досить несподіване нібито підтвердження переказу Я. Длугоша на сторінках ще одного джерела – маловідомої хроніки бельгійця Корнелія із Зандфліта:

"Anno 1308. ... Idem papa regi Russiae misit fraters de ordine Praedicatorum et Minorum, ut eum in fide catholica instruerent, prout ipse per suos solemnes postulaverat oratores, a quo cum condigno honore recepti sunt, sed suus intentus non est subsecutus, quia rex metu matris et fratris nihil audebat attentare circa fidem Christianam suscipiendam"²⁴.

Цікаве і доволі неоднозначне повідомлення належить, як вже вказувалося, хроністу Корленію, уродженцю невеличкого бельгійського містечка Зандфліт, яке сьогодні є адміністративною частиною Антверпена. Докладніших відомостей про самого автора не збереглося. Він належав до бенедиктинців, а вся його духовна кар'єра тісно пов'язана з Бельгією. До 1430 р. він став ченцем абатства святого Жака в Льежі, у 1444 р. посів посаду настоятеля монастиря святого Леонарда (Зутлеув), а після 1447 р. декана абатства в містечку Ставело. "Хроніка" Корнелія із Зандфліта з описом подій 1230–1461 рр. (останній рік прийнято вважати датою смерті автора) збереглася у списку XV ст.²⁵ й опублікована лише один раз у цитованому виданні XVIII ст.

Наведений фрагмент має чимало подібного зі свідченням Я. Длугоша. Йдеться насамперед про ініціативу неназваного короля, який нібито сам

²⁰ Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290–1340 у нових дослідках: Огляд історіографії та проблематики. – Августбург, 1948. – С. 16.

²¹ Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953) / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1953. – Vol. 1. – Nr. 36.

²² Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae / Ed. A. Theiner. – Romae, 1860. – T. 1. – Nr. 383.

²³ Грушевський М. Історія... – С. 530.

²⁴ "Року 1308. ... Той папа [Климент V] до короля Русі відрядив братів домініканців і францисканців, щоби [вони] його до

віри католицької залучили, як сам [король Русі] прохав через своїх урочистих посланців; він прийняв [послів] з великою честю, однак своїх намірів не дотримав, тому що за застереженням матері та брата не наважився пробувати віру християнську підтримати" (переклад – І. П.): Corneliū Zantfliet Chronicon // Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio / Studio et opera E. Martène et U. Durant. – Parisiis, 1729. – T. 5. – Col. 157.

²⁵ Balau S. Les Sources de L'histoire de Liège au Moyen Age. Étude critique. – Bruxelles, 1903. – P. 605–606.

просив відрядити до Русі папське посольство, а також про результат переговорів – відмову від прийняття унії. Як видно з тексту, бельгійський автор додав супроти відомостей Я. Длугоша також декілька суттєвих уточнень. Перше, на що варто звернути увагу, – це датування самої події 1308 р., що підтверджує головну мету нунціїв – зустріч з королем Юрієм Львовичем. Корнелій відзначив також урочисте прийняття при руському дворі представників жебручих орденів, які, можливо, склали більшість серед згаданих посланців. Проте останні рядки повідомлення виглядають доволі суперечливими.

Король Юрій Львович, як відомо, не мав рідних братів, а його мати, угорська принцеса Констанція Арпадівна, померла – прийнято вважати – ще близько 1288 р.²⁶. Хоча сама дата доволі умовна, все ж, вельми сумнівно, аби княгиня могла реально впливати на прийняття важливих державних рішень на початку XIV ст. З джерел не відомо також нічого про іншу можливу дружину князя Лева Даниловича, яка могла б пережити його й у 1308 р., відповідно, називатися матір'ю короля Юрія. Зафіксована за новіших часів усна традиція вказує, що князь Лев після смерті Констанції не одружувався, на старості літ прийняв постриг і скінчив життя у монастирі²⁷. На підставі цього можна стверджувати, що папське посольство 1308 р. із королем Юрієм Львовичем так і не зустрілося.

Подібний казус, здавалося, можна б вирішити, вдавшись до версифікації. У Галицько-Волинській державі монахів жебручих орденів з місії Климента V могли прийняти брати Андрій і Лев. Обидва князі на той момент уже були повнолітніми: припущення польських дослідників, що опікуном Юрійовичів був Владислав Локетек (1260–1261–1333)²⁸, виглядають не надто переконливими й слушно піддані критиці²⁹. До того ж, з наведеного фрагмента хроніки Я. Длугоша видно, що мати руських князів Євфимія, донька куявського князя Казимира Конрадовича, померла раніше, ніж її чоловік, тому регенткою при синах бути не могла. Отже, римська делегація мала би прийти ще за її життя, тобто до 18 березня 1308 р. Сам Юрій Львович на той момент міг брати участь у боротьбі за угорську спадщину – на початку 1308 р. герцога Баварії й короля Угорщини Отто III (1261–1312) визволено з полону за підтримки руського володаря³⁰. Король Русі, зрештою, міг бути важкохворим або пораненим, адже відомості про військові дії руських дружин проти західних сусідів на початку XIV ст. – винятково поодинокі³¹, а проти ординців – відсутні зовсім. Хоча, як розповідають східні джерела,

²⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... – S. 114.

²⁷ Войтович Л. Князь Лев Данилович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 2). – Львів, 2012. – С. 163–164.

²⁸ Abraham W. Powstanie organizacyi... – S. 173–174; Włodarski B. Polska i Rus 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 238.

²⁹ Грушевський М. Історія... – С. 114–115.

³⁰ Ottokars Österreichische Reimchronik / Hrsg. J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. – Hannoverae, 1890. – T. 5, Bd. 2. – P. 1154–1155; Annales Osterreichenses / Ed. W. Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Sectio (далі – MGH SS). – Hannoverae, 1925. – T. 17. – P. 555.

³¹ Войтович Л. Юрій Львович... – С. 73–74.

монголам орієнтовно власне в цей час вдалося закріпитися на Поділлі, звідкіля вони провадили грабіжницькі напади на сусідні землі³².

На перший погляд, наведена гіпотетична конструкція не суперечить текстові джерела і дає змогу підтвердити перебування римських посланців у Галицько-Волинській державі 1308 р. Адже цей факт засвідчили два хроністи, які працювали незалежно один від одного орієнтовно у той самий час. Дослідники тексту польської пам'ятки стверджують, що на 1461 р., коли помер Корнелій, вже існував принаймні чорновий варіант праці Я. Длугоша³³. Проте аналіз обох коротких повідомлень виявив їх повну невідповідність історичним подіям.

Ахіллесовою п'ятою версією про візит нунціїв до короля Юрія Львовича (або ж його синів) 1308 р. є те, що ці повідомлення не належать сучасникам подій, а переписані з давніших хронік. Тому цитовані перекази польського та бельгійського авторів повинні мати надійне підґрунтя, дослідження якого й показало, врешті-решт, серйозне викривлення справжнього перебігу подій.

Свого часу М. Грушевський допускав ймовірність існування папської булли, з якої Я. Длугош міг би запозичити необхідні відомості³⁴. Однак тривалі пошуки успіху не принесли й останнє критичне видання твору визначного пізньосередньовічного польського автора супроводжує вказівка на невизначеність першоджерела цього переказу³⁵. Спробуємо зіставити повідомлення 1309 р. у Я. Длугоша і звістку, яку подав один з продовжувачів "Нової церковної історії" Бартоломео Фіадоні (Птолемей з Лукки):

"Eodem anno misit nuntios ad regem Rasiae, qui ad obedientiam Romanae ecclesiae promiserat se venturum... Videns autem tractatus non procedere papales nuntios vacuos remisit"³⁶.

Це повідомлення належить швейцарцю Генріху з Діссенгофена (1300–1303–1376)³⁷, який у 1330–1338 рр. працював із папською документацією в Авіньйоні, де також ознайомився з "Новою церковною історією" Б. Фіадоні. Швейцарець переробив деякі пасажи викладу та доповнив текст новими подробицями, серед яких зауважено й повідомлення про візит папських посланців до короля Рашки (Сербії), яким на той час був Стефан Урош II

³² Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 113.

³³ Клосс Б. М. Кодикологическое исследование автографа Яна Длугоша // Шавелева Н. И. Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша (книги I–IV): Текст, перевод, комментарии / Под редакцией и с дополнениями А. В. Назаренко, Б. М. Клосса. – Москва, 2004. – С. 29.

³⁴ Грушевський М. Історія... – С. 113–114.

³⁵ Jana Długosza Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1975. – Ks. 9. – S. 69, przyp. 5.

³⁶ "Того року [1309 папа Климент V] відрядив посланців до короля Рашки, який до єдності з Римською Церквою обіцявся прийти... Побачивши, що, однак, угода далі не просувається, [король Рашки] папських нунціїв ні з чим відіслав" (переклад – І. П.): *Tholomeus Lucensis. Historia ecclesiastica nova (Fortsetzung des Heinrich von Diessenhofen in der Handschrift M) / Hrsg. O. Clavuot // MGH. SS. – Hannoverae, 2009. – Т. 39. – Р. 692.*

³⁷ Коротку біографічну довідку див.: *Krüger S. Diessenhofen, Heinrich Truchseß von // Neue Deutsche Biographie. – Berlin, 1957. – Bd. 3. – S. 662–663.*

Мілутін (1253–1321). Ймовірно, посольство вело переговори про його участь у війні за реставрацію Латинської імперії, що мала розпочатися під проводом французького принца Карла Валуа (1270–1325)³⁸.

Навіть поверхового погляду на цитовану звістку достатньо, аби побачити її спорідненість з повідомленням польського хроніста про прибуття римського посольства до Галицько-Волинської держави 1309 р. Тут тільки додано невеличкий фрагмент про короля Русі, який нібито *“у схизмі застарілій залишився і греків помилку визнав за краще католицької чистоти”*. На користь запозичення промовляє і те, що Я. Длугош для своєї хроніки використав свідчення *“Нової церковної історії”*, втім і при викладі *“руських сюжетів”*. До цього факту дослідники привернули увагу при розгляді інформації польського джерела про втечу візантійського імператора Олексія III Ангела (1153–1211) до князя Романа Мстиславовича після падіння Константинополя³⁹ – повний переклад уривка із ґрунтовними коментарями навів Олександр Майоров⁴⁰.

Отже, звістка Я. Длугоша помилкова. Замість *“короля Русі”* його джерело насправді стверджує, що в 1309 р. посланці апостольської столиці відвідали сербського короля (короля Рашки).

Аналогічною виглядає ситуація і з фрагментом тексту Корнелія із Зандфліта. Бельгійські хроністи XV ст. для опису давніших подій неодноразово використовували відомості попередників – ця тенденція була загальною⁴¹. Корнелій виключенням не став, залучивши чималу кількість доступних йому матеріалів⁴². Проте встановити, звідки походить його звістка про візит папського посольства до Русі у 1308 р., непросто. Максимально близько до наведеного фрагмента, покликаною підтвердити переговори Юрія Львовича з папою Климентом V, наближаються відомості інквізитора Бернарда Гі (1261-1262–1331)⁴³. Використати видання твору цього автора нам не вдалося, проте відповідний уривок зацитував італійський кардинал і відомий церковний історик Цезар Бароніус (1538–1607). Згідно з його свідченням, посольство папи Климента V відвідало правителя Сербії Стефана Уроша II Мілутіна:

*“Anno, inquit, Domini praetaxato 1308, milluntur nuntii et legati a papa frater Aegilius de ordine Praedicatorum... et procuratum Ordinis fratrum Praedicatorum et fratrum Minorum... ad regem Rasciae, qui prins ad papam suos nuntios destinarat, innuens quod volebat fidei et obedientiae Romanae Ecclesiae se submittere et subesse, et regnum suum ad hoc ipsum. Fueruntque praefati nuntii papae recepti a rege debito cum honore: finis tamen intentus nullus fuit, aut modicus subsecutus, quia ipse matris suae et fratris metu... nihil egit”*⁴⁴.

³⁸ *Setton K. The Papacy and the Levant (1204–1571). – Philadelphia, 1978. – Vol. 1. – P. 165–166.*

³⁹ *Semkowicz A. Krytyczny rozbiór... – S. 203.*

⁴⁰ *Майоров О. Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславовича? // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 133–164.*

⁴¹ *Vanderputten S. From Sermon to Science: Monastic Prologues from the Southern*

Low Countries as Witnesses of Historical Consciousness (10th – 15th Centuries) // Medieval Narrative Sources: A Gateway into the Medieval Mind / Ed. W. Verbeke, L. Milis, J. Goossens. – Leuven, 2005. – P. 49–50.

⁴² *Balau S. Les Sources... – P. 606–618.*

⁴³ Останнє дослідження його біографії: *Théry J. Le livre des sentences de l'inquisiteur Bernard Gui. – Paris, 2010.*

⁴⁴ *“Року, [Бернард Гі] каже, Божого перед 1308, послані нунції і легати папи,*

Схожість цього фрагмента з повідомленням Корнелія із Зандфліта про візит нунціїв до Галицько-Волинської держави 1308 р. вражаюча – вони майже ідентичні. До версифікації вдаватися не потрібно: на політику сербського володаря справді впливали його мати Олена Анжуйська (†1314) і старший брат Стефан Драгутін (†1316), який через хворобу зрікся влади на користь Стефана Уроша II Мілутіна ще в 1282 р., однак продовжував відігравати важливу роль при дворі⁴⁵.

Отже, схема запозичення відомостей про відвідини папським посольством Галицько-Волинської держави в 1308 р. виглядає достатньо простою: Корнелій із Зандфліта переписав їх від Бернарда Гі (або, можливо, якогось іншого джерела з аналогічними даними), механічно замінивши Рашку на Русь. Не виключено, що про цю поширену у Середньовіччі назву Сербії він не знав, однак чув про існування Русі, яка на його час (XV ст.) була інкорпорована до Польщі і Литви.

Отже, на підставі аналізованих фрагментів можна дійти висновку про помилковість погляду про посольства Климента V до короля Юрія Львовича у 1308–1309 рр. Аналіз тогочасної політичної ситуації дає змогу припустити, що контакти з Апостольським престолом цілком вкладалися у русло політики короля Русі: прагнення зміцнити становище Галицької митрополії штовхало його до унійних переговорів як засобу дипломатичного тиску на Константинополь. З іншого боку, конкретні свідчення хроністів XV ст. про ці події (як давно відомий у науковій літературі фрагмент твору Я. Длугоша, так і віднайдена нотатка Корнелія із Зандфліта) не можуть вважатися доказами, адже ґрунтуються на помилці – в обох випадках замість Русі варто читати і розуміти Рашка (Сербія). Подібна підміна вже ставала причиною наукової дискусії⁴⁶. Існування ж контактів між Юрієм Львовичем, володарем Галицько-Волинської держави, й Апостольським престолом на початку XIV ст. потребує ретельного дослідження і пошуку доказів.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

брат Егілій з ордену домініканців... і прокуратори орденів домініканців та францисканців... до короля Рашки, який першим до папи своїх посланців відрядив, через них обіцяв віри та обряду Римської Церкви себе віддати й піддати, і за королівство своє [обіцяв] також. Прибулих згаданих нунціїв король прийняв з почеснями, однак врешті намірів не дотримав, бо сам за матері своєї і брата застереженням... нічого не зробив" (переклад – І. П.): *Caesaris Baroni. Annales Ecclesiastici* / Ed. A. Theiner. – Parisiis, 1871. – Т. 23. – Р. 421.

⁴⁵ Lazarević D. Teritirija kralja Dragutina // *Međupštinski Istorijски Arhiv Valjeva*. – 1990. – Glasnik 25. – С. 8–10.

⁴⁶ Ідеться про позначення Лева Даниловича титулом "короля Рашки" під час його перебування на весіллі у Потенбурзі в 1264 р. Докладніше див.: *Гарди Д.* Ким був "der kunic von Râzen" на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 206–207.

Роман ІВАШКО

СТАНОВЛЕННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПИСКОПСЬКОЇ ТА МИТРОПОЛИЧОЇ КАТЕДР У КОРОЛІВСТВІ РУСИ В СЕРЕДИНІ XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТОЛІТТЯ

Над проблемою утворення і становлення структур римо-католицької церкви у *Королівстві Русі* (Галицько-Волинській державі) історики працюють давно¹. Загальним недоліком більшості дотеперішніх досліджень є

¹ Див.: *Niesiecki K.* Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami heroicznym męstwem i odwagą, najwyższemi honorami; a najpierwej cnotą, pobożnością, i świętobliwością ozdobiona. – Lwów, 1728. – S. 22–26; *Brocki E.* Wiadomość o początkach i wzroście Arcybiskupstwa metropolitalnego lwowskiego obrządku łacińskiego // *Pszczola Polska*. – 1820. – Т. 3. – S. 3–28; *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Переклад І. Сварника. – Львів, 2002. – С. 72; *Шараневич И.* История Галицко-Володымирской Руси отъ найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 312; *Reifenkugel K.* Die Griindung der romisch-katholischen Bisthumer in den Territorien Halicz und Wladimir // *Archiv für österreichische Geschichte*. – Wien, 1875. – Bd. 52. – S. 463; *Stadnicki K.* O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łacińskiego obrządku na Rusi Halickiej i Wołyniu. – Lwów, 1882. – S. 44; *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis.* Relacio Status Almae Archidioecesis Leopoliensis / Ed. C. Heck. – Leopoli, 1893. – P. 41–42; *Abraham W.* Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – 63 s. (Wyd. 2: Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie // *Biblioteka lwowska*. – Warszawa, 1990. – Т. 2. – S. 3–64); *Skoczek J.* Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej. – Lwów, 1929. – S. 41–49; *Charewiczowa Ł.* Historiografia i miłośnictwo

Lwówa (*Biblioteka lwowska*. – Т. 6). – Warszawa, 1990. – S. 223–233; *Чубатий М.* История Христианства на Руси-Україні. – Рим, 1976. – Т. 2, ч. I. – С. 107–108; *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – Wrocław etc., 1983. – S. 4, 20, 171, 229; *Krętosz J.* Organizacja archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku. – Lublin, 1986. – S. 36, 44, 68; *Великий А.* З літопису християнської України. – Рим; Львів, 1999. – Кн. 2. – С. 257; *Нагавцький І.* История Римських Вселенських Архидієреїв: від Авіньйону до французької революції. – Івано-Франківськ; Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 42; *Кметь В.* Діяльність Галицького католицького архієпископа Якуба Стрепи (1391–1409) // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 1999. – Т. 3 (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – С. 30–31; *Tylus S.* Sieć parafialna w śriedniowieczu // *Śriedniowieczny kościół Polski. Z dziejów duszpasterstwa i organizacji kościelnej*. – Lublin, 1999. – S. 156, 161; *Козубська О.* Латинська катедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів // *Народознавчі зошити*. – Львів, 2000. – Зош. 1. – С. 253; *Осадчий В.* Католицька церква: історичний нарис. – Луцьк, 2001. – С. 20; *Статкевич Н., о. Бучек М.* Римсько-Католицька Церква в Україні. – Львів, 2001. – С. 8; *Prokop K.* Arcybiskupi Halicy i Lwowsy obrządku

конфесійна заангажованість або розгляд відповідної проблематики у відриві від політичного тла розвитку подій. Тому залишається багато дискусійних проблем, зокрема, пов'язаних із впровадженням до наукового обігу окремих документів початкового періоду історії латинських єпископських структур на західноукраїнському ґрунті.

Поява католицьких кафедр на теренах королівства Русі пов'язана з періодом діяльності польського короля Казимира III (1333–1370), який після загибелі галицько-волинського князя Болеслава Юрія Тройденевича (1325–1340) у 1340 р. активно втрутився до боротьби за спадщину Романовичів² і, маючи достатньо легітимних прав на цю спадщину, намагався заручитися підтримкою Римської курії у їх захопленні. За тих умов до Риму відсилалися і реляції, у яких бажане видавали за дійсне. Так, в акті від 1359 р. про призначення володимирським єпископом Петра зазначено, що ця єпископська кафедра існувала вже у 1349–1351 рр. і так давно (sic!) не обсаджена, що навіть ім'я остатнього єпископа вже забулося³. Звичайно, насправді її лише задекларовано⁴, а до реального розгортання структур єпископства не дійшло (і навіть не могло дійти) й на 1358 р., бо Володимир з околицями належав литовському князеві Любарту Дмитру Гедиміновичу (1300–1383)⁵.

Тільки від 1349 р. галицька частина *королівства Русі* стала поступово переходити до польського короля, який упродовж 1349–1370 рр. утримував у Львові адміністрацію на чолі з достойниками в ранзі “старости Русі” чи “старости Руської землі”, а від 1353 р. навіть карбував окремі “руські” монети. Це були срібні напівгроші, або галицькі грошики Казимира III із зображенням лева – герба Руського королівства й латинським написом “Монета володаря Русі К[азимира]” та мідні денарії з ініціалом “К” і зображенням корони⁶. Після невдалої спроби утворити нову церковну митрополію на

łacińskiego. Szkice biograficzne // Biblioteka “Wołania z Wołynia”. – Biały Dunajec; Ostróg, 2010. – S. 11–100; Skowyrza M. Sprawa przeniesienia stolicy archidiecezji Lwowskiej z Halicza do Lwowa // Радість віри. Релігійно-суспільне видання. – Львів, 2005. – № 5(48). – С. 13; Ejusdem. Jan Rzeszowski. Pierwszy arcybiskup archidiecezji Lwowskiej // Там само. – Львів, 2006. – № 7(62). – С. 15; Заславський В. Кругла дата як привід задуматись. До 600-літнього ювілею РКЦ в Україні // Режим доступу http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/46878.

² Див.: Wojtowycz L. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim / Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. – Bydgoszcz, 2011. – S. 47–66.

³ Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam

illustrantia / Ed. A. Theiner. – Romae, 1861. – T. 1. – Nr 786. – P. 586.

⁴ Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łańskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Nr 5. – S. 369; Чубатий М. Історія християнства... – С. 35; Krętosz J. Organizacja... – S. 32.

⁵ Котляр М. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки. – Т. 5). – Київ, 1998. – С. 228; Русина О. Україна під татарами і Литвою (Україна крізь віки. – Т. 6). – Київ, 1998. – С. 76; Войтович Л. Любарт-Дмитро Гедимінович (†4.08.1383) // Князівські династії Східної Європи. Розділ 4. 2 [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.litopys.org.ua/dynasty/dyn41.htm>

⁶ Szajnocha K. Jadwiga i Jagiełło. 1374–1413. Opowiadanie historyczne. – Warszawa, 1969. – Т. 3–4. – S. 200; Позіховський О., Шуст Р. Грошовий обіг на Волині в XIV–XVII століттях (За матеріалами монетних скарбів у фондах Державного

приєднаних землях галицької спадщини (1349)⁷, Казимир III за підтримки домініканців⁸ аж 11 січня 1359 р. домігся поставлення першого титулярного львівського католицького єпископа, підпорядкованого титулярному константинопольському католицькому патріархові Вільяму (1346–1364)⁹. Ним став домініканець Томас де Льє (Лльїє), що можна трактувати як “львів’янин” або “зі Львова”¹⁰. Скромні сліди його діяльності віднайдено у ватиканських архівах¹¹.

Але впевненості у функціонуванні львівського католицького єпископства в цей період немає. Коли ж у судових справах зверталися до папської канцелярії особи зі Львова, в урядових папських актах вказувалося, що це місто належало до Лейбуського єпископства¹². Казимир III у 1363 р. знову звернувся до папи з проханням про створення єпископства з центром у Львові задля усунення претензій лейбуського єпископа щодо церковної юрисдикції на Русі¹³. Король писав, що приймає на себе зобов’язання надати забезпечення зі свого майна для єпископства у землях схизматиків у Львові – місті, яке, за його словами, не належить до жодного єпископства. Далі він просив, щоб папа прийняв це надання, погодився на утворення кафедри і дозволив гнєзненському архієпископу висвятити запропонованого кандидата з-поміж ченців домініканського або францисканського орденів без огляду на будь-які попередні постанови, видані щодо цього, втім і номінацію Томаса¹⁴. Крім Львівського, також Холмське єпископство повинно було увійти до складу гнєзненської церковної провінції, доки не було б забезпечено відповідні умови для створення нової митрополії¹⁵. Але це звернення та наступне, в якому король відмовився від наміру утворення єпископства у Львові після військових успіхів 1366 р., коли за договором з Литвою до Корони Польської відійшли Холмська, Белзька та Володимирська землі, залишилося без відповіді¹⁶.

історико-культурного заповідника міста Острог Рівненської області) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 533.

⁷ *Stadnicki K.* O początkach... – S. 22; *Abraham W.* Powstanie... – S. 230, 252; *Krętosz J.* Organizacja... – S. 32.

⁸ *Abraham W.* Powstanie... – S. 250; *Чубатий М.* Історія християнства... – С. 36.

⁹ *Abraham W.* Powstanie... – Nr 5. – S. 370; *Кметь В.* Діяльність... – С. 30.

¹⁰ *Obertyński Z.* Pochodzenie pierwszego biskupa lwowskiego // Sprawozdania Towarzystwa naukowego we Lwowie. – Lwów, 1937. – R. 17. – S. 49–50.

¹¹ *Abraham W.* Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich w latach 1896/7 i 1897 / O materiałach do dziejów polskich w wiekach średnich // Archiwum Komisji historycznej. – Kraków, 1902. – T. 9. – Nr 61. – S. 108; *Idem.*

Powstanie... – S. 249–250.

¹² *Дув.: Vetera Monumenta...* – Nr 144. – P. 73; *Abraham W.* Powstanie... – Nr 10. – S. 260, 377.

¹³ *Abraham W.* Powstanie... – Nr 9. – S. 250, 253, 376; *Krętosz J.* Organizacja... – S. 32.

¹⁴ *Abraham W.* Powstanie... – Nr 8 – S. 376; *Чубатий М.* Історія християнства... – С. 36–37.

¹⁵ *Abraham W.* Powstanie... – S. 252; *Idem.* Akt fundacji Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego // Kwartalnik historyczny. – 1918. – R. 32. – S. 473–477.

¹⁶ *Abraham W.* Powstanie... – Nr 10. – S. 263, 377; *Trajdos T.* Kościół katolicki... – S. 214; *Krętosz J.* Organizacja... – S. 32; *За-шкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 72; *Michaud C.* The kingdoms of central Europe in the fourteenth century // *The New Cambridge Medieval*

У польського хроніста Яна Длугоша (1415–1480) збереглося повідомлення про посольство Казимира III до Авіньйону, внаслідок якого папа Урбан V (1362–1370) 6 квітня 1361 р. погодився на “утворення в столичному місті [Русі], Львові, архієпископства і на відповідне його забезпечення”¹⁷. Для цього гнєзненський архієпископ Якуб Свінка (†1314 р.) на виклик короля особисто прибув до Львова і після надання відповідного забезпечення від короля та лицарства перетворив місцевий парафіяльний костел на митрополичу кафедру. Першим архієпископом цієї митрополії він висвятив Христина зі шляхетського роду¹⁸. Помилку Я. Длугоша зауважено ще в XIX ст. Тоді встановлено, що папа дав відповідне доручення 1363 р. і гнєзненський архієпископ Ярослав Богорій Скотніцький (1342–1376) висвятив першого не львівського, а галицького архієпископа Христина з Острова (1367 – бл. 1370)¹⁹.

У 1372 р. королівство Русі отримав Володислав Опольський (1372–1378; 1385–1387)²⁰, васал угорського і польського короля Людовіка Анжуйського (1370–1382)²¹, який намагався утвердитися тут як спадковий володар. Він стимулював колонізацію німецького бюргерства та сілезької шляхти і розпочав енергійні кроки в Авіньйоні щодо остаточного встановлення у регіоні належної католицької організації²². Очевидно, що любуські єпископи далі

History / Ed. by M. Jones. – Cambridge, 2008. – Vol. 7: С. 1300–1415. – Р. 749; *Войтович Л.* Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 63.

¹⁷ *Długosz J.* Roczniki czyli kronika sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1975. – Т. 5. – С. 391.

¹⁸ *Długosz J.* Roczniki... – С. 391; *Abraham W.* Powstanie... – С. 268.

¹⁹ *Vetera Monumenta...* – Nr. 826. – Р. 615; *Niesiecki K.* Korona Polska... – С. 20; *Brocki E.* Wiadomość... – С. 13–16; *Reifenkugel K.* Die Gründung... – С. 437–438; *Korytkowski J.* Katalog arcybiskupów Gnieźnieńskich // Roczniki Towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego. – Poznań, 1881. – Т. 9. – С. 35–38, 40–41; *Stadnicki K.* О początkach... – С. 18–21; *Semkowicz A.* Krytyczny rozdział Dziejów Polskich Jana Długosza. – Kraków, 1887. – С. 373; *Abraham W.* Powstanie... – Nr. 9. – С. 268–269, 270–271, 376; *Чубатий М.* Історія християнства... – С. 37; *Trajdos T.* Kościół katolicki... – С. 14, 214; *Krętosz J.* Organizacja... – С. 33, 135; *Tylus S.* Sieć parafialna... – С. 162; *Статкевич Н., о. Бучек М.* Римсько-Католицька Церква... – С. 8; *Бучек М., Седельник І.* Львівська архідієцезія католицького обряду. Ілюстрована розповідь. Парафії, костели

та каплиці. – Львів, 2004. – Т. 1. – С. 37–38; *Kruszyk B.* Jakub Świnka // Przewodnik katolicki. – Poznań, 2007. – Nr. 47. – С. 7; *Skowuła M.* Biskup pomocniczy archidiecezji Lwowskiej Tomasz Pirawski (1615–1625) // Радість віри. Релігійно-суспільне видання. – Львів, 2010. – № 1–2(99–100). – С. 18.

²⁰ *Jaworski F.* Królowie polscy we Lwowie // Biblioteka Lwowska. – Warszawa, 1990. – Т. 5. – С. 14–15; *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час: 1349–1387 // Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2006. – Т. 1: 1256–1772. – С. 68; *Шуст Р.* Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – Київ, 2007. – С. 88–89; *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 329, 338.

²¹ *Długosz J.* Roczniki... – Warszawa, 1981. – Т. 6/1. – С. 15; *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego ksiąg XXX / Przek. M. Włazowski.* – Sanok, 1857. – С. 650–651; *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / Упор. о. Ю. Мицик. – Київ, 2007. – С. 125–126, 129; *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник. – Біла Церква, 2008. – С. 11–12

²² *Abraham W.* Powstanie... – С. 290; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 122; *Sperka J.* Zarzys migracji rycerstwa

заперечували існування Галицької католицької митрополії і в Римі теж вагалися з цього приводу, бо папська курія 1372 р. доручила польському єпископату провести дослідження, чи Галич, Перемишль і Холм були катедральними містами²³. Аж у лютому 1375 р. папа Григорій XI (1370–1378) у бреве підтвердив, що згадані міста були і є єпископськими катедральними²⁴.

13 лютого 1375 р. видано папську буллу, яка заборонила любуським єпископам здійснювати юрисдикцію на Русі і проголошувала створення тут католицької митрополічної провінції²⁵. У буллі зазначалося, що “Галицька, Перемишльська, Володимирська і Холмська Церкви... були церквами катедральними”²⁶, що заперечували любуські єпископи. Відповідно до булли, галицькому католицькому архієпископу підпорядковувалися єпископи Перемишля, Холма і Володимира²⁷. Православних єпископів потрібно було усунути з єпископських катедр, а любуським єпископам заборонялося здійснювати юрисдикцію у Галицькому архієпископстві²⁸. Порушення цих постанов каралося відлученням від Церкви із заборонаю здійснення душпастирських обов’язків.

Буллу не встановлювала меж єпископств, оскільки курія вважала, що для латинізації руських земель досить на єпископські катедри, що їх займали “схизматики”, посадити католицьких єрархів²⁹, не переймаючись реальністю можливості виконання такого завдання. Любарт Дмитро Гедимінович і далі утримував Володимир та Холм, а в 1376–1377 рр. на короткий час став галицьким князем³⁰. Певною мірою через це галицькі католицькі митрополити перебували у Львові, де перевагу мав католицький патриціат і знаходилися війська князя Володислава Опольського. Митрополит Матвій (1375–1380) навіть титулювався львівським архієпископом. Для його резиденції князь Володислав надав будинок у Львові³¹. За цей будинок наступник

Śląskiego na ziemie Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2001. – Вип. 5. – С. 221–223

²³ *Vetera Monumenta...* – Nr 907, 910. – P. 674, 676.

²⁴ *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia* (1075–1953) / Ed. P. Athanasius G. Welykyj. – Roma, 1953. – Vol. 1. – Nr 57. – P. 93–94; *Великий А. З літопису...* – Кн. 2. – С. 251–252.

²⁵ *Documenta Pontificum Romanorum...* – Nr. 58. – P. 94–97; *Długosz J. Roczniki...* – T. 6/1. – S. 56–57; *Мицик Ю.* Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Режим доступу http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Magisterium/Ist/2004_17/14_mytsyk_yu.pdf; *Kronika Polska Marcina Kromera...* – S. 668; *Niesiecki K. Korona Polska...* – Ks. 1. – S. 23–24; *Stadnicki K. O początkach...* – S. 26–27; *Abraham W. Powstanie...* – S. 296; *Великий А.*

З літопису... – С. 253–256; *Tylus S. Sieć parafialna...* – S. 152; *Kretosz J. Organizacja...* – S. 33; *Kłoczowski J. Dzieje chrześcijaństwa polskiego.* – Warszawa, 2000. – S. 78–79.

²⁶ *Documenta Pontificum Romanorum...* – Nr 58. – P. 95; *Великий А.* З літопису... – С. 254; *Скочилас І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 134–138.

²⁷ *Зубрицький Д.* Хроніка... – С. 33.

²⁸ *Documenta Pontificum Romanorum...* – Nr 58. – P. 96; *Великий А.* З літопису... – С. 256.

²⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 5. – С. 425; *Кметь В.* Діяльність... – С. 30–31.

³⁰ *Войтович Л.* Любарт-Дмитро Гедимінович...

³¹ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 1998. – № 5. – С. 40; *Długosz J. Roczniki...* – T. 6/1. – S. 259;

митрополита, францисканець Берnard (1384–1390/1391) конфліктував з міською владою, що закінчилося відлученням самого ієрарха від Церкви³². Архiepіскоп Якуб Стрепа (1391–1409), який піклувався про львівські монастирі домініканців та францисканців³³, вбачаючи в них опору поширення католицизму в руських землях, щоб ліквідувати предмет суперечки, обміняв цей будинок на інший поблизу францисканського монастиря³⁴.

Володислав Опольський був зацікавлений в усуненні напруження між міщанами та католицьким кліром. Тому 4 жовтня 1377 р. він видав розпорядження, за яким кожна духовна особа львівського капітулу – “прелат, канонік, вікарій чи іншого статусу пресвітер”³⁵ у разі придбання будинку у Львові, на якому тяжіють повинності для міста, мала їх виконувати³⁶. Але ця умова повинна була вступити у дію “після того, як буде зведений у нашому місті Львові катедральний костел для львівської архієпископії...”³⁷. Його будівництво традиція приписувала Казимирові III, проте насправді його розпочали зводити тільки у 80-х роках XIV ст. і без королівської участі на кошти католицької громади міста³⁸, а королівська допомога надійшла від Владислава II Ягайла (1386–1434), вже коли храм став катедральним³⁹. Володислав

Зубрицький Д. Хроніка... – С. 40, 56; *Szajnoch K.* Jadwiga i Jagiełło. – S. 291; *Abraham W.* Początki... – S. 17; *Idem.* Powstanie... – S. 267, 268, 271, 295, 296, 302–304, 322, 326; *Idem.* Jakób Stępa: arcybiskup halicki 1391–1409. – Kraków, 1908. – Nr 3. – S. 41, 58–59, 95–96; *Статкевич Н., о. Бучек М.* Римсько-Католицька Церква... – С. 8; *Trajdos T.* Kościół katolicki... – S. 216; *Krętosz J.* Organizacja... – S. 68; *Przybyszewski B.* Święta Jadwiga królowa. Zdobna w snoty. – Kraków, 1997. – S. 79; *Skowuira M.* Pierwsi dwaj arcybiskupi nowoutworzonej arhidiecezji w Haliczu – Maciej i Bernard // Радість віри. Релігійно-суспільне видання. – Львів, 2005. – № 8(51). – С. 12; *Кметь В.* Діяльність... – С. 22; *Харчук Х.* Архієпископська кам'яниця // Енциклопедія Львова. – Львів, 2007. – Т. 1: А–Г. – С. 126.

³² Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1872. – Т. 3. – Nr LII. – S. 93–94; *Зубрицький М.* Хроніка... – С. 54–55.

³³ *Abraham W.* Jakub Stępa... – Nr 1, 5, 8–11. – S. 93–94, 99–101, 16–107, 108–112.

³⁴ AGZ. – Т. 3. – Nr 58. – S. 108–110. – Nr 61. – S. 113–114; *Ibidem.* – Lwów, 1873. – Т. 4. – Nr 7–8. – S. 13–15; *Abraham W.* Jakub Stępa... – S. 43; *Skoczek J.* Ze studjów nad średniowiecznym Lwowem // Pamiętnik historyczno-prawny. – Lwów, 1928. – Т. 6, zes. 3. – S. 12; *Кметь В.* Діяльність... – С. 25–26.

³⁵ Привілеї... – № 5. – С. 40.

³⁶ *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час... – С. 67.

³⁷ Привілеї... – № 5. – С. 40.

³⁸ *Anczyc W.* Kościół archikatedralny we Lwowie // Tygodnik ilustrowany. – Lwów, 1867. – R. 16. – Nr 411. – S. 64–66; *Dzieduszycki M.* Kościół katedralny lwowski obrządku łacińskiego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Panny. – Lwów, 1872. – S. 8; *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII w. Architektura i rzeźba. – Lwów, 1898. – S. 5, 7; *Zajączkowski S.* Z dziejów katedry lwowskiej // Przegląd Teologiczny. – 1924. – Nr 5. – S. 44–47; *Skoczek J.* Ze studjów... – S. 13; *Krętosz J.* Organizacja... – S. 36, 135, 139; *Trajdos T.* Kościół katolicki... – S. 243; *Бучек М., Седельник І.* Львівська архідієцезія. – Т. 1. – С. 148–149; *Козубська О.* Латинська катедра... – С. 252–261; *Її ж.* Латинська катедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів // Народознавчі зошити. – 2000. – Зош. 2. – С. 260; *Її ж.* Сакральна готика Львова у періодичних виданнях XIX–XX ст. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 611–619.

³⁹ *Stadnicki A.* Ziemia Lwowska za rządów polskich w XIV i XV wieku, we względzie społecznych stosunków rozpoznana // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1863. – Т. 3. – S. 12.

Опольський першим ще 3 березня 1375 р., одразу ж після створення Галицького архієпископства, звернувся до папи з проханням про перенесення його центру з Галича до Львова, мотивуючи тим, що Галич, на відміну від Львова, погано укріплене містом й зазнає постійних нападів татар⁴⁰.

У 1378 р. після повернення папи Григорія XI (1372–1378) до Рима, французькі кардинали, не бажаючи миритися з втраченою впливу, обрали в Авіньйоні свого папу Климента VII (1378–1394). У Римі італійські кардинали обрали папою Урбана VI (1378–1389). Обидва відразу ж оголосили один одному анафему⁴¹. Король Угорщини, Польщі і Русі Людовік Анжуйський (1342–1382) підтримував папу Урбана VI⁴². Його наступники в Польщі Ядвіга та Ягайло, а за ними і гнзненський та галицький архієпископи підтримували римських пап – Урбана VI, його наступників Боніфація IX (1389–1404)⁴³, Григорія XII (1404–1415), а після детронізації останнього в Пізі – Олександра V (1409–1410) та Іоана XXIII (1410–1415). Велика Схизма і нестабільність позиції пап зумовили, що прохання князя залишилося без відповіді. Крім того, й само політичне становище королівства Русі було непевним. Угорщина не визнала польської анексії Галичини і Холмщини 1387 р. Аж у березні 1412 р. у Любомлі угорський король Сигізмунд Люксембург (1387–1437) погодився на компроміс з тим, що проблема належності королівства Русі буде вирішена пізніше⁴⁴.

Лише після цього папа Іоан XXIII 28 липня 1412 р. видав буллу “У високій сторожовій вежі войовничої Церкви”⁴⁵, у якій йшлося про дозвіл на перенесення катедри з Галича до Львова⁴⁶, водночас на прохання короля Владислава II Ягайла, поставивши галицького митрополита Миколая Тромбу (1410–1412) гнзненським митрополитом, а на його місце висвятивши краківського каноніка Яна Жешовського (1412/1414–1433/1436)⁴⁷. Однак булла була передана до Польського королівства тільки 30 травня 1414 р.⁴⁸ Причиною цього були судові суперечки з плебаном львівського парафіяльного костелу святої Марії Сніжної Яном Рутені (Русином)⁴⁹. Парафіяльний

⁴⁰ Krętosz J. Organizacja... – S. 35; Зубрицький Д. Хроніка... – С. 33.

⁴¹ Długosz J. Roczniki... – Т. 6/1. – С. 85; Гергей Е. История папства. – Москва, 1996. – С. 179–180; Лозинский С. История папства. – Смоленск, 2004. – С. 222–223; Дейвіс Н. Європа. Історія / Переклад з англійської П. Таращук. – Київ, 2006. – С. 434; Нагаєвський І. Історія... – С. 49.

⁴² Długosz J. Roczniki... – Т. 6/1. – С. 118–119.

⁴³ Ibidem. – С. 209–211, 225, 258–259, 299–300.

⁴⁴ Шуст Р. Нумізматики... – С. 90.

⁴⁵ Вираз *Ecclesia militantis* – Войовнича церква вперше знаходимо в працях Петра Ломбардського (+1164): Dokumenty soborów powszechnych / Ukł. ks. A. Baron, ks. H. Pietas. – Kraków, 2003. – Т. 3. – С. 45; Великий А. З літопису... – С. 226.

⁴⁶ До складу Львівського архієпископ-

копства, крім колишнього Галицького архієпископства, увійшли Перемишльське, Холмське і Кам'янецьке єпископства в Польському королівстві, Київське і Володимирське в Литовській Русі і Сучавське в Молдавському князівстві. Див.: Documenta Pontificum Romanorum... – Nr 61. – P. 101–103; Abraham W. Początki... – S. 44–45; Trajdos T. Kościół katolicki... – S. 229.

⁴⁷ Długosz J. Roczniki... – Т. 6/1. – С. 211–212; Kronika Polska Marcina Kromera... – S. 668.

⁴⁸ Vetera Monumenta... – Romae, 1861. – Т. 2. – Nr 15. – P. 13; Abraham W. Początki... – S. 46.

⁴⁹ Zimorowicz J.-B. Opera quibus res gestae Urbis Leopoldis illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis / Ed. C. Heck. – Leopoli, 1899. – P. 78–80, 82; Abraham W. Początki... – S. 29–36; Skoczek J.

костел мав стати кафедральним, на що потрібна була згода плебана Яна Рутені, але останній, можливо, підтримуючи інтереси Люксембургів, перешкодив перенесенню столиці архієпископства з Галича до Львова⁵⁰. У судові процеси з плебаном були втягнуті гнєзненський та галицький архієпископи, перемишльський та краківський єпископи, Рада міста Львова, чернечі ордени, сам король Владислав II Ягайло і папська курія.

На початку XV ст. для вирішення суперечок за десятину між Радою міста Львова та плебаном Яном Рутені прибуло аж три делегації – дві папські та королівська⁵¹. Вони заборонили плебанові збирати несправедливо накладену десятину. Зокрема, Юзеф Бартоломей Зіморович (1597–1677) згадав про завершення “судової війни” 1412 р. за рішенням королівської делегації на чолі з гнєзненським архієпископом Миколою Тромбою, який наклав заборону Яну Рутені збирати десятину з “...малих полів, квіточок... на підвіконнях..., міського ставу, жорен, водяних млинів...”⁵². Остаточно суперечки з Яном Рутені закінчив архієпископ Ян Жешовський у 1415 р., коли переніс плебана за межі міста⁵³. Упродовж “судової війни” у 1412–1414 рр. Галицьким архієпископством управляв перемишльський єпископ Мацей⁵⁴. Врешті у львівському костелі Успіння Пресвятої Діви Марії архієпископ Ян Жешовський оголосив буллу пізанського папи Іоана XXIII про перенесення столиці архієпископства з Галича до Львова⁵⁵.

У цей час вже розпочав роботу Констанцький собор (1414–1418). На ньому знову піднято питання про королівство Русі, претендент на трон якого Федір Данилович Острозький (1360–1446) прибув на собор у складі литовської делегації великого князя Вітовта Кейстутовича (1392–1430) на чолі з київським православним митрополитом Григорієм Цамблаком

Ze studjów... – S. 14–54; *Кметь В. Діяльність...* – С. 24–28.

⁵⁰ *Stadnicki K. O początkach...* – S. 40; *Кметь В. Діяльність...* – С. 31.

⁵¹ *Зубрицький Д. Хроніка...* – С. 63, 71, 76.

⁵² *Zimorowicz J.-B. Opera...* – P. 79–80; *Зубрицький Д. Хроніка...* – С. 71; *Кметь В. Діяльність...* – С. 28. У Центральному державному історичному архіві у місті Львові знаходиться відповідний документ, рішення у цій судовій справі. Над його перекладом та коментарем до нього автор цієї публікації працює в даний час. Див.: Підтвердна грамота гнєзненського архієпископа Миколи мирової угоди пароха Русина Івана з громадою м. Львова щодо церковних зборів і повинностей на користь костелу св. Марії у Львові // Центральный державный историчный архив Украины, м. Львів. – Ф. 131. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – Арк. 1.

⁵³ *Зубрицький Д. Хроніка...* – С. 73.

⁵⁴ *Thomae Pirawski primi episcopi*

suffraganei Leopoliensis. Relacio Status Almae Archidioecesis Leopoliensis / Ed. C. Heck. – Leopoli, 1893. – P. 42; Abraham W. Początki... – S. 46; *Krętosz J. Organizacja...* – S. 93; *Tylus S. Sieć parafialna...* – S. 156; *Skowyrza M. Biskup Maciej – administrator sede vacante archidiecezji Halickiej // Радість віри. Релігійно-суспільне видання. – Львів, 2010. – № 5(60). – С. 17. Про його діяльність на цій посаді є неопубліковані архівні матеріали, які знаходяться зараз у Кракові у Архіві Львівського римо-католицького єпископа Євгенія Базяка (1929–1962).*

⁵⁵ *Scrobissequium J. Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium. – Leopoli, 1628. – P. F2; Niesiecki K. Korona Polska...* – Ks. 1. – S. 24–26; *Zimorowicz J.-B. Opera...* – P. 81–82; *Semkowicz W. Krytyczny rozbiór...* – S. 373; *Trajdos T. Kościół katolicki...* – S. 4; *Krętosz J. Organizacja...* – S. 45; *Tylus S. Sieć parafialna...* – S. 156; *Кметь В. Діяльність...* – С. 31; *Козубська О. Лагінська катедра...* – С. 253; *Зубрицький Д. Хроніка...* – С. 72–73.

(бл.1354 – † бл. 1420 або бл. 1450)⁵⁶. Але ще до того папа Іоан ХХІІІ не погодився з рішеннями собору й у березні 1415 р. таємно покинув Констанц, 6 квітня 1415 р. собор прийняв постанову про зверхність соборів над папами, зобов'язаними виконувати їх рішення⁵⁷. Собор анулював усі переведення прелатів, надання бенефіціїв, дарунки та всі дії Іоана ХХІІІ, що шкодили авторитету собору від початку його роботи⁵⁸. Далі прийнято рішення про детронізацію папи Іоана ХХІІІ і заборону будь-якої форми послууху йому як папі⁵⁹. Але оскільки була про перенесення галицького архієпископства до Львова була оголошена до початку собору, вона зберегла свою дію⁶⁰.

Саму буллу опублікував 1861 р. префект Ватиканського архіву о. Августіан Тейнер (1804–1874)⁶¹, о. Атанасій Великий (1918–1982) у 1953 р.⁶² і частковий переклад українською мовою Микола Чубатий (1889–1975) у 1976 р.⁶³ Вважаємо за потрібне подати перший повний український переклад тексту⁶⁴:

⁵⁶ Див.: Войтович Л. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 24–32; Осадчий В. Католицька церква... – С. 151.

⁵⁷ Mansi J. D. Sacrorum Consiliorum nova, et amplissima collectio, in quia praeter ea, quae phil. Labbeus et Gabr. Cossartius. – Venetia; Paris; Leipzig, 1919. – Vol. 27. – P. 590–606; Dokumenty... – S. 47–51.

⁵⁸ Dokumenty... – S. 46–47.

⁵⁹ Відречення Іоанна ХХІІІ фактично відбулося 29 травня 1415 р. 11 листопада 1417 р. новим папою став Мартин V, якого підтримали також представники Польського королівства та Великого Князівства Литовського. Див.: Dokumenty... – S. 105, 115, 207–211, 229–239.

⁶⁰ Кметь В. Архієпископство... – С. 124.

⁶¹ Vetera Monumenta... – Nr 8. – P. 5–6.

На даний момент відповідний документ знаходиться у фондах Секретного Архіву Ватикану, використання оригіналу чи його фотокопій для відтворення у будь-якій формі заборонено, на їх обмежене використання необхідний дозвіл вищезгаданої установи.

⁶² Documenta pontificum romanorum... – Nr. 61. – P. 101–103.

⁶³ Чубатий М. Історія християнства... – С. 108.

⁶⁴ Латинський оригінальний текст: “In eminenti specula militantis ecclesie Romanus Pontifex, beati Petri celestis clavigeri successor, ac in terris ab eo, qui celum terramque regit, solus habet super universam creturam

plenitudinem potestatis, et trono sue ineffabilis potencie constitutus super universas orbis ecclesias ac examinans diligenter, ex iniuncto sibi desuper pastoralis officii onere sinfulorum salutem appetens et exquirens, superna fuctus potencia diversis diversa pro mundanorum eventuum casibus, ac pro meritis premia distribuens, quosdam exaltat et sublevat, et ad alta rerum fastigia magnitudine dignitatis atillit, et tanquam dispensator munificus donis specialibus ac allectivis muneribus erga devotos filios sinum aperit apostolice largitatis, presertim erga loca illa, in quibus in agro irriguo ecclesie sancte Dei novelle plantationis in odorem suavitatis fructus in ubertate succedit, et que fidelis ex nova plantatione huiusmodi et ceber incolit populis, in hsd precipue, que exaltationem catholice fidei ac etiam ecclesiarum incrementa respicere dinoscuntur, un si et quemadmodum ipsatum ecclesiarum necessitas exigat, catholici populi profectus exposcat, requirat animarum salus, et accedat commoditas populorum, ac locus alias populositate ac reliquis ad humane vite commodum necessariis ceber ac insignis, ubi sedes Episcopalis aut Metropolis nin consuevit existere, videatur merito illustrandus decort precipuo, ecclesiarum in illo statum immutet, ac illis per erectionis ac translationis ministerium titulum adaugeat sublimioris excellencie atque gradus, honoris, tituli pariter et decoris, ut per hanc distributionem providam partes sibi credite solitudinis, prout in Altissimo conspicit expedirt, salubriter exequatur.

Cum itaque nuper pro parte Carissimi in Christo filii nostri Wladislai Regis Polonie Illustris ac domini Russie nobis expositum fuerit, et summa cum instancia supplicatum, ut pro

“Інституція. У високій сторожовій вежі войовничої Церкви Римський Понтифік, наступник святого Петра, оберігач ключів від неба, і на землі людини, яка править небом і землею, він один має всю повноту влади над усім створінням, і престол його невимовною владою поставлений над усіма Церквами і для ретельного вивчення всього світу, з тягарем пастирських обов’язків порятунку кожного і шукає порятунку кожного, підтримує владу світових подій в різних випадках, і нагороджує за поширення все вищими і вищими шаблями ієрархії, надає щедрі подарунки, і спеціальні дарунки привабливі для побожних синів відкриваються апостольською щедрістю, особливо в тих місцях, які зростаються Божою Церквою, де їй вдається досягти плодів нових запашних солодких рослин, з вірними нових посадок в таких країнах і з відомими людьми, особливо в тих, про яких відомо про зростання католицької віри, тому потрібно слідкувати за зростанням цих Церков, ці Церкви потрібно використовувати в разі необхідності, оскільки цього вимагає зростання католицького населення, для порятунку їх душ і

defensione fidei orthodoxe, ac etiam incremento fideliumque salute, ac reductione ad ovile dominicum infidelium et aberrantium populorum oppidum Lamburga, alias Lywowen seu Leopole vulgariter nuncupatum, in partibus Russie, Haliciensi diocesis in civitatem, et parrochiam ecclesiam sancte Marie in dicto oppido situatam in cathedralem et metropolitanam ecclesiam erigere, et Civitatis ac Metropolis dignitatum titulis decorare, ac Haliciensem metropolitanam ad Leopoliensem ecclesias et licum utpote celebriorem ac insigniorem, et cunctis oportunitatibus et populi magnitudine atque frequentia potius transferre de benignitate apostolica dignemur.

Nos igitur attendentes maximum ex premissis profectum catholice fidei, ac paterna illis benignitate ac maturitate discussis, suadentibus nonnullis aliis rationabilibus causis ad nostrum inducentibus animum, ac prefatis Regis in hac parte supplicationibus inclinati, matura cum venerabilibus fratribus nostris Sancte Romanæ ecclesie Cardinalibus super hoc deliberatione prehabita, ac de eorundem consilio et assensu, et de apostolice potestatis plenitudine, ac ex certa sciencia ad honorem omnipotentis Dei, Patris et Filii et Spiritus Sancti, beate semperque virginis Mariæ, sub cuius vocabulo prefata Leopoliensis ecclesia fundata fore dinoscitur, ac beatorum Petri et Pauli apostolorum totiusque celestis Curie laudem, gloriam et exaltationem statum nostri et ecclesie sancte Dei, divini cultus augmentum, fideliumque salutem, prefatum oppidum Lamburga, alias Leopoliense seu Lywoviense vgariter nuncupatum. in civitatem

Leopoliensem, ac prefatam parrochiam ecclesiam beate Marie in cathedralem atque Metropolim auctoritate apostolica presencium tenore erigimus, ac ipsum oppidum Leioiliensis civitatis, et ipsam ecclesiam beate Marie metropolitice dignitatis, honoris et decoris titulis de specialis dini gratie decoramus ac etiam insignimus, et ipsam Leioiliensem ecclesiam in memoriam indelebilem eorum, que in hac parte gerentur, metropolitanam perpetuis futuris temporibus volumus nuncupari, ac prefatam Haliciensem ecclesiam, sedemque metropolitam cum Electo ipsius, cui nuper est de ipsa Haliciensi ecclesia per nos gratiose provisum, prout in aliis nostris desuper confectis litteris plenius continentur, ad sedem Leopoliensem atque Metropolim supradictam de consilio ac sciencia et auctoritate prefatis transferimus per presentes, statuentes, quod de cetero, qui dicte preficientur ecclesie Leopoliensi imperpetuum Archiepiscopi Leopolienses nuncupari debeant et ceteri, ac archiepiscopalia et metropolitana insignia gerere, iura, iurisdictiones et cetera exercere, administrare ac exequi valeant, que Metropolitanam in eorum civitatibus, diocesibus atque provinciis de iure possunt, ac etiam sciencia et auctoritate prefatis de eorundem fratrum nostrorum consilio nostras filias predilectas Premosliensem, Chelmensem, Camenecensem Wlodimiriensem, Ceretensem e Kyoviensem ecclesias et earum quamlibet, ipsarumque Episcopos tam presentes quam futuros, qui eis pro tempore presse contigerit, et quascunque alias in partibus illis secundum ritus grecorum viventes ecclesias, earumque

додаткових зручностей, на благо людського життя, у відомих і шанованих місцях теперішніх єпископств та митрополій, щоб показати красу особливих заслуг Церков у поступі, і їм передати титул і ступінь, пошану, честь і красу назви, для поширення цього, що розумно вважати, як видно з найбільшою тривожною завбачливою доцільністю, вдалося зробити.

Нарація. І ось, коли, врешті наш Возлюблений син у Христі, знаменитий король Польщі і Русі Владислав, пояснив нам, щоб для збереження, захисту католицької віри, а також зростання спасіння віруючих, і зниження в лоні Господньому невіруючих та невірних міста Львова, або Леополіса, як по іншому називають Львів, розташованого в Русі, міста Галицького архієпископства, парафіяльну церкву Святої Діви Марії в зазначеному місті кафедральним собором встановити, місто удостоїти ми могли б митрополічною гідністю з галицькими митрополічними містами, відомими і знаменитими, з перевагою розміру і чисельності людей, на що ми хотіли б передати Апостольське благословення.

Episcopus cum earum et cuiuslibet ipsarum civitatibus et diocesis, iuribus et pertinentiis universis ipsi Leopoliensi ecclesie tanquam ipsarum Metropoli, et Archiepiscopo Leopoliensi pro tempore existenti pro eorum Suffraganeis atque Provincia harum serie decernimus perpetuo fore et esse subiectos atque subiectas, et subiicimus per presentes, ita quod de cetero ad illa omnia et singula teneantur, et astricti sint eisdem Metropoli et Archiepiscopo Leopoliensi pro tempore existenti, ad que Suffraganei suis metropolitanae ecclesie atque metropolitanano tenentur Archiepiscopo secundum canonicas sanctiones, necnon quod Archiepiscopus, ecclesia et Capitulum Leopolienses huiusmodi, qui sunt pro tempore, de cetero omnibus privilegiis, exemptione gratiis ac indultis apostolicis et aliis quibuscunque potiantur et gaudeant, quibus de iure metropolitanae ecclesie et Archiepiscopi et eorum Capitula possunt, et que poterant etiam ante erectionem et translationem huiusmodi Archiepiscopus, ecclesia et Capitulum Halicienses huiusmodi, necnon prefata parrochialis ecclesia beate Marie Leopoliensis ac Rector, qui ei pro tempore preerat, quodque cuncti Suffraganei, clerici et layci Leopolienses prius Haliciensis provincie Archiepiscopis Leopoliensibus, qui erunt pro tempore, tanquam Metropolitanis eorum debitos obedienciam, reverenciam et honores exhibeant, sicut Archiepiscopis Haliciensibus, qui fuerunt pro tempore, exhibere hactenus consueverunt, ac etiam debuerunt, et quod nullus ipsius prius Haliciensis ecclesie seu Metropolis possessiones auferre, aut ablatas retinere,

seu minuere, aut ipsos Archiepiscopum, ecclesiam et Capitulum Leopolienses aliquibus molestiis fatigare seu perturbare presumat, sed omnia eis integra et illibata servantur, eorum, pro quorum gubernatione ac sustentatione concessa sunt, usibus omnimodis perpetuis temporibus profutura, sedis apostolice licencia semper salva, huiusmodi et aliis privilegiis, indultis et concessionibus eisdem Haliciensi, Leopoliensi, Premisliensi, Chelmensi, Camenecensi, Wlodimiriensi, Ceretensi et Kyoviensi, et aliis ecclesiis supradictis concessis, que possent presentibus obviare, non obstantibus quibuscunque.

Volumus autem statuentes, quod, si qua ex Premisliensi, Chelmensi, Camenecensi, Wlodimiriensi, Ceretensi, et Kyoviensi seu aliis secundum ritus grecorum viventibus ecclesiis supradictis alicui Metropoli christianorum subiecta existeret, quoad subiectam unam seu plures ecclesias, presens concessio pro Suffraganeis, ceteris tamen in suo robore duraturis, nullius existat efficacie vel valoris, decernentes ex nunc irritum et inane, si secus super his, a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari. Nulli ergo... etc. nostre erectionis, decorationis, translationis, statuti, constitutionis, subiectionis et voluntatis infringere... etc. Si quis... etc...

Datum Rome apud Sanctum Petrum, V. Kal. Septembris, Pontificatus Nostri Anno tercio.

Gratis de mand. D. N. Pape: Documenta Pontificum Romanorum... – Nr. 61. – P. 101–103.

Диспозиція. Тому, з огляду на великі успіхи в поширенні католицької віри, ми обговорювали докладно з батьківською зрілістю, рекомендували ряд інших розумних причин, що виникли в наших умах, і прихилилися до прохання короля наші поважні брати, зі зрілого обговорення кардинали колишньої Римської церкви, а також за їх згодою з повнотою апостольської влади, і з певними знаннями в честь Всемогутнього Бога, Отця і Сина і Святого Духа, і Приснодіви Марії, під якої назвою заснована львівська церква, яку буде визнано, благословенням апостолів Петра і Павла Курією гідної похвали, для звеличення нашої святої Божої Церкви, зростання спасіння вірних, у згаданому місті Львові, який ще називають "Леополіс", у ньому парафіяльну церкву Діви Марії апостольською силою перетворюємо, на кафедральний собор митрополії, і жителів міста Львова, з митрополичою церквою Діви Марії, почесним званням з гідністю спеціальної міри благодаті і для видного, завзятого Львова в цій частині, йдучи вперед хочемо назвати митрополита вищезазначеної Галицької Церкви, митрополічї кафедри, які належать Галицькій Церкві, про що ми писемно вище зазначили, до львівської столиці і митрополії за порадою наради і знання і авторитету передаються тепер, із застереженням, що у майбутньому, у назначеній Церкві, де єпископ Львова називається львівським, повинна бути розглянута поведінка архієпископа та митрополита, права юрисдикції та інші права, щоб керувати та провести дослідження, які має митрополит права в своїх містах, центрах єпископств митрополії, а також знанням і авторитетом Ради наших братів те ж саме сказати і про доньок наших улюблених Перемишльську, Холмську, Кам'янецьку, Володимирську, Серетську і Київську Церкви, про кожну з них, від імені єпископів, що з ними відбувається в даний час, і в їх частинах з обрядами греків, що інші Церкви зі своїми єпископами та їх єпархіями, і будь-які інші міста, належать до Церкви Львова як головного міста, і львівський архієпископ в даний час, з його суфраганми і провінційний ряд з них вічним указом буде підпорядковуватися його словам, так що кожен і всі, які підпорядковуються цьому ж львівському митрополиту та архієпископу в даний час, до яких вони прив'язані як до архієпископства, за словами канонічних санкцій, і про те, що архієпископ, і Львівська Церква та капітул, яким в даний час, нарешті надаються всі апостольські привілеї і пільги, які насолоджуватимуться законом митрополичої церкви і архієпископства та її статутом, і до створеного архієпископства передаються Галицька Церква та капітул, а також вищезазначена парафіяльна церква Св. Діви Марії і ректор, якого посаду було за цей час створено, і що всі суфрагани, клірики і лаїки першого Галицької провінції до Львівського архієпископства, які повинні були в даний час підпорядковуватися як митрополії, мають показати слухняність, повагу і честь, яку Галицьким архієпископам, яку до цього часу звикли виявляти, і що ні в одній з колишніх Галицьких єпископських кафедр або забрати з митрополії, або зберегти, те, що було, або зменшити у Львівській Церкві та капітулі не передбачається ліквідувати або намагатися забрати майно, але всіх їх недоторканими зберегти, для їх забезпечення, і право управління, права всіх видів і у всі часи

в майбутньому зберігаються, без шкоди для Апостольського Престолу, а також інші пільги, надані Галицькій, Львівській, Перемишльській, Холмській, Кам'янецькій, Володимирській, Серетській та Київській, та іншим Церквам надані вище, які можуть бути усунені.

Ми постановляємо, що якщо такі виникають в Перемишльській, Холмській, Кам'янецькій, Володимирській, Серетській, і Київській грецькі обряди чи інші Церкви поза митрополичою столицею, як суб'єкти однієї або кількох Церков, представити до суфраганій, інші ж у свою силу, не мають вартості та цінності, указом від нині не дійсні, в тому числі й інші, які б не були свідомі чи не свідомі спроби влади.

Санкція. Ніхто не... і т. д. наші налаштування, прикраси, передача, статут, правила, підпорядкування, і зламає... і т. д. Якщо хоча б одне... і т. д.

Есхатокол. Дано в Римі, 28 серпня, на третій рік нашого понтифікату. Безкорисно доручено Папа”.

Підводячи підсумок, слід наголосити, що самі потуги щодо створення окремої від Гнезненської Галицької, а потім Львівської, митрополії, були фактичним визнанням статусу *королівства Русі* як окремої державної одиниці, відмінної від Польщі. Інакше католицькі єпископства, утворені взамін віддавна існуючих православних, мали б бути підпорядковані безпосередньо гнезненському архієпископу. Знаменно, що створення окремої Галицької, а потім Львівської митрополії домагалися не лише угорський король Людовик Анжуйський та князь Володислав Опольський, які однозначно розглядали *королівство Русі* як державу, відмінну від Польщі, а й польські королі Казимир III та Владислав II Ягайло. Тільки 1434 р. ця політична одиниця була ліквідована і як Руське воєводство включена до складу Польського королівства.

Бібрська загальноосвітня школа I–III ступенів імені Уляни Кравченко

Jerzy SPERKA

PANOWIE Z ZUBRZY. Z DZIEJÓW SZLACHTY RUSKIEJ POCHODZENIA ŚLĄSKIEGO W XV WIEKU

W ostatnich latach problem migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi Czerwonej zostaje poddany szczegółowym badaniom. W miarę dobrze znani są osadnicy śląscy z czasów rządów księcia Władysława Opolczyka (1372–1379), w zarysie uchwycono też migrantów, którzy nadania na ziemiach ruskich zawdzięczali królowi Władysławowi Jagielle (1386–1434)¹. Niniejszy artykuł chciałbym poświęcić jednemu z beneficjentów Jagiełły, który dał początek rodzinie Zubrskich, gospodarzącej w XV wieku na kilku wsiach leżących w pobliżu Lwowa.

W 1407 roku (27 X) król Władysław Jagiełło przebywając w Medyce koło Przemyśla nadał Janowi z Bierawy na prawie dziedzicznym wieś Zubrzę w dystrykcie i ziemi lwowskiej*. Nadanie miało charakter wieczysty, ale warunkiem posiadania wsi była osobista rezydencja na Rusi ze względu – jak zaznaczono w dokumencie – na małą tam ilość ludzi (*propter defectum hominum*). Obowiązkiem obdarowanego było dostarczanie na wyprawy wojenne jednej włóczni i dwóch łuczniczków. Jednocześnie władca zastrzegł, że alienacja dóbr może nastąpić jedynie za specjalnym zezwoleniem królewskim, natomiast mieszkańcy wsi mają nadal płacić wszystkie daniny i podatki królowi, jak inni mieszkańcy wsi rycerskich w ziemi ruskiej². Nadanie dla Jana z Bierawy nie obejmowało jednak całości osady kryjącej się pod nazwą Zubrza. Niewielka

¹ Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1379–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006; *Idem*. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 278–301; *Idem*. Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 221–229; *Idem*. Borschnitzowie na Rusi Czerwonej w XIV–XV wieku // Miasta – ludzie – instytucje – znaki / Red. Z. Piech. – Kraków, 2008. – S. 247–262; *Idem*. Z dziejów migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi Koronnej w końcu XIV i w początkach XV wieku (wstępne rozpoznanie) // Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z

dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych / Red. W. Bukowski, T. Jurek. – Kraków, 2012. – T. 1. – S. 519–548; *Idem*. Władysław, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2012. – S. 347–356; Czwojdrak B. Młodowiccy herbu Działosza. Przyczynek do szlachty ziemi przemyskiej w XV wieku // Mieszczanie, wasale, zakonnicy / Red. B. Śliwiński. – Malbork, 2004. – S. 47–59 (w tych pracach literatura przedmiotu).

*Dziś Зубра, 8 km na południe od Lwowa.

² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie (dalej cyt. AGZ) / Wyd. O. Pietruski, X. Liske. – Lwów, 1873. – T. 4. – Nr 16.

Jerzy SPERKA

PANOWIE Z ZUBRZY. Z DZIEJÓW SZLACHTY RUSKIEJ POCHODZENIA ŚLĄSKIEGO W XV WIEKU

W ostatnich latach problem migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi Czerwonej zostaje poddany szczegółowym badaniom. W miarę dobrze znani są osadnicy śląscy z czasów rządów księcia Władysława Opolczyka (1372–1379), w zarysie uchwycono też migrantów, którzy nadania na ziemiach ruskich zawdzięczali królowi Władysławowi Jagielle (1386–1434)¹. Niniejszy artykuł chciałbym poświęcić jednemu z beneficjentów Jagiełły, który dał początek rodzinie Zubrskich, gospodarzącej w XV wieku na kilku wsiach leżących w pobliżu Lwowa.

W 1407 roku (27 X) król Władysław Jagiełło przebywając w Medyce koło Przemyśla nadał Janowi z Bierawy na prawie dziedzicznym wieś Zubrzę w dystrykcie i ziemi lwowskiej*. Nadanie miało charakter wieczysty, ale warunkiem posiadania wsi była osobista rezydencja na Rusi ze względu – jak zaznaczono w dokumencie – na małą tam ilość ludzi (*propter defectum hominum*). Obowiązkiem obdarowanego było dostarczanie na wyprawy wojenne jednej włóczni i dwóch łuczniczków. Jednocześnie władca zastrzegł, że alienacja dóbr może nastąpić jedynie za specjalnym zezwoleniem królewskim, natomiast mieszkańcy wsi mają nadal płacić wszystkie daniny i podatki królowi, jak inni mieszkańcy wsi rycerskich w ziemi ruskiej². Nadanie dla Jana z Bierawy nie obejmowało jednak całości osady kryjącej się pod nazwą Zubrza. Niewielka

¹ Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1379–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006; *Idem*. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 278–301; *Idem*. Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 221–229; *Idem*. Borschnitzowie na Rusi Czerwonej w XIV–XV wieku // Miasta – ludzie – instytucje – znaki / Red. Z. Piech. – Kraków, 2008. – S. 247–262; *Idem*. Z dziejów migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi Koronnej w końcu XIV i w początkach XV wieku (wstępne rozpoznanie) // Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z

dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych / Red. W. Bukowski, T. Jurek. – Kraków, 2012. – T. 1. – S. 519–548; *Idem*. Władysław, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2012. – S. 347–356; Czwojdrak B. Młodowiccy herbu Działosza. Przyczynek do szlachty ziemi przemyskiej w XV wieku // Mieszczanie, wasale, zakonnicy / Red. B. Śliwiński. – Malbork, 2004. – S. 47–59 (w tych pracach literatura przedmiotu).

*Dziś Зубра, 8 km na południe od Lwowa.

² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie (dalej cyt. AGZ) / Wyd. O. Pietruski, X. Liske. – Lwów, 1873. – T. 4. – Nr 16.

część wsi była już wcześniej – może nawet od czasów Władysława Opolczyka – w rękach prywatnych; w 1391 roku notowany jest Dietko z Zubrzy³; natomiast w latach 1394–1407 dziedzicem części osady był Stanisław Lambertowicz *heres de Zubrza*⁴. Mimo wspomnianych nadań nadal duża część wsi pozostała w rękach królewskich i ona też, co jakiś czas była obciążana sumami, które monarchowie zapisywali różnym beneficjentom. Były one ubezpieczeniem zaciągniętych pożyczek, albo nagrodą za oddane zasługi⁵.

Nowy właściciel części Zubrzy, Jan, pochodził z Górnego Śląska. Jego rodzina Bierawa (Birawa) leżała koło Koźła (dziś Kędzierzyn-Koźle) w ówczesnej domenie książąt oleśnickich, którym jeszcze w drugiej połowie XIV wieku w podziale księstwa bytomsko-kozielskiego przypadła część kozielska. Rodzonym bratem Jana, był Paweł (Paszek) zwany Gawronek⁶, który też dziedziczył na Bierawie⁷. Natomiast najpewniej ich ojcem był Pakosz z Bierawy, starosta strzelecki (1387), który za zasługi otrzymał od księcia opolskiego Bolesława IV wójtostwo w Leśnicy (1386)⁸. Jan i Paweł nie byli jednak jedynymi właścicielami

³ Sprzedał wtedy (wraz z przyjacielem Wojciechem), za radą brata Bruna, sianożęć (łąkę) Grzegorzowi Dawidowskiemu za 1600 groszy: *Petruszewicz A., x. Materiały historyczne // Przegląd Archeologiczny.* – Lwów, 1882. – Zesz. 1, nr 1. – S. 72–73.

⁴ AGZ. – Lwów. 1872. – T. 3. – Nr 57, *Ibidem.* – T. 4. – Nr 19. Stanisław Lambertowicz był pasierbem (*privignus*) Lamberta (*Lymbarda*), który w 1375 roku otrzymał Oświęcę (i Zdużycę) od księcia Władysława Opolczyka: AGZ. – Lwów, 1870. – T. 2. – Nr 5; *Gilewicz A. Stanowisko i działalność gospodarza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378 // Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928.* – Lwów, 1929. – S. 99; *Sperka J. Otoczenie...* – S. 279; *Idem. Początki osadnictwa...* – S. 295. Wieś odziedziczyli Przedbór i Stanisław (określani w dokumencie, jako *filiastros* Lamberta), ale po długich sporach w 1393 roku Przedbór zrezygnował z niej na rzecz Stanisława: AGZ. – T. 3. – Nr 56.

⁵ Mikołaj Klus z Wyżnian miał zapisane jakieś sumy na Zubrzy przez króla Władysława Jagiełłę, natomiast Kazimierz Jagiełłończyk zapisał mu jeszcze 100 grzywien (na Zubrzy i innych wsiach): *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J. Tomaszewicz, M. Zdanek, pod red. W. Bukowskiego.* – Kraków, 2004. – Nr 59; AGZ. – Lwów, 1875. – T. 5. – Nr 114;

Andrzej Jacimierski w 1469 roku okazał lustratorom dokumenty królewskie na sumy zapisane na Zubrzy (jeden na 100 grzywien, drugi na 200 grzywien) oraz na Zubrzy i Wodnikach (jeden na 200 grzywien, drugi na 100 grzywien): *Bona regalia onerata in terris Russiae. Lustratio 1469 r. (dalej cyt. Lustracja z 1469 roku) // Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1902. – T. 18, cz. 1. – S. 29. W 1488 roku król Kazimierz Jagiełłończyk zapisał Andrzejowi i Janowi Jaćmierskim 280 grzywien na Zubrzy: *Matricularum Regni Poloniae Summaria / Wyd. T. Wierzbowski.* – Warszawa, 1905. – T. 1. – Nr 1945.

⁶ AGZ. – T. 5. – Nr 68–71.

⁷ Paweł (Paszek) Gawronek wzmiankowany jest w źródłach po raz pierwszy w 1427 roku (21.01), wtedy to książę opolski Bolko IV potwierdził mu zamianę dóbr Reichenwald (dziś Dąbie) z Jaśkiem z Kamieńca za Sośnicowice (koło Koźła) i 30 grzywien dopłaty: *Codex diplomaticus Silesiae / Wyd. W. Wattenbach, C. Grünhagen.* – Breslau, 1865. – Bd. 6. – Nr 176. – S. 51. W 1443 roku (8.02) jeszcze żył, ponieważ jego brat, Jan Zubrski, sporządzając testament (8.02.1443), zaznaczył, że uczynił to za jego zgodą: AGZ. – T. 5. – Nr 91.

⁸ *Weltzel A. Geschichte der Stadt, Herrschaft und Ehemalige Festung Cosel.* – Berlin, 1866. – S. 192; *Diplomatische Beyträge zur Unterschung der Schlesischen Rechte und Geschichte / Wyd. J. E. Böhme.* – Berlin, 1771. – Bd. 2. – S. 74; *Sękowski R. Herbarz*

Bierawy, gdyż przynajmniej od 1402 roku część wsi była w rękach Gumprechta Dluhomila (sporadycznie pisał się z tej wsi)⁹.

Przynależność herbowa Jana i Pawła z Bierawy, niestety, nie jest znana. Nie zachowały się odciski, ani odrisy ich pieczęci. Ostrożną sugestią wysunął kiedyś Roman Sękowski, który kierując się przesłanką, że wójtostwo w Leśnicy w XV wieku było w rękach rodziny Strzelów (Strela), wskazywał, że może z tej rodziny wywodzili się właściciele Bierawy w końcu XIV wieku¹⁰. Z braku źródeł hipotezy tej nie da się jednak potwierdzić, ani też odrzucić, warto jednak zaznaczyć, że wójtostwo, które Pakosz z Bierawy otrzymał od księcia, wkrótce mogło zostać sprzedane i przejść właśnie w ręce Strzelów.

Zapewne względy materialne zadecydowały o tym, że Jan z Bierawy postanowił zaciągnąć się na służbę u obcego monarchy. Oczywiście nie należy bagatelizować też innych przyczyn takiego kroku, jak chęć zdobycia sławy rycerskiej, czy poznania nowych krajów. W swych działaniach Jan poszedł śladami wielu drobnych rycerzy śląskich, którzy nie mając możliwości zrobienia kariery, ani powiększenia dóbr w swych rodzimych księstwach szukali szczęścia na polskim dworze. Natomiast perspektywy zdobycia majątku za sprawą polskiego monarchy – zwłaszcza na Rusi Czerwonej, gdzie ludzi ciągle brakowało, a ziemi było pod dostatkiem – były w tym czasie bardzo duże.

Ubogi materiał źródłowy uniemożliwia odpowiedzenie na pytanie, jak długo Jan z Bierawy służył królowi i jakie zasługi zadecydowały o nadaniu mu prawem wieczystym części królewskiej wsi Zubrza. Otrzymane dobra Jan potraktował jednak bardzo poważnie i jak wskazują jego dalsze działania, ta podlwowska wieś stać się miała jego nowym domem rodzinnym, a Ruś jego nową ojczyzną. Od razu zresztą zaczął się pisać z tej wsi, zarzucając śląską Bierawę, a po pewnym czasie przyjął odmiejscowe nazwisko Zubrski¹¹. Jeszcze w grudniu 1407 roku Jan powiększył swój areal w Zubrzy. Zakupił wtedy, wraz z swoimi dziećmi (nie wymienionym z imienia w dokumencie), za 80 kop groszy od wspomnianego szlachetnego Stanisława z Zubrzy, pasierba Lamberta, jego część w tej wsi. Transakcji dokonano przed starostą ruskim Florianem z Korytnicy na Zamku Niskim we Lwowie. Warunkiem posiadania tego nowego działu było zobowiązanie do udziału w wyprawach z jednym łucznikiem. Była to oczywiście osobna służba, prócz tej, która wynikała z wcześniejszego posiadania części Zubrzy z łaski królewskiej¹².

Aby lepiej gospodarować w posiadanych dobrach już w roku następnym zwrócił się do króla o przeniesienie swojej wsi na prawo niemieckie. Władysław Jagiełło uwzględniając jego prośbę, 29 października 1408 roku w Przemyśle

szlachty śląskiej. – Katowice, 2002. – T. 1. – S. 156.

⁹ Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska / Oprac. R. Żerelik. – Wrocław, 1998. – T. 9. – Nr 4 (po raz pierwszy wzmiankowany jest Dluhomil z Bierawy, który kupił od Hansa Bessa z Rogowa wieś Narok). W 1416 r. (10.02) Gumprecht Dluhomil

miał kupić od wójta Leśnicy kolejną część jego dziedzictwa w Bierawie. Dluhomilowie pieczętowali się herbem "Trzy Radła": Sękowski J. Herbarz... – Katowice, 2003. – T. 2. – S. 44.

¹⁰ Sękowski R. Herbarz... – T. 1. – S. 156.

¹¹ Zob.: AGZ. – T. 4. – Nr 19, 20; Ibidem. – T. 5. – Nr 61–65.

¹² AGZ. – T. 4. – Nr 19.

wystawił stosowny przywilej. W dokumencie zaznaczono, że mieszkańcy Zubrzy zostali zwolnieni z sądownictwa wojewodów, kasztelanów i sędziów i poddani pod jurysdykcję sołtysa, który z kolei miał odpowiadać przed właścicielem wsi¹³. Prawu magdeburskiemu podporządkowano jednak – co zaznaczono w dokumencie – tylko katolików, a to jednoznacznie wskazuje, że prawosławni mieszkańcy mieli nadal podlegać ciężarom prawa ruskiego. Przywilej dla Zubrzy wpisuje się w dyskryminacyjną wobec ludności prawosławnej politykę Władysława Jagiełły zaniechaną na ziemiach ruskich dopiero po jego śmierci¹⁴.

W 1411 roku Jan Zubrski rozpoczął powiększanie swojego majątku o osady sąsiadujące z Zubrzą, tym samym próbując stworzyć zwarty kompleks dóbr. Najpierw kupił (3.01.1411) od Piotra Włodkowica z Charbinowic, podstolego sandomierskiego i starosty trembowelskiego? za 120 kop ruskiej monety pospolitej wieś Oświęcę wraz z dorzyszczem Kreblowo, należącym do Jerzego alias Jurka¹⁵. Tego samego dnia nabył jeszcze od wspomnianego Piotra część wsi Sichów za 60 kop groszy ruskich i konia wartego 4 kopy groszy ruskich. Była to część wsi, którą wcześniej Piotr Włodkowic nabył od Jaśka Fortuny i jego syna Jana¹⁶. W roku następnym (14.09.1412) Jan z Zubrzy kupił jeszcze od Piotra Włodkowica pozostałą część Sichowa za sumę 130 kop groszy ruskich¹⁷. Pięć lat później (25.08.1417) Jan Zubrski po raz pierwszy skorzystał na regulacji granic, które z rozkazu królewskiego przeprowadzili komisarze królewscy na czele ze starostą ruskim i kasztelanem śremskim, Iwanem z Obichowa. Wyznaczyli oni granice, sypiąc kopce między Zubrzą i Lwowem oraz Zubrzą i wsią królewską Sokolniki¹⁸. Natomiast granice między Zubrzą a królewską wsią Sołonki wytyczono w 1433 roku, uczynili to, też z rozkazu królewskiego, Wincenty z Szamotuł, kasztelan międzyrzecki i starosta ruski i Dobiesław ze Sprowy, podkomorzy ruski¹⁹.

Ciągle powiększając swoje gospodarstwo oraz dochody Jan Zubrski jeszcze w 1420 roku pozyskał od Ostaszka z Dawidowa (h. Prus II) sianożęcia (czyli łąki) w Dawidowie. Potem w wyniku długich zabiegów udało mu się skupić rozproszony sołectwo w Zubrzy. Najpierw, w 1423 roku nabył część należącą do Miczka

¹³ AGZ. – T. 4. – Nr 20.

¹⁴ Zob. na ten temat: *Janeczek A.* Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły // *Przegląd Historyczny.* – 1984. – T. 75. – S. 527–541; *Trajdos T. M.* Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – Wrocław; Kraków, 1983. – T. 1. – S. 288.

¹⁵ AGZ. – T. 4. – Nr. 24 Wieś Oświęcę Piotr Włodkowic z Charbinowic kupił wcześniej za tę samą sumę od wspomnianego Stanisława Lambertowicza: *ibidem.* – Nr 26 (formalny dokument potwierdzający tę transakcję starosta lwowski Florian z Korytnicy wystawił dopiero 14.03.1411 r., mimo, że 3 miesiące wcześniej Piotr sprzedał wieś Janowi z Zubrzy). Obecnie wieś Oświęca nie istnieje;

pod tą nazwą funkcjonuje pole w Zubrzy.

¹⁶ AGZ. – T. 4. – Nr 25. Dziś w nowej dzielnicy miejskiej na południe od miasta historycznego.

¹⁷ AGZ. – T. 4. – Nr 29. Tę część Sichowa Piotr Włodkowic kupił (28.10.1411) od Jaśka Fortuny i jego syna Jana za 120 kop groszy ruskich: *Ibidem.* – Nr 27. W 1430 roku starosta ruski Jan Mężyk z Dąbrowy wraz z asesorami rozstrzygał z polecenia królewskiego spór o wieś Sichów między Janem, Mikołajem i Marcinem, braćmi z Knihynic (synami Piotra z Knihynic), a Janem z Zubrzy. Bracia z Knihynic odstąpili od roszczeń do tej wsi, ponieważ ich ojciec zeznał, że Sichów nie należy do ich macierzysty: *Ibidem.* – T. 5. – Nr 49.

¹⁸ AGZ. – T. 4. – Nr 37, 38.

¹⁹ *Ibidem.* – T. 5. – Nr 55.

Tworkowicza z Rodatycz²⁰. Potem, w 1442 roku, wszedł w posiadanie za 50 grzywien części od Stefana, mieszczanina z Gródka²¹. Pozostałą część wykupił od Piotra i Michała Kongisarów, mieszczan lwowskich, którym ostatnią ratę należności w wysokości 50 grzywien uregulował już po jego śmierci syn Jan w 1464 roku²².

Niewątpliwie Jan Zubrski był człowiekiem przedsiębiorczym, potrafiącym dbać o swoje interesy. Wiemy, że wystarał się u króla Władysława Jagiełły, aby ten powierzył mu lokację wsi Skniłów pod Lwowem, a w zamian miał otrzymać tam sołectwo. Dowiadujemy się o tym z dokumentu wystawionego w 1437 roku (3.03) przez króla Władysława III w Krakowie. Aby zadość uczynić Janowi (obecnemu wtedy u jego boku), który nie otrzymał stosownego dokumentu z kancelarii królewskiej z powodu zaniedbania przez ówczesnego podkanclerzego Władysława Oporowskiego, monarcha postanowił wprowadzić w życie dawne obietnice poprzednika i wyznaczyć Janowi sołectwo, a stosowny dokument wystawić, kiedy osiągnie pełnoletność²³.

W czasie wspomnianego pobytu w Krakowie Jan Zubrski uregulował też sprawy majątkowe ze swoim bratem Pawłem (Paszkiem) Gawronkiem z Bierawy. Podziału dóbr, w tym odziedziczonych po zmarłych krewnych, dokonano 1 marca 1437 roku, za pośrednictwem rozjemców, a zarazem przyjaciół, Gumprechta z Bierawy, starosty strzeleckiego i Piotra z Lubszy, kanclerza księcia niemodlińsko-strzeleckiego Bernarda. Niestety wystawiony wtedy dokument nie podaje szczegółów podziału, poza tym, że bracia zawarli ugode, skasowali swoje pozwy wobec siebie i umorzyli procesy w sprawie podziału swych dóbr odziedziczonych po zmarłych krewnych, oraz, że Jan miał dać rekompensatę Pawłowi w kwocie 30 grzywien²⁴. Tego samego dnia ugode potwierdził starosta ruski (i jednocześnie kasztelan międzyrzecki) Wincenty z Szamotuł²⁵. Natomiast ostatecznie sfinalizowano ją we Lwowie 7 czerwca tego roku kiedy przed sędzią ziemskim Stanisławem z Dawidowa i podsędkiem Janem z Zimnej Wody, Paszek Gawronek pokwitował brata z przypadającej mu po ojcu i krewnych części spadku i odebrał rekompensatę w kwocie 30 grzywien groszy²⁶.

Ugoda majątkowa z bratem była częścią większych uregulowań rodzinno-majątkowych, które zapobiegliwy i skrupulatny Jan Zubrski przeprowadził w tym czasie. Jeszcze w 1435 roku wypłacił posag córkom Dorocie i Jadwidze, rok później (1436) doprowadził do ugody z kolejną córką Katarzyną, a w 1443 roku ugodził się z Małgorzatą (o tych sprawach szczegółowo niżej)²⁷. Mając załatwione sprawy posagowe córek, mógł spokojnie spisać testament, co uczynił 8.02.1443 roku we Lwowie przed Janem z Czyżowa, kasztelanem krakowskim i namiestnikiem Małopolski i Rusi z ramienia króla Władysława III. Cały majątek ruchomy i nieruchomy przekazał nieletnim synom, Janowi i Mikołajowi, a

²⁰ Ibidem. – T. 4. – Nr 51, 63.

²¹ Ibidem. – T. 5. – Nr 90.

²² Ibidem. Lwów, 1876. – T. 6. – Nr 59. Należność miał uregulować w dwóch ratach po 25 grzywien, a w razie nie wywiązania się z umowy, dać wwiązanie na tę sumę w

czynsz z Zubrzy.

²³ AGZ. – T. 5. – Nr 70.

²⁴ Ibidem. – Nr 68.

²⁵ Ibidem. – Nr 69.

²⁶ Ibidem. – Nr 71.

²⁷ Ibidem. – Nr 61, 63, 65, 92; Ibidem. – Lwów, 1889. – T. 14. – Nr 669, 681, 895.

egzekutorem testamentu i jednocześnie opiekunem synów, wyznaczył Mikołaja z Gołogór, podczaszego lwowskiego²⁸.

Stopniowy wzrost zamożności Jana Zubrskiego powodował, że także jego pozycja w gronie szlachty ruskiej systematycznie rosła, darzono go zaufaniem i szanowano, a świadczą o tym poniższe przykłady. W latach 1421–1425 był – wraz z arcybiskupem lwowskim Janem Rzeszowskim, Rafałem z Soboty (i Obichowa) i Piotrem Cebrowskim – sędzią polubownym w zatargach miasta Lwowa ze Stanisławem z Sulimowa (herbu Ślizien), jego bratem Wojtkiem, zwanym Ślizień, byłym burgrabią zamku lwowskiego, i Grzymkiem z Bogusławic, grodowymi zamku lwowskiego za zadane rany²⁹. Poręczał za innych ziemian³⁰, świadcował na dokumentach urzędniczych i szlacheckich³¹. W latach 1441–1446 był powoływany na asesora roczków grodzkich i ziemskich lwowskich³², w tym czasie dwukrotnie (19.05.1443, 19.03.1446) pełnił też funkcję sędziego grodzkiego³³, zastępując Mikołaja Czelatyckiego z Położewa (herbu Ramułt) i Stanisława ze Srok (herbu Prawdzic)³⁴.

Jan Zubrski, jak chyba wszyscy właściciele dóbr ziemskich w tym czasie, miał także konflikty z sąsiadami. W 1448 roku spotykamy go przy ugodzie o zajazd jego karczmy w Sichowie z Piotrem z Branic, który zapłacił mu za szkody jedną kopę groszy. Rok później (1449) stawał przed sądem grodzkim w procesie z przedmieszczanami lwowskimi o położenie aresztu na wyrąb lasów zubrzyckich³⁵. Niestety trzy lata później zaczął mieć kłopoty ze zdrowiem, i to na tyle poważne, że nie mógł już stawiać się przed sądem w swoich sprawach. Z powodu choroby przekładano mu od 26.02.1452 do 13.04.1453 roku terminy z poddanyymi dominikanów lwowskich z Krotoszyna; w jego zastępstwie występował niekiedy, zięć Jan z Winnik i żona Dorota³⁶. Zmarł po 13.04 a przed 15.06.1453 roku³⁷. Pozostawił po sobie dwóch synów, Jana i Mikołaja oraz sześć córek: Małgorzatę, Katarzynę, Dorotę, Jadwigę, Zofię i Ewę.

Synowie Jana Zubrskiego, Jan i Mikołaj podzielili się ojcowizną w 1457 (1.08). Zgodnie z postanowieniem ojcowskim, starszy z braci, Jan, odstąpił młodszemu połowę Zubrzy i Oświcę. Mikołajowi w Zubrzy przypadł dwór i dwa stawy, jeden znajdujący się za dworem, a drugi naprzeciwko kościoła. Nad stawem pod dworem Mikołaj mógł wybudować sobie młyn, a drzewo na jego budowę, i na rzecz

²⁸ AGZ. – T. 5. – Nr 91.

²⁹ Ibidem. – T. 4. – Nr 56, 57, 71.

³⁰ Ibidem. – T. 5. – Nr 46 (w 1430 roku, wraz z Piotrem Odrowążem, starostą samborskim, Stanisławem Dawidowskim, sędzią lwowskim, Dymitrem z Chodorowa, poręczył za Jana Cielątko, starostę łańcuckiego, że ten załatwi sprawę macierzyzny, na której jego żona Anna ma zapisane uposażenie).

³¹ Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r. / Wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1890. – Nr 36 (1419 r.); AGZ. – T. 2. – Nr 41 (1421 r.), 49 (1427 r.), 73 (1447 r.); Ibidem. – T. 5. – Nr 46 (1430 r.); Ibidem. – T. 13. – Lwów, 1888. – Nr 803 (1438 r.).

³² AGZ. – T. 14. – S. 35, 59, 65, 85, 90, 96, 101, 117, 121, 131, 132, 185, 206.

³³ Ibidem. – S. 95. – Nr 752. – S. 206.

³⁴ *Maleczyński K.* Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783. – Lwów, 1938. – S. 60.

³⁵ AGZ. – T. 14. – Nr 1985, 2191, 2192, 2193, 2211.

³⁶ Ibidem. – Nr 2563, 2579, 2602, 2603, 2691, 2722, 2754, 2757, 2792.

³⁷ Ostatni raz, jako żyjący odnotowany został 13.04.1453 r., natomiast 15.06.1453 r., jego żona Dorota, występuje już, jako wdowa: AGZ. – T. 14. – Nr 2792, 2859.

dworu, miał prawo pobierać z lasów należących do tych wsi. Prawo patronatu kościoła w Zubrzy miało należeć do obu braci³⁸. Starszy z braci, Jan, wziął natomiast drugą połowę Zubrzy z karczmą oraz wieś Sichów. Z tej części – jak wynika z późniejszych źródeł – miały być wypłacone posagi niezamężnym jeszcze siostrą: Zofii i Katarzynie³⁹. Z matką Dorotą, ugodzili się 3 miesiące później (11.11.1453), odstępując jej dwór ojca, przynależne do niego role, młyn i sadzawkę w Zubrzy⁴⁰.

Biografia "Jana młodszego" z Zubrzy nie wnosi do zasiedlania Rusi Czerwonej żadnych szczególnych wątków. Jego krótkie życie – zmarł najpewniej wiosną 1467 roku⁴¹ – upłynęło na asesorii w sądach ziemskich i grodzkich lwowskich (1455–1456, 1466–1467)⁴², na regulowaniu zobowiązań ojcowskich⁴³ oraz swoich. Z tych ostatnich najbardziej obciążające były sprawy z Gołąbkami z Zimnej Wody. W 1456 roku Jan Winnicki, szwagier Jana i Mikołaja Zubrskich, spłacił ich dług w wysokości 110 grzywien, ubezpieczony na Zubrzy, którzy ci byli winni braciom Janowi i Piotrowi z Zimnej Wody. Następnie, w związku z tym, że teraz on stał się wierzycielem Zubrskich, przejął wieś i jak się miało okazać, on i jego potomkowie utrzymali się przy części Zubrzy do końca XV wieku (szczegółowo o tym zob. dalej)⁴⁴. W tym samym roku Jan Zubrski poręczył (wraz ze Ściborem z Wiszni, sędzią lwowskim) Andrzejowi Odrowążowi ze Sprowy, wojewodzie i staroście ruskiemu pożyczkę 110 grzywien, którą ten zaciągnął od wspomnianych Jana i Piotra Gołąbków z Zimnej Wody. Ponieważ Andrzej do śmierci nie oddał długu, w 1465 roku Gołąbkowie pozwali Jana Zubrskiego jako poręczyciela o spłatę należności. Nie pomogło uchylanie się od odpowiedzialności, gdyż król nakazał mu stawić się w sądzie, a ten w 1466 roku skazał go na oddanie należnych 110 grzywien i jeszcze zapłatę 3 grzywien kary sądowej⁴⁵.

³⁸ AGZ. – T. 5. – Nr 153.

³⁹ Ibidem. – Lwów, 1878. – T. 7. – Nr 79, 80.

⁴⁰ Ibidem. – T. 14. – Nr 2962. Dorota żyła jeszcze w 1454 r. (19.07): tamże. – Nr 3151.

⁴¹ Jan Zubrski niknie ze źródeł po 9.03.1467 roku (AGZ. – Lwów, 1891. – T. 15. – S. 69), a sprawy rodzinne przejmuje, młodszy z braci, Mikołaj (zob. niżej). *Polackówna H.* [Recenzja:] *Dąbkowski P.* Wędrówki rodzin szlacheckich. Karta z dziejów szlachty halickiej. – Lwów, 1916 // *Quartalnik Historyczny.* – 1926. – T. 40. – S. 443. Nie zauważyła jednak recenzentka tego i połączyła w jedną postać dwie różne osoby występujące w źródłach, jako Jan Zubrski. Tą drugą osobą, która figuruje w źródłach jako Jan Zubrski, był Jan z Pustomytów i Czajkowic (syn Jana z Winnik i Pustomytów, szwagier Jana i Mikołaja Zubrskich). Ten mając w zastawie część Zubrzy (przejął ją po ojcu), już w 1463 roku zaczął się z niej pisać (AGZ. – T. 15. – Nr 3232), a z czasem przybrał nazwisko Zubrski. Pisał się też jako Jan Zubrski z Czajkowic, zm.

w 1500–1501 r.: Ibidem. – S. 195, 299, 365, 405. – Nr. 2678, 3173, 3246, 4361, 4371; Ibidem. – Lwów, 1901. – T. 17. – Nr 2298, 2453.

⁴² AGZ. – T. 14. – S. 442, 444–449, 452–454, 459–460, 462, 485, 489; Ibidem. – T. 15. – S. 46, 51, 53, 57; Ibidem. – Lwów, 1906. – T. 19. – S. 490. – Nr 2764.

⁴³ W 1464 roku dopłacił 50 grzywien za sołectwo w Zubrzy mieszczanom lwowskim, Piotrowi i Michałowi Kongisarom; został pozwany przez Jana, wójta z Pomorzana, któremu ojciec był winien za sukno 3 kopy i 18 groszy; dług ojca wobec zięcia Jana z Winnik wynosił 50 grzywien (plus jeszcze posag dla Jadwigi w tej samej kwocie): AGZ. – T. 6. – Nr 59; Ibidem. – T. 15. – Nr 2751, 3312.

⁴⁴ AGZ. – T. 19. – Nr 2751, 2752. Jan Zubrski był winien jeszcze 12 grzywien Janowi Winnickiemu, które pożyczył w 1456 roku: Ibidem. – T. 15. – Nr 123, 129, 176.

⁴⁵ AGZ. – T. 5. – Nr 146; Ibidem. – T. 6. – Nr 65, 74; Ibidem. – T. 19. – Nr 2826. W 1466 roku musiał jeszcze zapłacić – a nakazał mu

Życie Mikołaja Zubrskiego nie różniło się wiele od brata Jana, chociaż o wiele dłuższe, było charakterystyczne – jak to trafnie ujęła H. Polackówna – dla przeciętnego ziemianina drugiej połowy XV wieku⁴⁶. W latach 1465–1497 był systematycznie powoływany na asesora sądów ziemskich i grodzkich lwowskich⁴⁷, zastępował w 1473 roku dwukrotnie wicestarostę lwowskiego Pełkę Łysakowskiego, pełnił też na krótko funkcje sędziego grodzkiego (5 III 1498)⁴⁸. W czasie lustracji królewskiej na Rusi w 1469 roku, udokumentował prawa do Zubrzy przedstawiając dokument Władysława Jagiełły dotyczący nadania tej wsi⁴⁹. Rok wcześniej (1468) sprzedał swój dom znajdujący się na przedmieściu Lwowa (od strony Gródka) Janowi Gołąbkowi z Zimnej Wody⁵⁰. W 1493 roku wydał za mąż siostrę Ewę za Bernarda, mieszczanina lwowskiego, oprawiając jej posag w wysokości 60 grzywien, z tego 30 grzywien na połowie młyna w Zubrzy i na połowie Oświcy, natomiast drugie 30 grzywien na długi, który miał wobec Bernarda, zabezpieczonym na źrebie w Zubrzy⁵¹. W tym samym roku sprzedał też ostatecznie całą swoją część w Zubrzy wspomnianemu szwagrowi za 200 grzywien. Natomiast staw rybny w tej wsi, znajdujący się naprzeciw kościoła, odstąpił za 12,5 grzywiny Janowi, paśnikowi lwowskiemu⁵². Sam natomiast kupił w 1496 roku wieś Doliniany w powiecie gródeckim od Marcina Kołaty, mieszczanina gródeckiego, syna Mikołaja Kołaty młynarza, za 250 grzywien (2/3 za gotówkę, a 1/3 wsi otrzymał od niego w darze)⁵³. Nic nie wiadomo o żonie Mikołaja i ewentualnym potomstwie⁵⁴.

Jeśli chodzi o losy córek Jana z Zubrzy „starszego”, to Małgorzata już około 1427 roku była żoną Jana Gołąbka z Zimnej Wody, herbu Gryf, podsędkiem (1435–1444), a później sędzią ziemskim lwowskim (1444–1454)⁵⁵. W 1443 roku pozwała ojca o swoją macierzyznę, a zachodzącą w procesie był jej 15-letni syn Jan, student (*studiosus*), który ją przekonał do ugody z jej ojcem, a swoim dziadem. Jan Zubrski przyjmując wyrok sądu wypłacił wnukom 25 grzywien należne im po matce⁵⁶. Po śmierci Jana Gołąbka starszego (1454), jego synowie: Jan, Paweł i Piotr – z pierwszego małżeństwa (z Małgorzatą Zubrską) oraz to Jan ze Sprowy, podstoli sandomierski i starosta samborski – 7 florenów za koncerz Hernestowi, kupcowi lwowskiemu: Ibidem. – T. 7. – Nr 57.

⁴⁶ Polackówna H. Recenzja... – S. 443.

⁴⁷ AGZ. – T. 15. – S. 40, 83, 90, 92, 97, 106, 118, 127, 156, 158, 184, 337, 425, 430; Ibidem. – T. 17. – S. 433, 436; Ibidem. – T. 19. – S. 520, 523.

⁴⁸ Ibidem. – T. 15. – S. 350; Ibidem. – T. 17. – Nr 3606; Ibidem. – T. 19. – Nr 2892.

⁴⁹ Lustracja z 1469 roku. – S. 18.

⁵⁰ AGZ. – T. 15. – Nr 675.

⁵¹ Ibidem. – Nr 2281, 2282, 2283, 2284.

⁵² Ibidem. – Nr 2280, 2285.

⁵³ Ibidem. – Nr 2502; Polackówna H. Recenzja... – S. 444.

⁵⁴ Sugestia H. Polackówny (Recenzja... – S. 444), że żoną mogła być bliżej

nieznana Barbara, która w 1493 roku otrzymała jakieś dzierżawy w Zubrzy i Oświcy i została określona jako *socera* w odniesieniu do Bernarda, szwagra Mikołaja Zubrskiego (AGZ. – T. 15. – Nr 2283), jest mało przekonująca. W kolejnej bowiem zapisce wspomniana Barbara kwituje Jana z Zubrzy z otrzymania 24 grzywien, jednak, nie zaznaczono tam, co w takich sytuacjach było regułą, że jest jego żoną: Ibidem. – Nr 2477.

⁵⁵ AGZ. – T. 5. – Nr 92; Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław; Kraków, 1987 (dalej cyt.: UrzRus). – Nr 1020, 1093; Boniecki A. Herbarz polski. – Warszawa, 1911. – T. 14. – S. 118.

⁵⁶ AGZ. – T. 5. – Nr 92; T. 14. – Nr 669, 681, 895; Polackówna H. Recenzja... – S. 441.

Marcin i Jerzy – z drugiego spłacili drugą żonę ojca, Dorotę, córkę Kunata z Tuligłów z wiana i podzielili się dobrami. Jan z Marcinem wzięli Zimną Wodę, którą ojciec posiadał z nadania królewskiego, natomiast Piotr i Paweł (oraz zapewne Jerzy, nie wymieniony w działach), Leśniowice w powiecie gródeckim i Pietrycze w powiecie złoczowskim⁵⁷.

Kolejna córka Jana z Zubrzy, Dorota, została żoną Szymka z Bóbrki, wojskiego przemyskiego (1448) i sędziego grodzkiego przemyskiego (1470–1471), który mógł pochodzić ze śląskiej rodziny Ramszów herbu Działosza⁵⁸. W 1435 (1.02) i 1445 roku (15.01) skwitowała ojca z wypłaty posagu, jednocześnie nie wnosząc żadnych pretensji do należnej jej ojcowizny i macierzyzny⁵⁹. Trzecia córka Zubrskiego, Jadwiga, wyszła najpierw za Konrada z Kunaszowa, herbu Radwan (zapewne rodem ze Śląska) i skwitowała ojca z odbioru posagu w wysokości 50 grzywien w 1435 (2.09) i 1448 roku (8.03)⁶⁰. W 1453 roku miała już kolejnego męża Jana z Winnik i Pustomytów. Ten przez pewien czas (1453–1455) dobitnie podkreślał związki z nową rodziną i występował, jako *gener Zubrski*⁶¹. Wkrótce zresztą z tytułu zobowiązań pieniężnych, jakie miał wobec niego teść, Jan Zubrski straszy i szwagier Jan Zubrski młodszy, przejął w zastaw Zubrzę i zaczął się z niej pisać⁶². Ponieważ zobowiązania pieniężne nie zostały uregulowane, prawo do części Zubrzy i części Oświcy przeszło na jego synów: Jana i Mikołaja, z których ten pierwszy używał nazwiska Zubrski (pisał się też z Pustomytów i Czajkowic)⁶³. Swój dział w Zubrzy Mikołaj (piszący się później z Pustomytów) utrzymał do śmierci w 1489/1499 roku. Natomiast Jan, który do swojej części dołączył schedę po bracie, już w 1499 roku zastawił ją Mikołajowi Tycze, mieszczaninowi lwowskiemu, na 3 lata za 100 grzywien. Ten ostatni jeszcze w tym samym roku podzastawił te dobra Dzierśławowi Wilczkowi z Boczowa, podkomorzemu lwowskiemu⁶⁴.

⁵⁷ AGZ. – T. 14. – Nr 3464; Lustracja z 1469 roku. – S. 16, 29; *Boniecki A. Herbarz...* – T. 14. – S. 118.

⁵⁸ *UrzRus.* – Nr 2093. – S. 313. Tam sugestia, że mógł przynależeć do rodu Korczaków za: *Boniecki A. Herbarz polski. Uzupełnienia i sprostowania do części I.* – Warszawa, 1901. – S. 207. Jednak bratem Szymka z Bóbrki był Ramsz (AGZ. – T. 13. – Nr 4436), a to wskazywałoby na śląskie pochodzenie. Na temat Ramszów zob.: *Sperka J. Z dziejów migracji...* – S. 544–555.

⁵⁹ AGZ. – T. 5. – Nr 61, 115; *Boniecki A. Herbarz polski. Uzupełnienia...* – S. 207.

⁶⁰ AGZ. – T. 5. – Nr 63, 123. Za śląskim pochodzeniem Kunaszowskich przemawiają dwie przesłanki, a mianowicie, że Kunaszów w ziemi halickiej posiadali z nadania Władysława Opolczyka oraz imię Konrad, typowo niemieckie, funkcjonujące w rodzinie: Lustracja z 1469 roku. – S. 34; *Boniecki A. Herbarz polski.* – Warszawa, 1909. – T. 13. – S. 168.

⁶¹ AGZ. – T. 14. – Nr 2797, 3377, 3402, 3403, 3414, 3415, 3475, 3808.

⁶² Z tytułu posagu Jadwigi należało mu się 50 grzywien, teściowi, Janowi Zubrskiemu starszemu pożyczył 50 grzywien, a szwagrowi Janowi Zubrskiemu młodszemu 12 grzywien (1457 r.), wszystko to było ubezpieczone na Zubrzy: AGZ. – T. 15. – Nr 123, 129, 176; *Ibidem.* – T. 19. – Nr 2751. W dodatku przejął Zubrzę od braci Jana i Piotra z Zimnej Wody, którzy mieli ją w zastawie od Jana z Zubrzy na sumę 110 grzywien: *Ibidem.* – Nr 2751.

⁶³ Zob. wyżej przyp. 42. Jan, syn Jana Winnickiego, w 1463 roku otrzymał od ojca na 3 lata królewską Pustomyty. Natomiast, z ręką Katarzyny, córki Michała Działoszy i Beaty, poślubionej około 1470 roku, otrzymał część w Czajkowicach (pow. lwowski): *Polackówna H. Recenzja...* – S. 442.

⁶⁴ AGZ. – T. 15. – Nr 2794, 2850, 2892; *Ibidem.* – T. 17. – Nr 3785, 3799; *Ibidem.* – T. 9. – Nr 130.

Kolejna córka Jana Zubrskiego starszego, Katarzyna, najpewniej pozostała niezamężna. Występuje w źródłach jedynie dwukrotnie: w 1436 roku, kiedy odstąpiła ojcu i bratu przynależną sobie po ojcu i matce część w Zubrzy, oraz w 1485 roku (4.03), kiedy z siostrą Zofią przeprowadzają podział dóbr należnych im po ojcu, dzieląc się po połowie należnościami w Zubrzy i Sichowie⁶⁵. Wspomniana Zofia, tego samego dnia (4.03.1485), przypadłe jej w podziale dobra sprzedała za 250 grzywien Janowi, wójtowi z Sokolnik; była żoną Jan Kunata z Tuligłów, też mającego korzenie na Śląsku⁶⁶. Ostatnią córką Jana Zubrskiego starszego była Ewa, która, jak już wspomiano, wyszła w 1493 roku za Bernarda, mieszczanina lwowskiego, mając wtedy około 40 lat⁶⁷.

Dzieje panów z Zubrzy rodem ze śląskiej Bierawy są przykładem wykorzystania szansy danej im przez króla polskiego na dostanie i spokojne życie na ziemiach ruskich. Niewątpliwie ich rodzinne strony raczej by im tego nie zagwarantowały. Trzeba jednak przyznać, że łaskę królewską wsparli ciężką pracą i wielkim zaangażowaniem, i ją pomnożyli. Jan z Zubrzy (senior), uczynił wszystko, aby w miarę swoich możliwości – a mówimy o średniozamożnym szlachcicu – zagospodarować się na nowych dobrach. Rozwijając intensywną działalność, szedł w kierunku uregulowania i wytyczenia granic swoich dóbr, przeniesienia ich na prawo niemieckie, co gwarantowało lepszy rozwój gospodarczy, wreszcie komasację gruntów poprzez skup drobnej własności od sąsiednich właścicieli. Jego synowie już takiej energii nie wykazywali, raczej korzystali z owoców pracy ojca, niż otwierali nowe kierunki działań. Czy łatwo się zaaklimatyzowali w nowym kraju, gdzie przybyszów, takich jak oni było bardzo wielu, ale przecież większość stanowili autochtoni, w dodatku innego wyznania niż imigranci? W rodzinne strony już nie wróciły, co wskazuje, że ziemie ruskie potraktowali jako nową ojczyznę. Można natomiast zauważyć, że Zubrscy (mamy do czynienia tylko z dwoma pokoleniami rodziny) starali się trzymać nie tylko w kręgu szeroko pojętych imigrantów, ale w dodatku ograniczonym do przybyszów ze Śląska. Świadczą o tym przede wszystkim małżeństwa zawierane przez córki Jana Zubrskiego, które w większości zamykały się w gronie migrantów śląskich. Czy była to prawidłowość, czy tylko jednostkowy przypadek pozwolą wyjaśnić dopiero dalsze badania, które muszą objąć inne rodziny przybyłe na ziemię ruskie, nie tylko ze Śląska, ale i z innych ziem polskich.

W tym miejscu warto podnieść jeszcze jeden problem, a mianowicie, że Jan Zubrski senior i jego synowie przez ponad 20 lat obracali się w szerokim kręgu rodziny Odrowążów Sprowskich. Mimo, że Zubrscy nie pełnili żadnych urzędów administracyjnych, które pozostawały w gestii Sprowskich, nie pełnili takowych w ich majątkach, i nie byli urzędnikami ich dworu, to krąg rodzinny i społeczny panów z Zubrzy, obejmował osoby ściśle związane z tymi możnowładcami. Wspomniani Mikołaj z Gołogór, podczaszy lwowski,

⁶⁵ Ibidem. – T. 5. – Nr 65; Ibidem. – T. 7. – Nr 79 (Katarzynie przypadł w Zubrzy dwór i przynależne do niego łany, połowa młyna, staw młyński, łąka obok nowego stawu, pół karczmy oraz połowa wsi Sichów. Natomiast Zofia otrzymała pozostałą część

łanów w Zubrzy, dwa ogrody, pół karczmy z połową młyna, połowę nowego stawu, staw opuszczony oraz połowę wsi Sichów).

⁶⁶ AGZ. – T. 7. – Nr 80.

⁶⁷ Ibidem. – T. 15. – Nr 2281, 2282, 2283, 2284. Zob. wyżej przyp. 52.

wyznaczony na egzekutora testamentu i opiekuna synów Jana Zubrskiego, Jan Gołąbek z Zimnej Wody, sędzieja lwowski, zięć Jana seniora z Zubrzy, Mikołaj z Czelatycz i Stanisław ze Srok, sędziowie grodzcy lwowscy, których Jan senior z Zubrzy zastępował, są osobami zaliczanymi do rodziny dworskiej Piotra i Andrzeja Odrowążów, wojewodów i starostów ruskich⁶⁸. Jan młodszy z Zubrzy był nawet poręczycielem Andrzeja Odrowąża, wojewody ruskiego, a Mikołaj Zubrski, został zobowiązany przez Jana Sprowskiego, starostę samborskiego, aby uregulował dług wobec kupca lwowskiego. To wszystko skutkowało z pewnością tym, że Jan i Mikołaj Zubrscy nie znaleźli się wśród kilkudziesięciu przedstawicieli szlachty ziemi lwowskiej, którzy 13 grudnia 1464 roku przystąpili do konfederacji wymierzonej przeciw dominacji Odrowążów⁶⁹.

Сілезький університет в Катовіцах

⁶⁸ Zob.: Wilamowski M. Familia dworska Piotra i Andrzeja Odrowążów Sprowskich, wojewodów i starostów ruskich // Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu / Red. K. Ożóg, S. Szczur. – Kraków, 2000. – S. 290, 292, 303.

⁶⁹ AGZ. – T. 7. – Nr 55. Wilamowski M. (Familia... – S. 314) trafnie zwrócił uwagę na prawidłowość, że familianci Odrowążów nie przystąpili do konfederacji, Zubrscy nie znaleźli się jednak w polu zainteresowań tego badacza.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА І ЙОГО ОКОЛИЦЬ У ХІХ СТОЛІТТІ

У добу Просвітництва, що породила всезагальний європейський рух за збереження пам'яток давнини, як нова наука поставала археологія старожитностей, оповита серпанком романтизму. Спалах зацікавленості матеріальними рештками зниклих цивілізацій на теренах Галичини припадає на початок ХІХ ст. і відтоді розпочинається поступове систематичне формування фундаменту якісно нових знань для пізнання найдавніших історичних процесів у суспільстві. Актуальність проблеми породжувала й визначала форми організації наукових товариств, покликаних накреслити напрями пошуків давніх артефактів, акумулювати та переосмислити нові знання. Так, на початку ХІХ ст. у Львові створюється Цісарсько-королівська Служба консерваторів Східної Галичини, діяльність якої обумовлювалася відповідними законодавчими актами. Одними з перших були декрети австрійського уряду від 28 грудня 1818 р., 3 квітня 1827 р., 15 червня 1846 р., згідно з якими заборонялося вивозити за межі країни старожитності, “володіння якими приносять державі славу і гордість, оскільки усі ці предмети є творінням майстрів і митців, що їх уже немає серед живих (переклад – В. Г.)”¹. Уже в першій половині ХІХ ст. засновано Науковий інститут ім. Оссолінських (1817), музей ім. Любомирських (1823), музей ім. Дідушицьких (1845). У другій половині століття у Львові створено Археологічне товариство (1876), виникла низка державних та громадських установ (музеї, архіви, бібліотеки), діяльність яких була спрямована на примноження і збереження старожитностей². Перші кроки наукових інституцій, окрім реставраційних робіт, характеризуються збиральництвом, втім і викопних матеріалів, виявлених випадково. Надалі, завдяки зусиллям краєзнавців і численного грона любителів старовини, які усвідомлювали важливість збереження археологічних знахідок, поступово формувалися колекції речових матеріалів відомих культурно-наукових осередків Галичини: Музею Народного Дому (1873), кабінету археології Львівського університету (1876), Музею Ставропігійського інституту (1889), Музею Наукового товариства

¹ Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych // Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa. – Kraków, 1886. – S. 59.

² Булик Н. З історії археологічних до-

сліджень у Східній Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі – МДАПВ). – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 298–317.

ім. Шевченка (1893)³. У 1861 р. у Львові науковий інститут ім. Оссолінських вперше організував виставку старовинних предметів на базі музею ім. Любомирських. У наступні роки виставки стали традиційною формою популяризації старожитностей⁴. У 1885 р. у Львові відбулася знаменна подія – з'їзд археологів, до відкриття якого спільними зусиллями польських та українських вчених приурочена археологічна виставка. На самому з'їзді підвели підсумки багаторічних досліджень на Покутті, Поділлі та в Побужжі⁵.

Окреслюючи в загальних рисах основні етапи становлення археології як науки, необхідно відзначити, що вона розвивалася від стихійного хаотичного збирання стародавніх предметів до цілеспрямованого здобування та дослідження археологічних артефактів з наступним переходом до концептуальних побудов, завдань, прогресування методичних засад.

Коли у контексті цих трансформацій відбулося зацікавлення старожитностями зі Звенигорода – сказати важко. Судячи зі ступеню насичення артефактами культурного шару, давні предмети в межах села мешканці знаходили постійно впродовж століть, особливо під час польових чи земельно-будівельних робіт. Найдавніші відомості про масовий характер знахідок відображено у календарі Станіслава Дуньчевського⁶ за 1749 р. Йшлося про перше широко-масштабне перепланування центральної частини княжого Звенигорода, здійснене у зв'язку з побудовою замку Адама Сенявського (†1726), каштеляна краківського, гетьмана великого коронного, львівського старости. Земляні роботи, на думку дослідників, розпочато ще при житті батька Адама – Миколая Єроніма Сенявського (†1683)⁷. Вражаюча кількість знахідок (передусім поховань) викликала зацікавлення гетьмана, який доручив дослідити історію Звенигорода. У підсумок цих пошуків у нову в'їзну браму вмуровано пам'ятну плиту з вирізьбленим латиною написом, витриманим у бароковому стилі романтично-патріотичної риторики, притаманної добі сарматизму. Крім літописних подій, поданих за Яном Длугошем, повідомлялося й про знахідки, втім

³ Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. – Lwów, 1914. – S. 1–34; Булик Н. Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.

⁴ Przewodnik wystawy starożytniczej Lwowskiej w r. 1861. – Lwów, 1861; Katalog wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie 1885 r. – Lwów, 1885; Шараневич И. Каталог археологическо-библиографической выставки Ставропигийского института во Львове. – Львов, 1888; Pawłowicz B. Wystawa archeologiczno bibliograficzna Instytutu Stawropigijjskiego // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1888; Katalog wystawy zabytków starożytnych we Lwowie w r. 1894. – Lwów, 1894; Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті //

МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 378.

⁵ Katalog wystawy Archeologicznej...; Булик Н. Наукові з'їзди XIX ст. та участь у них львівських археологів // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 387–393.

⁶ Станіслав Дуньчевський (1701–1767) – професор кафедри астрономії і математики, згодом декан Замойської Академії (1724–1767), управитель тамтешньої друкарні.

⁷ Schneider A. Dźwinogród pod Lwowem i jego dawne historyczne znaczenie // Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej. – Lwów, 1872. – T. 3, zesz. 2. – S. 226; Nestorow R. Jan Kampenhauzen. Inżynier na usługach hetmana Adama Mikołaja Sieniawskiego // Fides ars scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augusta Mednisa. – Tarnów, 2008. – S. 322.

і поховання у кам'яному саркофазі. Старожитності, виявлені під час цього грандіозного будівництва, як, зрештою, і предмети, виорані на полях упродовж наступних ста п'ятдесяти років, безслідно втрачені, оскільки "ера колекціонерства" ще не настала.

Інший кам'яний саркофаг знайдено у середині XIX ст. Відомості про це записали в парафіяльному протоколі церкви св. Миколая. Однак про місце знахідки і її подальшу долю нічого не повідомлялося⁸.

Про підхід до звенигородських знахідок як наукових артефактів є підстави говорити лише від другої половини XIX ст. Чи не вперше для підкріплення історичних висновків щодо місцезнаходження літописного Звенигорода Василь Ільницький відкликався до повідомлення про знахідки, як сучасні йому, так і при будівництві замку А. Сенявського. Копія напису з пам'яткової плити у замкових воротах зберігалася в архіві звенигородської церкви, настоятелем якої в середині XIX ст. був о. Григорій Савчинський. До пароха селяни також зносили випадкові знахідки, втім і наконечник стріли та острогу, виявлено якраз на час відвідин В. Ільницьким Звенигорода⁹.

Окрім того, присвячена Звенигородові праця В. Ільницького спонукала любителів старовини збирати не тільки предмети, а й перекази про давні події, легенди, описувати все, що стосувалося історії місцевих звичаїв (традиції у щоденному побуті, проведенні свят, особливості народного вбрання тощо). Одним з перших такі відомості зібрав о. Г. Савчинський¹⁰. Ці матеріали згодом використав Венедикт Площанський у зведеній праці про деякі села Галицької Русі. У поданій всебічній характеристиці Звенигорода привертають увагу нотатки про руїни мурованої князівської церкви, місцезнаходження якої позначене невеликим кам'яним хрестом; автор відзначив й

⁸ Пастернак Я. Княжий Звенигород // Літературно-науковий додаток "Нового Часу". – Львів, 1938. – 6 січня; Його ж. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 645.

⁹ Ільницький В. Стародавні галицькі міста. Стародавній Звенигородъ. – Львовъ, 1861. – Ч. 1. – С. 22.

¹⁰ Савчинський Григорій Онуфрійович народився 26.12.1802 р. в с. Дуплиських

о. Григорій Савчинський

Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Після закінчення Львівської духовної семінарії був священником у селах Книгиничі (1833–1834) і Виспа (1834–1857) на Рогатинщині, Звенигороді (1857–1888), очолював Бібрський деканат. Культурний діяч, письменник. Друкував свої твори у газеті "Зоря Галицька". Помер у 1888 р. і похований у Звенигороді: *Тарнавський Л. О., Тарнавський В. Л.* Родовід Савчинських. – Львів, 2011. – С. 9–15.

існування невисоких пагорбів, могилок, на його гадку, ймовірно, насипаних людською рукою. Численні сліди стародавніх пам'яток простежувалися й довкруги Звенигорода – “розличнии высипанныи валы, якъ отъ Романова, и... великіи могилі, якъ въ Николаеве”¹¹. Згадав В. Площанський і про викопані предмети, передусім зброю.

Назагал, зміни у суспільстві¹² обумовлювали й зміни у ставленні населення до знахідок. Виорані чи викопані предмети вже не викидалися, а передавалися представникам місцевої інтелігенції – вчителям, лікарям, священикам, дешифрація потрапляла до музеїв. До найдавніше виявлених артефактів (з відомих на сьогодні) належать речі, викопані у Звенигороді на території замчища і передані спершу до музею при бібліотеці імені Оссолінських, а потім музею ім. Любомирських: фрагмент срібного ланцюжка, дві золоті обручки, фрагмент срібної пряжки, пошкоджена срібна пласка коробочка, що складалася з двох частин і призначалася, ймовірно, для зберігання реліквії¹³, сталевий перстень, розтягтий і загострений якби для натягання тятиви, стара пустотіла сережка (колт?), предмет із заліза, т. зв. арпа – зброя римської доби¹⁴. Окрім цього, за усними повідомленнями мешканців, серед іншого, знаходили також уламки зброї, обладунків, наконечники стріл¹⁵. Вкрай важко, якщо не неможливо, встановити імена усіх осіб, які цікавилися історією Звенигорода і збирали викопані речі. Наприклад, половинку бронзового релікварію (фрагмент енкалпіона?) подарував музею ім. Любомирських Олександр Вибрановський¹⁶. До музею Народного Дому переказував знахідки о. Г. Савчинський, а також о. Іван Билинкевич, який передав срібну підвіску у вигляді півмісяця, знайдену випадково в с. Дмитровичі поблизу Звенигорода¹⁷, що її Володимир Антонович інтерпретував як підвіску княжої доби¹⁸. Достовірно відомо, що приватну колекцію цікавих артефактів зі Звенигорода зібрав у селян Михайло Грушевський. Більшими збірками

¹¹ Площанский В. Некоторые села Галицкой Руси // Литературный сборник издаваемый Галицко-Русскою Матицею. – Львов, 1870. – С. 42–43.

¹² На першу половину XIX ст. припадає поява перших об'ємних колекцій археологічних старожитностей аристократичних меценатів Галичини (Мечислав Потоцький, Юрій та Генріх Любомирські, Володимир Дідушицький, Юзеф Оссолінський, Леон Сапега та інші). У наступні десятиліття це викликало хвилю послідовників у широких колах громадськості на місцях.

¹³ Katalog muzeum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1877. – S. 16–17, 27.

¹⁴ Знайдена у 1862 р.: Площанский В. Некоторые села... – С. 43.

¹⁵ Schneider A. Dźwinogród pod Lwowem

i jego dawne historyczne znaczenie // Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej. – Lwów, 1872. – T. 3, zes. 2. – S. 233–234.

¹⁶ Katalog muzeum imienia Lubomirskich. – S. 27.

¹⁷ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 42; Билинкевич І. Незабвенной памяти д-ра Исидора Ив. Шараневича, профессора Львовскаго университета, сеніора Ставропигіи во Львове, посвящаеъ о. Іоаннь Семеновичъ Билинкевичъ 1929 г. Въ 100-летнюю годовщину его рождения // Временник Ставропигійскаго института. – Львов, 1929. – С. 115.

¹⁸ Билинкевич І. Несколько памятковъ изъ древле-княжескаго русскаго города Звенигорода // Временникъ Ставропигійскаго института. – Львов, 1899. – С. 128.

володіли представники місцевої звенигородської інтелігенції – о. І. Билинкевич, чиновник Фінансової стражі Л. Стемпуркський, вчитель і директор школи Микелита. Він, зацікавивши школярів у збереженні випадково викопаних предметів, скуповував такі від них на власні кошти. У його збірці знаходилися три олов'яні печатки, знайдені на пришкільному городі. Ці речові матеріали згодом впровадив до наукового вжитку М. Грушевський¹⁹. Незабаром збірка поповнилася новими знахідками, серед яких крем'яна пилочка (серп?), два кам'яні натільні хрестики (цілий і уламок), фрагменти скляних браслетів, зворотна частина енкалпіона з зображенням Богородиці на середхресті, оточеної святими у колах на кінцях рамен (довжина виробу 10 см, ширина 6 см), а також срібні монети XVIII ст.²⁰. Однак не так все було безхмарно зі збиранням знахідок. Вболіваючи над їх долею, М. Грушевський у 1899 р. писав: "...вони стали предметом уваги й збирання тільки в кількох останніх роках, а й тепер частина їх іде по руках і затрачується, так що зібране мною дає лише властиво приклад того, що знаходиться в старім Звенигороді"²¹.

Підживлювала затухаючий інтерес громадськості до старожитностей низка сенсаційних знахідок, що траплялися час від часу на теренах Галичини²². Ці відкриття розбурхували на мить суспільство та наукову спільноту і виступали тим фактором, що активізував цілеспрямовані обстеження місцевостей, пошуки нових пам'яток та їх розкопки. У цьому контексті таким імпульсом, що привернув увагу, зокрема, до давніх княжих міст, були дослідження у Галичі і його околицях²³, де впродовж 1882–1888 рр. члени Львівської Ставропігії Антін Петрушевич, Ізидор Шараневич та отець Лев Лаврецький відкрили і досліджували фундаменти галицьких храмів (св. Спаса, св. Пантелеїмона, св. Миколая, монастиря св. Іллі) та ґрунтові могили²⁴. На запрошення Ставропігійського інституту участь у цих працях брав проф. В. Антонович,

¹⁹ Грушевський М. Звенигород Галицький // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1899. – Т. 31. – С. 1–28.

²⁰ Notk K. Dźwinogród // Tydzień. – Lwów, 1906. – Nr 10–11. – S. 80–81.

²¹ Грушевський М. Звенигород... – С. 15.

²² 1848 р. – кам'яний ідол Святовида біля с. Городища Гусятинського р-ну на Тернопільщині (Potocki M. Wiadomość początkowa [W:] Wiadomość o bożyszczu słowiańskim znalezionym w Zbruczu r. 1848 // Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim złączonego. Odział Sztuk i Archeologii. – Kraków, 1851. – Zesz. 1. – S. 3–16), 1878 р. – скарб золотих прикрас VIII–VII ст. до н. е. біля с. Михалків Борщівського р-ну на Тернопільщині (Przybysławski W. Dwa złote skarby w Michałkowie // Teka konserwatorska. – Lwów, 1900. – R. 21. – S. 31–43).

²³ Прикладом такого паломництва є замітка невідомого автора (найімовірніше, члена Львівського політехнічного товариства) про відвідини місця розкопок і оглядини відкритих давніх фундаментів: NN. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos // Dźwignia. – Lwów, 1882. – Rocznik 6. – Nr 11. – S. 164–165.

²⁴ Шараневич І. Указанія в писаных источниках и особенно в документах и актах до археологических исследований. Речь на археологическом съезде по причине выставки предметов с Галича. – Галич; Львов, 1886. – Ч. 1–2. – С. 1–35; Его же. Известіе о результате изследовательных разкопок в рубежах древнекняжеского города Галича предпринятых в гг. 1886–1887. – Львов, 1887. – 8 с.; Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. // МДАПВ. – Вип. 10. – С. 306–307.

який приїхав з Києва. Отримані результати спонукали дослідників звернути увагу на другу княжу столицю у Галицькій землі – Звенигород.

У 1885 р. І. Шараневич та В. Антонович приїхали до Звенигорода на запрошення о. І. Билинкевича (на той час пароха сусідніх Дмитрович)²⁵, який показав насамперед місце, де знайшов керамічні плитки та людські кістки. Ці знахідки виявлено на околиці села поблизу млина, де на городі родини Паливодів вкопано старий кам'яний хрест, встановлений, згідно з твердженнями місцевих мешканців, на місці давньої церкви²⁶. О. І. Билинкевич описуючи це місце, вказував, що хрест (на його думку – церква) розташований на відстані приблизно тисячі кроків на схід від валів городища, на рівнині, що простягається до села Романова²⁷. Окрилений досягненнями в Галичі, 8 серпня І. Шараневич розпочав розкопки. Під хрестом відкрили тілопокладення (без домовини). На городі вдови Марини Паливоди і її пасерба Луки Паливоди розкопали кілька підплитових поховань із зруйнованими тілопокладеннями. Щодо керамічних плиток, то окрім зразків, переданих о. І. Билинкевичу, їх знахідки були настільки численними, що на обійсті Паливодів трикутними і прямокутними зразками виклали хідник. У шопі ж на глибині біля 75 см розкопали невеликий камінь-моноліт, вагою до 15 центнерів. На поверхні каменю, який, як припускали дослідники, міг слугувати очепом дверей (одвірком), простежувався якийсь знак, подібний на “курячі лапки” – здогадно, позначка майстра-каменяра. На іншій частині городу збереглися рештки фундаменту, більшу частину каміння з якого за декілька років до того вибрали сусідні господарі для льохів. У межах розкопу знайдено, серед іншого, срібну бляшку, оздоблену в стилі княжих часів²⁸.

Зазначені роботи були лише попереднім обстеженням. Розкопки планувалося продовжити восени, коли селяни мали зібрати врожай городи-ни і коли можна було сподіватися на фінансову допомогу від сейму. Однак жодної грошової дотації від держави ні того, ні в наступні роки археологи не отримали.

О. І. Билинкевича з І. Шараневичем пов'язували довгі роки теплої дружби і тривалої співпраці, особливо плідної в період, коли священник став настоя-телем церкви св. Миколая у Звенигороді (1888–1902), успішно продовживши

²⁵ О. Іван Семенович Билинкевич народився 11 квітня 1856 р. в с. Рукомиш Бучацького р-ну Тернопільської обл., навчався у Львові в Академічній гімназії. Після закінчення у 1879 р. Духовної семінарії був священником у Лапчині (1880), Толмачику (1880), Пасічній (1880–1881), Щирці (1891–1883). Парох у Дмитровичах (1883–1888), Звенигороді (1888–1902), Грибовичах (1917–1927). Культурний діяч, історик. Автор низки краєзнавчих праць, втім “О городе Звенигороде”, “Городище под Грибовичами близ Львова”: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 201 (Греко-

католицька митрополича консисторія. м. Львів). – Оп. 1в (Анкети священників). – Спр. 24, т. 3. – Арк. 19.

²⁶ Билинкевичъ И. Незабвенной памяти... – С. 116.

²⁷ Его же. Несколько памяток... – С. 128. Церквище знаходилося у північно-західній частині урочища Завали, приблизно на тій ділянці, де в межах торгово-культурного комплексу у 1990-х роках функціонував ресторан і магазин (сьогодні спустошені приміщення).

²⁸ Н. П. Раскопки въ древнемъ Звенигороде подъ Бобркою // Слово. – Львов, 1885. – Ч. 75. – С. 2.

починання о. Г. Савчинського. Тоді І. Шараневич навідувався до села декілька разів. Разом із В. Антоновичем та М. Грушевським він обстежував руїни монастиря оо. Василіан (знищений 1768 р.) у Підгородищі; піднімалися на г. Камуду, де зауважили сліди якихось укріплень²⁹.

Востаннє І. Шараневич приїжджав до Звенигорода наприкінці серпня 1896 р. Натхненний надією на майбутні дослідження, о. І. Билинкевич показав ще один кам'яний хрест, як можливе церквище. Хрест знаходився на роздоріжжі («Роспуття») поблизу Черніва, на відстані біля 4,5 км на схід від городища. Під хрестом виявлено кам'яну плиту завдовжки 1,90–2,00 м. Під нею знаходилися урна (з тілоспаленням) та шліфувана сокирка з темного граніту чи базальту, завдовжки 10 см і завширшки 5 см при отворі. Знахідки передано до Музею Ставропільського інституту, а кам'яну плиту залишили у Звенигороді. За доручення І. Шараневича, о. І. Билинкевич, перевіз її на подвір'я плебанії і замалював³⁰. І Шараневич пробував розгледіти у лініях і рисках, що простежувалися на поверхні, можливе грубе та недосконале зображення смока³¹. Поховання дослідник ототожнював з висоцькою культурою доби раннього заліза³². Натомість Богдан Януш зазначав, що плита була гладка³³, і припускав походження поховального інвентарю з доби неоліту, що, на його думку, було рідкісною знахідкою для цієї території³⁴.

І. Шараневич відкопав ще одну плиту (але не відомо, у якому місці), завдовжки 1,90 на 2,00 м, на поверхні якої знаходилося заглиблене зображення хрестика; під нею не було жодних знахідок³⁵. У листівці від 23 серпня 1896 р. до о. І. Билинкевича він згадує ще й “столбъ поднесенный (найденный въ Звенигороде” та просить не білити його, “бо стратить старину цеху”³⁶.

*Ізидор Шараневич.
Худ. Теодор Демків. Кін. ХІХ ст.*

²⁹ Билинкевичъ И. Незабвенной памяти... – С. 117.

³⁰ Там же. – С. 116. Щоправда, М. Грушевський писав, що до 1899 р. плита лежала біля школи: Грушевський М. Звенигород... – С. 16.

³¹ Билинкевичъ И. Незабвенной памяти... – С. 117.

³² Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powie-

cie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897 // Teka konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1900. – S. 2.

³³ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne... – S. 42.

³⁴ Ejusdem. Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów, 1913. – S. 36.

³⁵ Szaraniewicz I. Cmentarzysko... – S. 2.

³⁶ Билинкевичъ И. Незабвенной памяти... – С. 117.

У тому ж 1896 р. М. Грушевський занотував свідчення про випадкові знахідки, виявлені на лівому березі Млинівки, недалеко від замку, “де традиція уміщує церквище” – на території східної ділянки городища, поблизу в'їзду на пагорб Замчища. Там виявлено у значній кількості полив'яні керамічні плитки різної форми: трикутні, прямокутні і фігурні. Відкрито також поховання, у якому над небіжчиком був викладений наче хрест із трьох прямокутних і дев'яти трикутних плиток. Усе це, на думку вченого, вказувало на їх вторинне використання³⁷.

Однак, незважаючи на поступ у вивченні давнини Звенигорода, сподівання о. І. Билинкевича на продовження археологічних досліджень розвіялися з призначенням І. Шараневича Державним консерватором історичних пам'яток Східної Галичини (1897)³⁸ та членом-кореспондентом Центральної Комісії пам'яток мистецтва історії у Відні. Нові обов'язки, які було покладено на І. Шараневича, дозволяли йому розширити коло своєї діяльності на територію усєї Східної Галичини і при цьому акумулювати інформацію про всі давні пам'ятки на цих теренах та популяризувати відкриті старожитності в середовищі наукової спільноти у Європі. У контексті тісної співпраці з Центральною Комісією пам'яток мистецтва та історії, вчений надіслав до Відня низку різних археологічних предметів з пам'яток Східної Галичини, серед яких монети та кам'яний саркофаг із Звенигорода³⁹.

Отож, починаючи від 1897 р., о. І. Билинкевич продовжив самостійно обстежувати місця нових знахідок як у самому Звенигороді, так і в найближчих околицях.

Певним стимулом у пошуках слідів княжих церков виступили артефакти, виявлені біля новозбудованої школи, які породили низку домислів і гіпотез. До будівництва цей терен займало панське поле, на якому, згідно з місцевими переказами, знаходилося давнє церквище, а нижче від нього – могила, яку “трогати не годиться”. Поле обміняли на ділянку для школи. На місці могили заклали будинок для вчителя. Натомість рештки кам'яного фундаменту не зачіпали і коли збудували школу, ці руїни так і залишалися на своєму місці – в 100 м на схід від школи⁴⁰. 19 травня 1897 р. служниця під час копання шкільного городу знайшла три олов'яні підвісні печатки, одна з яких – київського митрополита Костянтина з грецьким написом⁴¹. Вчитель Микелита згодом передав останню на збереження до церкви.

У 1898 р. о.І. Билинкевич зосередився на обстеженні місцевості довкола центральної частини Звенигорода. Його увагу привернуло урочище Острів поблизу сусіднього села Коцурова на відстані “чверть години ходу від

³⁷ Грушевський М. Звенигород... – С. 4, 26.

³⁸ Булик Н. Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 316.

³⁹ Ваврик В. Р. Основныя черты литературной деятельности Исыдора Ивановича Шараневича // Временникъ Ставро-

пільскаго Института съ месяцесловомъ на 1930 г. – Львов, 1929. – С. 91.

⁴⁰ Билинкевичъ І. Нескільки пам'ятокъ... – С. 129.

⁴¹ Грушевський М. Печатка м. Константина з Звенигорода // ЗНТШ. – Львів, 1898. – Т. 22., кн. 2. – С. 1–2; Notz K. Dźwignogród // Tydzień. – Lwów, 1906. – Nr 10–11. – S. 80.

городища на схід". На незначному підвищенні, що здіймалося серед мочар, йому вдалося натрапити на скупчення значної кількості різнокольорових монохромних полив'яних керамічних плиток. Найімовірніше, він провів шурфування, оскільки на глибині понад 1 м відкопав 15 цвяхів.

На північний захід від городища, на схилах пасма, що з півночі оточує Звенигородську долину, над р. Горожанкою, у місці, докладніше не окресленому, о.І. Билинкевич досліджував рештки церкви, довкола якої виступали тілопокладення. Невідомо чи проводилися тут розкопки, чи поховання були відкриті випадково, але парох відзначав, що кістки покійників були добре збережені, а руїни будівлі відрізнялися від деструкцій раніше обстежених церков. На цій підставі він припускав, що храм не належав до давніх часів. Тут, на його думку, стояла парафіяльна церква св. Миколая⁴² – попередниця храму, збудованого у 1759 р. Цей погляд поділяв М. Грушевський⁴³.

О. І. Билинкевич оглядав і віддаленіші околиці. На відстані чверть милі на захід від Звенигорода на полі Шоломийському поблизу джерела на схилах горбистого пасма він зібрав на поверхні уламки кахель. Там же пастухи знайшли срібні та мідні монети часів шведського короля Густава Адольфа (1629–1634), загорнуті у шматинку, що розпалася. Ці знахідки підтверджували місцеву легенду, згідно з якою тут знаходився монастир, судячи із знахідок, – з доби пізнього Середньовіччя.

У 1902 р. о. І. Билинкевич виїхав зі Звенигорода і вивчення старожитностей (хоча аматорське, але систематичне) у ньому припинилося.

Отже, різнопланові роботи І. Шараневича, В. Антоновича, М. Грушевського й о. І. Билинкевича – єдині наукові дослідження у Звенигороді наприкінці XIX ст. Однак присутність представників Ставропігійського інституту та їх наукова діяльність на території Звенигорода і його околицях мали свій позитивний бік. Відтоді місцеві мешканці передавали випадкові знахідки, здебільшого, до Ставропігійського музею. Це знайшло відображення й на Археологічно-бібліографічній виставці, що zorganizувач Ставропігійський інститут у 1888 р., на якій показано немало стародавніх предметів – як зі знахідок І. Шараневича, так і випадкових – зі Звенигорода⁴⁴. Уявлення про археологічні матеріали, передані на збереження до Музею Ставропігійського інституту у другій половині XIX ст., дає їх ретельний опис М. Грушевського. Дослідник зробив спробу систематизувати колекцію за матеріалом знахідок: вироби із каменю (відбійники, сокирки, наконечники стріл, ножі, скребки праісторичної доби; ранньосередньовічні пряслиця з рожевого овруцького шиферу), бронзи (наконечники списа і стріли, фібули, світильник, монети – римського періоду; скроневі кільця, персні, браслети – княжої доби), скла (персні, браслети, намистинки – княжої доби). Окремо виділено предмети, пов'язані з християнством (олов'яні печатки і пломби зі зображеннями

⁴² Церква функціонувала ще у 1705 р., про що свідчить напис на знаному в літературі напестольному хресті, який тоді подарував до своєї родинної церкви ігумен київського Межигірського монастиря Філарет Кошачовський: *Грушев-*

ський М. Звенигород... – С. 27.

⁴³ *Грушевський М. Звенигород... – С. 5.*

⁴⁴ *Шараневич І. Каталогъ археологическо-библіографической выставки Ставропігійского института въ Львовѣ. – Львовъ, 1888.*

святих, натільні хрестики й медальйони, енколпіони та полив'яні керамічні плитки від церковної долівки)⁴⁵. Власне ці матеріали, а також приватні збірки звенигородського пароха о. І. Билинкевича та вчителя Микелити, послужили підґрунтям при вирішенні проблеми локалізації літописного Звенигорода. Увесь попередній розвиток археології старожитностей у значній мірі обумовив появу праці М. Грушевського, присвяченої Звенигороду. Ця невеличка за обсягом, але насичена неспростовними науковими аргументами стаття стала тим фактором, який не лише завершив майже столітню дискусію про локалізацію літописного міста, а й засигналізував, наскільки це було можливе на наявному речовому матеріалі, високий рівень розвитку матеріальної культури міста княжої доби. Водночас важко переоцінити перші кроки цілеспрямованого дослідження території, де був розташований дитинець, пригороди та передмістя Звенигорода. Фіксування слідів церков та цвинтарів княжої доби – це той, здебільшого вже втрачений, неоціненний матеріал, який окреслював канву планувальної структури давнього города. Натомість, виявлені рештки поселень на ближніх і дальніх околицях сигналізували значні масштаби історичного міста.

Підсумовуючи, належить наголосити, що впродовж ХІХ ст. у дослідженнях Звенигорода досягнуто декілька найважливіших здобутків: насамперед остаточно встановлено місцезнаходження літописного міста, пов'язаного з політичними подіями на теренах Галицької землі; з'ясовано, що воно займало значну площу, в межах якої існувало декілька храмів та кладовищ; вражаюча кількість зібраних різноманітних знахідок вже не залишала жодних сумнівів у тому, що власне це місто було осередком Звенигородського князівства.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

⁴⁵ *Грушевський М.* Звенигород... – С. 1–27. Серед речей, які не ввійшли до опису М. Грушевського, були ще: уламок залізного знаряддя, фрагмент бронзової застібки із зображенням Христа, мідна монета з зображенням юнака і написом на звороті “Iasil-Iasil-Iasil” (римська?), бронзовий медальйон ранньомодерної

доби зі святим Іоаном євангелістом і на звороті – Іоаном Непомуком та свинцева печатка зі святим Миколаєм і написом на звороті “Г(оспод)и помози (рабу) своєму Васили”: *Свенцицькій Ил. С.* Опись музея Ставропигійскаго института во Львове. – Львовъ, 1908. – С. 218–239.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

СПІРНІ ПИТАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ВІДКРИТТЯ ДИСКУСІЇ

Історія Галицько-Волинської держави після класичних для свого часу студій Михайла Грушевського¹, Володимира Пашуто² та Івана Крип'якевича (його книга побачила світ через багато років після написання)³, загалом, мало привертала увагу дослідників за винятком низки праць вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові (за радянських часів Інституту суспільних наук)⁴ та досліджень Миколи Котляра⁵. Серед інших причин такого підходу, можливо, була магія Галицько-Волинського літопису, перекази якого, здавалося, опрацьовані систематично. Однак виявилось, що давніші дослідники залучили далеко не всі збережені джерела або ж використали їх аж ніяк не вичерпно – відповідна інформація дає змогу знову повернутися до складних та заплутаних проблем історії галицьких та волинських земель. Так чи інакше, але від кінця ХХ ст. сформувалася плеяда дослідників, чиї монографії та статті нерідко присвячені переважно галицько-волинській тематиці. Це (за алфавітом) Володимир Александрович, Леонтій Войтович, Мирослав Волощук, Олександр Головка, Юрій Диба, Ярослав Книш, Олег Купчинський, Михайло Кучинко, Юрій Лукомський, Олег Мазур, Ігор Мицько, Ілля Паршин, Іван Паславський, Андрій Петрик, Василь Петрик, Богдан Прищеп, Святослав Терський в Україні, Олександр Майоров, Сергій Пашин, Віктор Пузанов, Михайло Юрасов в Росії; Олександр Баран, Маріуш Бартніцкий, Анжей Гіль, Даріуш Домбровський, Віталій Нагірний, Єжи Сперка, Станіслав Срока, Ян Тенговський, Андріян Юсупович у Польщі, Марта Фонт в Угорщині;

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 1–142, 504–545.

² Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950.

³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами і доповненнями. – Львів, 1999.

⁴ Див.: Войтович Л. Король Данило Романович і історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.* – Львів, 2008. – С. 98–119.

⁵ Див.: Котляр М. Ф. Данило Галицький. – Київ, 1979; *Его же.* Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. – Киев, 1990. – С. 97–110; *Його ж.* Данило, король руський // Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. – Київ, 1991; *Його ж.* Данило Галицький. – Київ, 2001; *Його ж.* Данило Галицький. – Київ, 2002; *Його ж.* Военное мистецтво Давньої Русі. – Київ, 2005; Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі Х–ХІІІ ст. – Київ, 2008. – С. 184–354 (та ін.).

Дюра Гарді в Сербії й Мартин Гомза у Словаччині. Зрозуміло, що стан джерел та їх інтерпретація, в міру зростання числа праць представників різних історичних шкіл, не могли не привести до нагромадження спірних питань різноманітного характеру. Очевидно, назріла потреба почати навколо них наукову дискусію. За зразок, на мою думку, можна взяти дискусію навколо походження князівських родин Сангушків, Збаразьких, Вишневецьких і Порицьких, яка тривала в міжвоєнному науковому середовищі Львова та Польщі й отримала назву “генеалогічної війни”, хоча при цьому жоден з учасників не переступив межі наукової толерантності⁶.

Заризикую відкрити дискусію саме з досліджень професора Санкт-Петербурзького університету О. Майорова, який є найпліднішим останнім часом у цьому напрямі не тільки в Росії. Він розпочав від проблем соціально-політичної історії галицько-волинських земель, яких торкалися й інші російські автори. Але ці ранні роботи⁷ вже відрізняли дві особливості:

⁶ Див.: Пана І. “Miesiecznik Heraldyczny” і “Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” як джерела до вивчення “Генеалогічної війни” (1908–1939 рр.) // Генеалогічні записки. – Львів, 2011. – Вип. 9 (нової серії 3). – С. 41–46; Її ж. Загадка походження князя Федька Несвіцького: давні та новітні дискусії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 42–64; Її ж. Дискусії навколо походження князівського роду Сангушків як початковий етап “генеалогічної війни” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2012. – Вип. 16. – С. 497–511.

⁷ Див.: Майоров А. В. Воевода и земская община Древней Руси в XI – начале XIII в. // Исторический опыт русского народа и современность. Мавродинские чтения / Отв. ред. И. Я. Фроянов. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 39–43; *Его же*. Бояре и община Галича в событиях 50–70-х годов XII в. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – Санкт-Петербург, 1995. – Вип. 4. – С. 3–15; *Его же*. Бояре и община Юго-Западной Руси в событиях 1187–1190 гг. (к проблеме внутриобщинных отношений в домонгольский период) // Средневековая и новая Россия. К 60-летию проф. И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 226–243; *Его же*. О составе участников древнерусского веча (по материалам Новгорода и других регионов Древней Руси) // Петербургские чтения-96. Материалы Энциклопедической библиотеки “Санкт-Петербург – 2003”. – Санкт-Петербург,

1996. – С. 326–329; *Его же*. Внутриобщинные отношения и политическая борьба в Юго-Западной Руси в конце XI в. (в свете фольклорно-этнографических параллелей) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – Санкт-Петербург, 1997. – Вип. 3. – С. 3–17; *Его же*. Тысяцкий и городская община Древней Руси в XI – начале XIII в. (по материалам Новгорода и других регионов) // Петербургские чтения-97. Материалы Энциклопедической библиотеки “Санкт-Петербург – 2003”. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 28–37; *Его же*. Об этапах развития внутриобщинных отношений в Древней Руси (на примере истории Юго-Западной Руси XI – начала XIII вв.) // Гуманитарное знание на пороге XXI века. – Ижевск, 1997. – С. 157–158; *Его же*. Бояре и община Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв.: к проблеме эволюции государственности и социально-политических отношений // Государство и общество. История. Экономика. Политика. Право. Российский научный междисциплинарный журнал (далі – ГОРНМЖ). – 1999. – № 2. – С. 154–161; *Его же*. Городские общины Галицко-Волынской Руси в первой половине XII в. Основные тенденции политического развития // ГОРНМЖ. – 1999. – № 3–4. – С. 41–53; *Его же*. О некоторых психологических закономерностях традиционного сознания в Древней Руси (боярин Володислав Кормильчич, князя Игоревичи и городская община Перемышля в коллизиях начала XIII в.) //

пошук нових джерел, зокрема в царині допоміжних дисциплін, включаючи археологічні матеріали, які, на жаль, рідко привертають увагу істориків, і пильна увага до публікацій українських та інших зарубіжних дослідників. Завершенням цього етапу наукового пошуку стала монографія "Галицько-Волинська Русь"⁸ – перша за півстоліття ґрунтовна студія з цієї тематики після згаданих монографій І. Крип'якевича та В. Пашуто. Публікація московського історика Дмитра Александрова, не обізнаного з дослідженнями українських та польських авторів, за винятком поодиноких статей Ярослава Ісаєвича, Ярослава Дашкевича та Миколи Котляра, для зіставлення з монографією петербурзького автора не надається⁹.

О. Майоров сміливо вступив у полеміку з київськими колегами, наголошуючи на ранішому виникненні Галича та Теремовлі, визнавши автентичність грамоти князя Івана Берладника 1134 р. та обґрунтувавши наявність галицьких володінь на Нижньому Дунаї. Він також привернув увагу до того, що масштаби репресій Ігоревичів проти галицького боярства перевищували репресії князя Романа Мстиславовича, Золота булла 1222 р. цілком задовольняла галицьку еліту, а правління князя (королевича) Андрія спиралося на підтримку галичан. Багато інших деталей дослідник зауважив уперше, зокрема те, що австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг перехопив послів чернігівського князя до імператора.

Историческая психология и ментальность. Эпохи. Социумы. Этноты. Люди. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 190–200; *Его же*. Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х годов XIII в. – Ч. 1: Галицкая община и князь Даниил // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – Санкт-Петербург, 1999. – Вып. 3. – С. 3–14; *Его же*. Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х годов XIII в. – Ч. 2: Галицкая община и князь Даниил // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – Санкт-Петербург, 2000. – Вып. 2. – С. 3–17; *Его же* [в соавторстве с И. Я. Фрояновым]. Князь, бояре и городская община Галича в правление Мстислава Удалого // Россия и мировая цивилизация. К 70-летию чл.-корр. РАН А. Н. Сахарова. – Москва, 2000. – С. 74–94; *Его же*. Даниил Романович и галичане в канун татаро-монгольского нашествия // Исследования по русской истории. К 65-летию проф. И. Я. Фроянова / Отв. ред. В. В. Пузанов. – Ижевск, 2001. – С. 86–96; *Его же*. Генезис боярской думы, ее место и роль в политической жизни общины // Российская государственность: уровни власти. Историческая динамика // Отв. ред.

В. В. Пузанов. – Ижевск, 2001. – С. 37–44; *Его же*. Практика договорных отношений князя и городской общины Юго-Западной Руси. К вопросу о венгерском влиянии // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – Санкт-Петербург, 2001. – Вып. 4. – С. 15–26; *Его же*. К вопросу о венгерском влиянии на социально-политическое развитие Юго-Западной Руси. Золотая булла 1222 г. и договорная практика венгров и галичан // Государство и общество. История. Экономика. Политика. Право. Российский научный междисциплинарный журнал. – 2001. – № 1. – С. 188–191; *Его же*. Польские источники о политической и внутриобщинных отношениях в Юго-Западной Руси на рубеже XII–XIII вв. // Проблемы славяноведения / Отв. ред. С. М. Михайличенко. – Брянск, 2001. – Вып. 3. – С. 19–34.

⁸ *Майоров А. В.* Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 2001. – 640 с.

⁹ *Александров Д. Н.* Галицко-Волинская земля в XIII – первой четверти XIV в. – Москва, 1997.

Усі ці дослідження показали прихильність до поглядів М. Дьяконова, І. Фроянова, А. Дворніченка. До праць інших авторів, зокрема І. Крип'якевича, В. Пашуто, Я. Ісаєвича та ін., О. Майоров підходив з огляду постулатів цієї школи, як, зрештою, і до історії галицько-волинських земель загалом. Іноді це приводило до таких казусів, як подання Звенигорода на Білці "пригородом" Володимира чи версія, ніби Нерадця послала община Перемишля, не бажаючи підпорядковуватися общині того ж Володимира. Навіть на Любецькому снемі 1097 р., де князі розділили землі між гілками Рюриковичів, нібито теж "чути голос общини". Поверховою і, на мій погляд, невдалою була спроба критикувати теорію "дружинної держави" Олени Мельникової. Окремих князів, навіть сміливого авантюриста Давида Ігоревича, часом трактовано блідими виконавцям рішень громад, якими верховодили боярські лідери.

До цих та інших недоліків монографії повернуто увагу у рецензії¹⁰. На загал, погоджуючись з написаним тоді, мушу відкликати деякі закиди. Думаю, автор мав рацію, подаючи Доброслава Суддича та Григорія Васильовича князями, як і те, що рід Кормильчичів став розглядатися як княжий, через що і волинський редактор літопису журився долею дітей Володислава Кормильчича, який ризикнув "вокняжитися". Правда, вважаю, що спроби лідерів галицького боярства самим отримати княже достоїнство, використовуючи сприятливу політичну кон'юнктуру, не виходили з ініціативи міських общин, а були виявом ідеології галицького боярства, яке, на відміну від боярства інших земель, уже трансформувало свої бенефіції (кормління) на спадкові феоди (отчини) і, за прикладом угорських баронів, домагалось поділу влади з князями, тоді як Романовичі, за візантійською моделлю, творили унітарну централізовану державу¹¹.

Наступним етапом студій О. Майорова було обґрунтування виникнення Галича як міста задовго до першої літописної згадки¹². Відповідні

¹⁰ *Войтович Л.* [Рец. на:] А. В. Майоров. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 2001. – 640 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2002. – Т. 243. – С. 699–703.

¹¹ Див.: *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 28–36.

¹² *Майоров А. В.* Проблема основания Галича в современной историографии // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 253–262; *Его же.* О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем // До джерел.

Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 688–711; *Його ж.* Декілька міркувань стосовно першої згадки про Галич і часу заснування міста // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. / Гол. ред. О. П. Моця. – Київ, 2004. – С. 186–191; *Його ж.* Про дату заснування Галича за звіткою угорського Аноніма // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. – Галич, 2004. – С. 195–203; *Его же.* Проблема основания Галича в современной историографии // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ, 2005. – Ч. 8. – С. 229–241; *Його ж.* Русько-угорські відносини другої половини IX ст. та проблема заснування Галича // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Відпов. ред.

висновки підтверджує й актуально доступний комплекс відповідних археологічних матеріалів¹³.

Далі увагу О. Майорова привернули найдискусійніші проблеми історії галицьких та волинських земель. Однією з перших виявилось питання ідеї “доброго порядку” першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Воно пов’язане з не менш гостро дискутованим питанням про довіру до унікального переказу Васілія Татищева про цей історичний факт та його джерел. Засновані на критичному аналізі текстів виражені студії петербурзького історика з цієї проблематики¹⁴ змусили багатьох дослідників замислитися над необґрунтованими поспішними висновками, які тривалий час сприймалися майже безсумнівними. Усе це дало підстави ствердити, що такий проект дійсно був й не належить до історіографічних

В. А. Смолій. – Київ, 2006. – С. 25–40; *Его же*. Начальные страницы истории Галича (письменные и археологические источники о времени и обстоятельствах основания города) // *Архитектура и археология Древней Руси. К 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976)*. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 182–197.

¹³ Див.: *Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 494–610.

¹⁴ *Майоров А. В.* “Повесть о Святохне”: история изучения и современные приемы верификации известий В. Н. Татищева // *Вестник Удмуртского университета. Серия История*. – Ижевск, 2004. – № 3. – С. 31–48; *Его же*. Из истории белорусского летописания: полоцкая летопись В. Н. Татищева // *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки*. – Полоцк, 2005. – № 1. – С. 1–19; – № 7. – С. 1–16; *Его же*. “Повесть о Святохне” в трудах современных исследователей // *Образ науки в университетском образовании / Отв. ред. В. А. Муравьев*. – Москва, 2005. – С. 161–164; *Его же*. О Полоцкой летописи В. Н. Татищева // *Труды Отдела древнерусской литературы*. – Санкт-Петербург, 2006. – Т. 57. – С. 321–343; *Его же*. О методике изучения оригинальных известий В. Н. Татищева (к вопросу о Полоцкой летописи) // *Исследования по Русской истории и культуре. К 70-летию проф. И. Я. Фроянова*. – Москва, 2006. – С. 175–185; *Его же*. [Рец. на:] Толочко А. П. “История Российская” Василия

Татищева: источники и известия. – Москва; Киев, 2005. – 544 с. // *Rossica antiqua. Исследования и материалы*. 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 387–391; *Его же*. Кто предоставил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2007. – № 3(29). – С. 67–69; *Его же*. Выступление на заседании теоретического семинара “История Российская” В. Н. Татищева в новейших исследованиях // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2*. – Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 1. – С. 156–158; *Его же*. О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части “Российской истории” // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2*. – Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 4. – С. 10–18; *Его же*. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2008. – № 1(3). – С. 89–100.

¹⁵ *Его же*. Проект “доброго порядка” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // *Осмыслення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії / Відпов. ред. Я. Ісаєвич*. – Львів, 2007. – С. 26; *Его же*. Из истории внешней политики Галицко-Волинской Руси времен Романа Мстиславича // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2008. – № 4(34). – С. 78–96; *Его же*. Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича // *Дньеслово*.

міфів, породжених вигадкою В. Татищева¹⁵. З аргументів на користь його автентичності найпереконливішими є очевидна паралель з проектом Вельфів 1198 р., зафіксованим у зверненнях папи Інокентія III 1200 та 1202 рр., з яким князь міг ознайомитися, перебуваючи в Ерфурті, а також обґрунтування новгородського походження інформації В. Татищева¹⁶.

Не менш дискусійними були наступні проблеми біографії першого галицько-волинського князя, до яких вдався історик: союз і допомога Візантії проти половців¹⁷, походження другої дружини князя Романа та її ім'я¹⁸, продовження союзу з Візантією та перебування у Галичі візантійського імператора-вигнанця Олексія III Ангела¹⁹ і, нарешті, причини й обставини

Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя / Відпов. ред. Г. Івакін. – Київ, 2008. – С. 51–57; *Его же*. “Конституционный проект” Романа Мстиславича в “Истории Российской” В. Н. Татищева // “В кратких словах многой разум замыкающее...”. Сборник научных трудов в честь 75-летия проф. Р. Г. Скрынникова / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 186–200; *Его же*. О “конституционном проекте” галицко-волинского князя Романа Мстиславича. К изучению оригинальных известий “Истории Российской” В. Н. Татищева // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 1. – С. 94–104.

¹⁶ *Його ж*. Пам'ять про Романа Мстиславича в новгородських джерелах та іконописі // Король Данило Галицький у пам'ятках історії і культури: краєзнавчий історико-культурологічний навчальний посібник / Авт.-упор. Б. Гаврилів, І. Миронюк. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 32–35.

¹⁷ *Его же*. Малоизвестное поэтическое свидетельство по истории русско-византийских отношений начала XIII в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – № 3(37). – С. 67–68; *Его же*. Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений начала XIII века: текст, перевод, комментарий // Український історичний збірник. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 294–297; *Його ж*. Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260, кн. 2. – С. 243–248; *Его же*. Рассказ Никиты Хониата о русско-византийском военном

союзе в начале XIII века // Русские древности. К 75-летию проф. И. Я. Фроянова / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 164–181.

¹⁸ *Его же*. К вопросу о происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Русин. Международный исторический журнал. – Кишинев, 2009. – № 2(16). – С. 80–83; *Его же*. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010. – № 1(39). – С. 76–106; *Его же*. Из истории русско-византийских династических связей: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // История российско-греческих отношений и перспективы развития в XXI веке. – Москва, 2010. – С. 42–46; *Его же*. О происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2010. – Т. 2. – С. 41–51; *Його ж*. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 2). – Біла Церква, 2013.

¹⁹ *Його ж*. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею // Ruthenica. – Київ, 2008. – Т. 7. – С. 101–126; *Его же*. Известия Длугоша и Густынской летописи о посещении византийским императором Алексеем III Галича в 1204 году // Prospise sed respise: Проблемы славяноведения и медиевистики. В честь 85-летия проф. В. А. Якубского / Отв. ред.

загибелі князя Романа Мстиславовича²⁰. Відшукавши ряд джерел, які раніше не привертали уваги, та по-новому, в комплексі проаналізувавши відомі перекази, петербурзький історик переконливо обґрунтував свої висновки. На мій погляд, заперечення та зауваження опонентів²¹ позиції О. Майорова з цих питань не похитнули.

Працюючи над проблемами, пов'язаними з особистістю засновника Галицько-Волинської держави князя Романа Мстиславовича, О. Майоров звернувся до академіка Я. Ісаєвича. Виважений і обережний у висновках, той не раз змушував молодшого колегу утримуватися від надто сміливих гіпотез і ще та ще докладніше обстоювати свою правоту. Особливо це стосується першої частини праці. Згодом хвороба вже не дозволяла Я. Ісаєвичу активніше "втручатися" у дослідження. Але й тоді О. Майоров нерідко обговорював окремі аспекти цієї праці з іншими колегами. Двотомну монографію про князя Романа²² російський дослідник підготував українською мовою. Розширений її варіант опубліковано в Росії²³.

Уже в процесі роботи історик виходив поза наперед обрані часові межі, все більше залучаючи інші теми, зокрема достатньо віддалені від основного предмета, особливо різні епізоди діяльності сина князя Романа Мстиславовича – короля Данила Романовича²⁴, а також окремі спеціальні проблеми

А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 71–116; *Його ж.* Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславовича // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 133–164; *Его же.* Рассказ В. Н. Татищева о посольстве римского папы к галицко-волинскому князю Роману Мстиславичу: Происхождение и атрибуция // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Санкт-Петербург, 2010. – Т. 31. – С. 267–281.

²⁰ *Его же.* Поход Романа Мстиславовича 1205 года: в Саксонию или Польшу? // *Вопросы истории.* – 2008. – № 11. – С. 36–48; *Його ж.* Суперечності джерел щодо причин останнього походу Романа Мстиславовича // *Фортеця.* Збірник державного національного заповідника "Тустань". – Львів, 2009. – Т. 1: На пошану Михайла Рожка. – С. 57–67; *Idem.* Ostatnia wyprawa Romana Mściślawicza (z dziejów polityki zagranicznej Rusi Halicko-Wołyńskiej) // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym.* – Toruń, 2010. – Т. 14. – С. 32–39.

²¹ *Див.:* *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 82, 94–87, 103–108, 115–117, 121,

125–128, 130–138, 142; *Горovenko A.* Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславович в истории, эпосе и легендах. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 149–151, 185, 334–340, 343, 356–357.

²² *Майоров О. В.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславович: володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 1. – С. 1–318; Т. 2. – С. 319–780.

²³ *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (*Studiorum Slavicorum Orbis.* – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011.

²⁴ *Его же.* Русско-венгерские отношения и борьба за Галич в середине 30-х гг. XIII в. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* – 2005. – № 3(21). – С. 62–63; *Его же.* Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (Черты семейных отношений в практике политических союзов князей древней Руси) // *Вестник Удмуртского университета. Серия История.* – 2005. – № 7. – С. 25–39; *Его же.* Михаил Черниговский и Даниил Галицкий: истоки конфликта // *Деснянские древности.* – Брянск, 2006. – Вып. 4.– С. 96–98; *Его же.* Неизвестный факт биографии Даниила Романовича // *Rossica antiqua.* – 2010. – № 2. – С. 140–148; *Его же.* О происхождении и символике

галицько-волинської історії²⁵. Останні часто належали до тих напрямів, у яких автор раніше не працював, що не могло не відобразитися на рівні викладу.

имени князя Ираклия Даниловича // Вопросы истории. – 2011. – № 3. – С. 110–121; *Его же*. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відпов. ред. М. Литвин. – Львів, 2011. – С. 453–478; *Его же*. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения в середине XIII в. // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 32–52; *Его же*. Даниил Галицкий и начало формирования культа св. Даниила Столпника у Рюриковичей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – № 4(46). – С. 32–51; *Його ж*. Невідомий епізод 1237 року у взаєминах Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 180–186; *Його ж*. Звістка Ніколо да Кальві, капелана папи Інокентія IV, про коронацію Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 4. – С. 187–192; *Его же*. Апостольский престол и Никейская империя во внешней политике Даниила Галицкого // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2011. – № 1(3). – С. 60–99; *Его же*. Прусский вопрос во внешней политике Даниила Галицкого // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2011. – № 2(4). – С. 102–119; *Его же*. Коронация Даниила Галицкого: Никея и Рим во внешней политике галицко-волинских князей // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2011. – № 1(9). – С. 143–156; *Його ж*. Між Нікеею і Римом: коронація Данила Романовича в світлі зовнішньої політики та династичних зв'язків галицько-волинських князів // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 189–198; *Его же*. Был ли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV? // Русин. Международный исторический журнал. – Кишинев, 2011. – № 3(25). – С. 42–49; *Его же*. Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию // Русин. Международный исторический

журнал. – Кишинев, 2011. – № 4(26). – С. 26–43; *Його ж*. Лист римського папи Інокентія IV золотоординському ханові Сартаку // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 173–186; *Его же*. Поход русских войск в Моравию и борьба за “австрийское наследство” в 1252–1253 гг. // Военно-исторический журнал. – Москва, 2012. – № 3(623). – С. 49–54; *Его же*. Первая уния Руси с Римом // Вопросы истории. – 2012. – № 4. – С. 33–52; *Его же*. Письмо римского папы Иннокентия IV золотоординскому удельному правителю Сартаку // Гасырлар авазы – Эхо веков. – Казань, 2012. – № 1–2. – С. 13–22; *Його ж*. Про повернення Данила Романовича з Орди, примирення з королем Белою IV і участь у битві на р. Лейті (історико-хронологічні уваги) // ЗНТШ. – Львів, 2012. – Т. 264. – С. 68–86; *Його ж*. Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 187–198.

²⁵ *Его же*. К вопросу о южной границе Галицкой земли XII–XIII вв. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 27–31; *Его же*. Византия, Польша, Венгрия и Галицко-Волынская Русь: откуда происходит крест Мануила собора парижской Богоматери // Україно-угорські етуди / Відпов. ред. Л. Войтович. – Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 91–117; *Его же*. Перенесение мощей и культ св. Онуфрия Великого в Галицко-Волынской Руси и Западной Европе // Русин. Международный исторический журнал. – Кишинев, 2010. – № 3(21). – С. 50–57; *Его же*. Чудотворные иконы в Галицко-Волынской Руси начала XIII века // Русин. Международный исторический журнал. – 2010. – № 4(22). – С. 39–44; *Его же*. Уникальная древнерусская икона из Львовского национального музея // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 70–75; *Его же*. Печать Ефросинии Галицкой из Новгорода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – № 2(44). – С. 5–25.

Зрозуміло, що багато найгостріших дискусійних проблем, які зачіпав О. Майоров, зустрілися з несприйняттям або дискусією з боку опонентів. Про це свідчать як окремі рецензії²⁶, так і, наприклад, останні праці О. Головка²⁷, Д. Домбровського²⁸, В. Александровича²⁹, Л. Войтовича³⁰. На мій погляд, основна дискусія ще попереду. На актуальному етапі досліджень я обережно ставлюся до версії про “коронацію” Данила Романовича, яку нібито мав здійснити імператор Фрідріх II Гогенштауфен у Відні 1237 р., хоча і не відкидаю такої можливості. Не можу погодитися з іншою гіпотезою петербурзького історика, згідно з якою австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга, родича Данила Романовича по матері, вбив власне король Данило в битві на р. Лейті 15 червня 1246 р., як і з версіями коронації Данила Романовича у 1253 р., які не враховують одну з основних причин: організацію коаліції християнських держав проти монголів. Звичайно, є зауваження і до деяких інших запропонованих висновків.

Докладніше зупинюся тільки на гаданій участі Данила Романовича у битві на р. Лейті. Не викликає жодних сумнівів, що князь виїхав до ставки Бату з обозом та охороною, що, зрештою, підтверджує свідчення папського посла Джованні дель Пано Карпіні. Коли вони зустрілися на півдорозі між ставкою Коренци (Курумисі) та ставкою Бату, князь був “...зі всіма воїнами і людьми, саме з тими, які прибули з ним”³¹. Охорона мусила рухатися верхи і в доспіхах, часто змінюючись та відпочиваючи, що теж стримувало просування та збільшувало тривалість подорожі. Папське посольство, виїхавши з Києва 4 лютого, перемінюючи коней по 3–4 рази на день (чого не міг дозволити собі княжий поїзд з породистими бойовими та в’ючними кінями, яких не можна було замінити на монгольських ямах-станціях), їдучи навіть уночі, добралося до ставки Бату щойно 4 квітня, тобто через два місяці³². Середній час поїздки і повернення з Орди князів Північно-Східної Русі коротшою дорогою, сягав півроку³³.

²⁶ Александрович В. Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя”. Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 7. – С. 295–313.

²⁷ Див.: Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича в джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 4. – С. 28–48; *Его же*. Константинополь и Галич в конце XII – начале XIII в.: проблема оценки политических взаимоотношений // Кондаковские чтения. – Белгород, 2010. – Вып. 3. – С. 280–290.

²⁸ Див.: *Dądrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna.* – Kraków, 2012. – 538 s.

²⁹ Див.: Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 81–94, 163–201.

³⁰ Див.: Войтович Л. Князь Лев Данилович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 1). – Львів, 2012. – 181 с.; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 28–37, 103–112, 124–162.

³¹ *Джиованни дель Пано Карпіні. История Монгалов // Джиованни дель Пано Карпіні. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А. И. Малеина.* – Москва, 1957. – С. 81–82.

³² Там же. – С. 70.

³³ Селезнев Ю. В. О времени, затрачиваемом русскими князьями на поездки в Орду // Уральский исторический вестник. – 2012. – № 2(35). – С. 31–35.

Ще Володимир Борзаковський привернув увагу до того, що, вирушаючи до Орди з Києва 4 лютого 1246 р., папський посол не застав князя Данила Романовича в Києві, бо той перебував у Бату³⁴. Враховуючи час і місце зустрічі князя з легатом, можна прийняти вірогідність повернення першого з них до Києва не раніше кінця квітня 1246 р., тобто у Галичі він міг з'явитися тільки в травні, а далі потрібно було відразу ж зібрати військо, виступити через Лубківський перевал до Угорщини і досягнути до середини червня 1246 р. р. Лейти.

Ще Юзеф Умінський відзначив, що упродовж 1245–1247 рр. Романовичі відіслали декілька посольств до курії, але папа Інокентій IV не зміг зробити нічого для нормалізації стосунків Данила Романовича з угорським королем³⁵. Початок справжніх переговорів між обома сторонами можна віднести тільки до літа 1246 р., коли кандидат на митрополита, печатник Кирило через Угорщину виїхав до патріарха в Нікею і його прийняв король Бела IV³⁶, тобто ініціатором виступив угорський король. На зворотному шляху він знову прийняв митрополита й запропонував союз, скріплений шлюбом Лева Даниловича зі своєю донькою Констанцією. "...пришедь же митропїть и рѣ емоу хотение твое оу тебе есть поими дщерь его сїоу си женѣ"³⁷. Тільки 2 червня 1247 р. Бела IV надав галицькому претендентові, князеві Ростиславу Михайловичу Славонію³⁸, демонструючи відмову від претензій до Галицької землі й готовність провадити переговори з Данилом Романовичем. Поки не надійшли тверді гарантії відходу угорців від підтримки претендента, про нормалізацію стосунків йтися, звичайно, не могло. Але події в сусідній Австрії, а також зустріч Данила Романовича з ханом Бату й визнання за ним галицько-волинських земель підштовхнули угорського короля до зміни позиції, хоча Ростислав Михайлович надалі залишався улюбленим зятем, а його діти – улюбленими онуками. Сам князь Ростислав не відмовився від титулу князя галицького. Отримавши 1247 р. князівство Мачву³⁹ (можливо, все-таки під тиском Данила Романовича його перемістили зі Славонії до Мачви, ще більше віддаленої від галицьких кордонів), а згодом, опанувавши частину Болгарії, він титудувався "*dux Galiciae et imperator Bulgarorum*"⁴⁰.

Після переведення Ростислава, у присутності Бели IV й Данила Романовича митрополит Кирило в замку Зволен (нині на території Словаччини) дав шлюб князеві Леву Даниловичу та Констанції Белівні, який скріпив відновлення союзу між Угорським королівством та Галицько-Волинською

³⁴ Борзаковський В. С. История Тверского княжества. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 242–243.

³⁵ Umiński J. Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV. – Lwów, 1922. – S. 91.

³⁶ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 809; Homza M. Sytuacja polityczna Spisza do początków XIV w. // Historia Scepusia. – Bratislava; Kraków, 2009. – Vol. 1. – S. 152.

³⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 802.

³⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 4, V. 1. – P. 447, 454.

³⁹ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – С. 200.

⁴⁰ Мандзяк В. Ростислав Михайлович – "*dux Galiciae et imperator Bulgarorum*" // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 5. – С. 131–144.

державою⁴¹. Шлюб можна впевнено датувати початком літа 1247 р., очевидно, невдовзі після 2 червня⁴².

Отже, навіть якщо б Данило Романович до червня 1246 р. встиг повернутися зі ставки Бату на Волзі й зібрати військо, він би не кинувся на допомогу Белі IV, не маючи твердої впевненості, що той більше не підтримуватиме претензій свого зятя Ростислава Михайловича до галицького престолу і визнає Данила рівноправним союзником. А таку позицію угорський король задекларував тільки 2 червня 1247 р. Доти Данилові Романовичу вигідною була конфронтація Угорщини й Австрії, як перешкода Белі IV підтримувати спроби Ростислава Михайловича оволодіти Галичем.

Тепер про саму битву на Лейті 15 червня 1246 р. Маршал Штірії лицар-міннезінгер Ульріх фон Ліхтенштейн (1200–1275), описавши подробиці загибелі австрійського герцога в поетичному романі “Служіння дамам” (1255)⁴³ та окремих строфах⁴⁴, черпав інформацію від свого родича Генріха фон Ліхтенштейна, чий хоругви стояли напроти руських, не назвав імені руського короля. Анналі монастиря святого Пантелеймона в Кельні (редакція 1249 р.) теж зафіксували смерть герцога від рани з рук короля Русі, не подавши імені⁴⁵. Пізніші чеські та угорські перекази подали інформацію про загибель герцога, який опинився у гущі воїнів дружини Ростислава Михайловича⁴⁶. До них примикає інформація грамоти Бели IV від 20 листопада 1255 р., згідно з якою герцог загинув від руки лицаря Андреаса (Андрія?), що засвідчив галицький князь Ростислав, улюблений зять короля⁴⁷. Тому в участі князя Ростислава у битві на Лейті більшість дослідників не сумнівається⁴⁸. Аналогічних же відомостей про князя Данила Романовича немає.

⁴¹ Wertner M. Az Árpádok czaládi története. – Nagybeczkerek, 1892. – 485–488 old; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda, 1832. – T. 7. – P. 216.

⁴² Див.: Войтович Л. Князь Лев Данилович. – С. 34–37.

⁴³ Див.: Peters U. Frauendienst. Untersuchungen zu Ulrich von Lichtenstein und zum Wirklichkeitsgehalt der Minnedichtung. – Göttingen, 1971; Piwowarczyk D. Słynni rycerze Europy. Rycerze w służbie dam i dworu. – Warszawa, 2009.

⁴⁴ Ulrich's von Liechtenstein Frauendienst / Hrsg. Von R. Bechstein. – Leipzig, 1888. – Bd. 7. – S. 255–262.

⁴⁵ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Hannoverae, 1872. – T. 22. – P. 541.

⁴⁶ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Ed. R. Marcina. – Bratislava, 1987. – T. 2. – S. 445; Legendy a kroniky koruny uherské / Příprava vydání Richard Pražák, překlad Dagmar Bartoňková, Jana Nechutová. – Praha, 1988. – S. 164.

⁴⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda, 1829. – T. 4, Vol. 2. – P. 314.

⁴⁸ Palacký F. O Ruském knížetu Rostislawowi, otci králowny české Kunhuty, a rodu geho rozbor kritický // Časopis českého museum. – Praha, 1842. – R. 16, Sw. 1. – S. 34; Zeisberg H. von. Friedrich II der Streibar // Allgemeine Deutsche Biographie. – Leipzig, 1877. – Bd. 7. – S. 580–585; Wenzel G. Rostizlaw galicizai herczeg, IV Béla Magyar királynak veje // Értészék a történelmi Tudományok köréből. Budapest, 1887. – K. 13, Sz. 8. – 7 old; Lhotsky A. Friedrich II // Neue Deutsche Biographie. – Berlin, 1961. – Bd. 5. – S. 524; Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. – Szeged, 2005. – 253 old; Jacques T. Dictionary of Battles and Sieges. – Westport; London, 2007. – P. 579; Preiser-Kapeller J. Von Ostarrichi an den Bosporus. Ein überlick zu den Beziehungen im Mittelalter // Pro Oriente Jahrbuch 2010. – Wien, 2011. – S. 66–77; Мартынюк А. В. Князь Ростислав в битве на реке Лейте:

Що ж стосується титулу “король”, то західні джерела часто наділяли ним руських князів, що свідчило, радше, про їх сприйняття як суверенних володарів⁴⁹. Германські хроністи загалом керувалися єдиним критерієм: чи був той чи інший володар залежним від германського імператора⁵⁰.

Отож, не бачу підстав пов'язувати загибель герцога Фрідріха II Бабенберга в битві на р. Лейті з особою Данила Романовича. На мій погляд, О. Майорову не вдалося достатньо переконливо обґрунтувати власне припущення або відкинути гіпотези інших дослідників.

Без дискусії розвиток і прогрес історичної науки неможливий. При безсумнівних досягненнях російського історика, вклад якого у вивчення галицьких і волинських земель очевидний, дискусії навколо окремих його поглядів, як, зрештою, і висновків інших колег з відповідних проблем, продовжуватимуться й надалі.

Львівський національний університет імені Івана Франка

“русский эпизод” австрийской истории // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2013. – № 2(52). – С. 49–55.

⁴⁹ Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 425.

⁵⁰ Головки О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 384. Обґрунтовуючи цю тезу, дослідник відкликався до: Hellman M. Vladimir de Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. – 1959. – Bd. 7, H. 4. – S. 400–408.

Ірина ПАПА

“ПЕРЕУЯВЛЕННЯ” СТАРОКИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
Raffensperger C. Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. London, England, 2012. – 329 p.

Книга Крістіана Раффеншпергера¹ “Переуявлення Європи: Київська Русь у середньовічному світі” завдяки оригінальній назві відразу привертає увагу історика, у якого словосполучення “переуявлення Європи”, викликає асоціації, пов’язані з добре відомими книгами Бенедикта Андерсона², Ларі Вульфа³ та Марії Тодорової⁴. Можна припустити, що К. Раффеншпергер, обираючи таку назву, хотів засвідчити вплив цих дослідників та їх публікацій на наукові погляди, які він виклав у монографії.

Ознайомлюючи читачів з основним змістом студії*, спробуємо проаналізувати особливості методологічного підходу до висвітлення теми та найдискусійніших дослідницьких проблем.

У вступі сформульовано основну мету: спростувати досить поширене, але, на думку К. Раффеншпергера, неслухне сприйняття історії Русі як складової Візантійського світу (Byzantine Commonwealth), відокремленої від решти Європи. Автор прагне презентувати Русь “функціональною частиною” середньовічної Європи (с. 2). Окрім того, у вступі німецький історик детально проаналізував поширені проблеми транслітерації імен князів та топонімів англійською мовою, звичайно присутніх у наукових публікаціях англійською мовою. На його думку, наприклад, використання поняття “середньовічна Русь” (“medieval Rus”) доречніше, ніж поширене “древня Русь” (“ancient Rus”). Основна частина монографії побудована на чотирьох наріжних принципах, в баченні автора визначальних для середньовічної Русі, – “візантійський”, “династичний”, “торговельний” та “релігійний”. Кожному з них у книзі присвячено окремий розділ.

¹ Персональна сторінка К. Раффеншпергера на сайті Віттенберзького університету: <http://www5.wittenberg.edu/academics/hist/facultystaff/raffensperger.html>

² У вступі до книги К. Раффеншпергер використовує термін “уявлені спільноти”, запозичений з однойменної книги Бенедикта Андерсона.

³ Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the*

Enlightenment. – Stanford University Press, 1994. – XIV + 419 pp.

⁴ *Todorova M. Imagining the Balkans*. – New York, 1997. – XIV + 257 pp.

* Книга К. Раффеншпергера складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, приміток, бібліографії, подячного слова та індексу. З 329 сторінок основний текст – лише 189 сторінок, решта – довідковий апарат (примітки до розділів, бібліографія та індекс).

Перший розділ “Візантійський ідеал” (“The Byzantine Ideal”) побудований як заперечення тези відомого візантиніста Дмитра Оболенського про домінування “візантійського впливу”. Саме ця ідея є панівною у більшості українських та російських досліджень з історії Київської Русі. Але К. Раффеншпергер намагається вказати альтернативу такому поглядові, протиставляючи йому “концепцію запозичення” (“appropriation”), описану у спільній статті Кетлін Ешлі та Вероніки Пlesh⁵. Цей історичний підхід дає німецькому дослідникові змогу стверджувати, що не лише слов’янські держави запозичували щось із візантійської традиції, а й тогочасний західноєвропейський світ, який бачив у Візантії продовження традицій Риму⁶. У цьому ж розділі зосереджено увагу на декількох сферах, де “візантійські запозичення” найочевидніші – в офіційній титулатурі, грошовій системі, печатках та мистецтві. Так, зображуючи Візантію “вчителькою Європи” (*magistra Europae*), історик спростовує тезу про “візантійське культурне домінування” (с. 46) лише в слов’янському світі та наводить докази активного запозичення візантійських елементів у тогочасній західноєвропейській спільноті. Серед численних прикладів згадано титул *basileus* Вільгельма Завойовника (с. 21), грецькі інскрипції на скандинавських монетах (с. 32), візантійський стиль оздоблення монастиря Монте Касіно з часів лангобардського короля Дезидерія (с. 38) та ін.

Другий і третій розділи відведено особливостям династичної політики у середньовічній Європі та Київській Русі – загальним тенденціям й окремим яскравим випадкам. Під заголовком “Зв’язки, які поєднують” (“The Ties that Bind”) розглянуто деякі аспекти династичної політики: ідею династичного шлюбу, проблему кровної спорідненості, роль жінки в середньовічній сім’ї, особливий статус жінки в династичному шлюбі та ін. Основним аргументом у цьому розділі є твердження, що династичний шлюб – невід’ємна частина тогочасних міжнародних відносин і саме жінки були істотною “складовою” їх системи, хоча це не завжди виступало надто очевидним фактом. Для доведення цієї тези використано дослідження відомих медієвістів Жоржа Дюбі⁷ та Джона Парсонса⁸.

Від успіху династичних шлюбів залежав політичний добробут держави та її культурна орієнтація. Саме тому К. Раффеншпергер акцентував увагу на

⁵ Ashley K. M., Plesh V. The Cultural Processes of Appropriation // *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. – 2002. – Т. 32. – Р. 1–15.

⁶ Подібні ідеї висловлював Френсіс Дворнік: *Dvornik F. The Kiev State and Its Relations with Western Europe* // *Transactions of the Royal Historical Society*. – 1947. – Р. 27–46; *Idem*. Reprinted in *Essays in Medieval History*, selected from the *Transactions of the Royal Historical Society on the occasion of its centenary* / Ed. by R. W. Southern. – London, 1968; *Idem*. *The Slavs between East and West* // *Marquette*

University Slavic Institute Papers. – No. 19. – Milwaukee, Wis., 1964. Про “концепцію запозичення” писав також: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів, 2001. – XIX+250 с., 5 карт (2 вид.: Львів, 2014).

⁷ *Duby G. Love and Marriage in the Middle Ages*. – University of Chicago Press, 1996. – 242 p.

⁸ *Parsons J. C. Medieval Queenship*. – Palgrave Macmillan, 1997. – 272 p.

кількісній перевазі “західних союзів” (40 шлюбів із 52), укладених між руськими правителями та представниками західноєвропейських династій (с. 71). Домінування західного напрямку у династичній політиці висвітлено в третьому розділі “Руський династичний шлюб” (“Rusian Dynastic Marriage”). На думку автора, саме це переконливо ілюструє інтегрованість Київської держави до системи династичних відносин середньовічної Європи. Це доволі популярна теза, до якої й раніше вдавалися історики, особливо європейські та американські⁹. Для її підтвердження К. Раффеншпергер обрав декілька прикладів (case studies), класифікувавши їх за метою укладення шлюбних зв'язків. До першої групи таких угод віднесено ті, що уклалися для врегулювання конфлікту (Conflict and Resoulution), зокрема з державами-сусідами. Як приклад пригадано шлюб Марії-Добронєги, доньки князя Володимира Святославовича, та Казимира, сина польського короля Мешка II.

Наступною причиною укладення шлюбу могли бути “великі коаліції” (“Grand coalitions”), зокрема, задля організації спільного військового походу чи оборони власних територій. Історик вважає, що два шлюби Євпраксії Всеволодівни – з Генріхом III фон Штаде та імператором Генріхом IV¹⁰ належать до цього виду міждинастичних угод, бо обидва укладено з метою протистояння польським правителям (“руський інтерес”) та папській коаліції (німецька сторона). Але невдале закінчення шлюбів, які й за їхньої чинності не мали очевидних результатів для обох сторін, спричинилося до відновлення активних візантійсько-руських відносин та відходу від “німецького напрямку” зовнішньої політики (с. 83). Дослідник сміливо припустив, що “спекуляція” (“speculation”) також могла бути передумовою укладення династичного шлюбу. Саме її використання приписано Ярославу Мудрому: у такий спосіб київський князь намагався впливати на європейську політичну арену (с. 83). До цієї групи, на думку історика, належать шлюби руських княгинь з членами європейських правлячих династій, які тимчасово перебували у вигнанні чи переховувалися на території Київської держави: Агафія Ярославівна (автор іде за англійською історіографією, ідентифікація князівни залишається дискусійною¹¹) з Едвардом “Вигнанцем”

⁹ Cross S. H. Medieval Russian contacts with the West // *Speculum*. – 1935. – Vol. 10. – No 2. – P. 137–144; Barraclough G. Eastern and Western Europe in the Middle Ages. – London, 1970; Colluci M. The Image of Western Christianity in the Culture of Kievan Rus' // *Proceeding of International Congress Commemorating the Millenium of Cristianity in Rus' Ukraine* / Gen. ed. Omeljan Pritsak and Ihor Ševčenko with the assist. of Miroslav Labunka // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge Mass., 1988–1989. – Vol. 11–12. – P. 576–587.

¹⁰ Українські дослідники вважають цей шлюб однією з рідкісних випадковостей у стосунках коронованих осіб того часу:

імператор Генріх в період відчаю та духовної пустоти випадково зустрів Євпраксію в монастирі у Кведлінбурзі, куди приїхав відвідати свою сестру Альдегейду, на той час абатису цього монастиря. Юна вдова зачарувала старшого за неї більш ніж на 20 років імператора. Шлюб не попереджували звичні за таких обставин переговори. Див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 457.

¹¹ Див.: *Войтович Л. В. Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 95; Гаврилишин М.* Київський

(Edward “the Exile” of England), Анастасія Ярославівна з Андрієм Угорським, Єлизавета Ярославівна з Гаральдом Норвезьким.

Наступна група династичних шлюбів характеризується відсутністю певних причин їх укладення (“Unknown”). Як приклад історик аналізує шлюб Анни Ярославівни та французького короля Генріха I, який і досі є об’єктом наукових дискусій через брак джерельної інформації та великої кількості історичних гіпотез і спекуляцій*.

Останньою групою у класифікації є невдалі шлюби (“Failed Dynastic Marriages”). Сюди належать шлюби, що не мали ані сімейного, ні політичного успіху. Найвідомішим прикладом є подружжя Євфимії Володимирівни та угорського правителя Коломана.

Друга частина розділу про династичні шлюби присвячена ролі “жіночої влади” (female power), втіленої у династичній ономастиці. Німецький історик проаналізував нетипові для певних європейських династій імена, що їх “принесли” руські князівни. Серед прикладів, які розглянув К. Раффеншпергер, – історія з Анною Ярославівною та вибором імені для її сина Філіпа I, “угорська ономастична історія” (Hungarian onomastic history) про появу імен Соломон та Давид серед угорських правителів династії Арпадів (с. 98–101), про двох Вальдемарів на данському троні (с. 101–104), двох англосаксонських принцес, народжених у шлюбі Агафії Ярославівни й Едварда “Вигнанця”, названих на честь святих Христини та Маргарити, що нібито шанувалися на Русі (с. 104–106).

У четвертому розділі “Київ як центр європейської торгівлі” (“Kiev as a Centre of European Trade”) автор вдався до відомих та добре досліджених тем: торгового шляху “із варяг у греки” (с. 117–123), особливостей торгівлі між Сходом і Заходом (с. 123–129) й торговельних відносин у балтійському регіоні (с. 129–135). Як і більшість істориків, К. Раффеншпергер акцентував вигідне географічне розташування Русі, її великих міст, функціонування яких на перетині відомих торгових маршрутів забезпечувало сприятливі умови не тільки для розвитку внутрішнього обміну товарів, а й налагодження стійких торговельних зв’язків на загальноєвропейському рівні, що також немало впливало на так званий “міжкультурний обмін”.

Останній розділ присвячено визначальній ролі християнства в історії Київської держави. Для переосмислення історії християнства на Русі німецький дослідник застосував теорію Пітера Брауна про численні “мікрохристиянства” (“micro-christendoms”) на території середньовічної Європи до понтифікату папи Григорія VII (1073–1085) та поглиблення кризи у відносинах між Західною й Східною Церквами за часу хрестових походів (с. 136)¹². Кожне з таких “мікрохристиянств”, на думку П. Брауна, було відображенням досконалого Християнства. Окрім київського “мікрохристиянства”,

слід в біографії англійського принца Едварда Вигнанця // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 31–39.

* Як видається, їх усуває щойно публіковане в цьому випуску дослідження петербурзького історика Александра

Мусіна, пояснюючи, зокрема, далеко не випадковий характер французького одруження київської князівни.

¹² Brown P. The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200–1000. – Oxford, 1996. – XVI, 368 p.

німецький історик паралельно аналізує також скандинавське та болгарське, які, на його думку, найбільше вплинули на релігійні трансформації у Київській державі. Як наголосив К. Раффеншпергер, київське “мікрохристиянство” було одним з європейських “мікрохристиянств” середньовічної Європи перед початком церковних конфліктів між Римом та Константинополем.

У висновках під заголовком “Русь у ширшому світі” (“Rus’ in a Wider World”) задекларовано досягнення поставленої мети – інтеграції історії Київської держави до ширшого історичного контексту завдяки беззаперечним та чисельним доказам інтегрованості середньовічної Русі до загальноєвропейської спільноти при уникненні штампів та поширених історіографічних схем.

У підсумку варто відзначити появу подібної монографії англійською мовою, автором якої є німецький історик, як свідчення стійкого наукового інтересу західноєвропейських дослідників до історії Київської держави та підтримки цього напряму студій таким відомим науковим центром, як Гарвардський університет.

Книга К. Раффеншпергера пропонує цікавий погляд на історію Київської держави, майстерно поєднуючи наукові погляди дослідників-попередників, власні спостереження та інтерпретації з інструментарієм модерних історичних теорій.

Український Католицький Університет

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

**ЦІННИЙ КАТАЛОГ ЗНАХІДОК З АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ЧЕРВЕНА**
Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy /
Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog /
Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra /
Червень – град між Сходом і Заходом . Каталог виставки. –
Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – 449 s. + 43 tabl.

Інтерес до вивчення Червена і Червенських градів як однієї з найцікавіших та дискусійних сторінок ранньосередньовічної української, польської і європейської археології й історії не вщухає уже майже два століття. Останнім свідченням цього є доволі об'ємний каталог, який випустили за результатами археологічних досліджень Червена 2010–2011 рр. польські науковці з Інститутів археології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Марцін Піотровські), Жешівського університету (Марцін Волошин) та Регіонального музею ім. Януша Петера у Томашові Любельському (Йоланта Багінська).

Варто наголосити, що дослідницький проект отримав фінансову підтримку у вигляді гранту Центру візантиністичних досліджень Думбартон Окс при Гарвардському університеті та Центру дослідження історії і культури країн Центрально-Східної Європи (GWZO) при Лейпцігському університеті, а також від археологічних осередків Любліна та Жешува, численних спонсорів, що й дало змогу провести як польові дослідження, лабораторні опрацювання, консервацію знахідок, організацію виставок, так і публікацію самого каталогу.

Польові дослідження у Червені були викликані насамперед масштабними пограбуваннями старожитностей цього ранньосередньовічного міста та всезростаючою активністю так званих чорних археологів. Цей фактор вплинув на терміновість проведення рятивних робіт на городищі та в його околиці, їх відносно короткий період та й саму методику археологічного вивчення. Для порятунку цінних об'єктів від грабіжників методом детекторного зондування проведено детальну планіграфічну фіксацію на площі 10 га у межах городища та підгороддя, у результаті якої виявлено майже 2500 предметів. Серед них понад 400 так званих дорогичинських пломб, 20 свинцевих печаток, які пов'язують з волинськими і київськими князями (Давид Ігорович, Ярослав Святополкович, Рюрик Ростиславович та ін.), енколпіони, іконки, прикраси, ремісничі знаряддя, предмети побуту, зброя та ін. До найцікавіших знахідок на городищі треба зарахувати два скарби прикрас (срібні з позолотою браслети-наручні, колти, сережки, персні та

ін.), які могли належати жінкам з князівсько-боярського середовища¹. Віднайдені у Червені браслети репрезентують не надто поширені знахідки з території Галицько-Волинської держави. У зіставленні з уже відомими аналогічними виробами вони вирізняються технологічними і стилістичними рисами, що об'єднує їх в окрему серію, яку пов'язують з галицькою школою золотарства². Досі вони зафіксовані серед речей Молотівського і Сокальського скарбів на Львівщині, у Галичі та на сусідніх теренах поза межами України – у передмісті Каунаса Шанчаї (Литва), Войнешті (Ясси) на території Молдови і, можливо, з розкопок Вищинського замку у Білорусі³. До рідкісних червенських знахідок належить також мініатюрна свинцева іконка апостолів Петра і Павла (с. 249, рис. 1), фрагмент іконки-складня з гравійованими зображеннями святого Бориса і Косми (табл. II. 6. 4), печатка із написом “ДЪНГЪСЛОВО” (с. 216, рис. 8).

Цікаво було б мати зведену планіграфію усіх знахідок за їх окремими категоріями (сподіваємося, що вона з'явиться при подальшому повному опрацюванні матеріалів досліджень). Наразі це виконано тільки для дорогичинських пломб і печаток, але у дуже скромному варіанті. Однак і така спроба щодо, зокрема, пломб дала змогу зробити певні порівняння і встановити подібність їх просторового розміщення з Дорогичином, де головна кількість таких пломб виявлена не на городищі, а, як і в Червені, – на підгородді, тобто на тих ділянках міст, де могли функціонувати річкові порти (с. 258). Загальна картина просторового розміщення знахідок може привести до цікавих попередніх висновків, остаточне ж їх спростування чи підтвердження стане можливим тільки після проведення систематичних археологічних досліджень на місцевості.

Хоча методика, яку застосовано під час вивчення Червена 2010–2011 рр., мала на меті врятувати безцінні скарби цього міста від аматорів та чорних археологів – і в цьому її беззаперечні плюси, такий спосіб проведення археологічних пошуків має і недоліки, оскільки за таких підходів немає повного археологічного контексту (стратиграфія залягання, зв'язок знахідок з житловими, оборонними чи господарськими об'єктами, похованнями та ін.).

¹ Корзухина Г. Ф. Русские клады. – Москва; Ленинград, 1954. – С. 64.

² Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси. – Москва, 1986. – С. 87–90; Багрій Р. С., Петегірич В. М. Сокальський скарб і галицька школа художньої металообробки // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Одеса, жовтень 1989. Тези доповідей. – Київ, 1989. – С. 10; Їх же. Скарб срібних виробів княжої доби із Сокаля на Львівщині // *Studia archaeologica*. – 1993. – Вип. 1. – С. 42–44; Петегірич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей

м. Винники. – 2011. – Вип. 4. – С. 256–262.

³ Грушевський М. Молотовське срібло // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1898. – Т. 25. – С. 1–6; Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1944. – Табл. XV,2; Даркевич В. П., Соболева Н. А. О датировке литовских монет с надписью “печать” (по материалам Шанчайского клада) // Советская археология. – 1973. – № 1. – С. 83–95; Теодору Д. Раннефеодальный клад украшений найденный в Войнешти (Ясси) // *Dacia*. – 1961. – V. 5. – С. 507–510; Загорюльский Э. М. Вишинский замок XII–XIII вв. – Минск, 2004. – С. 138–139.

Каталог досить цікаво побудований і за структурою та змістом відрізняється від традиційних видань такого жанру, які переважно включають вступну статтю та власне сам каталог. Рецензована праця чотиримовна (польська, німецька, італійська, українська), що, власне, анонсує сама її назва, й структурно розподілена на чотири розділи, кожен з яких має загальну назву “Червен – град між Сходом і Заходом” та підзаголовки – “Вступ”, “Тематичні нариси”, “Від великої політики до щоденного життя (Інформаційні тексти)” і “Каталог старожитностей” у двох частинах: I: Скарби, печатки і пломби; II: Інші пам’ятки. Не будемо зупинятися на вступному блоці, у якому керівники польських інституцій та їх закордонні партнери, залучені як до виконання польових досліджень, так і опрацювання матеріалів, лабораторних студій, реставрації й консервації знахідок, поінформували про участь у цих роботах.

Тематичні нариси репрезентують дві розвідки Марціна Волошина (друга у співавторстві з Марціном Піотровським) – “Червенські гради – між захопленням і забуттям”, “Чермно (Червень): дослідження 2010–2011 років”, Анджея Янечка “Городище в Чермні (Червені) на мапі Галичини (мапі Міга) 1779–1783 років”, Марека Фльорека “Археологічні дослідження ранньосередньовічного поселенського комплексу в Чермні над Гучвою (до 2008 року)”, Єжи Кусьнежа “Чермно (Червень): занепад граду в XIII ст. у світлі археологічних даних”(ця розвідка частково публікувалася раніше⁴), Олександра Мусіна “От вечного Рима к течению Буга: паломнические реликвии из Чермно (Червеня)” і “На путях понимания прошлого: дрогичинские пломбы как символ средневековых границ”. Очевидно випадає з тематики видання стаття Мірослава Пйотра Крука “Перші колекції і виставки пам’яток сакрального мистецтва Східної Церкви на колишніх землях Речі Посполитої (до 1914 року)”, хоча написана вона цікаво й професійно.

У тематичному нарисі М. Волошина, який відкриває другий розділ публікації, після тексту вміщено без очевидної на те потреби чотири ідентичні карти чотирма мовами “Найважливіші ранньосередньовічні центри Східної Польщі близько 1000 року на європейському тлі”, на яких позначено міста Дорогичин, Холм, Волинь, Червен, Сутейськ, Перемишль і Терепча (Сянок). На трьох з них, окрім українського варіанта, переплутано нумерацію у підписах, у зв’язку з чим Червен опинився на захід від Сутейська. До того ж, сама назва карти не зовсім докладна, адже близько 1000 р. перерахунок міст не тільки не були “ośrodkami Polski Wschodniej”, а й входили до складу Київської держави. Окрім з них, як, наприклад, Холм навряд чи на той час мали існувати взагалі – місто, як відомо з літописного переказу, з’явилося щойно в 1230-х роках, хоча й на давнішому поселенні⁵.

⁴ Kuśnierz J. Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu Czerwienia // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 215–229; *Ejusdem*. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań

archeologicznych // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok, 2005. – Т. 1. – С. 115–132.

⁵ Александрович В. С. Архитектура і будівництво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 258; Баран О. Датування заснування

Українських дослідників серед авторів тематичних нарисів чи інформаційних текстів не виявилося, не дивлячись на те, що в українській історіографії проблема Червена і Червенських градів має доволі обширну літературу (див., наприклад, статті академіка Ярослава Ісаєвича). Хоча варто визнати, що ледь помітний “український слід” у книзі, все ж, присутній у вигляді перекладу текстів та підписів під фото і рисунками. Якби укладачі залучили хоча б одну з праць цього авторитетного вченого⁶, то, очевидно, в українських перекладах (Ярослав Погоральський) назва літописного міста не фігурувала б як “Червень”, а таки “Червен”. Серед недоліків україномовного перекладу треба згадати неточну передачу назви останнього четвертого розділу “Каталог старожитностей” (доречніше було б “Каталог знахідок”) та “Інші пам’ятки” (треба “Інші знахідки”), оскільки йдеться не про поселення, городища чи могильники, а різні категорії виробів, зібраних на поверхні або зафіксованих у культурному шарі Червена чи вилучених з нього.

Інформаційні тексти, які запропонували головні автори Каталогу (Й. Багінська, М. Піотровські, М. Волошин), подають короткі замальовки з характеристикою міста в системі Червенських градів, його оборонного комплексу, перебігу досліджень та різних сторінок міської історії, культури, господарства, побуту (всього 26 гасел). Завершує цей розділ хронологічна таблиця літописних згадок про Червен (уклав Є. Кусьнеж). Ці короткі розвідки далеко не рівноцінні. Логічніше виглядало б, якби вони базувалися на археологічних джерелах з Червена. Однак багато з них носять надто узагальнений характер і, видається, здебільшого не мають безпосереднього стосунку до матеріалів самого міста.

Окремі твердження, висловлені в інформаційних текстах, вимагають уточнень. Так, наприклад, у тексті про ткацтво сказано, що в Червені знайдено не тільки готові пряслиця з рожевого овруцького шиферу (пірофілітового сланцю), “а й, очевидно, їхні напівфабрикати, які є першими знахідками такого типу на території Польщі” (с. 407). Таке судження не відповідає дійсності. Адже в фаховій літературі уже достатньо давно відомі вироби, які характеризують місцеве виготовлення шиферних пряслиць – біля Замкової гори у Дорогичині⁷ – відомому місті Волинської землі, яке тепер знаходиться на території Польщі.

міста Холма в Галицько-Волинському літописі // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 428–448; Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42.

⁶ Ісаєвич Я.Д. Територія і населення “Червенських градів” // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. I. – С. 71–83; *Его же*. О древнейшей топонимии Прикарпаття и верхнего

Побужья // Славянские древности. – Киев, 1980. – С. 72–81; *Его же*. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 75–80; *Його ж*. Червенські гради і Червона Русь: чи пов’язані ці топоніми // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 721–726.

⁷ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – Т. 6. – С. 171.

У розвідці про релігійний осередок (с. 381) не пояснено, чому один з лісів поблизу городища у Чермні, що носить назву “Гозьдзяк” (“Гвозьдзяк”), треба пов’язувати неодмінно з релігійними осередками дохристиянського часу. Дискусійним у тексті про військове мистецтво видається твердження про те, що булави, кистені, нагайки потрапляли до Польщі “переважно окружним шляхом через Угорщину” (с. 377). Добре відомо, що такі вироби характерні для Середнього Подніпров’я, Наддністрянщини, Волині й саме з цими регіонами необхідно пов’язувати їх найбільше поширення на українських етнічних теренах на території нинішньої Польщі, які за княжої доби виступали невід’ємною інтегральною частиною галицько-волинських земель. Зрештою, про це вже неодноразово писали й окремі польські дослідники⁸.

У тексті про писемність автори вказали бронзовий стилос, лопатка якого прикрашена хрестовидним прорізом (с. 389, табл. II, 6, 5). Варто було б при цій нагоді згадати про віднайдене неподалік від Червена у Топорниці Замойського повіту однотипне з ним писало⁹. Топорницьку знахідку передав для наукового опрацювання колекціонер, що завжди викликає підозру щодо вірності вказаної географії знахідки. До того ж, це взагалі єдине писало, віднайдене поза міськими осередками. Можливо, його теж треба пов’язати з найближче розташованими літописним Волинем (Городок Надбужний) або Червеном. Спостерігається виразна концентрація таких інструментів для письма у межах Південно-Західної Русі, тому цілком ймовірно, що виготовлення стилосів з хрестовидним прорізом на лопаточці було налагоджено в одному з великих міст Галицько-Волинської держави¹⁰.

В опублікованих у виданні укладених за хронологічним принципом відзначених згадках літописів про Червен, (с. 442–443), відсутній коментар про літописні списки, з яких почерпнуті відповідні відомості. Якщо перші повідомлення про місто та одноіменні гради (981, 1018, 1097) взято з Повісті минулих літ, то наступні запозичення з літописців (1121, 1157, 1163 та ін.) незрозуміло з якого джерела походять. Зокрема, до хронологічної таблиці внесено непевний переказ про взяття міста татарами у 1240 р., хоча з докладних свідчень Галицько-Волинського літопису відомо, що напад відбувся тільки наступного року, про Червен у відповідній частині літописного оповідання не згадано.

Дуже цінним у рецензованій праці є сам Каталог з ілюстративними матеріалами у вигляді фотографій та рисунків, як уже згадувалося, розділений на дві частини. До першої з них увійшли скарби, печатки і пломби, до другої – енкаліпсії, іконки, натільні хрестики, предмети, пов’язані з писемністю, торгівлею, озброєнням, а також прикраси, елементи одягу,

⁸ Stryż P. Ruske buławy “gwiazdziste” z terenu Małopolski // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Tom I. – S. 107–114; Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. – Львів, 2006. – № 571:

Держава та армія. – С. 48–74.

⁹ Kłosińska E. Brązowy stylus z Topornicy, pow. Zamość // *Acheologia Polski Środkowo-Wschodniej*. – 2005. – Т. 7. – S. 235–240.

¹⁰ Петегурич В. Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – 2010. – Вип. 14. – С. 143.

побутові предмети, знаряддя праці та ін. Усі рисунки у рецензованій публікації виконані на доброму рівні, дивує тільки відсутність графічного зображення посудини, у якій знайдено скарб № I, оскільки питання його датування залишається дискусійним, а точний рисунок і докладний опис горщика могли б стати додатковими аргументами для його з'ясування. Відзначимо велику кількість фотографій, переважна частина яких виконана високопрофесійно, проте окремі з них надто затемнені, наприклад, фотографії енкаліптів і натільних хрестиків (табл. II.1; II.3; II.4; II.5), що утруднює їх використання для порівняльного аналізу. Було б доцільно подати на фото дрібні знахідки у збільшеному масштабі, зокрема, прикраси і перстені із зображеннями на щитках та ін. (табл. II.17; II.19).

Не дивлячись на окремі зауваження до цього об'ємного каталогу, треба відзначити заслугу авторського колективу у швидкому й професійному опрацюванні матеріалів із досліджень Червена 2010–2011 рр. Чудові зразки предметів мистецької культури, чимала збірка свинцевих печаток, якими скріплювали князівські документи, друга за чисельністю після Дорогичина колекція товарних пломб, що їх пов'язують із торговельною активністю, багато інших предметів, належних до писемності, ремесла, побуту, військової справи характеризують Червен як важливий культурний, політичний та економічний центр Південно-Західної Русі, а не – відповідно до актуального його становища – пограничне місто чи периферійний пункт, як це інколи наголошується в окремих публікаціях.

Сподіваємося, що публікація добре прислужиться археологам, історикам, мистецтвознавцям багатьох країн і спричиниться до активізації наукових студій однієї з цікавих сторінок східноєвропейського Середньовіччя. Вона особливо стане у пригоді українським дослідникам для висвітлення матеріальної культури самого міста та й Галицько-Волинської держави загалом, передаючи як загальнодержавні тенденції у розвитку регіону, так і певні яскраві локальні особливості. Незамінним буде цей каталог також для пошуку аналогій при вивченні матеріалів археологічних досліджень інших міст. З нетерпінням чекатимемо повного опрацювання матеріалів археологічного вивчення Червена не тільки останніх років, але й не менш цікавих результатів класичних розкопок міста з попередніх десятиліть. Та вже тепер можна констатувати, що опублікований Каталог документально й у чималому обсязі доповнює уже відоме з попередніх студій існування у Червені потужного пласту матеріальної культури старокиївської традиції, який спостерігається і в інших важливих центрах, що опинилися на території сучасної Польської держави. Ці історичні об'єкти галицько-волинської спадщини княжої доби відіграють свою важливу роль у формуванні єдиного цілісного культурно-історичного простору Галицько-Волинської держави та актуального комплексу уявлень про його своєрідне історичне обличчя.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Ольга ЩОДРА

РУСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ В УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ ДО КІНЦЯ XIV СТОЛІТТЯ

Волощук М. "Русь" в Угорському королівстві
(XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль,
майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. –
Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 496 с.

Русько-угорська проблематика, віднедавна знаходить все більше дослідників у різних європейських країнах, зокрема й Україні. Останнім часом політичну історію взаємин Арпадів з руськими князівськими династіями активно вивчав івано-франківський дослідник Мирослав Волощук¹. Його перу належать десятки статей з цієї теми, він також є співавтором колективної монографії "Старожитності Гуцульщини"².

"Русь" в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.), поза сумнівом, – серед найочікуваніших книг останнього часу. Після тривалого підготовчого періоду, кропіткої евристичної роботи, перекладу текстів джерел та студіювання іноземної літератури перед нами нарешті результат понад 15 років студій, які проходили в цілому ряді європейських країн. Історик, що видно зі списку використаних матеріалів, неодноразово працював у архівах і бібліотеках Угорщини, Словаччини, України, Польщі та інших держав, провів колосальне за масштабами дослідження, у багатьох випадках впровадивши до наукового вжитку досі невідомі в українській науковій традиції документи. Маємо справу з монографією, зміст якої в прямій чи опосередкованій формі відображає не лише українське й угорське історичне минуле, а й безпосередньо торкається словацької, румунської, хорватської, сербської, чеської, австрійської, німецької, болгарської історії та минувшини цілої низки недержавних народностей (половців, секеїв, тощо). Вчений чітко поставив собі за мету з'ясувати походження "руської" проблематики, пояснити її генезу, реконструювати історичну пам'ять спадкоємців відповідної традиції та поставити її у власний історичний контекст.

¹ Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.) / Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. 07.00.02. – *всесвітня історія / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*. – Чернівці, 2005. – 20 с.

² Старожитності Гуцульщини: Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури : У 2 т. / Ред. кол. М. Волощук, І. Кочкін, М. Кугутяк (голов. ред., кер. авт. кол.) [та ін.]. – Івано-Франківськ; Львів, 2011. – Т. 2: Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. – 276 с.

Монографія має шість розділів.

Перша частина книги відображає критику джерел, історіографію найактуальніших питань, а також методологію. Привертає увагу використання чималої кількості праць українською, російською, словацькою, угорською, польською, чеською, німецькою, англійською, румунською, сербсько-хорватською, латинською мовами. Відчувається вільне володіння кількома з них, яке, серед іншого, відзначив і професор Львівського національного університету імені Івана Франка Леонтій Войтович у передмові “Якби більшим було море” (с. 11). Автор доволі грамотно охарактеризував головні тенденції розвитку історичних оцінок предмета дослідження. Важливо відзначити сміливість у відображенні часто різних поглядів (як, зокрема, в Україні і Словаччині) щодо руських переселенських рухів в Угорському королівстві XI–XIV ст. Вітається й ідея відобразити напрями еволюції історичних шкіл при вивченні цих питань та ін.

Використання немалої кількості джерел (хронік, анналів, виданих актів, булл, літописів) дає змогу говорити про системний підхід при написанні дослідження. Особливо важливим вважаємо вивчення угорських актів (дипломів), за якими число руських поселенців легше реконструювати, ніж, наприклад, за наративами. Однак історик пішов ще далі і не обмежився тільки фіксуванням названих у документах “рутенив”. Через індексацію земельної власності, він намагався встановити не тільки майновий і соціальний статус мігрантів, а й їх соціальний стан, тенденції переселення до Угорщини загалом. Частина текстів актів перекладена українською, що для читача, який не володіє латиною, особливо важливо. У перспективі добре було б видати корпус угорських документів, що стосуються історії Русі, як це свого часу зробив словацький професор із Трнави Ріхард Марсіна для історії Словаччини. Маючи такий приклад (М. Волощук, як бачимо, добре знайомий з творчістю словацького колеги) (с. 64–65, 71–72), вважаємо за доцільне наголосити на цьому аспекті.

Методологія, використана у книзі, свідчить про глибоке розуміння шляхів поставлених перед собою завдань. Радує пояснення використаної термінології, де автор абсолютно грамотно вказав на доцільність впровадження до наукового вжитку не суто угорської номенклатури, а паралельно – слов'янської, латинської та, за умови використання сучасних назв, – найновіше їх означення, що нерідко вирізняється від давнього середньовічного. Тому цілком виправданим, на нашу думку, виглядає теза про так звану “поліетнічність” Угорського королівства та інших середньовічних держав, зокрема й Русі. У сучасній історичній науці часто забувають про цей аспект, який немало впливав на офіційне документознавство, відтворення географічних назв, етнічних предикатів тощо. Специфіка мовлення часто не дозволяла однаково передати звучання імен навіть серед слов'янських *gentes*. Саме тому в актах Арпадів і Анжу ідентифікації “руських” переселенців настільки неоднозначні. Важливим виглядає й аналіз іменослова досліджених осіб, їх класифікація (с. 76–91).

У другій частині роботи історик спробував з'ясувати проблему розуміння середньовічними угорськими хроністами, канцеляристами, представниками інтелектуального середовища понять “Русь”, “Рутенія”, “Галіція”, а також “Володимирія”. Водночас розглянуто шляхи потрапляння

носіїв цієї термінології до Угорщини. Головний висновок автора полягає у неможливості твердити про будь-які сторінки “руської” історії до моменту перших документально зафіксованих русько-угорських контактів в XI в. (с. 111). Ідея появи русі за Карпатами до IX ст. абсолютно надумана, створена більше на підставі легенд та неглибокого вивчення відомих історичних фактів про “Руську Марку” тощо.

Населення Галицької землі не ідентифікувалося як русь до другої половини XIII в., а може й ще довше. Тут, на переконання М. Волощука, від XII ст. вживалася самоідентифікація “галичанин”, згодом поширена не лише стосовно жителів Галича та його історичної околиці (с. 122). Доцільною виглядає спроба автора згрупувати руських переселенців королівства, або тих, що мали якийсь стосунок до Русі, через свого роду “соціальну стандартизацію” Угорського королівства. При цьому інтригуюче виглядають, наприклад, відсилання до польського хроніста Вінцентія Кадлубка, який згадав про загиблих у Галичі наприкінці XII ст. від рук князя Романа Мстиславовича йобогіонів, яких іноді ототожнюють з боярством (с. 132–133). Звісно, виїхавши до Угорщини, бояри, середня й дрібна знать, жителі міст та ін. розуміли, до якого прошарку за угорськими соціальними критеріями вони належали, бо були добре знайомі з громадським життям сусідньої держави.

Третя частина роботи подає докладну характеристику кількох десятків осіб, ідентифікованих в актах королівства як *Ruthenus* (с. 142–209). Географія розселення руських мігрантів величезна, що засвідчено відповідним картографічним матеріалом, виконаним для розділів 2–6. Хоча й не у всіх випадках М. Волощук зміг упевнено вказати їх нове місце проживання. Серед таких осіб можна зустріти й літописних галицьких бояр: Володислава Кормильчича, Гліба Потковича, Володислава Вітовича, Жирослава та ін. Автор підкреслив неодноразову присутність русі в межах сучасної Словаччини (колишніх комітатів Нітра, Ліптов, Туруц, Пожонь), Угорщини й ін. Відзначено наявність груп, пов’язаних з церковним життям, компактне проживання цілих руських громад в землях сучасних Хорватії, Румунії, Словаччини, України, що до XVI ст. належали угорським династіям.

Безумовно, не позбавлені дискусії особи Бернарда de Lacu (с. 175–176), не до кінця зрозумілі відмінності в ідентифікації укладачами актового матеріалу комеса Рутена або Рубена, як його позначив угорський археограф Імре Сентпетері (с. 145) та ін. Але від цього розділ ніяк не постраждав, оскільки автор старався вказати на сумніви при ідентифікації, пропонував різні варіанти вирішення суперечностей тощо.

У четвертому розділі М. Волощук знайомить з використанням в актах Угорщини поняття *dictus Orus* або схожих за значенням і фонетичним звучанням конструкцій (с. 210–251). На прикладі щонайменше 29 біографій показано, наскільки неоднозначним може бути залучення такого ототожнення. Крім дійсно підкресленого зв’язку з руськими землями, дефініція могла вільно фігурувати ще як мінімум у чотирьох ситуаціях. На думку автора, “званим руським” могли стати в результаті отримання від сюзерена якихось прав на контакти з руськими громадами в Угорщині, або ж руськими землями за Карпатами. Так називали, ймовірно, родичів руських переселенців у

другому і подальших поколіннях. Може, *dictus Orrus* – це людина, пов'язана торговими зв'язками з Руссю, або ж адепт руської моди (с. 250–251).

У п'ятій частині монографії історик аналізує біографії людей, які мали імена з “руською” кореневою основою (*Rus/Ruth/Ruz*) (с. 252–281). З висновків зрозумілий цілий ряд осіб, яких у словацькій, наприклад, історіографії чітко називають руськими через характерні імена типу Рус. Таким, зокрема, був син йобагіона Рус і його “колеги по цеху” Просимир, Гость, Святомир та інші, які проживали на Спішу (с. 260–264). Історик спробував відшукати за джерелами всіх хоч трохи схожих за подібними іменами осіб, нарахувавши таких загалом 19 “ймовірних” і 12 “малоймовірних”. Серед них дуже відмінні за соціальним статусом: вельможні, представники духівництва, слуги та ін. Йдеться як про жінок, так і чоловіків. Підхід автора цілком коректний, бо низка нобілів, згаданих у цьому розділі, контактувала з руськими князями (наприклад, Ростиславом Михайловичем), маючи підстави мати неугорське походженням (характерний приклад Лева з синами Федором і Стефаном – с. 268–269).

З немалим інтересом читається шостий розділ монографії, присвяченої найдискусійнішим, на думку автора, питанням. Тут наведені біографії декількох осіб (літописного боярина Судислава з родиною, Петра Петене і Дмитро Детька – придворного боярина останнього Романовича Юрія Болеслава II) (с. 284–389). Історик уже в назві пропонує читачеві полемізувати щодо походження, імовірної генеалогії кількох поважних історичних постатей.

Незважаючи на обсяги проведеної роботи, як слушно зауважив М. Волощук, не можна однозначно вважати Судислава, відомого за Галицько-Волинським літописом, тотожним Себеславу з роду Лудан. Відсоток вірогідності високий, співпадінь у діяльності, як показав автор, більш ніж достатньо, тому деякі акцентовані фрагменти змушують принаймні задуматися про таку можливість. Використання методу контамінації дає змогу сміливо допускати зіставлення імен однієї й тієї ж особи в різних за жанрами і характером джерелах з Русі й Угорщини (як мало місце з Себеславом в актах Угорщини та Судиславом за літописними текстами) (с. 288–289). У настільки ж схожий спосіб був помилково названий Судиславом (при цьому взагалі незрозуміло, який саме) сандомирський каштелян Суліслав, про що автор пригадав, навівши історіографію даного питання. Такі ж *lapsus calami* не виключені і з Себеславом *de genere Ludan* та Судиславом. М. Волощук також спробував відтворити біографії його дітей – невідомої на ім'я доньки, дружини бана Філі (онуків Миколи і Стефана), Богомира, Доброслава (названого в літописі Суддичем, тобто Судиславовичем) і Вітком (с. 324–359). Зрозумілим виглядає “заочний” контакт частини перелічених осіб з князем-вигнанцем, зятем короля Бели IV Ростиславом Михайловичем.

Робота над біографією Петра Петене, що мав пряме відношення до угорсько-словацької історії, – перша у своєму роді³. Автор досить непогано

³ Першою з'явилася стаття про цього вельможу: Волощук М. М. До питання східнослов'янського походження Петра Петуні // Український історичний

журнал. – 2011. – № 3. – С. 21–35. Див. ґрунтовно доповнений виклад: Його ж. “Русь”... – С. 360–380.

впорався з поставленим завданням, використовую для цього також архівний матеріал (м. Пряшів, Словаччина). Пошуки “руських” коренів магістра Петра з Сечовець, логічні за задумом, завершення не отримали через відсутність прямих доказів. Втім, деяка причетність його батька або діда до сім’ї згаданого князя Ростислава Михайловича, який обіймав значне становище на сході Угорщини між 1242–1247 рр., поза сумнівом, що автор грамотно проілюстрував. Дійсно, чому частину земельних володінь экс-галицького володаря згодом набув саме Петро Петене?

Особа Дмитра Детька, пошуки коренів якого М. Волощук сконцентрував у Східній Угорщині, загадка через відомий акт короля Людовика I, де той вказував на певну залежність боярина, названого там дуже дивно – Dechk. Історик припустив, ніби вельможа міг походити з якогось комітату, що мав топонімію, схожу за звучанням до наведеного імені. Такими були, наприклад, села Dechk, Detek, Detka в Абауй і Боршоді. Однак гіпотетичність пропонованого зв’язку очевидна (с. 389). Тому поява боярина в шостому “дискусійному” розділі книги не викликає сумніву.

Підсумки до останнього розділу можна оцінювати по-різному. Автор привів чимало раціональних думок, які потребують подальшого розвитку й вимагають активнішого обговорення.

Загальні висновки М. Волощука відповідають поставленим завданням (с. 390–395). Вони звісно тривалий час апробувалися й відображені в чималому переліку статей, опублікованих різними мовами в кількох європейських країнах. Монографія носить завершений, комплексний характер, відзначається чіткістю постановки питань і їх вирішення, перспективністю продовження напрацювань з цілої низки актуальних проблем. Серед таких варто відзначити необхідність видання українською мовою корпусу угорських актових звісток про Русь. Важливо продовжувати пошуки архівних джерел про руських переселенців й загалом історію Русі в Німеччині, Австрії, Британії, США тощо. Цінним було б проведення загальних археологічних досліджень в місцях тривалого проживання руських поселенців або селах з руською топонімією.

Насамкінець хотілося б окремо виділити додатки.

Обґрунтованим виглядає використання у тексті генеалогічних таблиць. Це полегшує ознайомлення з родоводом окремих осіб. Звісно, частина реконструкцій носить гіпотетичний характер, що відзначено пунктирною лінією. Мабуть, деякі із запропонованих біограм суттєво деталізуються після появи нових документів, які, як вказав історик, досі публікуються в Угорщині. Монографія пропонує також таблиці (сім у тексті й одна в додатках), які наводять необхідну статистичну інформацію щодо окремих розділів праці (с. 118, 152, 203, 262, 294, 305, 341, 447).

Серйозне враження справляє картографічний матеріал та світлини. Український читач вперше бачить перед собою “живих свідків” подій XIII–XIV ст. – головно угорський активний матеріал з чималою кількістю “руських” згадок. Імовірно, не помилюся, якщо зауважу першу появу у виданні такого походження фото зі згадкою князя Данила Романовича (1244), знаменитої битви поблизу Ярослава (1245), чимало випадків нотування

колишнього галицького володаря Ростислава Михайловича, вже й не кажучи про окремих руських поселенців (Тезу, Бенедикта, немалої кількості названих руськими та ін.) чи угорських вельмож, які брали активну участь у східній політиці Арпадів та Анжу.

Маємо змогу засвідчити використання ними особистих печаток (віце-комес Братислави Петро, названий руським), ведення діловодства (віце-воевода Трансильванії Петро, названий руським, з роду Балог), назагал, активної участі в житті королівства.

Світлини М. Волощука з місць, пов'язаних з життям представників угорських династій та руських поселенців, окреслюють масштаби польових досліджень 2007–2013 рр. (с. 77). Бачимо фото Братислави, Будапешта, Загреба, Вишеграда, Естергома, Тренчина, Нітри, Галича, дрібних сіл і містечок (Земпліна, Пограніц, Брекова, Бачкова, Луданіц, Сучан, Битчі, Янковець, Невицького тощо).

Тому варто визнати істотний внесок монографії М. Волощука у вітчизняну історичну науку, українську медієвістику. Вона покликана посісти гідне місце в переліку комплексних, монументальних видань цього напрямку.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Ольга ГОРДА-ЦИБКО

ПАМ'ЯТКИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА АРХЕОЛОГІЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНІЙ ВИСТАВЦІ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ У ЛЬВОВІ 1888–1889 РОКІВ

Наприкінці XIX ст. істотна роль у формуванні українського музейництва у Львові належала Ставропігійському інституту. Здійснюючи активну колекціонерську діяльність при відсутності офіційно відкритого музею, він цілеспрямовано комплектував власну збірку за принципом музейної колекції, починаючи вже від 1885 р. З того ж року сеньйор Інституту, професор Ісидор Шараневич запланував і розпочав підготовку майбутньої “археологічної” виставки¹ – одного з важливих етапів програми святкування 300-літнього ювілею заснування братства*. Археологічно-бібліографічну виставку (10. X. 1888–28. II. 1889) відкрито в приміщенні Ставропігійського інституту на вул. Руській, 3, а її експозиція займала десять кімнат, куди увійшли понад 1200 пам'яток, переважно релігійного призначення. Основним завданням виставки стало висвітлення важливих етапів української історії від найдавніших часів. Закономірно, що, з огляду на хронологічну належність, основоположним став відділ археології.

Ідентифікувати кожен експонат відділу археологічних знахідок виставки неможливо, оскільки інформація про них, подана у каталогах чи статтях преси й наукових видань, зведена, переважно, до поверхового, узагальненого опису. З них можна довідатися лише про типологічну належність пам'ятки, практично немає докладних описів. Це зумовлено як чималою кількістю самих об'єктів, так і відсутністю точної інформації про їх призначення чи час створення. Відповідно основні дані з історії таких знахідок обмежені короткими відомостями про місце віднайдення та епоху виготовлення. Проте в даному разі найголовнішим залишається те, що для свого часу на актуальному етапі археологічної науки ці експонати стали унікальними історичними відкриттями, які й понині продовжують залишатися важливими беззаперечними речовими свідками княжої доби.

Відділ археології виставки мали можливість формувати на найвищому рівні, оскільки обидва провідні її організатори Ісидор Шараневич та о. Антоній Петрушевич – основоположники археологічної науки в Галичині, що

¹ Спеціальна археологическая выставка // Слово. – Львовъ, 1885. – Ч. 92. – С. 3.

* У 1886–1893 рр. у Ставропігійському інституті тривав період святкування 300-літнього ювілею заснування Львівського братства. Археологічно-бібліогра-

фічну виставку приурочено також іншим трьом датам: 900-літтю Хрещення Русі, 100-літтю прийняття надвірного декрету (7 вересня 1788 р.) цесаря Йосифа II, яким підтверджено права братства, і 40-літтю правління цесаря Франца-Йосифа I.

активізувалася від 1848 р. з віднайденням знаного “Світоvida” у р. Збруч². Вони, зокрема, першими розпочали вивчення терену княжого Галича. Якісно новий рівень археологічних досліджень у Ставропільському Інституті розпочато з 60-х років, але до кінця 70-х років вони не виходили за межі переважно фрагментарних зусиль³. Щойно з 80-х років налагоджено досить планомірні пошуки, зосереджені на теренах Львова, Галича, Залукви в його околицях, Звенигорода, сіл Чехи та Висоцьке на Львівщині⁴.

У 1882–1886 рр. під керівництвом І. Шараневича проводили розкопки в околицях Галича. Їх фінансував відомий український меценат Володислав Федорович⁵, який згодом надав кошти на видання фотоальбому виставки. До досліджень також приєднався настоятель церкви апостолів Петра і Павла у Залукві Лев Лаврецький. Йому належать важливі відкриття в давньому Галичі та його околицях. Завдяки наполегливій праці він зібрав цінну колекцію предметів археології, яка гідно доповнила експозицію Археологічно-бібліографічної виставки. У 1885 р. на прохання І. Шараневича до досліджень Галича долучився професор археології київського університету Володимир Антонович⁶. Він надав важливу допомогу в датуванні та систематизації пам’яток, а саме 23 предметів кам’яної доби і 17 – епохи заліза⁷. Чимала частина цієї колекції увійшла до складу експозиції Польсько-руської археологічної виставки у Львові (9–30 вересня 1885 р.⁸), організованої з ініціативи Крайового Археологічного товариства. Після її закриття щодо подальшого місця збереження пам’яток виник конфлікт між Ісидором Шараневичем і о. Антоном Петрушевичем та Войцехом Дідушицьким, який вважав, що віднайдені під час розкопок артефакти повинні зберігатися в польських “крайових” музеях⁹. Справу залагоджено на користь Ставропільського інституту, куди в 1886 р. передано колекцію з розрахунком на її подальше експонування на майбутній Археологічно-бібліографічній виставці¹⁰.

На момент відкриття виставки пам’ятки археології наповнювали колекції усіх провідних польських і українських музеїв Галичини. Часто вони ставали

² Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 23–24.

³ Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): науковники пошуки та польові здобутки // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 217.

⁴ Там само. – С. 218.

⁵ Її ж. Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 311.

⁶ Шараневич І. Пам’ятники галицько-руської старини в изображениях // Литературный сборник Галицко-Русской ма-

тицы за 1886 г. – Львовъ, 1886. – С. 119–127.

⁷ Его же. Три дня на древнихъ развалинахъ // Слово. – Львовъ, 1885. – Ч. 82. – С. 1.

⁸ Датою закриття виставки прийнято вважати 24 вересня 1885 р. Однак, її було продовжено і зачинено 30 вересня того ж року: Obie wystawy na Politechnice // Gazeta Narodowa. – Lwów, 1885. – Nr 222. – S. 3.

⁹ Листування професора Ісидора Шараневича про розкопки в Галичі. 1883–1887 рр. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 146 (Галицьке намісництво. 1448–1934 рр). – Оп. 51а. – Спр. 1030. – Арк. 120.

¹⁰ Булик Н. Археологічні осередки... – С. 220.

центральними позиціями музейних фондів. В основу археологічної збірки ставропігійської виставки лягли колекції українських музеїв і приватних збирачів. Основний вклад у її формування належить Ставропігійському Інституту, Народному Дому та збирачам Олександру Чоловському й о. Леву Лаврецькому.

Колекція історичних і мистецьких пам'яток Народного Дому, найбільшою в якій була група археологічних знахідок, стала однією з найважливіших (окрім ставропігійської збірки) серед усього зібрання Археологічно-бібліографічної виставки. Проводячи спільно з Інститутом археологічні дослідження, Народний Дім зумів укомплектувати немало й цікаву збірку артефактів, переважно з околиць Галича. Відповідно основну і найцікавішу частину колекції на умовах співорганізатора передано до експозиції. Описи археологічної її частини, опубліковані в каталогах виставки¹¹, не дають можливості повноцінно охарактеризувати цю колекцію. Але при зіставленні їх зі списками пам'яток, укладеними з метою передачі і повернення збірки (1888 і 1891)¹², підсумовано, що кількість предметів сягала понад п'ятдесят одиниць. До 1894 р. колекція Народного Дому перебувала в Музеї Ставропігійського Інституту, де її експоновано у спеціально виготовленому габльоті з написом "Собственность Русского Народного Дома въ Львовѣ"¹³.

Основу колекції археологічних знахідок Археологічно-бібліографічної виставки склали предмети, знайдені під час проведених у 1882–1886 рр. досліджень в Галичі та його околицях. А унікальні пам'ятки з історичних земель давнього Галича стали провідними і досі посідають чільне місце у музейних збірках. До експозиції увійшли різні за видами і призначенням об'єкти: прикраси, елементи одягу, предмети побуту, пам'ятки церковного вжитку (літургійний посуд, хрести), елементи будівель, нумізматики, зброя тощо.

Окрему статтю збірки археологічних пам'яток присвятив Анатоль Вахнянин у своєму циклі публікацій про Археологічно-бібліографічну виставку. Він особисто мав нагоду спостерігати за ходом археологічних розкопок у 1883 р., від чого отримав незабутні враження, підкреслюючи, що "німий камінь з фундаментів невеличкої церковці говорить на місці до чоловіка дуже виразно"¹⁴. Щодо пам'яток, то автор відзначив, що їх на

¹¹ Шараневич И. Отчетъ изъ Археологическо-библіографической выставки въ Ставропігійскомъ институтѣ открытой 28 сент. (10 окт.) 1888 г., закрытой 16 (28) февр. 1889 г. и опись фотографически снятыхъ предметовъ изъ той же выставки. – Львовъ, 1889. – С. 17–31; *Tenże*. Katalog archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropigiańskiego we Lwowie, otwartej dnia 10. października r. 1888., a mającej się zamknąć dnia 12. stycznia r. 1889. – Lwów, 1888. – S. 49–51, 115.

¹² Матеріали розгляду прохання Ставропігійського Інституту на влаштовані ним археологічні виставки, експонати му-

зею Народного Дому (Заяви, постанови засідань керівної ради Народного Дому, розписки про отримання експонатів, листування інше) (1888–1894) // ЦДІАЛ. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 3; Листи з приватними особами і товариством "Народний Дім" про пересилання на виставку книжок і музейних предметів. 1887–1895 рр. // ЦДІАЛ. – Ф. 129 (Ставропігійський Інститут у Львові. 1378–1944 рр.). – Оп. 2. – Спр. 742. – Арк. 21.

¹³ ЦДІАЛ. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 17.

¹⁴ Вахнянинъ Н. Археологична выставка Института Ставропігійского // Дѣло. – Львовъ, 1888. – № 242. – С. 2.

виставці зібрано дуже значну кількість, але “то все треба видіти, бо описувати трудно”¹⁵.

На кінець XIX ст. проведено також ряд археологічних досліджень історичних місцевостей неподалік Галича, предмети з яких так само поповнили експозицію. Як згадував Едвард Павлович, відділ археології пропонував невелику, але цікаву збірку матеріалів з Галича¹⁶. Декотрі з них вперше опубліковано в альбомі виставки*. Зокрема, сюди увійшли пам'ятки найдавніших часів, що походять ще з кам'яної доби. Вони стали важливими свідченнями про перші поселення, які концентрувалися навколо сучасного Галича. Однак Іван Франко зауважив, що збірка пам'яток доісторичного періоду подана доволі “скупо”, оскільки основну їх частину зосереджено в польських музеях¹⁷.

Важливий внесок у розвиток археологічної науки здійснив о. Л. Лаврецький. Приєднавшись 1882 р. до досліджень Галича, він відкрив фундаменти семи будівель княжої доби, які згодом проаналізував і описав Йосиф Пеленський¹⁸. Чимало пам'яток на виставці було з першої вивченої ділянки – фундаментів церкви Спаса в урочищі “Карпиця”. Їх вивчали у 1883 та 1886 рр. Тоді знайдено багато поховань з цінною групою пам'яток археології¹⁹. Того ж року розшуки коротко описали Юліан Захарієвич та Ісидор Шараневич. Вони впровадили до наукового вжитку значну частину пам'яток²⁰. Знайдені тоді артефакти наповнили експозицію виставки. Серед них були раритетні зразки: кремінні долото і ніж, бронзовий медальйон з рельєфним зображенням медузи, олов'яні печатки, бронзова підвіска, глиняна матриця для прикрас, фрагменти позолоченої бляхи від покрівлі, панагія, металеві прикраси – частини декору предметів церковного вжитку, зокрема великий бронзовий хрест із зображеннями євангелістів, монета часів Владислава II Ягайла, частини кам'яної плити із зеленого мармуру, елементи вуздечки, фрагменти вовняної та шовкової із золотим переплетенням тканин із саркофагу з могили неподалік. Описуючи ці знахідки, І. Шараневич з-поміж фрагментів віконного скла, показаних на виставці, відзначив зразок зеленого кольору, сплавлений з срібно-золотим металом, що має назву “russisches Marienglas”²¹. Частина з

¹⁵ Вахнянинъ Н. Археологична вистава... – С. 2.

¹⁶ Pawłowicz E. Wystawa archeologiczno-bibliograficzna Instytutu Stauropigijskiego // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1888. – S. 1043.

* Найповніший екземпляр з п'яти виданих 1889 р. альбомів знаходиться у фототеці Національного музею у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького.

¹⁷ Franko I. Archeologiczno-bibliograficzna wystawa // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1889. – Nr 46. – S. 2.

¹⁸ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – Kraków, 1914. – 207 s.

¹⁹ Шараневичъ И. Извѣстіе о результатахъ исследовательныхъ раскопокъ въ

рубежахъ древлекняжеского города Галича, предпринятыхъ в гг. 1886–1887 // Литературный сборникъ издаваемый Галицко-Русскою Матицею. – Львовъ, 1887. – С. 253.

²⁰ Zachariewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882 r. odkrytych fundamentów i wykopalisk // Dzwignia. – Lwów, 1882. – Zesz. 9. – S. 139–140; Zesz. 10. – S. 152–153; Tenże. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // Przegląd Archeologiczny. – Lwów, 1883. – Zesz. 3. – S. 3–9; Tenże. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884–5 // Przegląd Archeologiczny. – Lwów, 1888. – Zesz. 4. – S. 3–90; Ego же. Извѣстіе... – С. 253–259.

²¹ Ego же. Извѣстіе... – С. 254.

тих пам'яток і на сьогодні є важливими джерелами, допомагають відтворити автентичний вигляд храму і його історію.

Серед немалої збірки археологічних матеріалів з давнього Галича на виставці фігурували пам'ятки, віднайдені під час розкопок впродовж наступних років. Зокрема, відкрито фундаменти нових церков і поховання. Одним з наступних після церкви Спаса стало віднайдення монастирської церкви пророка Іллі в урочищі Прокаліїв сад на правому березі Мозолевого потоку, де засвідчено й поховання²². З відкритих тут і показаних на виставці ідентифікувати можна лише фрагменти скляного посуду з колекції Народного Дому²³ і позолочений енкалпійон, виявлений у 1885 р. в могилі покладеного при фундаменті церкви чоловіка²⁴.

Найцікавішими, на думку І. Шараневича, стали розкопки руїн церкви Благовіщення на полі "Церквиська" в Крилосі²⁵. На місці вівтаря знайдено 42 елементи срібних прикрас заможної жінки, частину з яких експоновано на виставці²⁶. У результаті досліджень виявлено і збагачено експозицію також групою старовинних срібних монет з часів римських імператорів Октавіана Августа, Траяна, Адріана, Коммода і Фаустина²⁷. Вони є свідченням про торговельну активність чи наявність торгових шляхів з Риму на Схід. А це ще раз підтвердило "важливість Галича і його околиць в історичні і доісторичні часи"²⁸. З відкопаного кам'яного саркофага при фундаментах церкви збереглися й експоновані лише майстерно опрацьовані роги оленя і зуби зубра, які за традицією клали до могили померлого разом зі зброєю²⁹. Серед інших пам'яток цієї місцевості організатори виставки також відзначили металевий перстень³⁰, фрагмент бронзового посуду³¹ і бронзовий дзвоник³².

Водночас у 1883 і 1885 рр. І. Шараневич разом з археологами Теодором Земенцьким з Кракова та львівським дослідником Олександром Чоловським проводили розкопки у селі Вікторів неподалік від Крилоса при церкві святого Миколая і в печері³³. З цієї групи вдалося ідентифікувати невелику частину предметів виставки, до яких належали давніші пам'ятки – сокири з кременю і міді та бронзова вудка, а також олов'яна печатка патріарха Феодосія з грецьким написом на звороті, знайдена на горі, розташованій над печерою³⁴.

До важливих археологічних об'єктів належить також урочище "Цвинтариська", де в 1884 р. відкрито частину фундаментів храму, який І. Шараневич помилково ідентифікував як костел святої Анни³⁵. На цьому місці віднайдено ряд цікавих артефактів, серед яких на виставці відзначили

²² Пастернак Я. Археологія... – С. 46.

²³ Шараневич І. Отчеть... – С. 20. – Табл. I, № 42, 47.

²⁴ Его же. Извѣстіе... – С. 256.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Его же. Отчеть... – С. 19. – Табл. I, № 21–25.

²⁸ Его же. Извѣстіе... – С. 259.

²⁹ Его же. Отчеть... – С. 20. – Таб. I, № 38–40; Его же. Извѣстіе... – С. 258.

³⁰ Его же. Отчеть... – С. 27. – Табл. II, № 33.

³¹ Там же. – С. 27. – Табл. II, № 35.

³² Там же. – С. 21. – Табл. I, № 52.

³³ Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 307; Пастернак Я. Археологія... – С. 49

³⁴ Szaraniewicz I. Katalog... – S. 34, nr 134; Его же. Отчеть... – С. 25. – Табл. II, № 20.

³⁵ Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 14.

ручний металевий дзвоник з арковою орнаментикою³⁶, кам'яну капітель дорійського ордеру³⁷ й однораменний хрестик, виготовлений з червоного т. зв. "вірменсько-араратного" мармуру³⁸.

До галицьких знахідок належить також знайдені в регіоні без зазначення конкретного місця бронзовий чайник та залізний серп³⁹.

Проводячи археологічні дослідження Галича і його околиць, вчені виконали графічні креслення фундаментів розкритих будівель. Ці важливі історичні джерела для вивчення архітектури княжої доби неодноразово публікували у спеціалізованих виданнях, частину їх також репродуковано в альбомі виставки. Рисунки вміщено в експозиції поміж зразків малярства як частину продовження групи археології. Відомо, що начерки фундаментів церкви Спаса, церкви святого Кирила в урочищі "Під Бідуном", оборонної вежі виконав Ю. Захаревич, а креслення фундаментів церкви Благовіщення – о. Л. Лаврецький⁴⁰. До креслень організатори додали рисунки фундаментів церкви св. Пантелеймона – єдиної частково вцілілої пам'ятки, вже дослідженої раніше, які виконав Владислав Луцкевич⁴¹. Важливими експонатами стали додаткові пояснювальні таблиці (начерки фундаментів, частини архітектури, рисунки окремих предметів) та рельєфні карти місцевості, де проводилися розкопки, які виготовили професор львівської політехніки Домінік Зброжек та його учень Северин Відт на кошти Галицько-Руської матиці⁴². Окремі найцікавіші з них опубліковано в журналі "Новый Галичанин", втім малюнки руїн церкви Благовіщення⁴³ та вибрані предмети з виставки⁴⁴.

Перші дослідники, відкривачі та колекціонери археологічних артефактів Галича і його околиць не лише зберегли ці приховані століттями пам'ятки. Їм належать також перші наукові розмірковування, які стали базою для подальших наукових опрацювань. Від початків вивчення Галича актуальною та суперечливою залишалась проблема його планувальної структури. Першовідкривачі на основі отриманих джерел, співставляючи їх з літописними згадками, намагалися локалізувати терени давнього Галича⁴⁵. Схиляючись до традиційної на той час ідеї, о. А. Петрушевич припускав його існування в межах сучасного міста, ідентифікуючи церкву Різдва Христового з літописним Успенським собором⁴⁶. На думку І. Шараневича, залишки давнього міста збереглися на залуківській височині між

³⁶ Шараневич И. Отчеть... – С. 28. – Табл. II, № 38.

³⁷ Там же. – С. 29. – Табл. II, № 60.

³⁸ Его же. Извѣстіе... – С. 255.

³⁹ Tenże. Katalog... – S. 115, nr 137.

⁴⁰ Его же. Отчеть... – С. 30–31.

⁴¹ Łuszczkiewicz Wł. Kościół w Ś. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański // Sprawozdania Komisji do Badania Historji Sztuki w Polsce. – Kraków, 1880. – Т. 2, zesz. 1. – S. 1–20.

⁴² Полянський П. Руїни старинної церкви св. Благовіщення на Подгородю подь Галичемь // Новый Галичанин. –

Львовь, 1889. – Ч. 20. – С. 242–243.

⁴³ Там же. – С. 245.

⁴⁴ Там же. – Ч. 23. – С. 280

⁴⁵ Ляска В. Планувальна структура Галича XI–XIII ст.: історія досліджень // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 467.

⁴⁶ Петрушевич А. Критико-исторические рассуждения о надднестрянскомъ городе Галичь и его достопамятностях // Лѣтопись Народного Дома. – Львовь, 1882–1888. – С. 135.

р. Лімницею і Дністром, причому важливим аргументом стала наявність тут храмів святого Пантелеймона і Спаса⁴⁷. І лише О. Чоловський, проаналізувавши обидві думки, дійшов висновку про існування давнього Галича в межах теперішнього села Кринос⁴⁸. Ця версія зустріла підтримку більшості тогочасних дослідників і, зрештою, підтвердилася при наступних археологічних роботах і залишається домінуючою⁴⁹. На початковому етапі вивчення літописних, а згодом розкритих при археологічних розкопках речових свідчень історії давнього Галича їх інтерпретації мали доволі поверховий, часто помилковий характер. Перші відкриття в Галичі і його околицях дали поштовх до наступних пошуків, що проводяться досі. А деякі роботи тогочасних дослідників, зокрема вивчення топографії і топоніміки, від яких збереглися карти місцевостей, є неоціненним джерелом з огляду на суттєві зміни у рельєфі цих теренів⁵⁰. Досі актуальними залишалися чимало питань, що потребували уточнень в аналізі об'єктів монументального будівництва галицької архітектурної школи XII–XIII ст.⁵¹

Показані на Археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту знахідки належать до матеріальних свідчень, віднайдених при перших археологічних пошуках, що стали базовими для подальших відкриттів. Зібрані артефакти є німими доказами існування на цих теренах поселень починаючи від найдавніших часів. Вони дають можливість проаналізувати побут, традиції чи соціальний рівень. З першими відкриттями вдалося частково відтворити планувальну структуру міст і поселень, реконструювати давні споруди. Важливо, що знайдені пам'ятки дбайливо зберігались, експонувались, також більшість з них описано та впроваджено до наукового вжитку. Найважливіша частина цих матеріалів походила з Галича, якому за часів князя Ярослава Осмомисла судилося стати першим “великим” історичним осередком регіону, який отримав свою назву від міста, необхідність планомірного дослідження якого надалі зберігає актуальність.

Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрія Шептицького

⁴⁷ Шараневичь И. Стародавній Галич // “Зоря Галицкая” яко альбумъ на 1860. – Львовъ, 1860. – С. 295–335.

⁴⁸ Czołowski A. O położeniu starego Haliacza // Pamiętnik Drugiego zjazdu Historyków Polskich. Referaty. – Lwów, 1890. – S. 1–23.

⁴⁹ Ляска В. Планувальна структура... – С. 467–473.

⁵⁰ Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобу-

дівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького (Історичні та культурологічні студії. – Т. 3). – Львів, 2001. – С. 167.

⁵¹ Лукомський Ю. Архітектурно-планувальна структура хрестово-баневих церков XII–XIII ст. давнього Галича // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури: 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Львів, 2005. – С. 3.

Євгенія КОВАЛЬЧУК

МИСТЕЦТВО КНЯЖОЇ ВОЛИНІ НА СТОРІНКАХ НОВОГО ВИДАННЯ “ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА”

Актуальним і на часі став вихід упродовж 2007–2011 рр. нового п'ятитомного видання “Історії українського мистецтва”, яке підготував Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. Другий том присвячено мистецьким процесам на українських теренах за часів Середньовіччя (кінець IV–VI–XV – середина XVI ст.)¹. Не можна не вітати заздалегідь заявлених в анотації намірів “...висвітлення родоводу та стильових особливостей вітчизняного мистецтва, його видової специфіки. У дослідженнях архітектури, монументальної скульптури, мозаїк, фресок, іконопису, оздоблення рукописної книги, художніх ремесел окреслено риси, які й нині маркують процес творення українського світу” (с. 3). Проблемою, правда, є знайти це видання, доступ до нього. Його не отримали навіть обласні наукові бібліотеки. До мережі книжкових магазинів воно не надходило. Ситуацію “рятує” електронна версія на сайті інституту (правда, чомусь без четвертого тому)...

Зупинимось на тому, як на сторінках нового видання відображене мистецтво княжої Волині, зокрема, розглянемо волинські матеріали у розділах “Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.)” (с. 390–837) і “Мистецтво Русі–України періоду удільних князівств (друга половина XIII – перша половина XVI ст.)” (с. 838–1014). Для цього з'ясуємо, наскільки розкриті мистецькі процеси на Волині періоду княжого Середньовіччя та подана характеристика її як культурного регіону, а також показано побутування тут спрваджених об'єктів, як у виданні виглядає роль Волині у розвитку українського мистецтва відповідного періоду.

Історіографія мистецтва княжої Волині склалася у сфері історичної науки, музеєзнавства та історії мистецтва. Наявний комплекс досліджень репрезентують праці українських науковців та музейних працівників, реставраторів, а також нечисленні, здебільшого новіші роботи окремих зарубіжних дослідників.

Активізація історично-культурних досліджень в Україні упродовж останніх трьох десятиліть дала змогу відкрити ряд нових, нерідко навіть знакових пам'яток археології, історії, мистецтва. Впроваджено до наукового вжитку

У 5 т. – Київ, 2011. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – 1296 с.

¹ Історія українського мистецтва:

результати археологічних досліджень важливих втрачених об'єктів княжої Волині, зокрема собору святого Іоана Богослова в Луцьку², Георгіївської церкви у Любомлі, пам'яток Володимира. Визначною подією стало віднайдення у 2000 р. в Луцьку ікони Хомської Богородиці – унікальної реліквії, яка відіграла важливу роль в українській історії й повернулася до життя як невід'ємна частина національної мистецької спадщини. Водночас відбувся перегляд атрибуції окремих раніше впроваджених до наукового вжитку пам'яток, їх класифікації і систематизації, а також інтерпретації окремих явищ, процесів мистецького життя, втім і Волині, вироблено багато в чому нову систему поглядів на національну спадщину та місце у ній волинського досвіду.

Підготовлене за нових умов видання "Історії українського мистецтва" через півстоліття від попереднього³, закономірно, покликане узагальнити наукові дослідження – як новітні, так і минулі, та стати основою для подальшого вивчення історії українського мистецтва. Чи отримали ми власне такий результат? В окремих публікаціях – так, в інших – ні. Нерівномірно, залежно від глибини вивчення і розроблення теми, подано також мистецькі пам'ятки поодиноких регіонів України. Відсутня послідовність, наступність, не відзначено шляхів розвитку, не враховано результатів багатьох важливих новіших наукових відкриттів. У виданні до історії волинських пам'яток вдалися автори окремих статей, вміщених у декількох розділах, присвячених поодиноким напрямам еволюції традиції княжої доби.

Усі процеси еволюції мистецької культури Волині пов'язані з історичними подіями, які відбувалися у регіоні. Географічно вони замкнуті територією Галицько-Волинського князівства, його історичними центрами – Володимиром, Луцьком, Холмом, Любомлем, особистостями найвизначніших волинських правителів – Данила Романовича й Володимира Васильковича, з якими співвідноситься найяскравіший внесок у розвиток культури регіону княжої доби.

Наприкінці X ст. постало м. Володимир, яке заснував князь Володимир Великий, згодом утворено Володимирську єпархію. Давній Володимир – одне з найбільших міст Волинської землі. У статті Михайла Сагайдака "Містобудування" його порівняно зі Звенигородом (с. 420). Стрімкому розширенню Володимира сприяло, зокрема, те, що від середини XII ст. він став центром єпископії з монастирем, згаданим у Києво-Печерському Патерику під 1065 р. як "Святаа Гора"⁴ (Зимненський Успенський монастир). Перед 1160 р. у Володимирі зведено величний Успенський собор – характерний зразок архітектури XII ст. Автор розглянув його як близький до таких храмів традиції Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря, як київські Кирилівська церква та церква Богородиці Пирогощії, Борисоглібська в Чернігові, згадав,

² Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 24–26, 28–29.

³ Історія українського мистецтва: У

6 т., 8 кн. – Київ, 1966. – Т. 1: Мистецтво найдавнішого періоду та епохи Київської Русі; Київ, 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століть.

⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1931. – С. 44.

що ще в 1886 р. у Володимирі відкрито залишки тринавної церкви (“Стара кафедра”) в урочищі Федорівщина. Дослідники нараховують у межах міста до восьми мурованих сакральних будівель княжої доби, серед яких одиноким збережена повністю українська ротонда – Василівська. У виданні наведено план давнього Володимира за Павлом Раппопортом, на якому показано Успенський собор, “Стару кафедру”, Михайлівську ротонду XIII ст. (с. 421).

У наступному розділі “Мистецтво Русі-України періоду удільних князівств (друга половина XIII – перша половина XVI ст.)” (періодизація з огляду знаних обставин української історії надто “своєрідна”) до містобудування та архітектури вдалися Олена Годованюк і Тетяна Трегубова. В огляді наведено реконструкції Т. Трегубової “Луцьк XIII–XIV ст.” і Богдана Колоска “План Луцька XIII–XIV ст.” із забудовою Верхнього та Нижнього замків (с. 845). Вказано також розбудову волинських міст Володимира й Луцька і її особливості. Так, на прикладі Луцька кінця XIV ст., який на той час став другим за значенням столичним центром Великого Князівства Литовського, показано створення своєрідного величного неповторного архітектурного ансамблю, за що місто й отримало назву Лучеська Великого⁵. Мальовничу картину міста доповнювали п’ятнадцять храмів і монастирських комплексів. У північному напрямку споруджено ряд монументальних будівель, які сформували панораму так званого “Малого замку” з Покровською, Троїцькою, Миколаївською та П’ятницькою церквами на Ринку, Вірменською й Хрестовоздвиженською.

Подана також реконструкція (за П. Раппопортом) фортеці XIII ст. в Чорторійську (с. 854), знаної насамперед завдяки засвідченому в літописі зведенню у її ансамблі закладеної 1291 р. мурованої вежі⁶.

За часів князів Данила Романовича та Володимира Васильковича створено також групу так званих “волинських веж” (Білавин, Стовп, Холм, Берестя, Кам’янець-Литовський, до них під кінець століття додався згаданий Чорторійськ) – мурованих башт (холмська, правда, добудована з дерева), які доповнювали дерев’яно-земляні укріплення, разом з ними виконуючи сторожові функції. Водночас, як вказує літописний опис холмської⁷, з них також вели круговий обстріл. До нашого часу збереглися тільки дві з них – у в Стовпі (польськ.: Столп’є) в околицях Холма на території Польщі й на теренах Білорусі в Кам’янці.

Олег Іоаннісян в огляді церковної дерев’яної архітектури згадав розвали плінфи, виявлені під час досліджень в Онуфріївському урочищі у Володимирі (с. 428). З огляду на топонім, вони належали Онуфріївській дерев’яній церкві. Зрештою, цей володимирський храм не одинокий. Не згадано й інший важливий молодший об’єкт дерев’яного церковного будівництва княжої Волині – споруджену в XIV ст. церкву святого Іоана Хрестителя на Ринковій площі в Луцьку, не тільки засвідчену археологічно⁸, а й впроваджену до ширшого

⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 502.

⁶ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 938.

⁷ Там же. – Стб. 845.

⁸ *Терський С.* Храм Івана Хрестителя на Ринковій площі княжого Лучеська // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 608–618.

контексту культурного процесу на українських землях⁹. Одинока краще досі вивчена дерев'яна церква Волині княжої доби, безперечно, заслуговує уваги не тільки як рідкісний для регіону об'єкт, а й водночас ще також не лише одне з небагатьох поки, а й найдокладніше свідчення про відповідний напрям практично невідомої досі в цьому її аспекті широкої місцевої традиції¹⁰.

Провідне місце в історії перших століть церковної архітектури посідає XII ст., коли монументальне будівництво, спершу, закономірно, зосереджене насамперед у Києві та його найближчій околиці, поширилося по всій території держави. Цей процес зумовило активне піднесення економічного та культурного життя поодиноких регіонів Київської держави, виникненням нових самостійних осередків культури. У XII ст. географія мурованих споруд уже охопила значну територію, включаючи майже всі головні міста великих та малих удільних князівств.

Досить побіжно у наступній статті Гліба Івакіна й Олега Іоаннісіяна "Мурована архітектура" згадано муроване будівництво Волині (с. 503–504). Його пригадано насамперед у контексті появи тут переяславської будівельної артілі, яка з приходом князя Мстислава Ізяславовича на володимирський – місто при цьому помилково названо Володимиром на Клязьмі(!) – престіл (с. 504) у 1150-х роках розпочала дві невеликі незавершені церкви під храмом Федорівського монастиря та на Садовій вулиці у Володимирі. Частина цих майстрів у 70-х роках збудувала Успенську церкву в Дорогобужі на Рівненщині (подано її план, с. 504) та собор святого Іоана Богослова в Луцьку (план с. 505). Далі артіль мала перебраться до Турова. Тільки принагідно в контексті її діяльності згадано головну церкву Федорівського монастиря у Володимирі (наведено її план, с. 504). Показово, що в тексті навіть не вказано центральну споруду цієї артілі, як і тогочасної Волині загалом, – Успенський собор у Володимирі: його репрезентують тільки фото та план (с. 506). Іншою несподіванкою є поява Волині в переліку земель, для розвитку будівництва яких "не менш важливими були зв'язки зі світом романської архітектури" (с. 522), оскільки в регіоні слідів такої орієнтації досі не зафіксовано.

У статтях Єлизавети Архипової "Скульптура та архітектурний декор" і Юрія Коренюка "Монументальне малярство" на тлі докладної, як і в огляді архітектури, розповіді про будівництво Києва та його історичного регіону західноукраїнські землі виступають надто скромно. Волинь взагалі не згадана, втім і засвідчене літописном переказом¹¹ й відкрите в скромних залишках наприкінці XIX ст. монументальне малярство XII ст. Успенського собору, а також соборного храму Федорівського монастиря у Володимирі¹².

⁹ Александрович В. С. Архітектура і будівництво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 272.

¹⁰ Археологічно дерев'яна восьмигранна(?) церква, спалена близько рубежу XIII–XIV ст., засвідчена також у Пересопниці на Рівненщині (див. статтю Святослава Терського в цьому випуску).

¹¹ Новіший аналіз цього переказу див.: Мельник В. Писемні джерела до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 142–144.

¹² З новішої літератури про них див.: Александрович В. Малярство княжої Волині: джерельні перекази, пам'ятки,

Іконопис розглянув Василь Пуцко – знаний російський дослідник з українським корінням, автор численних публікацій з історії українського мистецтва, втім і волинського регіону. Однак пропонований матеріал викликає певне розчарування. Спершу досить категорично стверджено: “Від іконопису Русі найдавнішого періоду її християнської історії не лишилося збережених для дослідження творів, тому його можна реконструювати лише на основі різних джерел” (с. 657). Йшлося насамперед про відтворення загальної іконографії та конкретних образів. Однак ми не отримуємо заявленої реконструкції, а наведені унікальні пам’ятки свідчать, що твори – нехай навіть поодинокі – все-таки збережені. Крім того, новіші дослідження пропонують досить цікаві й перспективні пошуки молодших переказів втрачених об’єктів, втім і найдавнішої доби¹³.

Розглянемо ситуацію на прикладі волинських пам’яток, згаданих у виданні. Твердячи про “зруйноване малярство” ікони Богородиці Холмської, яке не дає змоги докладно характеризувати всі особливості її виконання, В. Пуцко “забув” про збережені приблизно 70% поверхні¹⁴, зате докладно аналізує хрестоматійну “Вишгородську (Владимирську) Богородицю” зі значно більшими втратами. Зовсім не використано й результатів новіших техніко-технологічних досліджень “Холмської Богородиці”, які провели фахівці Національного науково-дослідного реставраційного центру України. За вже майже півтора десятиліття від віднайдення, ікона була досить докладно вивчена, немало зроблено для її реставрації¹⁵. В. Пуцко несподівано

традиція // Студії і матеріали з історії Волині 2012. – Кременець, 2012. – С. 57 (з давнішою літературою).

¹³ Александрович В. Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. – 2006. – Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 38–49.

¹⁴ Цитович В. Дослідження ікони XI–XII ст. “Богоматір Холмська” в ультрафіолетових променях // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 р. – С. 98.

¹⁵ Квасюк А., Романюк О. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Повернення з небуття // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р. – Луцьк, 2000. – С. 14–18; Александрович В. “Залишилась єдиною втіхою Холма”... Віднайдена ікона Богородиці Холмської // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Spotkania polsko-

ukraińskie. Studia ukrainica. – Warszawa, 2001. – Т. 11–12 / Pod red. Stefana Kozaka. – S. 124–130; Його ж. Холмська ікона...; Міляєва Л. Ікона Холмської Богородиці – Redivivus phoenix – очима Якова Суші // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 р. – Луцьк, 2001. – С. 45–47; Квасюк А., Романюк О. Перший етап реставрації та досліджень чудотворної Холмської ікони Божої Матері // Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник. Мат. IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – Луцьк, 2002. – С. 42–48; Цитович В. Братушко Ю., Тимченко Т. Технологічні особливості дослідження ікони “Богоматір Холмська” // Сакральне мистецтво Волині. Матеріали IX міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 р. – Луцьк, 2002. – С. 48–52; Бредіс Н. Дослідження ікони “Богоматір Холмська” методами неруйнівної рентгенодіагностики // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий

досить побіжно охарактеризував її як нібито доволі "рядову" позицію української мистецької спадщини: "Ікона відтворює образ Богородиці Дексіократуси з напівлежачим на її руці немовлям, яке тримає сувій у лівій руці, а правою благословляє. Привертають увагу загальна композиція з вишуканими пропорціями зображень та надзвичайно високий фаховий рівень виконання, властивий кращим царгородським творам другої половини XI ст. Зокрема, варто порівняти моделювання ікони зі зразками мініатюр деяких грецьких рукописів, шедеврів мистецтва тієї доби" (с. 664). Хоча не підлягає сумніву цілком виняткове місце цієї унікальної знахідки в доробку релігійної мистецької культури всього східнохристиянського світу.

Досить докладно автор зупинився на іншій волинській іконі – "Богородиці Дорогобузькій" (Рівненський обласний краєзнавчий музей). "Етапною для волинського сакрального малярства можна вважати виконану близько 1300 року велику за розміром (122,0 см x 86,0 см) ікону Богородиці Одігітрії з давнього Дорогобузького Святоуспенського монастиря. Взірцем для твору був вишуканий палеологівський оригінал з видовженими пропорціями, проте з рисунком, розрахованим на меншу площину. Адаптуючи його, маляр несвідомо порушив співвідношення фігур і окремих деталей і, головне, радикально переробив зразок, який у новому виконанні набув архаїзуючих рис. Обличчя Богородиці витончене, але його відтворено більш площинно, ніж у візантійських творах, хоч і з помітною експресією. Вражають виразні очі під тонкими, ледь зігнутими бровами. Обличчя малого Христа несуттєво відрізняється від лику матері – має більше чоло й коротші брови. Такі прикмети властиві, звичайно, не лише індивідуальній манері художника, а й цілому напряму, сформованому вже в середині XIII ст. Маляр, який виконав цю ікону, був обдарованим, добре сприймав гармонію кольору й лінійний ритм, міг вправно використати орнаментику. У цілому, тенденція до орнаменталізації досить поміркована і тому не призводить до деформації площини. Для стилю характерний позначений суворістю монументалізм, тісно поєднаний з аскетизмом образу" (с. 927). Не з усіма з цих тверджень випадало би погодитися, особливо там, де російський історик мистецтва закидає авторові, ніби той "несвідомо порушив співвідношення фігур і окремих деталей...", радикально переробив зразок, який у

збірник. – Луцьк, 2003. – С. 93–94; Ромашук О. Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття. – Луцьк, 2003. – 35 с.; Цитович В. Дослідження ікони XI–XII ст. "Богоматір Холмська" в ультрафіолетових променях // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2003. – С. 95–99; Його ж. До проблеми датування ікони "Богоматір Холмська" // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – Вип. 11: Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 р. –

С. 138–142; Этингоф О. Е. Византийские иконы VI – первой половины XIII в. в России. – Москва, 2005. – С. 618–622; Голуб В. Особливості реставрації прикрас з Чудотворної ікони Холмської Богородиці // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 р. – С. 97–105. Передрук найважливіших опублікованих матеріалів з вивчення ікони див.: Ікона Холмської Богородиці: дослідження та матеріали. Науковий збірник. – Луцьк, 2010. – 237 с.

новому виконанні набув архаїзуючих рис. Обличчя Богородиці витончене, але його відтворено більш площинно". Найближча аналогія у ликах дів із "Введення" (Афон, монастир Хіландар), на яку вказав Володимир Александрович¹⁶, цілком очевидно, усуває будь-які підстави для подібних як звинувачень, так і трактувань. Висуваючи їх, В. Пуцко зігнував цілий комплекс насамперед пам'яток перемишльського кола, які вказують на продовження традиції Дорогобузької ікони в першій половині наступного століття, про що, починаючи від 1995 р., неодноразово писав В. Александрович¹⁷. Російському автору властиве постійне наголошування провінційного начала та спрощення високих візантійських зразків в українському релігійному малярстві. Він впровадив термін "фольклоризація" стосовно волинських пам'яток¹⁸, віднаходячи її уже навіть у Дорогобузькій іконі¹⁹.

Прикро вражає також "традиційна" вже позиція дослідника щодо відомої класичної волинської ікони Богоматері з Покровської церкви в Луцьку (Київ, Національний художній музей України), яку він "наполегливо" впродовж багатьох років датує близько 1500 р., пропагуючи ще й, до того ж, очевидно абсурдний погляд про її створення нібито під "московським впливом": "...ікона Богоматері Волинської з Покровської церкви в Лучеську (85,0 см x 48,0 см) за всіма стилістичними ознаками тяжіє до кінця XV ст." (с. 930). Ні як не можна визнати аргументом на користь такого датування наведені давні спостереження Іларіона Свенціцького: "коли ікона XV ст. продовжує іноді традицію XIV ст. в гострих заламах ліній складок одяжі, то водночас вона вже знає і м'які заокруглені лінії, що стають для іконописців XVI ст. звичайною нормою, переходячи іноді у барокові форми повивних складок одяжі"²⁰. Російський автор зовсім не врахував розмірковувань інших дослідників, які датують ікону першою половиною XIV ст.²¹ Одним з аргументів на користь свого погляду В. Пуцко висунув "історичні події". "Порівняно з іконою Богородиці Одигітрії

¹⁶ Александрович В. Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 20.

¹⁷ Див.: Александрович В. Ікони княжої доби на сторінках нового видання "Історії українського мистецтва" // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 240–241. Автор наголосив, що в статті 2004 р. російський історик мистецтва фактично визнав цю пропозицію: там само. – С. 241. Пор.: Пуцко В. Про церковне малярство України XIV ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2004. – Львів, 2004. – Кн. 2. – С. 514. Проте в жодній іншій з відомих нам його публікацій відповідна група пам'яток

ніколи більше не фігурує у зазначеному контексті.

¹⁸ Пуцко В. Фольклоризація давнього волинського іконопису // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції м. Луцьк – Володимир-Волинський, 2–3 листопада 2006 року. Луцьк, 2006. – С. 5–7. У давнішому тексті фольклоризація ікони охарактеризована як "ледь помітна": Його ж. Волинський іконопис XIII–XVIII ст.: основні тенденції розвитку // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2003. – С. 17.

¹⁹ На засвідчену при цьому очевидну своєрідність сприйняття явища в такому контексті вказав: Александрович В. Ікони княжої доби... – С. 239–240.

²⁰ Александрович В. Мистецтво... – С. 25

²¹ Його ж. Мистецтво... – С. 24–25; Бєлікова Г. Богоматір Одигітрія (Перивлєпта)

з Дорогобужа, луцька не сприймається як хронологічно близька, так само як і при зіставленні з візантійськими творами раннього періоду доби Палеологів. Розвинена іконографія малого Христа настільки відрізняється пропорціями, трактовкою одягу і, головне, загальною концепцією, що пізніше походження є очевидним. Лише архаїзуючий характер обличчя Богородиці дозволяє погодитися з можливістю відтворення більш раннього взірця, до того ж частково. Можливо, йдеться про зразок, який близько 1289 року замовив князь Мстислав Данилович для соборного храму (собор святого Іоана Богослова в Луцьку – Є. К.). Тобто виникає ситуація, коли емоційні характеристики й висока пошана до священного образу не дозволяють бачити в цій іконі ранній оригінал” (с. 928, 931). Історичні факти при цьому потрактовано досить своєрідно. Наведемо невелику довідку. На луцькому княжому столі від 1264 р. сидів син короля Данила Романовича Мстислав Данилович. Коли ж пішов з життя його двоюрідний брат, володимирський князь Володимир Василькович (10.12.1288), на Великдень 1289 р. Мстислав зайняв і володимирський престіл, ставши сюзереном усієї Волинської землі, зберігаючи це становище до смерті (після 1292 р.). Яке відношення має 1289 р. до ікони? Можна, звичайно, припускати, що князь справді замовляв для собору ікону, проте такий здогад не має найменшого підтвердження: жодних слідів цього гаданого дару не зафіксовано. Ідентичність цієї цілком здогадної(!) ікони зі збереженою в луцькій Покровській церкві, звичайно, так само ніщо не доводить.

У статті побіжно згадана також ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в с. Доросині неподалік від Луцька як один зі зразків, що, можливо, відтворюють “більш ранні зображення, визнані реліквіями” (с. 949). Її аналізу в контексті історичного протографа можна було відвести більше місця, оскільки вона, як уже доведено, відтворює перенесений у другій половині XIV ст. до Луцька шедевр константинопольського елітарного малярства третьої чверті XIV ст.²²

Доросинська ікона вказує на одну з конкретних не використаних можливостей осмислення волинської малярської традиції, важливу за малочисельності малярської спадщини княжої Волині²³. Так само не залученими виявилися в огляді й унікальні перекази Галицько-Волинського літопису

Волинська. Перша половина XIV ст. (матеріали до зведеного каталогу волинської ікони) // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису, 1–3 грудня 1999 р., м. Луцьк. – Луцьк, 1999. – С. 95–98; *Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури...* – С. 286; *Його ж. Малярство княжої Волині...* – С. 62–64; *Смирнова Э. С. Некоторые наблюдения над иконописью Галицко-Волинского княжества XIII–XIV*

веков // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 14–15 (аргументована критика пізнього датування у широкому візантійському контексті).

²² Найдокладніше про неї див.: *Александрович В. Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2003. – С. 27–35.*

²³ Див.: *Александрович В. Ікона Богородиці Страсної... – С. 27–35; Ejusdem. Иконы*

про ікони у колі мистецьких інтересів короля Данила Романовича та його племінника – володимирського князя Володимира Васильковича²⁴.

На жаль, не знайшли відображення в огляді відкриті впродовж останнього десятиліття визначні зразки релігійного малярства Волині в контексті проблематики мистецької культури княжої доби, не використано досліджень іконопису останніх років. Унікальним вцілілим на території України пам'яткам приділено мало уваги, зате докладно описано ікони збережені в Росії, до того ж, – без належного наголошення їх історичного старокиївського, українського контексту. При цьому настирливо нав'язується думка про “фольклоризацію” українського мистецтва, копіювання на нижчому рівні російських зразків. Звідси випливає знаного зацікавлення наповнення та спрямування “концепція” про український іконопис як похідний і “залежний” від російського.

Стаття “Скульптура та архітектурний декор” В. Александровича перегукується об'єктами з розглянутим текстом М. Сагайдака – природно, залучено здебільшого ті ж пам'ятки з Холма, Володимира та Зимного. Проте автор значно докладніше використав джерела, насамперед літописні, широкі порівняння, нововідкриті зразки мистецької спадщини. На відміну від Є. Архипової, В. Александрович досить повно проаналізував і дав приклади скульптури та архітектурного оздоблення, втім і на волинських землях. Він відзначив, що упродовж XIII – у XIV ст. скульптура та різьблення, як і раніше, посідали скромніше місце серед інших видів мистецької творчості, хоча їхні основи, закладені в попередніх століттях, набули в Україні подальшого розвитку. У загальному руслі еволюції мистецької культури східнохристиянського світу скульптура мала достатньо обмежені можливості для поширення. За княжої доби вона побутувала насамперед в оздобленні мурованих храмів. Принаймні, за винятком самотнього літописного холмського монумента з орлом, інші світські її вияви досі не зафіксовані.

Як яскраве самотнє мистецьке явище потрактував В. Александрович холмську скульптуру середини XIII ст., спираючись насамперед на літописний текст з описом тамтешніх пам'яток у ширшому контексті еволюції скульптурної традиції на західноукраїнських землях. При цьому він зіставив Холм з давнішим Галичем. Як і в Галичі, у столиці короля Данила Романовича скульптура присутня насамперед на стінах мурованих храмів й перестала

Matki Boskiej fundacji przedstawicieli książęcych elit Wołynia XVI wieku // Acta Academiae Artium Vlnensis. – 2008. – Т. 51. – S. 26; Його ж. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 1044–1045; Його ж. “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 3. – С. 7;

Його ж. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – С. 40; Його ж. Волинські ікони доби Великого Князівства Литовського // КАЛОФΩΝΙΑ. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. – Львів, 2012. – Ч. 6. – С. 22.

²⁴ Найновіший аналіз цих унікальних у національній традиції свідчень див.: *Александрович В. Малярство княжої Волині... – С. 50–56.*

існувати разом з ними. Залишки святинь княжого Холма досліджувалися мало й важливіших оригінальних елементів їхнього скульптурного оздоблення досі не віднайдено. Тому єдиним джерелом уявлень про неї залишається донедавна мало використана й не завжди слушно інтерпретована достатньо докладна розповідь, вміщена на сторінках Галицько-Волинського літопису²⁵.

Проте, на відміну від Галича, у Холмі скульптура побутувала не лише на фасадах церковних будівель. Вона знайшла застосування в їх інтер'єрах, причому не тільки як елемент оздоблення самих будівель. В унікальному випадку засвідчено також побутування декоративного різьблення у дереві, використаного в ківорії, який владика Іоан справив до місцевого собору. Ця істотна жанрова відмінність стверджує поступальний розвиток самої скульптури як мистецького напряму, її внутрішнє збагачення і всебічну розбудову. Літопис найдокладніше описав найбагатший в Холмі ансамбль церкви святого Іоана Златоуста. Саме тут уперше на західноукраїнських землях скульптуру відзначено і в інтер'єрі. Як зауважив В. Александрович, унікальною особливістю літописного викладу є подане при цьому ім'я різьбара Авдія (с. 890). На думку львівського історика мистецтва, воно засвідчує руське походження митця. Рідкісність для того часу самого фаху схилила автора до висновку про належність Авдія до княжих майстрів. Він є єдиним зафіксованим у джерелах представником мистецького оточення короля Данила Романовича, яке, безперечно, почало складатися ще в 20-х роках у Володимирі²⁶. Новітні дослідження переконують, що будівництво Холма значною мірою спиралося власне на досвід Володимира, де король Данило Романович розпочинав свою діяльність. Однак ніяких відповідних давніших переказів з Володимира не збереглося.

²⁵ Найдокладніший аналіз відповідного аспекту холмської традиції запропонував: Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 52–54, 60–68, 69–70.

²⁶ Найдокладніше про тогочасний Володимир та його мистецьке життя див. у новітній студії автора, яка вперше трактує цей аспект історії міста як окреме явище його традиції: Александрович В. Князь володимирський // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Т. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 63–74. Увагу до володимирського періоду біографії короля Данила Романовича у контексті мистецької історії Володимира відповідного часу привернуто: Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze

problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – С. 57–58; Його ж. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3–4; Його ж. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 138–139.

Прикметною індивідуальною, проте водночас звичною для епохи особливістю холмської скульптури стало використання у ній золочення та поліхромії. Літопис засвідчує їх залучення насамперед в оздобленні порталів церкви святого Іоана Златоуста, а ківорій собору був золоченим, хоча докладніше самого характеру цього золочення не відзначено.

Скульптура як елемент архітектурного декору у Володимирі присутня у єдиній уцілілій з місцевого церковного будівництва княжої доби Василівській ротонді, спорудженій наприкінці століття. Прикметною особливістю її оздоблення є те, що головний західний портал має тільки глибоке перспективне профільоване обрамлення. На відміну від нього, північний прикрашають скромні різьблені капітелі з двома рядами доволі розбудованого, проте узагальнено трактованого досить масивних форм стилізованого листя. В огляді вперше привертнуто докладнішу увагу до цієї недооціненої унікальної пам'ятки скульптурної традиції не тільки Волині. Специфічні особливості професійної скульптурної практики, так яскраво виявлені при оздобленні церкви святого Пантелеймона в Галичі, в одинокому порталі володимирської ротонди відсутні. Різьблення, очевидно, належить не майстрові-професіоналу, а, найімовірніше, постало під різцем каменяра. Багатше оздоблення бокового північного порталу, мабуть, визначило розміщення самої церкви, внаслідок якого власне ця сторона виявилася на осі підходу до неї. Водночас очевидно є також орієнтація й на сусідній храм. В. Александрович відзначив, що портал Василівської ротонди вказує на можливість появи поодиноких зразків архітектурного різьблення й поза активнішими центрами мистецької творчості, його доступність для ширшого кола майстрів. Скромний володимирський епізод важливий і як унікальний приклад розширення сфери функціонування відповідного напрямку мистецької культури епохи. У Галичі та Холмі різьблення побутувало винятково на стінах білокам'яних храмів, володимирська ротонда зведена з цегли, що на той час щойно утверджувалася у будівельній практиці. Автор вважає портал доказом принципової можливості більшого побутування елементів скульптури в тогочасних храмах, проте втрата самих споруд робить досить імовірний ширший контекст традиції недоступним (с. 893).

Призначена насамперед для оздоблення мурованих храмів, скульптурна творчість, що знайшла таке яскраве вираження у княжому Холмі, зійшла з історичної арени разом із самими храмами. На думку В. Александровича, "поступове зникнення традиції мурованого церковного будівництва призвело до її втрати як окремого самостійного явища й тривалої перерви у розвитку національної лінії скульптури, наслідки чого виявилися уже в скромному оздобленні Василівської ротонди у Володимирі. Повноцінне відродження української скульптури, але вже на іншій як історичній, так і професійній основі, розпочалося лише від другої половини XVI ст." (с. 894).

Ще скромніше репрезентована в регіоні мініатюрна скульптура, znana досі винятково за поодинокими об'єктами. Правда, у відповідному тексті Є. Архипової жоден з них не відзначений. Проте репродуковані (с. 760) знаний "Пророк Ілля" та маловідомий "Святий" з Городища біля Ізяслава на Хмельниччині (Санкт-Петербург, Державний Ермітаж).

В. Александровичу належить також розділ про монументальне малярство, у якому відзначено: "українське монументальне малярство XIII – першої половини XVI ст. продовжило традиції, що виникли після утвердження в Україні християнства й постання на візантійській основі власної релігійної мистецької культури – у багатьох її прикметних виявах самобутнього відгалуження історичного досвіду східнохристиянського світу" (с. 904). Наголошуючи на малочисельності доступних матеріалів з історії монументального малярства українського Середньовіччя, автор виділив у спадщині княжої доби та найближчого після неї періоду два неоднорідних і різною мірою доступних явища, одним з яких стало малярство Волині часів князя Володимира Васильковича (1269–1288) (поряд з ансамблями костьолів на території Польщі, створеними за участю українських майстрів, зайнятих на службі в короля Владислава II Ягайла наприкінці XIV – у першій третині XV ст.).

Початок цього важливого етапу засвідчений майже винятково писемними переказами, зокрема свідченнями Галицько-Волинського літопису, та насамперед археологічно зафіксованими скромними залишками малярства. Зауважена лише єдина згадка (під 1259 р.) про прикрашене "золотими зорями на лазурі" склепіння бані церкви святого Іоана Златоуста у Холмі вказує на відсутність у храмі ансамблю монументального малярства. На думку автора, брак відповідних літописних переказів може свідчити про його неприсутність і в інших храмах міста. Відмінною була картина монументального малярства на Волині часів правління князя філософа Володимира Васильковича, на що вказують конкретні лаконічні літописні згадки та скромні археологічні матеріали. Літопис повідомляє про розмалювання з княжої ініціативи церкви святого Дмитрія Солунського у Володимирі, про яку немає інших відомостей. Відзначено також початок робіт над оздобленням церкви святого Георгія у Любомлі, де на кінець 1288 р. розмалювано барабан та три вівтарі. Археологічні дослідження виявили фрагменти малярства в культурному шарі на всій площі розібраної у третій чверті XVIII ст.²⁷ споруди.

Однак загалом наявні відомості, на думку автора, переконливо доводять, що інтер'єри навіть найважливіших церковних будівель монументального малярства не мали, як луцький собор чи холмські храми 1240-х років, а також монастирські церкви князя Лева Даниловича у Спасі та Лаврові поблизу Старого Самбора на Львівщині (останні отримали фрески щойно в середині XVI ст.).

Несприятливі історичні умови XIV ст. привели до занепаду мурованого церковного будівництва, що обмежило поширення монументального малярства. На такому тлі склалися передумови для розвитку започаткованого ще за княжої доби унікального для східнохристиянського світу ансамблю ікон в інтер'єрі храму, остаточно утвердженого як розбудований комплекс від другої половини XV ст. Водночас друга половина XIV ст. відзначена

²⁷ Приблизну дату встановив: Сиговський П. Уніатські церкви Любомля у візитаціях XVIII ст. в Державному архіві в Любліні // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2001. – Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. – С. 122.

активізацією монументального малярства на Волині. Виявом цього процесу став ансамбль фресок луцького собору.

Археологічні дослідження собору святого Іоана Богослова в Луцьку засвідчили в його інтер'єрі цілісний ансамбль малярства не лише на стінах, а й на єдиній на українських землях вбудованій тоді перед східними опорними стовпами склепіння невисокої мурованій передвітарній огорожі. Найвність фрагментів тиньку з малярством у різних частинах споруди вказує на цілісний ансамбль фресок в інтер'єрі. Проте з дрібних фрагментів вдалося зібрати тільки голову Христа, знайдену в завершенні північної нави. Її ракурс та уклад складок фрагмента плаща поруч з нею вказують на походження з композиції "Зішестя до аду". Фрагмент фрески, опублікований без докладнішого визначення²⁸, ідентифікував саме В. Александрович²⁹.

У статті подано ілюстрації фресок другої половини XIV ст. з собору святого Іоана Богослова в Луцьку. Це, зокрема, орнаментальна композиція з передвітарної огорожі (фрагмент) і згаданий фрагмент з Христом (с. 908). Запропоноване визначення сюжету фрески з головою Христа вказало на наявність у північній наві собору розбудованого циклу страстей, який виявився першим зафіксованим прикладом широкої традиції, від другої половини XV ст. найчастіше реалізованої в іконах, розміщення яких у храмах відкликалося до практики, вперше на українському ґрунті засвідченої саме в луцькому соборі.

Водночас В. Александрович потрактував луцькі фрески важливим свідченням продовження традицій монументального малярства Волині в XIV ст., за нових історичних умов, у яких розвивався регіон, увійшовши до складу Великого Князівства Литовського, а також джерелом для дослідження імовірних українсько-литовських зв'язків за часів правління на Волині литовського князя Любарта Гедиміновича. Автор зауважив, що зазначена при описі фресок луцького собору ймовірність українсько-литовських зв'язків здатна вказати на не зауважений досі напрям поширення українського монументального малярства XIV ст. До зафіксованого XIX ст. циклу фресок замку в Тракаї тепер додалися відкриті при археологічному дослідженні скромні фрагменти оздоблення резиденції великих князів литовських у Вільнюсі, виявлені в різних місцях палацу. Привертає увагу світське призначення обох литовських ансамблів, що є винятковим явищем для східного регіону Європи того часу. Декорація, найправдоподібніше, відображає ширший контекст тогочасних українсько-литовських стосунків, її можна пов'язати насамперед з українським середовищем – діяльністю майстрів із західноукраїнських земель або ж київського осередку.

Запропонований виклад про монументальне малярство засвідчує широкі можливості сучасної наукової критики навіть досить обмеженого кола фактів та пропонує конкретні приклади реконструкції поодиноких сторін маловідомої традиції з послідовним використанням арсеналу сучасних засобів історично-мистецьких досліджень.

Волинські пам'ятки згадала також Л. Виноградська у статті "Виготовлення художнього скла". Розповідаючи про історію скляраства, вона навила

гослова... – С. 31.

²⁸ Малевская М. В. Церковь Иоанна Бо-

²⁹ Александрович В. Мистецтво... – С. 17.

археологічні знахідки з Волині, зокрема, скляні шашки. Імпортовані скляні вироби кийвських майстрів археологи знаходять у містах Волині – Луцьку, Володимирі, Дорогобужі. Намистини галицько-волинських земель за основними типами належать до імпорту, але є знахідки й кийвського виробництва. Намистини літописного Дорогобужа XII – першої половини XIII ст. переважно одноколірні. На Волині трапляються й привізні скляні лампадки церковного призначення (с. 993). Основними типами посуду для напоїв у Європі були кубки, які ілюструють гутними виробами з колекції Державного історико-культурного заповідника "Старий Луцьк", що побутували на Волині (с. 998).

Підсумовуючи, випадає ствердити, що мистецтво княжої Волині у новому виданні "Історії українського мистецтва" показане досить скромно, вкрай неоднорідно в публікаціях окремих авторів незалежно від наявного матеріалу. Найочевидніше, виклад не використовує усіх тих можливостей аналізу й осмислення, які пропонує мистецька спадщина регіону. Окремі автори виявили незнання фактичного матеріалу, особливо нововпровадженого до наукового вжитку, та показали не зовсім коректно, не завжди згідно із загальноприйнятими нормами наукового дослідження його інтерпретування. Не можна не зауважити також і немало своєрідних авторських підходів й при трактуванні окремих пам'яток та в запропонованих висновках.

Чи не найбільшим розчаруванням видання є те, що через півстоліття після виходу його попередника окремі автори не використали нових досліджень. І далі повторено застарілі штампи про монголо-татарську навалу як визначальний фактор розвитку історичного процесу в Україні середини – другої половини XIII ст. Ряд розділів, втім навіть іконопис, упорядники віддали російським авторам, здебільшого, природно, віддаленим від українського контексту й водночас скромніше обізнаним з актуальним станом та перебігом історично-мистецьких досліджень в Україні, найновішими відкриттями у її спадщині. Це чи не найяскравіше свідчення актуальної ситуації її вивчення в Україні. Нерідко українські процеси цілком безпідставно розглядаються лише чи насамперед з російського огляду, їх бездоказово намагаються вивести від російського зразка. Водночас применшуються окремі аспекти впливу західної культури на мистецькі процеси в Україні, зокрема, за умов пізньої княжої доби. Загалом, хоча в тексті наведено новий фактичний матеріал волинського походження, частина запропонованих оглядів виявилися досить віддаленими від тієї можливої повноти, яку забезпечує актуальний стан виявлення й осмислення мистецької спадщини Волині княжої доби.

Волинський краєзнавчий музей

АНОТАЦІЇ

Віталій ЛЯСКА

МІЖ ПРАГОЮ, КИЄВОМ ТА ГНЄЗНО.
ZERIUANE/ZUIREANI "ГЕОГРАФА БАВАРСЬКОГО": ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОТЕСТАРНИХ СТРУКТУР НА ВОЛИНІ У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Проаналізовано етнонім "Zeriuane" / "Zuireani", згаданий у тексті "Географа Баварського" (IX ст.), ідентифікація якого на етнополітичній мапі Центрально-Східної Європи у науковому середовищі викликала бурхливі дискусії. На основі детального аналізу тексту "Географа Баварського", зокрема генеалогічної легенди про прабатьківщину слов'ян та розгляду найближчих сусідів досліджуваного племені, обґрунтовано волинську локалізацію етносу "Zeriuane" / "Zuireani" та його тотожність з черв'янами у межиріччі Західного Бугу та Вепру. На користь зародження потестарних традицій у середовищі досліджуваного племені свідчать археологічні джерела, зокрема низка потужних поселенських комплексів, осередками яких були городища у Гуцьові, Липську, Скибицях та ін. Проведено аналіз структури заселення ареалу черв'ян на мікрорегіональному рівні (басейн р. Волиця), зокрема визначено індекс найближчого сусідства, розглянуто площу поселень та виділено типи їх топографічного розміщення. Синергетичний підхід до проблеми виникнення Червена у X ст. дозволив поставити під сумнів його існування перед походом київського Володимира Святославича на захід у 979/981 р. Висвітлено динаміку змін політичної приналежності черв'ян та боротьби в другій половині X – першій третині XI ст. за їхні землі між державами Пржемисловиців, Рюриковичів та П'ястів. На основі етнодиференціюючих ознак слов'янського житла обґрунтовано східнослов'янський характер племені черв'ян та верифіковано міф про прапольський "лендзянський суперетнос".

Ключові слова: "Zeriuane" / "Zuireani", "Географ Баварський", Чехія, Русь, Польща, Волинь, черв'яни, Червен, "Червенські гради", лендзяни, городище, могильник, поселення, індекс найближчого сусідства, площа, топографія, житло, піч.

SUMMARY

Vitaliy LIASKA

BETWEEN PRAGUE, KYIV AND GNIEZNO. ZERIUANE/ZUIREANI OF BAVARIAN GEOGRAPHER: THE QUESTION OF ETHNIC PRESTATE STRUCTURES IN VOLHYNIA IN THE EARLY MIDDLE AGES

The article analyses the ethnonym "Zeriuane" / "Zuireani", mentioned in the text of the so-called Bavarian Geographer (9th century). There has been a long-lasting debate in the academic literature as to its identification on the ethno-political map of East Central Europe. After a detailed analysis of the text of the Bavarian Geographer with the focus on the legend of the origin of Slavs and description of the closest neighbours of the tribe under question, the article argues that "Zeriuane" / "Zuireani" were located in Volhynia. Moreover, it identifies them as Chervyany tribe, located between the rivers Western Bug and Vepr. The existence of pre-state power relations within the tribe is verified by archaeological evidence: a number of powerful settlement complexes with hill forts in Gutsov, Lyps'k, Skybytsi and others. The article analyses structure of Chervyany settlement on micro-regional level (in basin of the river Volytsia). It identifies the nearest-neighbour index, analyses the area of settlements and classifies them according to their topographical location. Synergetic approach to the issue of dating the foundation of the town of Cherven in the 9th century allowed to question its existence before Kyiv Prince Volodymyr's campaign in the west in 979/981. Next, the article examines dynamics of Chervyany political affiliation and struggles for their lands between states of Přemyslids, Rurikids and Piasts in the second half of the 10th – early 11th century. Based on the ethnic differentiating features of Slavic dwelling it proves East Slavic character of Chervyany tribe. Thus, the myth about pre-Polish "super-ethnos of Lendians" is subjected to verification.

Key words: "Zeriuane" / "Zuireani", the Bavarian Geographer, Bohemia, Rus', Poland, Volhynia, Chervyany, Cherven, Cherven towns, Lendians, hillfort, burial site, settlement, the nearest-neighbour index, area, topography, dwelling, furnace.

Тетяна ВІЛКУЛ

"В ЛѢТО 6360. ПОЧА СЯ ПРОЗЫВАТИ РУСКАЯ ЗЕМЛЯ". ПОЧАТКОВІ СТАТТІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ ТА НОВГОРОДСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Розглядаються джерела опису "початку Руської землі" у Повісті временних літ та Новгородському першому літописі ("поча ся прозывают Руская земля", "начало Рускои земли"). Особливу увагу привертають розбіжності у датах 6360/852 і 6362/854 рр. та змісті перших річних літописних статей.

Ключові слова: Київська Русь, літописи, хроніки, текстологія, історія Середніх віків.

Георгій ШАПОВАЛОВ

"ПРИЙШОВ СВЯТОСЛАВ У ПОРОГИ..."

Розглядається питання про місце поховання князя Святослава після його загибелі на дніпрових порогах у 972 р. Публікуються матеріали досліджень "Вознесенського скарбу", які знайшла Дніпрогесівська археологічна експедиція у 1930 р. На підставі новітніх даних запропонована інтерпретація цього унікального для Східної Європи княжого поховання-спалення як могили князя Святослава неподалік літописної Крарійської переправи на Вознесенській гірці.

Ключові слова: Київська Русь, Дніпро, дніпрові пороги, острів Хортиця, князь Святослав, Вознесенський скарб, археологічні дослідження, поселення, поховання-спалення, фігурка орла, навершя.

Ірина ЧУГАЄВА

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЛЮБЕЧ НА СТОПНКАХ ЛІТОПИСІВ

Проаналізовані згадки про Любеч в IX–XII ст. у літописах. Зроблено висновок про стратегічне значення міста в X–XII ст. Любеч займав третю позицію в рейтингу чернігово-сіверських міст після Чернігова та Новгород-Сіверського в XII ст.

Ключові слова: Любеч, Повість временних літ, Київський літопис, шлях "з Варяг у Греки", Ольговичі.

Tatiana VILKUL

IN THE YEAR 6360 THE LAND OF RUS' WAS FIRST NAMED'. THE FIRST ARTICLES OF THE PRIMARY CHRONICLES AND THE NOVGOROD FIRST CHRONICLE

The paper deals with the sources of the Primary Chronicle and Novgorodian First Chronicle in their accounts of Rus' history "beginning" ("поча ся прозывают Руская земля", "начало Рускои земли"). Special attention pays to the discrepancy in the dates 6360/852 or 6362/854 years and these entries content variety.

Key words: Kievan Rus, Medieval Chronicles, Textual Criticism, Medieval History.

Heorhiy SHAPOVALOV

"SVIATOSLAV CAME TO THE RAPIDS..."

The article discusses the issue of the burial place of the prince Sviatoslav after his death near the Dnieper rapids in 972 A.D. It introduces into circulation materials of research of Vozneseniivka treasure from nearby Dnieper Hydroelectric Station, excavated by the archaeological expedition in 1930. Based on new facts it offers an innovative interpretation of this unique for Eastern Europe princely cremation burial site situated on the Vozneseniivka hill as prince Sviatoslav grave near the ford of Krarion mentioned in the chronicles.

Key words: Kyivan Rus', Dnieper, Dnieper rapids, Khortytzia, prince Sviatoslav, Vozneseniivka treasure, archaeological research, settlement, cremation burial site, figure of eagle, hilt.

Iryna CHUGAIEVA

OLD RUS' TOWN OF LIUBECH IN CHRONICLES

The article analyses mentions of Liubech in chronicles in the period from the 9th to the 13th centuries. The conclusion is made that Liubech had an important strategic value in the 9th to 12th centuries. In the 12th century Liubech was third most important town in the region, following Chernihiv and Novhorod-Siverskyi.

Key words: Liubech, the Primary Chronicle, the Kyiv Chronicle, the trade route from the Varangians to the Greeks, Olehovychi princes.

Ростислав ЗАБАШТА

ФРЕСКОВИЙ ОБРАЗ СВЯТОГО ОНУФРІЯ ВЕЛИКОГО В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: ІСТОРИКО-ІКОНОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Аналізується фреска (першої половини/середини 40-х років XI ст.) при Онуфрія Великого (Єгипетського), що міститься на одному зі стовпів зовнішньої південної галереї Софійського собору Києва. Композиційно-іконографічний лад зображення відповідає образотворчому канону, яким візантійські художники послуговувалися упродовж XI–XII/початку XIII ст. для відтворення подоби як названого святого, так і деяких інших ранньохристиянських пустельників. Найхарактернішими ознаками цього канону є фітоморфний мотив: невелике деревце, яке своєю кроною частково прикриває наготу анахорета, властиво його сороміцьке місце (уди), і деякі прикмети зовнішності святого, а саме: відносно помірної довжини бороди й волосся голови. (Показово, що такі прикмети демонструє зображення ще одного безіменного преподобного, розміщене на стовпі центрального середохрестя київського собору). Упродовж означеного періоду названий канон мав поширення на значній території візантійського культурного кола. Щодо певних іконографічних видозмін у межах загальної схеми, то вони віддзеркалювали, або – у випадку різних положень рук – існуючу в церковній літературі, зокрема агіографічних текстах, Середньовіччя варіативність самого змістового виміру образу пустельника, або – у випадку друкорядних прикмет зовнішності – прояви місцевих традицій формотворення. У XIII ст. на зміну обговорюваному канону постає нова іконографічна схема, найхарактернішим прикметами якої стає надзвичайно видовжена (нижче паху чи нижче колін) борода і/чи пишне волосся, яке подеколи вкриває майже все тіло анахорета, а також листяна опаска на череслах. Цей канон у мистецтві візантійської традиції лишається панівним і до сьогодні. Стосовно попередніх канонів: X ст. (що бере свій початок, імовірно, від канону VII/VIII ст., представленого коптським церковним стінописом) та XI – початку XIII ст., то вони не зникли цілком. Іконописці зверталися до них і в наступні століття, однак зрідка, спорадично.

Ключові слова: Онуфрій Великий, образ, іконографія, стінопис, канон, тип, візантійське мистецтво.

Rostyslav ZABASHTA

ON FRESCOED IMAGE OF ONUPHRIUS THE GREAT IN KYIVAN SAINT SOPHIA CATHEDRAL: HISTORY AND ICONOGRAPHY

The article analyses the frescoed image (probably early 11th century / mid-1040s) of Rev. Onuphrius the Great (Egyptian), situated on one of the supporting pillars in the external southern gallery of Saint Sophia Cathedral in Kyiv. Composition and iconography of the image corresponds with the canon of fine artistry used by Byzantine painters in the 11th to 12th / early 13th centuries in their attempts to re-create appearance of this saint as well as of some other Early-Christian hermits. The most characteristic manifestation of the canon is a phytomorphic motif of a small tree which partly covers the anchorite's nudity, mainly his private parts (his crotch) with its crown, as well as characteristic features of the saint's appearance, namely, medium length of his beard and hair. In the mentioned period this type of imagery was widespread on a rather large territory of the Byzantine cultural area. Existing iconographic modifications of generally accepted pattern reflected two things. Firstly, different position of the hands is explained by variations of hermit's image present in church literature, particularly in medieval hagiographic texts. Secondly, differences in the less prominent features of his appearance can be attributed to the local traditions. In the 13th century a new iconographic scheme of Onuphrius image spread, most characteristic features of which were an extraordinary long beard (covering groin or even knee-long) and / or dense hair covering sometimes the whole of anchorite's body as well as garland of leaves over his loins. This canon in the Byzantine tradition remains predominant until now, however canons of the 11th – early 13th centuries as well as of the 10th century (which quite possibly originated from the canon of Coptic church murals from the 7th and 8th centuries) did not disappear totally. Their schemes remained valid in iconographic repertoires of later centuries, although they were used rarely and in sporadic way.

Key words: Onuphrius the Great, image, iconography, mural, canon, type, Byzantine art.

Александр МУСИН**АННА КИЕВСКАЯ: МЕЖДУ ИСТОРИОГРАФИЕЙ И ИСТОРИЕЙ**

Дается анализ обширной историографии и публицистики и малочисленных письменных источников о браке Анны и ее судьбе после смерти Генриха Капетинга. Автор обращает внимание на хронологическое совпадение между брачным проектом короля и конфликтом между Францией и Нормандией в 1049 г. В это же время складывается коалиция между Нормандией, Англией и Фландрией, усиленная браком Вильгельма Завоевателя и Матильды Фландрской. Киевско-французский брак следует рассматривать как попытку установить союз с королем Норвегии Харальдом, женатым на Елизавете, сестре Анны. Норвежская военная активность в регионе могла быть использована королем против новой коалиции. Брак Анны с графом Раулем II де Крепи также послужил решению проблем Франции. Информация об их отлучении не соответствует действительности, и они продолжали активно участвовать в государственном управлении. Их брак послужил политическим балансом между старой аристократией и новым регентским советом при молодом короле Филиппе. Таким образом, брак Генриха и Анны был связан со становлением государств Европы в контексте отношений этой части континента с Древней Русью.

Ключевые слова: Киевская Русь, Франция, Нормандия, Норвегия, брачная политика, международные отношения, культ св. Климента Римского, критика источника, исторические стереотипы.

Володимир САВИЦЬКИЙ**НАГРУДНІ МІНІАТЮРНІ ХРЕСТИ ТА ПІДВІСКИ З ХРЕСТАМИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ЗБІРЦІ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Проаналізовано колекцію нагрудних мініатюрних хрестів та підвісок з хрестами княжої доби – енкалпіїв, натільних хрестів й підвісок із зображенням хреста у збірці Любомльського краєзнавчого музею, більшість яких публікується уперше. Подано докладний опис кожного предмета. У контексті з аналогами з території Волині та інших регіонів розглянуто питання

Alexander MUSIN**ANNA OF KYEV: BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND HISTORY**

The article provides a comprehensive analysis of the vast historiography, non-academic writing, and rare written sources concerning the marriage of Princess Anna and Henry I of France, as well as Anna's life after her husband's death. The author focuses on chronological coincidence of the matrimonial project of Henry I Capet and the conflict between France and Normandy in 1049. The coalition between Normandy, England and Flanders came into being around 1050. It was reinforced by the marriage of William the Conqueror and Matilda of Flanders. The French-Rus' marriage should be regarded as an attempt to establish an alliance with the king of Norway Harald, married to Elisabeth, sister of Anne. The Norwegian military activities in the region could be used by the French king against the new coalition. The second marriage of Anne with the count Ralf de Valois also worked toward resolving problems of the French Kingdom. The information on couple's excommunication is found unreliable. Anna being a regent, they continued participating actively in the state affairs. Their marriage served as a balance between old aristocracy and a new Regency Council of young king Philip I. Thus, the article suggests to treat the so-called "enigmatic" alliance of Henry I and Anne in the context of the rise of early states in North-Western Europe and their relationship to Rus'.

Key words: Kyivan Rus', France, Normandy, Norway, matrimonial politics, international relations, cult of St. Clement of Rome, critical approach, historical stereotypes.

Volodymyr SAVITSKYJ**PRINCELY ERA MINIATURE ENCOLPION CROSSES AND PENDANT CROSSES IN THE COLLECTION OF THE LUBOML REGIONAL MUSEUM**

The article analyses the extended collection of the Princely era devotionals, which includes reliquary encolpion crosses, pendant crosses, and pendants with cross image preserved in the Luboml Regional Museum. It provides detailed description of each item; most of them are described for the first time. Comparing these artifacts with further findings in Volhynia and other regions the article discusses issues of their chronology,

хронології, походження, можливості місцевого виробництва. В окремих випадках розглянуто потенційно можливих власників.

Ключові слова: нагрудні мініатюрні хрести, хрести-енколпіони, натільні хрести, підвіски із зображенням хреста, княжа доба, Волинь, Любомль, колекція, артефакт, знахідка.

Ігор СКОЧИЛЯС

ПОЛІПТИХИ ВЛАДИК ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЙ КНЯЖОЇ ДОБИ. СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗА "РУКОПИСОМ КИШКИ" ТА СФРАГІСТИЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ

Проаналізовано реєстри владик Володимирської та Галицької єпархій княжої доби на основі їх переліків, збережених у "рукописі митрополита Лева (Кишки)", які зіставлено з іншими джерельними відомостями, насамперед літописними. Розглянуто також унікальні печатки галицьких єпископів другої половини XII ст. – давніше відомі в літературі Косми та нововіднайдену Йоана.

Ключові слова: княжа доба, Володимирська єпархія, Галицька єпархія, владика, печатки, сфрагістика, єпископ Косма, єпископ Йоан.

Зеновій ФЕДУНКІВ, Лариса ПОЛІЩУК, Віталій НАГІРНИЙ

ГОРОДИЩЕ КНЯЖОЇ ДОБИ ЧЕРНЕЛИЦЯ IV: РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Подано результати комплексного історико-археологічного, топографічного і містобудівного аналізу на основі попередніх досліджень українсько-польської експедиції 2012 р. та інвентаризації 2013 р. території городища Чернелиця IV у Городенківському р-ні Івано-Франківської обл. Зроблено спробу визначення формально-типологічного та соціально-історичного типу цього давньоруського поселення.

Ключові слова: городище, Чернелиця IV, оборонні укріплення, планувальна структура.

Святослав ТЕРСЬКИЙ

ТОПОГРАФІЯ ХРАМІВ КНЯЖОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

Узагальнено результати історично-археологічного та топографічного вивчення сакральних комплексів літописного центру

origin, and likelihood of their local production. In certain cases the question of potential owners of the mentioned devotionals is raised.

Key words: devotionals, reliquary encolpion crosses, pendant crosses, pendants with cross image, the Princely era, Volhynia, Luboml, museum collection, artifact, find.

Ihor SKOCHYLAS

POLYPTYCHS OF BISHOPS OF VOLODYMYR AND HALYCH EPARCHIES OF THE PRINCELY ERA: AN ATTEMPT AT RECONSTRUCTION BASED ON THE "KYSHKA'S MANUSCRIPT" AND SIGILLOGRAPHY FINDINGS

The article analyses registers of the bishops of Volodymyr and Halych eparchies based on their listing from the "Chronicle of Metropolitan Lev (Kyshka)". These data are compared and contrasted with information from other sources, primarily, chronicles. It also examines unique seals of Halych bishops of the late 12th century: of Bishop Cosmas (previously described in the literature) and newly found seals of Bishop Ioan.

Key words: the Princely era, Volodymyr eparchy, Halych eparchy, bishops, seals, sigillography, Bishop Cosmas, Bishop Ioan.

Zenoviy FEDUNKIV, Larysa POLISHCHUK, Vitaliy NAHIRNYI

STUDY OF A SETTLEMENT FROM THE PRINCELY ERA CHERNELYTSIA IV. PRELIMINARY RESULTS

The article reports on results of a complex historical, archaeological, topographical and urban analysis of the preliminary study conducted by Ukrainian-Polish team in 2012 and 2013 inventory of Chernelytsia IV settlement in Horodenka district of Ivano-Frankivsk region. It provides formal, social and historical classifications of this Ancient Rus' settlement.

Key words: settlement, Chernelytsia IV, fortifications, settlement plan.

Sviatoslav TERS'KYI

TOPOGRAPHY OF ERESOPNYTSIA TEMPLES IN THE PRINCELY ERA

The article analyses the results of historical, archaeological and topographical study of sacred complexes of Peresopnytsia, center of

Східної Волині – міста Пересопниці. Охарактеризовано найважливіші археологічні дослідження середньовічних кладовищ та пов'язані із храмами речові знахідки.

Ключові слова: археологічні дослідження, храми, кладовища, поховання, літописне місто, Пересопниця, Волинь.

Ярослав ПИЛИПЧУК

ІСТОРИЧНІ ФАНТОМИ НА БЕРЕГАХ МЕОТИДИ ТА ПОНТУ (XII–XIII СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано дискусійні питання історії Надчорномор'я XII–XIII ст. На підставі аналізу свідчень Ібн Бібі та візантійських джерел запропоновано висновок про Судацьку війну як війну між Трапезундською імперією Великих Комнінів та Румським султанатом Сельджукідів. Війна за Судаку відбувалася близько 1230 р. Участь саксинів, кипчаків та русів у ній є вигадкою Ібн Бібі. Наведено аргументи, що існування міст Русія та Хозарія є вигадкою ал-Ідрісі.

Ключові слова: Судаку, Судацька війна, руси, кипчаки, Саксин, Сельджукіди, Великі Комніни.

Володимир БОЙКО

БОЙОВІ ТА ПОХІДНІ ПОРЯДКИ ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО ВІЙСЬКА У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ

Висвітлено процес організації і розвитку бойових та похідних порядків галицького і волинського війська у XIII–XIV ст. Наголошено на тому, що тактика і організація військової справи в Галицькій і Волинській землях у XIII–XIV ст. відповідали рівню тогочасних європейських країн.

Ключові слова: Галицька і Волинська землі, галицьке і волинське військо, бойові і похідні порядки, військо, військова справа.

Андрій СТАСЮК

УЧАСТЬ ОРДЕНУ ФРАНЦИСКАНЦІВ У ПЕРЕГОВОРАХ РОМАНОВИЧІВ З ПАПСТВОМ У 40-Х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ

Простежено участь францисканських ченців у політико-релігійних переговорах між галицько-волинськими Романовичами та папою Інокентієм IV в 1245–1248 рр. На основі критичного аналізу джерельного та історіографічного матеріалу виокремлено прямі та

chronicles writing in Eastern Volhynia. It provides the results of most important archaeological research of medieval cemeteries and findings related to temples.

Key words: archaeological research, churches, cemeteries, burial sites, chronicles writing center, Peresopnytsia, Volhynia.

Yaroslav PYLYPCHUK

HISTORICAL PHANTOMS ON MEOTIDA AND PONTUS SHORES IN THE 12th AND 13th CENTURIES

The article analyses the controversial history of the Black Sea Region in the 12th and 13th centuries. Based on the data of Ibn Bibi chronicle and Byzantine sources it concludes that the Sudak War was waged between the Great Komnenos Dynasty of the Empire of Trabizond and the Seljuq Dynasty of the Sultanate of Rum. The Sudak War happened around 1230. Participation of Saqsins, Qipchaqs and Ruthenians in this war is Ibn Bibi's invention. The article provides evidence that the cities of Rus-siyah and Khazariya are al-Idrisi's invention.

Key words: Sudak, the Sudak War, the Seljuq Dynasty, the Great Komnenos Dynasty, Saqsins, Qipchaqs, Ruthenians.

Volodymyr BOIKO

THE ORDER OF BATTLE OF GALICIAN AND VOLHYNIAN ARMY IN THE 13th-14th CENTURIES

The article demonstrates the process of organisation and development of military and combatant dispositions of Galician and Volhynian armies in the 13th-14th centuries. It focuses on tactics and organisation of military science in Galicia and Volhynia in that period. It presents similarities to the corresponding processes in Europe.

Key words: Galicia and Volhynia, Galician and Volhynian army, order of battle, army, military science.

Andriy STASIUK

THE FRANCISCAN ORDER IN THE NEGOTIATIONS OF THE ROMANOVYCH DYNASTY WITH THE PAPACY IN THE 1240s

The article examines participation of the Franciscan monks in political and religious negotiations between Galicia-Volhynian princes and Pope Innocent IV in 1245–1248. Based on critical analysis of sources and historiography it establishes direct and indirect evidence

отосередковані підтвердження активної участі представників ордену в цьому процесі.

Ключові слова: Романовичі, папа, францисканці, Галицько-Волинські землі, Русь, Центрально-Східна Європа, князі, послы, місіонери, Церква.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ДВА СТИЛІ НАЙДАВНІШИХ ІКОН ПЕРЕМИШЛЯ

Запропоновано огляд двох хронологічно наступних груп найдавніших ікон зі спадщини українського Перемишля, які належать до середини XIII – середини XIV ст. Найраніші з них репрезентують “мініатюрний стиль” середини – другої половини XIII ст. Від кінця століття на зміну йому прийшов варіант утвердженого з відновленням Візантійської імперії стилю монументального ранньопалеологіського зразка, панівного в українському мистецтві першої половини нового століття. Обидва вони, як і їх зміна, вказують на якнайтіснішу залежність місцевого малярства від візантійських зразків і дають підстави характеризувати Перемишль як унікальний осередок засвоєння вірцевої візантійської традиції та її творчого розвитку на місцевому ґрунті.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, Перемишль, ікони, малярство, візантійські зв'язки.

Олег БУБЕНОК

КОЛИ І ХТО ЗАСНУВАВ МІСТО ЧЕРКАСИ?

Походження назви міста Черкаси, розташованого на правому березі Дніпра, завжди становило інтерес для істориків. Це було пов'язане з тим, що топонім за формою нагадував етнонім черкес, розповсюджений на Північному Кавказі. Саме це і породило в історичній літературі XVI–XVIII ст. легенди, згідно з якими: 1) етнонім Черкаси з'явився у Середній Наддніпрянщині ще в XII ст. і був пов'язаний з Чорними Клобуками; 2) на початку XIV в. фортецю Черкаси заснував литовський князь Гедімін, назву якій дали переселені ним з Кавказу адиги-“черкаси”; 3) фортецю Черкаси заснували в XIII–XIV ст. мігранти-“черкаси” з Курського князівства,

of *Fratres Minores'* active participation in the process.

Key words: Pope Innocent IV, Franciscans, Galicia-Volhynia region, Rus', East Central Europe, princes, ambassadors, missionaries, the Church.

Volodymyr Aleksandrovych

ON TWO STYLES OF THE OLDEST PEREMYSHL' ICONS

The article analyses two successive styles of icons from Ukrainian heritage in Peremyshl' dating to the 13th – mid-14th century. The earlier of them represents the so-called “miniature style”, which was characteristic for the mid- to late 13th century. Since the end of the 13th century it was substituted by the monumental early Paleological style that established itself with the restoration of the Byzantine Empire. It became the predominant style in Ukrainian art in the early 14th century. Both styles as well as their succession point to close dependence of the local artists on the Byzantine samples. This permits us to characterize Peremyshl' as a unique centre adopting exemplary Byzantine tradition and creatively developing it further in the local context.

Key words: the Principality of Galicia-Volhynia, Peremyshl', icons, painting, ties with Byzantium.

Oleh BUBENOK

WHO AND WHEN FOUNDED THE CITY OF CHERKASY?

The article analyses origins of the name of Cherkasy, the city located on the right bank of Dnieper river. The name has drawn attention of many historians, as it reminds the ethnonym “Circassian” (Cherkess in Eastern Slavic and Turk languages), denoting the people from the North Caucasus. This generated several legends in historical literature of the 16th–18th centuries: 1) ethnonym Cherkasy appeared in the Middle Dnieper basin in the 12th century and was related to the Chorni Klobuky; 2) the fortress Cherkasy was founded by the Lithuanian prince Gediminas in the early 14th century and named after the Adyghe-Circassians resettled by him; 3) the fortress Cherkasy was founded in the 13th–14th

які до того прийшли з П'ятигір'я на Кавказі.

Незважаючи на те, що всі ці легенди мали ідеологічне підґрунтя, не можна заперечувати можливостей таких переселень адигів. Дані археології і повідомлення Плато Карпіні та Григорія Пахимера дозволяють вважати, що це поселення могло бути засноване між 1246 р. і 1270 р. вже при перших ханах Золотої Орди, тобто ще до утвердження правителя Ногая у Північному Причорномор'ї. Топонімічні назви в литовських люстраціях від 1552 р. дозволяють говорити про присутність тоді у Середній Наддніпряниці адигів – вихідців з Північного Кавказу, яких у XIII–XVI ст. називали “черкасами” або “п'ятигорцями”. Отже, ця міграція мала сприяти тому, що спочатку там виникло поселення Черкаси, назва якого в XIV ст. передалася литовському місту, що виникло там само.

Ключові слова: черкаси, адиги, міграції, Золота Орда, Литовське князівство.

Ілля ПАРШИН

ЧИ ПРИБУВАЛО ПАПСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКУ XIV СТОЛІТТЯ?

Розглянуто короткі відомості авторів XV століття (польського хроніста Яна Длугоша та бельгійського середньовічного історика Корнелія з Зандфліта) про прибуття дипломатичної місії папи Климента V до короля Русі Юрія Львовича на початку XIV ст. Встановлено, що вказані повідомлення ґрунтуються на неправильному читанні першоджерел. Відомі історичні твори сучасників тих подій такої інформації не мають. Однак замість “Русі” на сторінках хронік згадана “Рашка”, середньовічна сербська держава, правитель якої Стефан Урош II дійсно в той час вів переговори з дипломатами апостольської столиці. Історичність політичних взаємин папи Климента V і правителів Русі у зазначений період поставлена під сумнів: їх відображення у джерелах не виявлено.

Ключові слова: король Юрій Львович, Климент V, Ян Длугош, “Хроніка” Корнелія з Зандфліта.

centuries by the migrating Circassians from the Kursk principality, who originally came from the “Land of Five Mountains” in the Caucasus.

Even though these legends had an ideological basis, there are reasons that allow us to presume the possibility of the Adyghe migration. The archaeological data and information of Plano Carpini and Grigorius Pakhimer permit us to suppose that between 1246 and 1270, in the times of the first Golden Horde Khans, that is, before Nogai started ruling in the North Black Sea region, the Adyghe migrants could found a settlement. The toponyms in the Lithuanian documents of 1552 permit us to talk about the presence of the Adyghe, natives of the North Caucasus, referred to as Circassians or Petyhorcy in the 13th–16th centuries. Thus, this migration could assist initial establishment of a settlement Cherkasy, whose name could be transferred to the Lithuanian town founded at the same place in the 14th century.

Key words: the Circassians, the Adyghe, migrations, the Golden Horde, Lithuanian principality.

Ілля PARSHYN

DID APOSTOLIC LEGATES VISIT RUS' IN THE EARLY 14th CENTURY?

This article analyses short information of the authors from the 15th century (Polish chronicler Jan Dlugosz and Belgian medieval historian Cornelius of Zandvliet) about a diplomatic mission of Pope Clement V to the King of Rus' Yuri L'vovych in the early 14th century. This visit was not mentioned in the prominent historical works written by contemporaries of those events. The article establishes that this information is erroneous and originates in the incorrect reading of the primary sources. Chronicles authors mentioned not “Rus”, but “Raška”, the medieval Serbian state, whose ruler Stefan Uros II conducted the lively negotiations with diplomats from Rome at the time. Thus, the historical authenticity of political relations of Pope Clement V and the rulers of Rus' is questioned since historical sources do not provide any evidence.

Key words: King Yuri L'vovych, Pope Clement V, Jan Dlugosz, “Chronicle” of Cornelius of Zandvliet.

Роман ІВАШКО

СТАНОВЛЕННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПІСКОПСЬКОЇ ТА МИТРОПОЛИЧОЇ КАТЕДР У КОРОЛІВСТВІ РУСИ В СЕРЕДИНІ XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТОЛІТТЯ

Викладено шлях становлення митрополичої кафедри у Руському королівстві (середина XIV – початок XV ст.) від перших призначень титулярних єпископів до перенесення римо-католицької митрополичої кафедри з Галича до Львова на тлі боротьби за спадщину Романовичів.

Ключові слова: митрополія, кафедра, королівство Русі, Галич, Львів.

Єжи СПЕРКА

ПАНИ З ЗУБРИ. З ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ШЛЯХТИ СІЛЕЗЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У XV СТОЛІТТІ

На підставі архівних джерел проаналізовано історію декількох поколінь шляхетської родини вихідців із Бірави в Сілезії, які від 1407 р. з надання короля Владислава II Ягайла були власниками підльвівського села Зубра й виступають в документах як Зубрські. Вони пропонують характерний для XV ст. приклад переселенців з Сілезії на приєднанні до Польщі землі галицької спадщини.

Ключові слова: пани з Зубри, Зубрські, Сілезія, переселенці з Сілезії.

Віра ГУПАЛО

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА І ЙОГО ОКОЛИЦЬ У XIX СТОЛІТТІ

Стаття присвячена розвитку польових археологічних досліджень у Звенигороді в XIX ст. Простежено шлях від несистематичного збирання випадкових знахідок до методичних археологічних досліджень. Викладено результати польових досліджень, які провели Ізидор Шараневич та Іван Билінкевич на городищі і прилеглий території.

Ключові слова: літописний Звенигород, городище, розкопки.

Roman IVASHKO

ESTABLISHMENT OF THE ROMAN CATHOLIC EPISCOPAL AND METROPOLITAN CATHEDRALS IN THE KINGDOM OF RUS' IN THE MID-14th – EARLY 15th CENTURY

The article analyses the process of establishment of the Metropolitan Cathedral in the Kingdom of Rus' in the mid-14th – early 15th centuries. It covers the period starting with the first appointment of the titular bishops and finishing with the transfer of the Roman Catholic Metropolitan Cathedral from Halych to L'viv. These developments are examined in the context of the Romanovych dynasty's succession struggle.

Key words: metropoly, cathedral, the Kingdom of Rus', Halych, L'viv.

Jerzy SPERKA

NOBLEMEN FROM ZUBRA. HISTORY OF RUS' GENTRY OF SILESIAN ORIGIN IN THE 15th CENTURY

Based on archival sources the article analyses history of several generations of a gentry family originating from Birawa in Silesia. They were owners of village Zubra near L'viv and were mentioned in the documents as "Zubrski". It reveals a characteristic for the 15th century case of Silesian settlers on Galician lands that were incorporated into Poland.

Key words: landlords from Zubra, Zubrski, Silesia, settlers from Silesia.

Vira HUPALO

THE HISTORY OF RESEARCH OF HILL-FORT OF ANNALISTIC ZVENYHOROD AND OUTSKIERTS OF THEM IN XIX CENTURY

Analysis of the development of the field archaeological research in Zvenyhorod in XIX century is presented in the paper. Transition from unsystematic casual finds to methodical archaeological research is shown. The result of field researches carried out by Isydor Sharanevych and Ioan Bylynkevych on the hill-fort and outskirts of them are presented.

Key words: annalistic Zvenyhorod, hill-fort, excavations

